

POLIS

REVISTĂ DE ȘTIINȚE POLITICE

Volum IX, Nr. 3 (33), Serie iunie-august 2021

Revista POLIS
©Facultatea de Științe Politice și Administrative
Universitatea „Petre Andrei” din Iași
ISSN 12219762

SUMAR

EDITORIAL	5
Machiavelli: Natural right and historicism Elias VAVOURAS	5
NICCOLO MACHIAVELLI: THE FOUNDER OF MODERN POLITICAL THOUGHT	25
From Hobbes and Locke to Machiavelli's virtù in the political context of meliorism: popular eucosmia and the value of moral memory Michail THEODOSIADIS	25
Drammatizzazione e innovazione nel Machiavelli di Gramsci Silvio SUPPA	61
From Petrarch to Machiavelli: the birth of a political ancestry during Fascism Laura MITAROTONDO	77
Machiavelli și Esposito. Esposito despre Machiavelli Viorella MANOLACHE	97
INTERVIU	109
Alessio Assonitis: „Medici, între modernitate și machiavelisme” Interviu realizat de Sabin DRĂGULIN	109
Alessio Assonitis: „I medici, tra la modernità e le machiavellerie.” Interviu realizat de Sabin DRĂGULIN	121
Elias Vavouras: „Democrit ca filosof moral și politic” Interviu realizat de Nikolaos TAGKOULIS	133
Elias Vavouras: „Democritus as a moral and political philosopher” Interviu realizat de Nikolaos TAGKOULIS	137

Georgios Steiris: “How we live is so far removed from how we ought to live”: Machiavelli's contemporaneity	141
Interviu realizat de Jozef MATULA	
„Cum trăim este atât de departe de cum ar trebui să trăim”: contemporaneitatea lui Machiavelli	145
Interviu realizat de Jozef MATULA	
VARIA	149
Participare, emancipare și recunoaștere politică. Re-instituționalizarea Casei Regale a României, ca proiect legislativ: etape premergătoare, implicații legale și constituționale (Partea I)	149
Alexandru MURARU	
Interese politice sau valori morale? Discursurile liderilor politici și religioși cu privire la terorismul islamist	167
Paul ȚAP	
Aderarea României la Spațiul Schengen și la Zona Euro. O analiză a discursurilor politice (2014-2019)	189
Andreea CIUBUCĂ	
Partidele politice românești și euroscepticismul: Explicarea variațiilor de discurs între 2016-2020	209
Ancuța ȘCHEUL	
Reflecții privind definirea momentului revoluționar de la 1848 și a raportului Cetățean-Revoluție-Națiune	233
Petre-Florian DRĂGHICI	
Noi perspective europene - Brexit: sfârșitul unui nou început	253
Maria Diana PETCU	
Spokesperson - the institution of transparency in situations of politico-military crisis	259
Sarmiza (BOZGA) ANDRONIC	
Cybersecurity Considerations in the Elections	283
Adrian-Viorel DRAGOMIR, Anca MITU	
RECENZIE	291
Biografia Elenei Ceaușescu. Dincolo de mitologii și prejudecăți	291
Sorin BOCANCEA	
Note despre autori	295
Instrucțiuni pentru autori	301
Instructions to authors	304

EDITORIAL

Machiavelli: Natural right and historicism

Elias VAVOURAS

Abstract: *The purpose of this investigation is to ascertain whether Machiavelli's political thought communicates with classical and modern natural right. This task is not so easy, because the basis of Machiavellian thought is in common with the fundamental beginning of the classical political philosophy: the knowledge of human nature. From this point of view Machiavelli starts from the same starting point as classical natural right and uses the same methodological tools as it. On the contrary, the outcome of his theoretical course is different. While for classical natural right the human purpose derives from human nature and any aim of political philosophy must serve this inviolable relationship, for Machiavelli the purpose is not completely disconnected from human nature but partially. When we talk about political domination we cannot ignore the human nature, there is no politics without the human essence. On the other hand, the fact that we start from human nature does not mean that we necessarily act for the benefit, for the betterment of human. By knowing the human essence we can benefit or destroy human. But even this is indifferent; the purpose of the political thought is not the improvement or the destruction of human, but the unimpeded exercise of domination or control over human by going into historicist or individualistic paths.*

Keywords: *Machiavelli, natural right, historicism, power, political philosophy, summum bonum, human nature.*

Introduction

Leo Strauss in his book *Natural Right and History* ranks Machiavelli on the verge of classical and modern natural right. In fact, he believes that Machiavelli and later Hobbes, whose thought contains Machiavellian directions, are the founders of modern natural right and hence of modern political philosophy. For Strauss

Machiavelli, by challenging the universal agreement that Socrates is the founder of political thought, will succeed in re-establishing political philosophy by disconnecting the means of domination from the pursued goal¹. This resulted in a reduction of purpose or in an indifference to the purpose of politics. While classical political thought sought to improve human through the knowledge of

human nature, modern political thought seeks through the knowledge of human nature to decisively control human nature rather than to improve it. The consequence of this change is that the purpose deviates from its original almost utopian aim, that is, the improvement of human², but on the contrary confirms the success of political domination. Where the purpose was the improvement of human, now the purpose is identified with the control of human.

Natural right

However, this dividing line between classical and modern natural right is not so obvious, nor can it remove the channels of communication between these two directions. Machiavelli starts precisely from the idea that there is a natural right, which determines or must determine historical and political realities. The core of human historical-political development is the human nature and its stability over time. Human was, is and will be the same, as long as his nature remains the same³. Machiavelli accepts from the outset the essence of classical political thought. To define human, we must first know his essence, his nature. There is no other fundamental principle for the knowledge of human things than the knowledge of human himself. This finding has the consequence that the knowledge of the political development or behavior of human is also based on the knowledge of the human substance. Political art or

science is impossible without the knowledge of human nature, but also without the confession that human nature remains the same in the movement and change⁴ of the history. We are therefore led to the assumption that any discussion about human and civil society is impossible without accepting the existence of a natural right, which is constantly in force. This legacy of classical political philosophy carries with it Machiavellian contemplation⁵. The natural right of human is the discovery of the eternal natural laws that determine his natural existence. The discovery of natural human right therefore marks the possibility of interpreting the human condition under the force of a fixed point of reference: the human nature and the manifestations, which it takes on in specific historical contexts.

Human nature

Human nature is the cornerstone of all human thinking⁶. Machiavelli introduces a pessimistic view of human⁷ – which he inherited from Thucydides and later bequeathed to Hobbes – not because he wants to consolidate a political pessimism, but because his goal is to remove any utopian conception of human, which hinders the accurate knowledge of human substance⁸. In order for political science to develop, the prism of morality of every age, which defines human as he wants to be, and not as he really is, must disappear from our field of vision. Human should not be defined by any moral theory that

nurtures excessive delusions about him, nor by any philosophical theory that sets the ultimate goal of the human condition in the land of the impossible⁹. Human must be defined by his own nature and as human nature should not be considered primarily the highest rational process but the most humble passions¹⁰. Human is defined by his passions, most of the time he uses rationality as a servant of his passions, as a tool to achieve his passions, rather than as a means of controlling his passions. The element that distinguishes human from other living beings is not the rationality, but the special nature of his passions. Although Machiavelli does not proceed to a scientific review of human passions, from his claims within his work we can conclude that the strongest human passions are the *instinct of self-preservation* that is constantly accompanied by the *fear of violent death*, or the identification of *pleasure with good (summum bonum)* and the *individualism* invested with the constant tendency of *greed*¹¹. People with these innate characteristics are not “evil” by nature, but they appear to be “evil” under the influence of moral norms, such as Christian morality. The Machiavellian interpretation of human is not really pessimistic, but it is considered pessimistic in the light of current ethics¹². Although not explicitly stated by Machiavelli, one could say that human passions are so powerful and uncontrollable that political domination becomes necessary in order to limit them, because

otherwise human would be led to destruction. Political domination is inevitable because the human passions are uncontrollable for the vast majority of the people¹³.

Human rationality – virtue (virtú)

But is human nature structured only by lower passions? Does not the famous rationalism, which according to classical natural right is considered the most powerful human natural characteristic, play any role in Machiavelli’s philosophical view? This is clearly not the case. Machiavelli considers that human nature is dual, structured by the element of rationality and the element of passions. Passions are the ones that direct the actions of most people, however some people manage through rationalism to realize the special function of their nature and to control their passions or to turn them in the right direction¹⁴. The ancient Greeks symbolically simulated this process with the Centaurs, these strange beings, who were half human and half animal and were the teachers of the most important heroes, such as Hercules or Achilles. This symbolism shows that the supreme teaching is the perception of the dual human nature and the understanding of the function of both passions and rationality¹⁵. Human must understand that half of his nature is an animal, that is, he is dominated by blind passions, while the other half is governed by rationalism as a means of self-perception and self-control of his passions¹⁶. Anyone who realizes

the dual nature of the Centaur is closer to the virtue. Few can escape from the complete influence of passions, activate the rational element of their nature, and understand human natural right¹⁷. Therefore, the first stage of the virtue is the self-knowledge of the function of passions, to know that human nature is dominated by passions and that these passions have a decisive influence on the behavior of most people. The second stage to the acquisition of the virtue is the detachment of rationality from the service of the passions and its placement in a position of governance over the passions. This dimension of virtue separates the holder of rationality from other people, who continue to be dominated by natural passions¹⁸. The third step to virtue is to prevail over others¹⁹. If a person can control his own passions through rationalism, then he can also control the passions of others, so that he becomes their master²⁰. Machiavelli does not question the political situation of the human, he does not examine whether human is by nature a political being or whether political society arose through an agreement, a social contract. He believes that the human condition is governed by inescapable political relations of domination and submission, but also that people due to their hedonistic and individualistic character are in a perpetual state of competition with each other to satisfy their passions to a greater degree than others. Virtue is therefore defined as domination over others²¹ through the rational control

of their passions. But when we talk about sovereignty, we are necessarily referring to political relations²². Sovereignty over others is sovereignty at the level of the political community. Absolute sovereignty belongs to the ruler. So the absolute realization of the virtue coincides with absolute sovereignty over others, that is, with political sovereignty²³.

Fortune

But is the rational control of the passions of both the human subject himself and other human beings enough to define someone as virtuous? Definitely not. Human lives and develops in a specific historical-political environment that shapes the prospects of merit or virtue. One may have managed to rationally control one's passions, have understood the natural right both in relation to himself and to others, but have never been able to control others through the knowledge²⁴ of the function of their passions. The catalyst for the acquisition of virtue is the acquisition of power over others. One cannot be supremely virtuous if he is not in a position of authority, in a position of control over others. Also, one may be in a position of power by chance, but not have the possibility of rational reading of the natural right both in his individual condition and in his political relations of power and submission with the others, so that the goal of virtue remains unfulfilled. Therefore, here this unbalanced factor, the *fortune*, plays a decisive

role in the path to virtue. The coincidence of power and individual merit paves the way for the final acquisition of the virtue, which is the rational control of the circumstances²⁵.

Thus, the acquisition of virtue presupposes four factors: a) the knowledge of the natural right regarding the function of human nature and its interaction with the historical-political environment²⁶, b) the individual establishment of virtue based on this knowledge, c) the evolution into position of political power, so that the control of the human nature is done through decisive governance over the other parts of the civil society²⁷ and d) the most effective possible reduction of the unforeseen factor of fortune²⁸. If any of these factors are not valid for any reason, we cannot speak of the presence of virtue in a human subject. In fact, one can have the first three preconditions adequately and only the inability to control his fortune may not allow him to complete his path to virtue.

However, Machiavelli believes that the factor of fortune can be drastically reduced and controlled effectively. Fortune is something that can be subdued by the determination of the bearer of virtue. Fortune is like a woman who, if one wants to have her under his control, must hit and beat her, while accordingly she prefers young lovers, because they are possessed by greater determination. The key to the control of fortune is the decisive action in the field of history²⁹. The knowledge of natural right allows the prediction of human

behavior and the unfolding of the historical events. If there is knowledge of the uniform evolution of human affairs due to the existence of a stable natural right, then the decisive taking of the threads of the history almost nullifies the fortune. Fortune can be an excuse or a really inaccessible factor only in limited cases, when the combination of facts and circumstances really makes the realization of virtue impossible. Most of the times, however, the prediction of human things through the knowledge of the human nature and the decisive action in the historical field make the factor of fortune maximally controllable³⁰.

Matter (*materia*), form (*forma*) and necessity (*necessita*)

Therefore, the process of realizing virtue equates to the decisive shaping of human and historical material³¹. Matter is human nature and historical circumstance, in which the possessor of Machiavellian virtue attempts to give the form he desires. This conceptual dipole *matter-form* of the ancient Greek philosophy is introduced by Machiavelli with a different meaning, to interpret the decisive action of the virtuous human subject in history. If we transfer the image from the Platonic *Timaeus*³², the possessor of Machiavellian virtue forms as creator the human and historical-political material that is in front of him under the knowledge offered to him by the textbook of the natural human right. Human creation, how-

ever, is not arbitrary; it is limited by the nature of its material. The human nature and the physiognomy of historical circumstances determine the actions of the virtuous creator. For example, one cannot go against the flow of the historical circumstances, because in this way the historical necessity will overcome and destroy him³³. In the same way, he must not ignore the necessity of natural human right, that is, the peculiar relationship between rationality and passion. Human can become the creator and the regulator of the history only if he reconciles himself with the necessity of the interaction of historical circumstance and human nature³⁴. Just as the Platonic creator convinces the irrational natural necessity to assist in the rational design of the creation, so the Machiavellian creator of the historical and political becoming realizes all the parameters and the inescapable relations created by human and historical necessity and succeeds to become a sovereign of its individual existence and of the historical time to which he belongs³⁵. Necessity is the essential mediator in the relation of the matter and form. No formulation of matter can be crowned with success without the proper adaptation to the law and to the causality³⁶ of the natural necessity³⁷. The human nature and the history are developed not by fortune, but by obeying a necessary law and an inviolable cause-and-effect relationship. The concept of fortune has been introduced by humans due to their inability to understand its nature

and environment of development. Fortune arises when there is an inability to rationally understand the necessary interaction between the elements and the material of the creation. The ignorance or the inability to interpret this causal necessity introduces the concept of fortune, which, however, should not be an excuse. Fortune is like those rushing rivers that carry everything in their path, while nothing foretells this situation. But the possessor of virtue must be prepared for any change of the historical circumstances, since there is even the slightest possibility, if he ignores them, that they will destroy him. The case of a rapid historical or political catastrophic torrent does not exist for anyone who provides and builds embankments that will drastically reduce the potential damage from a catastrophic storm of fortune³⁸.

Power and deception

The basic tools of reality shaping are the power and the deception. The ideal ruler, the possessor of Machiavellian virtue must be a mighty lion to frighten the wolves and at the same time a cunning fox that avoids traps³⁹. The power and the deception are key tools for exercising political power and consequently virtue⁴⁰. In fact, their presence must be simultaneous, as the absence of one of the two elements invalidates the power of the other. Power is the ultimate avoidable means of shaping, when the influence of the deception can no longer prevail⁴¹. It is better for the

ruler to create a virtuous image of himself in accordance with the norms of the existing morality while promoting his selfish goals, than to be forced to use hard violence⁴². In any case, on the other hand, it is better to use violence to the extent it is necessary, than to try unsuccessfully to gain the sympathy of the political body and thus lose the power. It is good for subjects to love and fear the sovereign, which shows the effective application of both the power and the deception, but if he cannot persuade them to love him, he must force them to fear him. The virtuous human shapes the historical or the political reality either by creating images that dominate through their persuasive power or through the direct application of his will to the particular relief of the historical circumstance⁴³. The function of the force or persuasion is not based on a scientific theory that they serve, but on the purpose pursued⁴⁴. Isocrates, for example, as Machiavelli's theoretical and practical forerunner, expressed the position that it is of no interest to prove why Pheidias' creations are beautiful, we are not interested in mathematical analogies or architectural knowledge⁴⁵ that certifies their superiority, their value is the convincing influence because of their beauty and their use for domination over others. We are not interested in proving the reason for the superiority of the Greek language or of the Greek culture of the classical era, but in using its convincing domination against the barbarians, against the

Persian Empire. The reason for the superiority of Greek culture has no value, but the fact that at that historical moment he convinces others of its superiority and this convincing power or this created image must be used for domination over others. In fact, Isocrates was absolutely convinced that not only the power of arms was enough for the domination of the Greeks in the East, but it was necessary and the convincing influence of the Greek spirit⁴⁶.

In exactly the same way, Machiavelli considers that the shaping of historical-political conditions has the dual character of the power and deception. Of course, he proposes the creation of convincing images, which can impose the power of the virtuous subject painlessly on others, without the need for the manifestation of immediate, *hard power*. The first part of domination is based on persuasion in the form of a *soft power*, while the second is based on hard power through the immediate application of violence⁴⁷. From this point of view, the creation of realistic images of domination is another aspect of power. The tyrant of Syracuse, Agathocles⁴⁸, took all the necessary steps to become virtuous and to be able to impose his will on history. No one can deprive him of the prize of virtue, as from an ordinary individual he managed to control the human nature and the physiognomy of the times and to become a ruler. The only thing Machiavelli accuses Agathocles of is that he used the *hard power* of violence instead of

the *soft power* of persuasion to achieve his goal. The virtue of Agathocles is unquestionable, that what Machiavelli raises is the failure of a virtuous realistic image of him according to the model of morality, which was in force at these times⁴⁹. Machiavelli denies morality in the definition of the true political virtue or art, but he does not deny the prevailing morality as a servant of political purpose, as a material for the creation of convincing, plausible images that promote the imposition of power, even in a soft manner.

Also, the *power* and the *deception* are the two basic virtues of the war. In a war, the positive law has no force, but only the *power* and the *deception* can give the victory or at least help to avoid the defeat. Machiavelli perceives the possessor of the virtue in a constant state of combat readiness in the process of shaping the material of creation. The creator of history is constantly, as Hobbes would say, in a state of war both with others he seeks to control through the knowledge of human nature and with the historical becoming, which is dominated by the constant movement and change. The historical or the political creation is an ongoing war condition, where rest is tantamount to a catastrophic defeat. The path to the acquisition or maintenance of the virtue is a constant warfare both with the others and with the circumstances, whoever does not know how to deceive⁵⁰ or prevail is far from virtue.

The purpose

However, this necessary *matter-form* relationship does not negate the will of the creator. Human creation in the field of the history bears the unique imprint of the human subject. The creator is limited by his own material, but can include his creation in his own subjective purpose. This is where the great difference with the ancient Greek perception of the matter-form relationship is located. For ancient Greek philosophy, the essence of the creation contains its purpose. The nature of a being also gives us the purpose of this being. There can be no purpose to a natural being independent of its nature. There is a proper natural order within the human body that equates to a state of health. The purpose of the human body is perfectly connected with its proper natural order. Bliss is a proper natural state of the soul that is directly related to the whole natural order of the human being. Therefore, human bliss is identified with the right natural order, with the natural right of human. Every philosophical theory serves this purpose, the knowledge of the human nature and the attainment of the correct natural order within it. Human stands out from other living beings because of his rational ability. So the peculiarity of human nature lies in the possibility of the rationalization. Human natural right imposes the rule of rationality within the human natural order. Human bliss is a state of natural human right, therefore a state of

rationality. Accordingly the blissful human must approach a life of maximum rational activity, a state approaching the life of the wise. The wise human, if we rely on the order of human natural right is clearly closer to bliss than a human dominated by bodily pleasures. The *summum bonum* for human cannot be the pleasure; the good cannot be identified with the pleasant. This does not invalidate the proposition that bliss, which based to rationality is something pleasant, on the contrary it is the most pleasant state from which all pleasant things spring. In the case of the human political community the situation is not much different from that of the human being. The civil society is a natural or artificial entity that is structured in terms of rationality. It is a whole, an organization whose parts perform a specific purpose serving the rational purpose of human bliss. If the individual prosperity has as purpose the rationality, civil prosperity must shape the conditions for the prosperity of rationalism within the political community.

The maximum service of this purpose can occur only if the wise men are placed in a position of government or at least they can legislate aiming at the maximum natural order of the political whole. It is obvious that those who have established rationality in themselves and know the natural purpose of the human being must be placed in a position of power, because only in this way can the political body be improved. Putting people in a position of political

governance, who fail to grasp natural right and insist on equating good with pleasure, is an act of irrationality and blatant natural injustice. The ultimate goal of classical political philosophy is to improve the human beings under its care. Political power is not simply about controlling people but about their natural, anthropological improvement, that is, creating as rationally as possible people who maintain their political unity through their common obedience to natural human right. Of course, the purpose of classical political philosophy is not something that can be easily achieved. The accomplishment of the purpose of the human being on the basis of the human essence is the supreme good, which is equivalent to bliss. For Aristotle this can only happen on the margins of the civil society (which serves only to achieve self-preservation and the necessary sociability), in a theoretical-philosophical life with plenty of free time away from the occupations of political life, which keep human far from achieving the natural purpose of the rationalism. While according to Plato the philosophers, knowing the nature and the purpose of human beings, achieve the ultimate goal of the bliss of rationalism, they seem to be on the *islands of the blessed*, although they are still alive, they are far from the world of tangible reality. The problem is growing in the implementation of a political philosophy that seeks to integrate people as political parts of a larger political organization. Aristotle suffices to make socio-

political remarks on the current regimes in order to strengthen the presence of rationalism within the civil society. He does not seem to believe that the political formations of his time can provide a complete anthropological integration for all political parties⁵¹. Certainly political reforms can be implemented for the natural betterment of the people, but the perfect integration or the perfect political bliss is not present in Aristotelian work.

Plato, respectively, foreseeing the imperfection of the human political things, will suggest the creation of an ideal state, which will aim at the maximum political integration of human collectivity under the distinction of the natural role of each political party. The placement of philosophers in a position of power guarantees the maximum diffusion of rationality and natural order in a society that approaches to the maximum extent the absolute human individual and collective bliss. However, such a thing, despite its philosophical, rational or scientific documentation by Plato or his absolute coexistence with the human natural right, has never had a real application in the historical field; it remains to this day an inaccessible utopia.

Machiavelli does not deny all this; he believes that the goals of the political philosophy must be as high as possible, just like the capable archers, to achieve difficult goals, aim as high as they can⁵². In addition, he accepts the idea of the classical philosophy about the existence of a

stable human background, a natural right that allows the interpretation of the human things through the knowledge of the human nature. Any political art or science must begin and end in human essence, in natural human right. Also, according to the classical philosophical model, he does not deny the dual character of the human nature, human is structured by rationality and passions; he is both human and animal. We can also say that he favors, just like ancient Greek philosophy, the rationalism over the passions in the task of defining virtue⁵³. The virtuous human in Machiavelli is someone who can rationally control both his own passions and those of the others, but also adapt to the historical circumstances⁵⁴. The origins of Machiavellian thought are purely classical, from there it starts and within this direction it argues. Machiavelli does not deny classical political thought, but instead he considers that continues or improves it⁵⁵.

What Machiavelli certainly denies is the utopian character of classical political thought⁵⁶. It is important that he does not try to break the *substance-purpose* relationship with regard to human bliss. The bliss, the human integration may well be associated with a state of rational domination over the passions in a condition of contemplation and theoretical preoccupation, as Machiavelli emphasizes of himself at the beginning of the *Prince*. The picture given to us, with Machiavelli retiring every night to his library and discussing

with the texts of the great men of the past, not at the center of the political action but on the sidelines, resembles the *theoretical life* that Aristotle suggests in *Nicomachean Ethics*⁵⁷. The relation of the human natural integration to the rationalism, the close relation of human nature and purpose, is not directly disputed by Machiavelli, at least as far as individual bliss is concerned. What is disputed is the purpose of political philosophy or science. Ancient Greek philosophy proposed as its goal the improvement of the people under its care, its purpose was to achieve both individual and collective bliss by following the natural order, the natural human right. On the contrary, Machiavelli, based on experience, finds that the reduction of human improvement to a project of collective bliss is something utopian, if not irrational. Human natural integration can be achieved through the domination of the rationalism, but in the vast majority of people this cannot happen. The majority of people are defined by the most humble passions and not by rationalism. Trying to apply the natural integration to the human majority is pure irrationality, an attempt that is initially thwarted by failure and carries serious risks for the one who takes the responsibility for this implementation. The relationship of a rational human with the others, no matter how much he is governed by humanitarian feelings towards them, can only take the form of the relation of rationality to the passions, that is, only the form of

submission. Human relations can only take the form of political relations, that is, relations of power and submission. Leaving someone at the disposal of the others is like leaving himself as a pawn of his passions, in which case the catastrophe is unavailable.

So in order to be able to have relations with the majority of the people, one must treat them just like in the irrational passions, that is, after understanding their function, to impose his rational domination on them. Therefore, the political philosophy or science, since it is an occupation based on the political relations of the people, must aim at the control of the majority of the people through the reasonable domination over their passions. Political philosophy does not aim at the rationalization according to the natural right of the political body, but at its absolute control through the knowledge of human passions. The rational integration of human does not concern the collective civil society but only the ruler or some wise men, who live on the margins of political activity.

If all this applies the purpose of human bliss or natural integration and the purpose of the political philosophy are radically different. Human integration as the goal of the political philosophy is something out of place, it can never happen. On the contrary, political sovereignty through the understanding and the control of human natural passions is something that can be accomplished in realistic terms. In this sense, the purpose of

the political philosophy, although derived from the human nature, is not identified with the natural rational integration of man but with rational domination over man. Machiavelli, starting from classical political thought, considers the natural human right as the only core of any political science, but emphatically refuses to equate the natural integration of human with the purpose of political science. Political science must start from the human essence, the human natural order, but not to perfect it, but to control it, to dominate it. The purpose of political science is not the collective bliss through the imitation or reproduction of the natural order, but the control of the majority of people through the knowledge of the natural order.

Political philosophy or political methodology?

But here an important question arises. If we cut the essence of a being from its purpose can we talk about a rationally structured science? Medical science, for example, aims at the human health, which is based on the correct order of human nature. The purpose of the doctor is to maintain the natural order of a healthy person through prevention and to restore the natural order of a patient through treatment. Medicine does not want to control or dominate human nature for the benefit of the doctor, but aims to improve the patient through prevention and treatment⁵⁸. If we disconnect the human substance

from the purpose of medicine, we cannot speak of science, but of the exploitation of the sick man or of quackery. Ancient Greek philosophy fully accepts this inseparable relation of substance -purpose and on this relation the concept of science is developed. The same scientific basis applies in the case of virtues. Aristotle perceives the supreme moral and political virtue, the prudence as knowledge-science of the appropriate means to achieve virtuous goals. To be someone prudent means to know the essence of human and to seek the natural perfection of human based on the scientific knowledge of the human natural order. Instead, it defines as formidability the knowledge of the means to achieve whatever goal the human subject sets. Formidability is a kind of knowledge, but it is not a science, because it does not see the purpose of human as an extension of its essence, but flows into the uncertainty of the subjectivity. The purpose depends on the will of the human subject. But science that flows into subjectivity does not exist, because science is a rationally structured process, where the essence of the object under study, its cognitive object, is the basis of the rational proof of its purpose. In classical political thought, political philosophy and political science are the same thing, because the essence and the purpose of human, either as an individual or as a member of a civil society, are directly interdependent.

If all this is true, under the terms of the ancient Greek philosophy

Machiavelli does not suggest a political philosophy or science but a political methodology of human control. As he states in the beginning of the *Prince*, his research was based on the knowledge of the ancients and the experience of the events of his time⁵⁹. For ancient Greek philosophy, knowledge is a feature of philosophy or science, while experience is a feature of the sophistic methodology of human control. Sophistic movement does not deny the philosophical knowledge but uses it to construct theoretical or moral images that convince people of their truthfulness. The sophistic methodology moves between existence and non-existence in order to serve a subjective purpose. It adapts to the circumstances⁶⁰ and skillfully changes forms like a chameleon, to achieve selfish goals. Machiavellian thought moves in the same direction, based on the *experience* of things and using the *knowledge* of human natural right from the classics creates a methodology of domination over human. This *instrumental function*⁶¹ of the political art lacks a purpose based on the knowledge of human substance and creates as many purposes as the human subjects who use it. Machiavelli's *political methodology* is completely neutral, offering an instrument of domination tailored to the targeting of the subject of action. The purpose that it sets may well be constantly changing depending on the circumstances. So there are as many purposes as the subjects of action, but also as many purposes as the adaptations of

the human subject to historical necessity. The only thing that is certain in this political methodology is the possibility of domination over human nature through the knowledge of natural human right through the power or the deception. So the means of domination are as much as the means of enforcing power or deception⁶². Nothing restricts the use of a means to aim a selfish purpose than the risk of losing sovereignty and thus of losing the intended purpose. Machiavelli's objections to the use of soft power to achieve sovereignty (as in the case of Agathocles) are not related to moral or humanitarian concerns, but to the risk of tarnishing the image of the sovereign, which may cost the loss of the sovereignty and the non-completion of virtue. Any means of power or deception is legitimate in the exercise of sovereignty as long as it does not call into question the sovereignty itself. The use of a harmful means for domination itself is a condition of irrational reading of the history and adaptation to the necessity of circumstances.

Historicism

Under these circumstances, the diversion to the historicism is inevitable. The rupture of the substance-purpose relationship inevitably leads to the right of the power as hard violence or elaborate deception. According to historicism, each historical period establishes and explains the human values in a different way. Consequently, there are no absolute

values or truths, but everything is relative, since only the historical moment can objectify a truth. Historicism contrasts with the substance-purpose relationship of ancient Greek philosophy, as the truth or the purpose of a being is not signified by the essence but by the power to impose this truth on history. Machiavelli falls exactly into this line of historicism. He believes that the virtue or the value of a person is not determined by the realization of the natural purpose, but by the power of the human subject to impose his will in history. Therefore each historical moment can justify a different subjective will. The purpose for example, which Machiavelli served, was to unite the small states of Italy into one large nation-state capable of meeting the historical necessity⁶³. On the other hand, the purpose of the Roman Catholic Church was to keep these states divided in order to control them. Both purposes are characterized by objective and moral neutrality⁶⁴, Machiavellian thought cannot morally or virtually applaud either of the two purposes. The correctness, the virtue, the value lies in the correct use of the Machiavellian political methodology, that is, in the decisive use of the means of persuasion or violence in the control of human nature and the predominance of the political subject in the historical necessity. In the background, virtue is identified with the power of domination over others and over history. This relativism as to the purpose of

human virtue is a structural feature of Machiavelli's political thought⁶⁵.

Conclusions

1) Machiavellian thought undoubtedly owes its origins to the ancient Greek philosophy. In fact, it comes as a continuation of the classical philosophical thought based on the proposition that any interpretation of human must have as its beginning the knowledge of human nature. Machiavelli, before proceeding to any philosophical crisis, accepts the background of an unchanging natural right, which regulates the order of human substance and human social and political behavior.

2) In addition, Machiavelli accepts from the classics the distinction between natural and rational part within human nature, where the first is the animal part, while the second is the human. He believes that the majority of the people are defined by the somatic part of human nature, ie by passions, while some who activate the human part, ie rationality, can gain a self-control of their passions but also control others through the knowledge of the human nature and especially through the knowledge of the function of the passions.

3) For Machiavelli, therefore, virtue, just as for the classics, presupposes the dominance of the human rationality over both passions and the movement and change of historical-political things⁶⁶. Virtue is defined as the supremacy of the human element, that is, of rationality, but also as the

domination of the rational subject over others through the knowledge of human nature and the adaptation to the historical necessity.

4) The fundamental difference between Machiavelli and the classics is the rupture by him of the substance-purpose relationship. For the classics, the substance-purpose relationship is inseparable, the essence of a being, its nature, determines the purpose of this being. Under this inseparable relationship the purpose of classical political philosophy is the improvement of human through the knowledge of the human natural right. On the contrary, Machiavelli, by breaking this connection, claims that the knowledge of human nature is not useful to us for the discovery of human purpose or the improvement of human, but for the service of whatever selfish purpose the virtuous human subject sets.

5) This essential difference with the classics casts doubt on whether Machiavelli suggests a political science or philosophy with the strict meaning of the term. For a science or philosophy, its cognitive subject is in absolute relation with the intended

purpose, to the extent that it can prove itself rationally from where it starts and ends. If we deviate from this rational relationship between cognitive object and purpose, we lead to a methodology for the promotion of selfish goals and certainly not to a science or philosophy.

6) Therefore, if Machiavelli proposes a political methodology of domination over human based on the knowledge of human nature as opposed to the classical political philosophy that sought to improve human through the science of the human nature and the political societies he constructs, it means that offers a morally and teleologically neutral tool of political subjugation⁶⁷. This inevitably leads us to historicism, as the successful outcome of domination regardless of the used means and the pursued aims defines the historical reality and establishes any human truth. The moral neutrality of the Machiavellian political method leads to the core of the concept of historicism, that is, that the power of consolidation of subjectivity in human history is the objective historical reality or truth.

Notes

¹ Cf. Leo Strauss, *Natural Right and History*, Chicago 1953, pp. 4, 58, 61, 65, 162, 177, 178, 179, 180, 190. Cf. Erica Benner, *Machiavelli's ethics*, Princeton University Press 2009, pp. 49-53.

² PLATO, *Statesman*, 293.d-e: *ἔωσπερ ἂν ἐπιστήμη καὶ τῶ δικαίῳ προσχρόμενοι σφζόντες ἐκ χείρονος*

βελτίῳ ποιῶσι κατὰ δύναμιν, ταύτην τότε καὶ κατὰ τοὺς τοιοῦτους ὄρους ἡμῖν μόνην ὀρθὴν πολιτείαν εἶναι ῥητέον.. Cf. Maurizio VIROLLI, *Machiavelli (Founders of Modern Political and Social Thought)*, Oxford University Press 1998, pp. 50-55. Cf. James Hankins, "Machiavelli, Civic Humanism, and the Humanist Politics of Virtue", *Italian Culture*, Vol. xxxii No. 2,

- September 2014, 98-109, p.102-103.
 Cf. Erica Benner, *Machiavelli's ethics*, Princeton University Press 2009, p. 63.
- ³ Catherine H. Zuckert, *Machiavelli's politics*, University of Chicago 2017, p. 99.
- ⁴ Niccolò Machiavelli, *The Prince, III*.
- ⁵ Maurizio Viroli, *Machiavelli (Founders of Modern Political and Social Thought)*, Oxford University Press 1998, pp. 50-55.
- ⁶ Niccolò Machiavelli, *The Prince, XVII, XVIII*.
- ⁷ Niccolò Machiavelli, *The Prince, XVII, XXIII*. Cf. Catherine H. Zuckert, *Machiavelli's politics*, University of Chicago 2017, p. 19.
- ⁸ Niccolò Machiavelli, *The Prince, XV*.
- ⁹ Cf. Alison Brown, "Philosophy and religion in Machiavelli" in John M. Najemy (Ed.), *The Cambridge Companion To Machiavelli*, Cambridge University Press, 2010, pp. 157-172.
- ¹⁰ Cf. E. A., Rees, *Political thought from Machiavelli to Stalin: revolutionary Machiavellism*, Palgrave Macmillan 2004, pp. 3-4.
- ¹¹ Niccolò Machiavelli, *The Prince, III, XVII, XIX*.
- ¹² Niccolò Machiavelli, *The Prince, XVIII*.
- ¹³ Niccolò Machiavelli, *The Prince, XVIII*. Cf. Erica Benner, *Machiavelli's Prince: A New Reading*, Oxford University Press 2013, pp. 69-88.
- ¹⁴ Cf. Niccolò Machiavelli, *The Prince, XIV*. Cf. Hubert Schleichert, "Border-Value Morality and Semantical Coherence in Machiavelli's *Prince*" in Leonidas Donskis (ed.), *NICCOLÒ MACHIAVELLI: History, Power, and Virtue*, Editions Rodopi B.V., Amsterdam - New York, NY 2011, pp. 15-26.
- ¹⁵ Cf. Erica Benner, *Machiavelli's ethics*, Princeton University Press 2009, pp. 197-200.
- ¹⁶ Cf. Mikael Hörnqvist, *Machiavelli and Empire*, Cambridge University Press 2004, pp. 30-39. Cf. Erica Benner, *Machiavelli's ethics*, Princeton University Press 2009, pp. 156-165.
- ¹⁷ Niccolò Machiavelli, *The Prince, XVIII*.
- ¹⁸ Niccolò Machiavelli, *The Prince, XXII*. Cf. Mikael Hörnqvist, *Machiavelli and Empire*, Cambridge University Press 2004, pp. 21-28.
- ¹⁹ Cf. E. A., Rees, *Political thought from Machiavelli to Stalin: revolutionary Machiavellism*, Palgrave Macmillan 2004, pp. 7-8.
- ²⁰ Niccolò Machiavelli, *The Prince, VI*. Cf. E. A., Rees, *Political thought from Machiavelli to Stalin: revolutionary Machiavellism*, Palgrave Macmillan 2004, pp. 9-11.
- ²¹ Cf. Peter S., Donaldson, *Machiavelli and mystery of state*, Cambridge University Press 1988, p. 10. Cf. John Plamenatz, *Machiavelli, Hobbes, and Rousseau*, Oxford University Press 2012, pp. 29-40.
- ²² Maurizio Viroli, *Machiavelli (Founders of Modern Political and Social Thought)*, Oxford University Press 1998, pp. 43-46.
- ²³ Niccolò Machiavelli, *The Prince, VII*. Cf. Benedetto Fontana, *Hegemony and power: on the relation between Gramsci and Machiavelli*, University of Minnesota, Minneapolis, 1993, pp. 74-90. Cf. E. A., Rees, *Political thought from Machiavelli to Stalin: revolutionary Machiavellism*, Palgrave Macmillan 2004, pp. 17-18.

- ²⁴ Niccolò Machiavelli, *The Prince*, VII. Cf. Erica BENNER, *Machiavelli's Prince: A New Reading*, Oxford University Press 2013, pp. 89-110.
- ²⁵ Niccolò Machiavelli, *The Prince*, XXV. Cf. John P. McCormick, "Of Tribunes and Tyrants: Machiavelli's Legal and Extra-Legal Modes for Controlling Elites", *Ratio Juris*, Vol. 28 No. 2, June 2015 pp. 252-266.
- ²⁶ Niccolò Machiavelli, *The Prince*, XLX.
- ²⁷ *Ibidem*.
- ²⁸ *Ibidem*, *The Prince*, I.
- ²⁹ *Ibidem*, *The Prince*, XXV.
- ³⁰ Niccolò Machiavelli, *The Prince*, III, XXIV, XXVI. Cf. John T. Scott, *The Routledge guidebook to Machiavelli's The Prince*, Routledge 2016, pp. 219-238.
- ³¹ Niccolò Machiavelli, *The Prince*, XXVI.
- ³² Plato, *Timaeus*, 48a-e.
- ³³ Niccolò Machiavelli, *The Prince*, VI. Cf. Maurizio Viroli, *The quotable Machiavelli*, Princeton University Press 2016, pp. xxiv- xxvii.
- ³⁴ Cf. Quentin Skinner, "Machiavelli on the maintenance of liberty", *Australian Journal of Political Science*, Routledge 1983, 18:2, pp. 3-15. Cf. Erica Benner, *Machiavelli's ethics*, Princeton University Press 2009, pp. 147-149.
- ³⁵ Alissa M. Ardito, *Machiavelli and the Modern State: The Prince, the Discourses on Livy, and the Extended Territorial Republic*, Cambridge University Press 2015, p. 65.
- ³⁶ Niccolò Machiavelli, *The Prince*, VII.
- ³⁷ Niccolò Machiavelli, *The Prince*, XXV.
- ³⁸ *Ibidem*, *The Prince*, XXV.
- ³⁹ Niccolò Machiavelli, *The Prince*, XVIII, XIX. Cf. Catherine H. Zuckert, *Machiavelli's politics*, University of Chicago, 2017, p. 17.
- ⁴⁰ Niccolò Machiavelli, *The Prince*, VI, VII.
- ⁴¹ Cf. Manfred J. Holler, "Niccolò Machiavelli on Power" in Leonidas DONSKIS (ed.), *Niccolò Machiavelli: History, Power, and Virtue*, Editions Rodopi B.V., Amsterdam - New York, NY 2011, pp. 27-48.
- ⁴² Niccolò Machiavelli, *The Prince*, XVIII.
- ⁴³ Cf. Virginia Cox, "Rhetoric and ethics in Machiavelli", in John M. Najemy (Ed.), *The Cambridge Companion To Machiavelli*, Cambridge University Press, 2010, pp. 173-189. Cf. Victoria Ann., Kahn, *Machiavellian rhetoric: from the counter-reformation to Milton*, Princeton University Press 1994, pp. 19, 23.
- ⁴⁴ Cf. Maurizio Viroli, "Machiavelli's Realism", *Constellations*, Volume 14, No 4, 2007, pp. 466-482.
- ⁴⁵ Isocrates, *Encomium of Helen*, 5: πολὺ κρεῖττόν ἐστιν περὶ τῶν χρησίων ἐπεικῶς δοξάζειν ἢ περὶ τῶν ἀχρήστων ἀκριβῶς ἐπίστασθαι.
- ⁴⁶ Isocrates. *Panathenaicus*. 50.
- ⁴⁷ Niccolò Machiavelli, *The Prince*, XVII. Cf. Vasileios Syros, "'Soft' and 'Hard' Power in Islamic Political Advice Literature", *Violence in Islamic Thought*, vol. 2: *From the Mongols to European Imperialism*, ed. Robert Gleave and István Kristó-Nagy, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2018, pp. 165-190. Vasileios Syros, "Evil Lords, Benign Historians: Strongman Politics in Medieval India and Renaissance Florence", *Intellectual History Review* 29:1, Special Issue: *From Ancient Theology to Civil*

- Religion*, ed. Francesco Borghesi 2019, pp. 11-34. Cf. Joseph S. Nye Jr., *The Powers to Lead*, Oxford: Oxford University Press, 2008, pp. 29-32, 38-44.
- ⁴⁸ Niccolò Machiavelli, *The Prince*, VIII. Cf. Catherine H. Zuckert, *Machiavelli's politics*, University of Chicago, 2017, p. 7. Cf. Erica Benner, *Machiavelli's Prince: A New Reading*, Oxford University Press 2013, pp. 111-122.
- ⁴⁹ Cf. Maurizio Viroli, *Machiavelli (Founders of Modern Political and Social Thought)*, Oxford University Press 1998, pp. 97-113.
- ⁵⁰ Cf. Erica Benner, *Machiavelli's ethics*, Princeton University Press 2009, pp. 136-139.
- ⁵¹ Pasquale Pasquino "Machiavelli and Aristotle: The anatomies of the city", *History of European Ideas* 35 (2009), pp. 397-407.
- ⁵² Niccolò Machiavelli, *The Prince*, VI. Filippo Del Lucchese, *The political philosophy of Niccolò Machiavelli*, Edinburgh University Press 2015, pp. 25-27.
- ⁵³ Niccolò Machiavelli, *The Prince*, XIII.
- ⁵⁴ Niccolò Machiavelli, *The Prince*, XVIII. Filippo Del Lucchese, *The political philosophy of Niccolò Machiavelli*, Edinburgh University Press 2015, pp. 36-38.
- ⁵⁵ Niccolò Machiavelli, *Lettera a Francesco Vettori*.
- ⁵⁶ Cf. Erica Benner, *Machiavelli's ethics*, Princeton University Press 2009, pp. 367-372.
- ⁵⁷ Aristotle, *Nicomachean ethics*, 1178a: τὸ γὰρ οἰκεῖον ἐκάστω τῇ φύσει κράτιστον καὶ ἡδιστόν ἐστιν ἐκάστω· καὶ τῷ ἀνθρώπῳ δὴ ὁ κατὰ τὸν νοῦν βίος, εἴπερ τοῦτο
- μάλιστα ἀνθρώπος. οὗτος ἄρα καὶ εὐδαιμονέστατος.
- ⁵⁸ Niccolò Machiavelli, *The Prince*, III. Cf. Erica Benner, *Machiavelli's ethics*, Princeton University Press 2009, pp. 64-70.
- ⁵⁹ Niccolò Machiavelli, *The Prince: Letter to Lorenzo de' Medici*. Cf. Leonidas Donskis, "The Modern Who Believed that He Was the Ancient: Niccolò Machiavelli in European Thought and Political Imagination" in Leonidas Donskis (ed.), *Niccolò Machiavelli: History, Power, and Virtue*, Editions Rodopi B.V., Amsterdam - New York, NY 2011, pp. 49-66.
- ⁶⁰ Niccolò Machiavelli, *The Prince*, II. Cf. Maureen Ramsey, "Machiavelli's Political Philosophy in *The Prince*" in Nigel Warburton, Jon Pike, Derek Matravers (ed.), *Reading political philosophy: Machiavelli to Mill*, Routledge 2000, pp. 33-42.
- ⁶¹ Cf. Leo Strauss, *Natural Right and History*, Chicago 1953, pp. 4-5. Cf. Catherine H. Zuckert, *Machiavelli's politics*, University of Chicago 2017, p. 11.
- ⁶² Cf. E. A., Rees, *Political thought from Machiavelli to Stalin: revolutionary Machiavellism*, Palgrave Macmillan 2004, pp. 8-9.
- ⁶³ Niccolò Machiavelli, *The Prince*, XXVI.
- ⁶⁴ John Plamenatz, *Machiavelli, Hobbes, and Rousseau*, Oxford University Press 2012, pp. 17-28.
- ⁶⁵ Cf. Leo Strauss, *Natural Right and History*, Chicago 1953, pp. 4-5: *Such a science is instrumental and nothing but instrumental: it is born to be the handmaid of any powers or any interests that be.*
- ⁶⁶ Niccolò Machiavelli, *The Prince*, VI.

⁶⁷ Filippo Del Lucchese, *The political philosophy of Niccolò Machiavelli*,

Edinburgh University Press 2015, pp. 34-36.

References

- ARDITO, Alissa M., *Machiavelli and the Modern State: The Prince, the Discourses on Livy, and the Extended Territorial Republic*, Cambridge University Press 2015.
- ARISTOTLE, *Nicomachean ethics*.
- BENNER, Erica, *Machiavelli's ethics*, Princeton University Press, 2009.
- IDEM, *Machiavelli's Prince: A New Reading*, Oxford University Press 2013.
- BROWN, Alison, "Philosophy and religion in Machiavelli" in John M. NAJEMY (Ed.), *The Cambridge Companion to Machiavelli*, Cambridge University Press, 2010, pp. 157-172.
- COX, Virginia, "Rhetoric and ethics in Machiavelli", in John M. NAJEMY (Ed.), *The Cambridge Companion to Machiavelli*, Cambridge University Press, 2010, pp. 173-189.
- DEL, LUCCHESI Filippo, *The political philosophy of Niccolò Machiavelli*, Edinburgh University Press, 2015.
- DONALDSON, Peter S., *Machiavelli and mystery of state*, Cambridge University Press, 1988.
- DONSKIS, Leonidas, "The Modern Who Believed that He Was the Ancient: Niccolò Machiavelli in European Thought and Political Imagination" in Leonidas DONSKIS (ed.), *NICCOLÒ MACHIAVELLI: History, Power, and Virtue*, Editions Rodopi B.V., Amsterdam - New York, NY, 2011, pp. 49-66.
- FONTANA, Benedetto, *Hegemony and power: on the relation between Gramsci and Machiavelli*, University of Minnesota, Minneapolis, 1993.
- HANKINS, James, "Machiavelli, Civic Humanism, and the Humanist Politics of Virtue", *Italian Culture*, Vol. xxxii No. 2, September 2014, 98-109, p.102-103.
- HOLLER, Manfred J., "Niccolò Machiavelli on Power" in Leonidas DONSKIS (ed.), *NICCOLÒ MACHIAVELLI: History, Power, and Virtue*, Editions Rodopi B.V., Amsterdam - New York, NY 2011, pp. 27-48.
- HÖRNQVIST, Mikael, *Machiavelli and Empire*, Cambridge University Press, 2004.
- ISOCRATES, *Encomium of Helen*.
- ISOCRATES. *Panathenaicus*.
- KAHN, Victoria Ann., *Machiavellian rhetoric: from the counter-reformation to Milton*, Princeton University Press, 1994.
- MACHIAVELLI, Niccolò, *The Prince*, translated with an introduction by Harvey C. Mansfield. - 2nd ed., The University of Chicago Press, 1998.
- MCCORMICK, John P., "Of Tribunes and Tyrants: Machiavelli's Legal and Extra-Legal Modes for Controlling Elites", *Ratio Juris*, Vol. 28 No. 2, June 2015, pp. 252-66.
- NYE, Joseph S. Jr., *The Powers to Lead*, Oxford: Oxford University Press, 2008.
- PASQUINO, Pasquale "Machiavelli and Aristotle: The anatomies of the city", *History of European Ideas* 35 (2009), pp. 397-407.
- PLAMENATZ, John, *Machiavelli, Hobbes, and Rousseau*, Oxford University Press 2012.
- PLATO, *Statesman*.
- PLATO, *Timaeus*.

- RAMSEY, Maureen, "Machiavelli's Political Philosophy in *The Prince*" in Nigel WARBURTON, Jon PIKE, Derek MATRAVERS (ed.), *Reading political philosophy: Machiavelli to Mill*, Routledge 2000, pp. 33-42.
- REES, E. A., *Political thought from Machiavelli to Stalin: revolutionary Machiavellism*, Palgrave Macmillan, 2004.
- SCHLEICHERT, Hubert, "Border-Value Morality and Semantical Coherence in Machiavelli's *Prince*" in Leonidas DONSKIS (ed.), *NICCOLÒ MACHIAVELLI: History, Power, and Virtue*, Editions Rodopi B.V., Amsterdam - New York, NY 2011, pp. 15-26.
- SCOTT, John T., *The Routledge guidebook to Machiavelli's The Prince*, Routledge 2016,
- SKINNER, Quentin, "Machiavelli on the maintenance of liberty", *Australian Journal of Political Science*, Routledge 1983, 18:2, pp. 3-15.
- STRAUSS, Leo, *Natural Right and History*, Chicago, 1953.
- SYROS, Vasileios, "'Soft' and 'Hard' Power in Islamic Political Advice Literature", *Violence in Islamic Thought*, vol. 2: *From the Mongols to European Imperialism*, ed. Robert Gleave and István Kristó-Nagy, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2018, pp. 165–190.
- SYROS, Vasileios, "Evil Lords, Benign Historians: Strongman Politics in Medieval India and Renaissance Florence", *Intellectual History Review* 29:1, Special Issue: *From Ancient Theology to Civil Religion*, ed. Francesco Borghesi, 2019, pp. 11–34.
- VIROLI, Maurizio, *Machiavelli (Founders of Modern Political and Social Thought)*, Oxford University Press, 1998.
- IDEM, *The quotable Machiavelli*, Princeton University Press, 2016.
- IDEM, "Machiavelli's Realism", *Constellations*, Volume 14, No 4, 2007, pp. 466-482.
- ZUCKERT, Catherine H., *Machiavelli's politics*, University of Chicago, 201

NICCOLO MACHIAVELLI: THE FOUNDER OF MODERN POLITICAL THOUGHT

From Hobbes and Locke to Machiavelli's *virtù* in the political context of meliorism: popular *eucosmia* and the value of moral memory

Michail THEODOSIADIS

Abstract : *This study identifies a genealogy between Thomas Hobbes' theory of absolute government and John Locke's liberal worldview. It traces the seeds of eighteenth century optimistic liberal ideologies (endorsed by thinkers decisively influenced by Locke and Adam Smith) in Hobbes' pessimistic theories concerning his radical distrust of the capacities of the 'common man and woman' to build up democratic commonwealths. Following Christopher Lasch's path, it proposes a hopeful (or melioristic) view on politics, which (as opposed to the optimism of eighteenth century liberalism) does not propose endless and steady improvement or perfection. It reflects on Machiavelli's notion of virtù (virtue) that we could think of it in relation to Arendt's idea of action. The latter points to the ancient Athenian polis or to the American council system of direct democracy. More precisely, virtù stands for eucosmia, which revolves around the importance of memory. In short, virtù refers to the courage and the moral capital that members of a society acquire thanks to the experiences they gain from action.*

Keywords: *Locke, Hobbes, Machiavelli, Hannah Arendt, classical republicanism, action, meliorism, Christopher Lasch.*

Introduction

The purpose of this study is to juxtapose the anti-democratic ideas endorsed by the pessimistic worldview of Hobbes with the optimism of economic liberalism (deriving from John Locke's theory of social contract), that is, with the belief in the maximisation of economic expansion which (as many eighteenth century

liberals believed) could gradually eradicate poverty and social conflict¹. According to William James, pessimism is the state of mind of those who 'think the salvation of the world impossible'², of those who see no escape from troubles and injustices³ thanks to the alleged 'inherited irrationality' of the 'common citizen', and seek to exchange freedom, that is, political participation, with

the security promoted by coercive and authoritarian governments. On the other hand, optimism constitutes, a 'regnant doctrine in European philosophy' and considers 'the world's salvation' inevitable⁴. Optimism manifests itself as a form of 'cheerful fatalism' and approaches the future with confidence, assuming that certain procedures or political moves will automatically generate prosperity and happiness, claims Christopher Lasch⁵. Both Hobbes' pessimism and liberal optimism can be seen as ideological twins. Seemingly at odds with each other they have a good deal in common. Both (liberal) optimists and (Hobbesian) pessimists discourage political participation. In contrast, meliorism (or hope, in Lasch's terms) stands as a medium between optimism and pessimism; the melioristic *weltanschauung* 'treats salvation as neither inevitable nor impossible'⁶. '[I]n the face of the world's irrefragable hardships' meliorism rejects the belief in 'society's innate, inexorable tendency toward improvement' (or perfection)⁷. It values the *potential*⁸ of 'intelligent action', to use Lasch's terms⁹, that is, of political freedom or 'action' according to Hannah Arendt¹⁰. More precisely, political *action* presupposes the existence of an open space, of a *political realm*, referring to the ancient Athenian *agora* or the Roman *res publica*, 'the market-place, or the *polis*, the political space proper'¹¹. It is the only space where human beings can become *political animals*,

interacting with one another in a continuous dialogue¹², exercising the virtue of *archein* (*ἀρχεῖν*), taking the 'initiative', 'to begin' 'to rule' (*archeste* - *ἀρχεσθαι*) and to *be ruled*, 'know[ing] both sides of [political] power'¹³. Additionally, meliorism and *action* are associated with the notion of popular *eucosmia*, which stands for the *εὖ* (*eu*) (the 'good') and the *cosmos*, from the Greek word *κόσμος* (*cosmos*), translated as 'the affairs of the ordinary people'. As opposed to Hobbes' radical distrust of the moral capacities of human beings that has motivated him to embrace absolutism, *eucosmia* prompts us towards meliorism; it prompts us to view the 'ordinary citizens' as potential bearers of common decency. It adopts a positive, a 'good' (*εὖ*), stance towards the 'common man and woman' (*cosmos*), who can acquire the capacity to resist their (potentially existing) natural selfish proclivities through (political) experience and through the constant exercise of memory.

From a different angle, meliorism could be linked to Machiavelli's¹⁴ notion of *fortuna* represented by the archetype of a goddess symbolising unpredictability, signifying the unforeseeable outcomes of human action. *Fortuna* controls 'half our actions, and yet leaves the control of the other half, of little less, to ourselves'¹⁵. She brings success or becomes the source of misery and disasters¹⁶. Thus, *fortuna* makes human existence vulnerable. She brings disaster when 'there is neither

barrier not embankment to confine her', when there is no *virtù*¹⁷, or excellence (*arete*) according to the Greeks¹⁸. We could associate *virtù* with the experience (memory), the fortitude and the resilience one obtains (in order to combat moral transgression), through the process of political participation (or *action*, in Arendt's terms). More to the point, Hobbes likens political authority (from which all political powers and decisions originate) to the 'great Leviathan', the '*Mortall God*' to whom 'wee owe ... our peace and defense'¹⁹. However, according to the project of popular *eucosmia*, the Leviathan is distributed to the 'common people'. The Biblical symbolism of Hobbes' Leviathan refers to the Nile River, to the source of life in ancient Egypt, according to Frye²⁰. Consider an allegory that appears in The Bible: God put hooks into Leviathan's jaw and 'cause the fish of thy rivers to stick unto thy scales', leaving finally Leviathan, and 'and all the fish of the rivers ... thrown into the wilderness'. Leviathan is given 'for meat to the beasts of the field and to the fowls of the heaven'²¹. Therefore, the catching of the leviathan is 'followed by the fertilizing of the desert he is thrown into'²². God 'didst break in pieces the heads of leviathan' and 'gavest him to be meat to those that people the desert'²³ and to the common people of Israel²⁴. Such as God dispenses Leviathan to the inhabitants of the desert, similarly the project of *eucosmia* requires the distribution of

Leviathan, that is, the dispersal of *political power*, to the 'ordinary citizen' (*action*). A significant portion influential thinkers of economic liberalism during the eighteenth century (as the second section of this study will explain) have associated the Leviathan not with political power but with the forces of the economy, whose distribution to society (they assumed) would lead to the maximization of well-being and, subsequently, to the dawn of a new social reality of endless progress. The next section casts a critical eye on Hobbes's and Filmer's pessimistic and anti-democratic theories, which could be regarded as the primary and genealogical predecessors of the optimistic *weltanschauung* behind variants of economic liberalism in England and America.

3.1 Pessimism, optimism and hatred for democracy: the absolutist model

In the *Leviathan* Hobbes calls Plato 'the best Philosopher of the Greeks'²⁵. He shares Plato's concerns about the consequences of *πλεονεξία* (*pleonexia*), from the Greek *πλέον* (*pleon*) and *έχω* (*echo*), to desire more than what they already have obtained, in Hobbes's definition²⁶. As with Plato, «...τήν πλεονεξίαν ὁ πᾶσα φύσις πέφονκεν διώκειν» ('...rapacity confers to the natural proclivity of every living being')²⁷. In Hobbes' words, *pleonexia* stands for the 'perpetuall and restlesse desire of Power after power [that] ceaseth

only in Death'²⁸. It constitutes the 'generall inclination of all mankind' (ibid). In the anarchic condition of natural liberty, in the so called *State of Nature*, where no State and no organised commonwealth, no common power or other artificial body exists in order to coerce and bind human beings together, directing them towards the common benefit, everyone strives to fulfill this (innate) 'restlesse desire'²⁹ for possession and domination for power, riches, fame, prestige and honour³⁰. In the state of nature, competition for property and power easily escalates into conflict so long as there is no authority to impose justice, repressing aggression (even through extreme coercion), ensuring that possession is acquired through peaceful means. In the state of nature, where 'every man has a Right to every thing; even to one anothers body', the 'condition of Warre of every one against every one' becomes permanent³¹. This war cannot be brought to an end since all forms of enmity are perpetual; neither victors (the strongest who survived the battle) can escape the possibility of losing their lives in a potentially forthcoming conflict³².

Hence, in the state of nature, in the state of perfect *insecurity* where everyone is a potential enemy, human lives become 'solitary, poor, nasty, brutish and short'³³. Individuals 'as soon as they arrive to understanding of this hateful condition, do desire (even nature itself compelling them) to be freed from this misery'³⁴. In order to avoid

violent death, they form alliances 'so that if we must have *war*, it will not be a war against all men nor without aid'³⁵. In exchange for security they seek to relinquish certain liberties and transfer them to an absolute sovereign power, a *de facto* ruler, contracting thus with each other and forming a state³⁶. Only under this process individuals free themselves from the insecurity of the state of nature, 'whereof they may be compelled both to keep the peace amongst themselves'³⁷. The *laws of nature* are preserved only when the multitude appoints one man, or an assembly of men 'to beare their Person; and every one owne, and acknowledge himselfe to be Author of whatsoever he that so beareth their Persons, shall Act, or Cause to be Acted, in those things which concerne the Common Peace and Safetie; and therein to submit their Will, and their Judgements, to his Judgment'³⁸. Thus, all liberties are passed to the unquestionable statesman/Sovereign – to the only 'sword' and soul of the commonwealth³⁹ – who undertakes the task of decision making and, in return, is obliged to take all necessary measures in order to defend public and individual well-being. And this is how the great Leviathan emerges, holding down Behemoth, another Biblical archetype used by Hobbes as a symbol of the proclivity of the revolutionary masses to cause havoc⁴⁰. Thus, the body whose *Salus* is *Suprema Lex* is not the *Populus* but the *Rex* (the absolute monarch), who makes all

political legislation and asserts the knowledge of what is just for his/her subjects, preventing wrongdoing through force and coercion. Without 'this gigantic mechanism in the service of ensuring the physical protection of those governed', human beings are exposed to a condition of self-perpetuating enmity where knowledge, arts and society disappear⁴¹. The power of the Sovereign is, however, indisputable; his unchallenged authority safeguards 'the conditions for commodious living...'⁴². To resist the Sovereign 'in defense of another man, guilty or innocent, no man hath Liberty; because such Liberty, takes away from the Sovereign, the means of Protecting us'⁴³.

For Hobbes and Filmer, three common types of sovereignty exist. These are: a) *aristocracy* – 'the government of "the better people"⁴⁴, of the better men chosen by the multitude itself, b) *democracy*, or Popular Common-Wealth, consisting of an assembly of 'the people' that must contract with themselves, bound to the decisions of the majority⁴⁵, and c) *monarchy*, the will of a single man, coming from the words *μόνος* and *ἀρχεῖν*; *ἀρχεῖν* is *imperare*, to govern and rule; *μόνος* signifies one alone⁴⁶. As Hobbes states in *De Cive* (*On the Citizen*) (1642/1998), monarchy is the most preferred type of commonwealth⁴⁷, converging thus with the Filmer, who argues about the disastrous consequences of democracy, favouring at the same time a coercive and fatherly royal power, without which love for liberty would

lead to anarchy⁴⁸. Moreover, since monarchy is the most coercive type of sovereignty, it has to be endorsed, especially from the moment the passions of the multitude, of the 'common people', can result in more violence than the passions of one man, as Hobbes states in *The Elements of Law*. 'The greatest inconvenience that can happen to a commonwealth, is the aptitude to dissolve into civil war; and to this are monarchies much less subject than any other governments'⁴⁹. As with Filmer, the 'ordinary citizens ... are not led by wisdom to judge of anything, but by violence and by rashness, nor put they any difference between things true and false. After the manner of cattle they follow the herd that goes before'⁵⁰. Furthermore, deliberations of large assemblies endanger public safety, since they are sources of factions; open assemblies can disclose policies of utmost importance to foreign enemies, policies that only a monarch could keep in absolute secrecy⁵¹. The monarch can receive superior counsel, being surrounded by skillful executives. But above all, he/she cannot disagree with himself out of envy or greed (which are innate to all human beings), whilst 'an Assembly may; and that to such a height, as may produce a Civil Warre'⁵². The monarch transforms mutual fear of violent death into fear of *punishment* 'defined or prescribed by law, as it is laid down in explicit words: *he who does this will suffer this*, or may be defined in practice, as when a penalty

[...] is discretionary at first, and then defined by the punishment of the first offender'⁵³. Fear is the only way for the Sovereign to provide security and win the conformity of his subjects; fear subjects everyone to the laws that envisage retribution as a consequence of disobedience in Hobbes' philosophy⁵⁴. Fear of punishment, for Hobbes, is the most effective way to uproot once and for all revolutionary ideas from the popular mind; fear removes from the human conscience opinions that justify rebellious actions; this constitutes the highest priority of the Sovereign⁵⁵.

As we see, Hobbes's philosophy emphasises 'the need for some security of the individual, who feels himself menaced by all his fellowmen'⁵⁶. The individual, '[e]xcluded from participation in the management of public affairs that involve all citizens ... acquires a new and increased interest in his *private* life and his *personal* fate'⁵⁷. Hobbes's insistence on privatisation, *id est*, on the radical withdrawal from the *public-political realm* into our own individual (*private*) world (in the name of 'security' and 'protection' from social chaos and disarray), is probably one of the strongest indicators of anti-democratic thought. As a matter of fact, Hobbes 'wanted most of all to protect private interests by pretending that, rightly understood, they were the interest of the body politic as well', claims Arendt⁵⁸. Or to use his own (2006) words, the private and the public interest 'are most closely united'⁵⁹. In a monarchical state,

however, which is Hobbes's most preferred State, 'the private interest is the same with the publique'⁶⁰. If (according to Hobbes) the private interest benefits the public, the constant improvement of one's personal affairs would also benefit the common good and the interests of the entire commonwealth. Hayek's economic liberalism rests on a similar assertion: individuals by focusing on their own private affairs 'contribute as much as possible to the needs of all others'⁶¹. Therefore, if, as Arendt stressed, 'Hobbes was the true, though never fully recognized, philosopher of the bourgeoisie'⁶², this cannot be only attributed to his awareness concerning the 'acquisition of wealth conceived as a never-ending process' (ibid) but also to his insistence on individual improvement, which later on became the primary theoretical starting point for eighteenth century liberal economists, such as Adam Smith, who championed the pursuit of private interest that (in his view) 'frequently promotes [the interest] of the society'⁶³. All these may indicate the existence of a genealogy between the (eighteenth-century Anglo-American) liberal emphasis, according to Patrick Deneen, on the *res idiotica* (the private concerns) with Hobbes's absolutist/despotic philosophy⁶⁴. Macpherson considers Hobbes's insistence on private improvement (as opposed to political engagement) one of the main principles upon which aspects of Locke's and Smith's thought have built their

foundations (as I will further explain in the next section)⁶⁵. Hence, Arendt's assertion that Hobbes himself was a philosopher who gave 'an almost complete picture, not of Man but of the bourgeois man' and that '[t]here is hardly a bourgeois moral standard which has not been anticipated by the unequalled magnificence of Hobbes's logic'⁶⁶, seems quite plausible. Furthermore, Hobbes's emphasis on the *res idiotica*, according to Arendt (1976), deprives friendship and mutuality, encouraging harsh competition: '[d]eprived of political rights', absorbed by his/her *private* concerns, the individual 'loses his rightful place in society and his natural connection with his fellowmen'⁶⁷. He/she judges his/her 'individual private life only by comparing it with that of others' while his/her relations with his/her fellow-men 'inside society take the form of competition'⁶⁸. Macpherson, while reflecting on Hobbes's thought, considers private competition another key element that signaled the rise of capitalism and the so-called *possessive market society* (else called *possessive liberalism*). The social and political obligations of 'market men', he writes, are based on 'a full appreciation' of what is 'most to their own interest, most consistent with their true nature as competitive men'⁶⁹. In sum, economic (possessive) liberalism and absolutism share principles and ideas that justify hatred for (direct) democracy, namely, the marginalisation of the *political realm* and the removal of the 'common people' from the process of

political decision-making. However, before going over outlining the reasons active citizenship could lead to higher standards of common decency than absolutism and/or *possessive liberalism*, it would be necessary to shed more light on the *genealogical* links between these (ostensibly opposite) trends. More accurately, it would be vital to lay emphasis on existing convergences between *possessive liberalism* and Hobbes's despotic *weltanschauung*, explaining how the former has subverted the latter's pessimism into a manifest optimism. Such a process requires rigorous analysis of Locke's thought, which has been regarded the most practical and humane alternative to Hobbes' absolutism, according to Neocleous⁷⁰.

Liberal optimism and possessive individualism

1) Locke *contra* Hobbes and the liberal *genealogy*

Locke's (1988) anti-absolutist philosophy derives from his understanding of the state of nature as the state of perfect freedom, equality and independence (rather than enmity and aggression)⁷¹. For Locke, 'force without Right, upon Man's Person', that is, force without a real purpose, 'makes a State of War'⁷². Since men in their default position are capable of making rational calculations, extreme and arbitrary force and coercion (that is, *force without right* and consent) lacks purpose and justification. In fact, no one can be

‘subjected to the Political Power of another, without his own *Consent*’⁷³. To make a long story short, government by consent and majority rule are for Locke (as opposed to Hobbes and Filmer) the key elements upon which his Social Contract has been founded⁷⁴. ‘The Liberty of Man, in Society, is to be under no other Legislative Power, but that established, by consent, in the Commonwealth, nor under the Dominion of any Will’⁷⁵. Every legislative act that suppresses liberty violates the Social Contract; such acts must be encountered even through the use of physical force (popular rebellions and civil uprisings)⁷⁶. Thus, ‘it is for the people only to decide whether or when their government trustees have acted contrary to their trust, or their legislative has been changed, and for the people as a whole to act as umpire in any dispute between the governors and a part of their body’⁷⁷.

Although (in Locke’s mind) human beings in their default position are capable of making rational decisions, at the same time, they are liable to error and deceit. As mentioned earlier, in the anarchic state of nature, in the state of absolute liberty, no organised commonwealth exists; no executive power, no official body, can implement policies in defense of civil peace. Thus, natural liberty leaves everyone exposed to the consequences of the vices of the misjudgments of others and, subsequently, to all forms of aggression. For this reason human beings should ‘enter into Society to make one People, one Body Politik

under one Supreme Government’ aiming to preserve their lives and property mutually⁷⁸. Through these passages we find Locke’s anti-Hobbesian position (concerning the state of nature as the state of perfect freedom and independence) suddenly overturned. Here Locke, for good or ill, seems to have accepted Hobbes’s realism in part, as he associates natural liberty with insecurity, which leaves everyone unprotected from harm and violence. He shares Hobbes’s main fear concerning the state of nature as the state where violent death lurks like a venomous snake hidden in the bushes⁷⁹. According to Laslett, Locke’s thought did not fully escaped ‘the shadow of the *Leviathan*’⁸⁰. Likewise, other liberal thinkers, such as James Mill and the anti-egalitarian Jeremy Bentham, share more profoundly the Hobbesian viewpoint: human beings are power-hungry machines; they strive to maximise their own pleasure without acknowledging moral limits⁸¹. For Locke the primary focus of a (liberal) government is civil peace and security of property⁸². Property is alienable since competition for the same object, claims James Mill (2015), ‘implies the desire of the power necessary to accomplish the object’⁸³. This desire ‘of that power which is necessary to render the persons and properties of human beings subservient to our pleasures is a grand governing law of human nature [...] Power ... therefore, means security for the conformity between the will of one man and the acts of other men’⁸⁴.

The most advanced form of security exercised by the State (the Sovereign) is that of *prerogative*. It assumes 'nothing, but the Peoples permitting their Rulers, to do several things of their own free choice, where the Law was silent, and sometimes too against the direct Letter of the Law, for publick good'⁸⁵. Although Locke rejected absolutism arguing that 'absolute monarchs could violate man's right to self-preservation, as when a king arbitrarily stripped a subject of his possessions and life'⁸⁶, his stance on *prerogative* seems to conflict with his initial stance. Evidently, Locke returns to the Hobbesian position, especially when in the second volume of the *Treatises* resorts to the usage of the term 'Leviathan'⁸⁷. As also Fukuyama argues, 'Locke agreed with Hobbes that self-preservation was the most fundamental passion'⁸⁸. Indeed, Locke appears closer 'to adopting some of Hobbes's claims and categories rather than refuting them, and we are reminded that in the early 1690s many people suspected Locke of leaning in a Hobbesian direction'⁸⁹. In short, Lockean liberalism encompasses, on the one hand, the notion liberty and consent while stressing the need for emergency measures (that limit liberty itself) to be implemented by governments once deemed necessary. Such measures, argues Neocleous, could open the back door for the acceptance of all sorts of authoritarian laws, killing off once and for all the same liberty Locke's theory championed (against despotism)⁹⁰.

Unlike Hobbes's and Filmer's justification of absolute rule as a permanent refuge against the war of all against all, Locke's 'authoritarian' *prerogative* points to *temporary* emergency measures, imposed by governments, *only* under exceptional circumstances. Notwithstanding Locke's *prerogative* justifies the use of illiberal means, it is not arbitrary and/or tyrannical. It is exercised (always as a last resort) strictly within the framework of a constitutional order, which serves and protects the rule of law, 'the legal embodiment of freedom'⁹¹. In brief, the rule of law determines how the coercive powers of a state can be used in given circumstances⁹². It prevents governments 'from stultifying individual efforts by *ad hoc* action' and preserves liberty of each individual to pursue his/her 'personal ends and desires'⁹³. In this respect, coercion (under the state of *prerogative*) 'can be foreseen how it will be used'⁹⁴ and it must become fully evident such emergency measures are clearly in the interest of people's liberty and property. Its ultimate objective is a) the effective removal of threats posited by unlawful rebellions, which strive to violently overthrow a government that fully respects the rule of law, and b) the defense of personal safety and security from rampant aggression (large scale crime, terrorism, etc.)⁹⁵. A government that takes advantage of *prerogative*, acting contrary to the rule of law, that is, doing 'what it thinks fit to do'⁹⁶, is arbitrary and,

therefore, illegitimate. In Locke's *weltanschauung* (as mentioned earlier), such a government would have violated the Social Contract. Arbitrary rule will not guarantee protection from man's inherited tendencies towards self-destruction. It is synonymous with oppression, which fuels civil unrest and drags humanity back to the *state of war*.

To recapitulate: Locke's theory emphasizes private property, security and coercion (*prerogative*) on the one hand, while stressing the value of tolerance, popular consent and the right to rebel, on the other. Hence, Locke's theory does not seem to posit a radical challenge to the absolutism of Hobbes. This is not simply due to his insistence on *prerogative* but, more importantly, because limited government, constitutionalism, the rule of law and popular consent alone do not entail *action* and direct involvement in decision-making. Consider, at this stage, the distinction between *liberty* and *freedom*. Liberty is '[t]he deepest commitment of liberalism'⁹⁷. It points to 'the liberty of the individual in possession to do what he liked with himself and with his own'⁹⁸. Liberty signifies non-interference; '[w]hen a person is free in the sense of negative liberty they are exempt from interference in the things they do – exempt from intentional coercion or obstruction'⁹⁹. Liberty has been 'won as a result for liberation'¹⁰⁰ a) from cultural norms that erect fences against personal ambition¹⁰¹, from the restrictions against individual self-

expression imposed by the moral/cultural codes (*ethimikon*) of the *so-cietas civilis*¹⁰², or b) from absolutism and arbitrary rule¹⁰³. It is understood 'in terms of the opposition between *liber* and *servus*, citizen and slave' and 'is explicated as the status of someone who, unlike the slave, is not subject to the arbitrary power of another'¹⁰⁴. Hence, liberty points to the Lockean notion of minimum government (limited by consent). Liberty, according to Arendt, 'do[es] not tell the whole story of freedom'¹⁰⁵, which is equivalent to active citizenship¹⁰⁶, being coextensive to the political realm¹⁰⁷. Freedom, or in Deneen's words, 'the ancient conception of liberty', the (classical) republican liberty, points to the 'self-governance of both city and soul, drawing closely together the individual cultivation and practice of virtue and the shared activities of self-legislation'¹⁰⁸. '*Eleutheros*, Greek for "free," derives from the Indo-European **leudh-*, meaning "belonging to the people"¹⁰⁹. For Arendt, freedom refers to the capacity of *moving*, of getting away from the private sphere and going out into the world, 'meet[ing] other people in deed and word'¹¹⁰. A person is free not when he/she compels a government of experts to make decisions that do not violate his/her individual rights but only when the same person is an active member in government. Freedom is the *raison d'être* of active citizenship¹¹¹. It points to *action*; 'for to *be* free and to act are the same'¹¹².

According to De Dijn, '[t]his democratic conception of freedom', initially developed in ancient Greeks, 'was revived in modern times by Renaissance humanists and their pupils, such as Niccolò Machiavelli, Etienne de la Boétie, and Algernon Sidney' that 'inspired the American, Dutch, Polish, and French revolutionaries of the late eighteenth century'¹¹³. The shift to a new understanding of freedom (as liberty) was the consequence of such revolutions that influenced the course of political liberalism¹¹⁴, particularly in the Anglophone world¹¹⁵. Thus, eighteenth-century (Anglo-American) liberalism, and (more importantly) Lockean liberalism (with its utilitarian overtones), conflated liberty (government limited by consent) with freedom (*action*). For example, John Stuart Mill claimed that '[t]he struggle between Liberty and Authority' was central in ancient Greece¹¹⁶. By the term liberty he implies 'protection against the tyranny of the political rulers' while the rulers themselves 'were conceived (except in some of the popular governments of Greece) as in a necessarily antagonistic position to the people whom they ruled'¹¹⁷. Liberty and freedom originate in the *popular governments* of the Greek *polis* and the Roman *res publica*¹¹⁸. However, the *polis* was not solely the body of protection against usurpation and/or arbitrary rule. It was the center of *action* (as aforementioned), the sphere of *freedom*, which – for Arendt – is a fact of everyday life in the political

realm¹¹⁹. Classical liberal theorists (as well as late liberals), anchored to the Lockean tradition of 'limited government' and to the Smithian quasi utilitarian *weltanschauung*, emphasized the need for government to preserve order and liberty, without allowing government to end up a 'Frankenstein force' that devours liberty¹²⁰. They understood freedom solely as 'absence of coercion of a man by his fellow man'¹²¹. Liberalism, in the words of Hayek, 'does not deny the necessity of coercive power but wishes to limit it – to limit it to those fields where it is indispensable to prevent coercion by others and in order to reduce the total coercion to a minimum'¹²². In the same way Joseph Townsend argues that although human beings are 'beasts', they need no despots but only a minimum of government (quoted by Polanyi)¹²³.

Since, however, in the liberal mind a) Hobbes' fear of *perpetual war* (which springs from our innate tendencies toward rapacity and unlimited possession) is widely echoed, b) *prerogative* is only a temporary measure (and, thereby, no permanent coercive Sovereign exists in order to repress moves that alienate someone's life and property), and c) the 'common people' are not allowed to join forces in order to decide which laws could better preserve decency over rapacity, which force could safeguard human beings from the appetites of *fortuna*? The main response of eighteenth century economic liberalism to this impasse was

the idea of economic progress (or productivism), the constant satisfaction of the insatiable human desire for possession through the unlimited production of goods (as property to be bought) and the constant increase of their availability in the capitalist market. '[E]ighteenth-century moralists like Bernard Mandeville, David Hume, and Adam Smith', writes Lasch, broke decisively 'with older ways of thinking', which assumed the limitation of the desire for boundless possession one of the main causes of war and conflict¹²⁴. For Hayek, eighteenth century economic liberals acclaimed 'man's "self-love," or even his "selfish interests,"' as the ultimate "universal mover", and ... by these terms they were referring primarily to a moral attitude, which they thought to be widely prevalent'¹²⁵. They considered the constant increase of production (in order to gratify these so-called 'selfish' desires) and the 'supply of material comforts', necessary means for the improvement of the general standards of living¹²⁶. According to Mandeville, '[e]nvy, pride and ambition made human beings want more than they needed, but these "private vices" became "public virtues" by stimulating industry and invention' (quoted by Lasch)¹²⁷. Smith and Hume endorsed the principle that 'a growing desire for material comforts, wrongly taken by republicans as a sign of decadence and impending social collapse' could generate 'new wealth' and 'a constantly rising level of productivity'¹²⁸. As I will stress in

what follows, economic progress, which the eighteenth century Anglo-American liberal/utilitarian philosophy (profoundly inspired by Locke's theories) treats as its bedrock value, has threatened *action* with the pain of disappearance.

2) Optimism and economic progress: the decline of *public time*

If, according to eighteenth-century economic liberalism, the insatiable desire for possession is an inherent characteristic of human nature¹²⁹, it follows that once the desire for a certain amount of an object (X) is gratified, a renewed desire for a larger quantity of the same (or a similar) object/property is going to emerge. Yet, those who manage to secure a larger quantity (X2) of the same object through the market, may soon desire an even larger (X3). The expansion of production and, subsequently, the increase of the supply of goods (to be purchased) in the market guarantees the availability of X3 (or of X4, X5, etc.). Eventually, our insatiable desires (desire = rapacity = ∞) are satisfied through the increase *ad infinitum* of the availability of goods for possession. Thus, a) through the constant (and peaceful) gratification of the desire for acquisition of property, and b) through the endless improvement of the purchasing power of every consumer (for the purpose of acquiring what the same consumer desires), the fear of *perpetual war* and destruction (due to scarcity), which so intensively

haunted (eighteenth-century) economic liberals, is halted. More precisely, if in the capitalist world a belief that the present is in many ways 'better' than the past and that the distant future will bring more betterment has been settled into place, this can be partially attributed to the prevalent belief in 'progress', in the constant and steady expansion of production¹³⁰, whose primary objective (according to eighteenth-century economic liberalism) is the immediate gratification of the increasing desire for possession¹³¹, and, therefore, to the annihilation of the fear of *perpetual war* caused by material scarcity. The more the human desire for possession is fulfilled the more the fear of *perpetual war* dwindles. As mentioned earlier, meliorism does not imply complete annihilation of fear. Instead, it considers fear, loss and tragedy (the consequences of the ferocity and unpredictability of *fortuna sine qua non* of human existence. In this respect, economic (possessive) liberalism, with its linear approach on history towards endless progressive improvement with very little possibility of retrogression¹³², so long as it results in the progressive reduction of the fear of conflict and destruction (caused by scarcity), acquires an optimistic outlook. One could assume that while economic liberalism never 'rested ... on the promise of an ideal society'¹³³, its emphasis on the endless 'pursuit of wealth', which 'fills the vacuum at the heart of Lockean

liberalism'¹³⁴, and its pretension for constant and gradual betterment through productivism showcases optimism, as if history is moving into a steady direction towards the emergence of a brand new age, emancipated from the specter of scarcity and, hence, from the dread of war. Economic liberals, writes Gray, believed that '[i]n a global free market ... war and tyranny will disappear. Humanity will advance to unprecedented heights'¹³⁵. Let us shed light, at this stage, on the reasons this emphasis on progress (or optimism) of economic liberalism resulted in the marginalization of political time, on the eclipse of *action*.

As with Arendt, *work* and *labour* are activities associated with the *private realm*, as opposed to *action*, which is linked to the *political* (or public) realm. In other words, *labour* is associated with affairs that revolve around our personal felicity¹³⁶. The gradual increase of the demand for production presupposes extensive devotion to *labouring* and, therefore, excessive devotion to *personal time*. Consider, for example, the following *decreasing functions*:

A. *Labour* = personal/private – political time (political and/or public). In short, from a fixed amount of a given daily time, the more one dedicates in *work* and *labour* the more the potential availability of his/her time (to be dedicated in other activities) decreases. Let us assume, for instance, that the total amount of one's waking hours is 15 (17 hours and 2 hour of intermediate breaks are

excluded). In the event one decides to dedicate 8 hours in activities involving *work* or *labour*, seemingly he has 7 hours available to spend with his/her fellows in the *public-political* sphere. The increase of *private time* (for *work* and *labour*) to 9 hours leads to the shrinkage of *public-political time* from 7 to 6 hours. To avoid misunderstandings: apart from *work* and *labour*, *private time* may also refer to activities revolving around family (children) and to all sort of activities shielded within the walls of one's private household. Thus, if one decides to dedicate 8 hours in activities involving *work* or *labour*, he has 6 hours to spend not only on *public-political* activities but also on other personal activities. Likewise, the decrease of the available time to be dedicated in *work* and *labour* does not immediately imply 'more' *public-political time*. In general terms, the shrinkage of our *public-political time* often comes as a consequence of the increase of *working* and *labouring* day.

B. *action* = public – personal time. The more time one consumes dealing with issues afflicting the public life the more he/she reduces his/her availability for *private time* and, more importantly, for *work* and *labor*.

To make a long story short, the *homo economicus*, who withdraws into his/her *private* sphere, who becomes a cog in the machine of unlimited economic progress and expansion, reduces his/her availability to interact with his/her peers in

the *public-political realm*. In 'societies of laborers and jobholders'¹³⁷, *labour* (or *work*) 'has assumed an all-pervading role in modern life', claims Jacques Ellul¹³⁸. '[M]an works much more nowadays than, for example, in the [early] eighteenth century', before the Industrial Revolution¹³⁹, which led to the expansion of the working day, according to Arendt¹⁴⁰. Of course '[t]hanks to [technology and] automation, the nature of labor and work has fundamentally changed', and work has become 'more productive or more efficient, to evoke an economic mantra'¹⁴¹, without constantly demanding expansion of the working day. 'Wealth accumulates because different technologies either make the usual resources more productive or they create new avenues for the extracting of value'¹⁴². But on the other hand, despite the decrease of working hours during the nineteenth century, the 'omnipresence of the duties of ... work' and its intensity 'make it weigh much more heavily on men today than on men in the past' claims Ellul¹⁴³. Modern men and women work 'more than the slave of long ago'¹⁴⁴. In fact, 'the slave worked only because he was forced to' whilst modern men and women who believe 'in freedom and dignity' invent 'justifications to make [themselves] work'¹⁴⁵. 'Even the children in a modern nation do an amount of work at school which no child was ever asked to do before the beginning of the nineteenth century'¹⁴⁶.

3) *Optimism and liberal elitism: the 'invisible hand'*

To recapitulate: unlike the Hobbesian paradigm, which constitutes the domain of politics exclusively the task of one man, the *possessive market society* eliminates *action* by expanding *private time*, emphasising *labour* and considering economic progress as ‘the alpha and omega of men’s political salvation’¹⁴⁷. ‘If the rate of [economic] growth declines’, if the supply of product is reduced, ‘the pacification of the social bonds will be threatened in its very foundation’¹⁴⁸. As the markets expand, ‘the sources of human conflict are reduced’¹⁴⁹.

To avoid misunderstandings, Locke’s theory of *possessive individualism* considers capital accumulation ‘morally and expediently rational *per se*’¹⁵⁰ but, on the other hand, it does not encourage selfishness, boundless material abundance, claims Robert Kuttner¹⁵¹. For Hayek (1980), individualism begins with ‘John Locke, and particularly with Bernard Mandeville and David Hume, and achieved full stature for the first time in the work of Josiah Tucker, Adam Ferguson, and Adam Smith’¹⁵², ‘to whom nobody will deny the title of individualist’¹⁵³. ‘[T]he belief that individualism approves and encourages human selfishness is one of the main reasons why so many people dislike it’¹⁵⁴. However, Locke’s thought, from its outset, insisted on thrift (*ibid*). Locke was ‘by no means a consistent utilitarian’¹⁵⁵ and knew very well that selfishness, unlimited individual possession and consumption could

produce scarcity due to over accumulation of goods in the hands of a minority¹⁵⁶. Unlike his predecessors (Mandeville and Hume, for instance), Locke emphasised *possessive individualism* and unlimited accumulation of land and capital not in order to justify greed and lavishness at the expense of charity and mutual aid. ‘Locke was no theorist of individual license’¹⁵⁷. As Fukuyama put it, Locke’s first man strives to ‘open up the possibility of obtaining more without limit’¹⁵⁸, not, however, in order to support a theory of individual abundance. The unlimited appropriation and cultivation of land could produce and, hence, supply an increasing number of products in the market, making possession easier even to those who are left without sufficient land¹⁵⁹. In addition, the unlimited accumulation of money, as a reward for man’s *labour*, allows unlimited access to property for those who have no land to cultivate for themselves¹⁶⁰. Money ‘would take in exchange for truly useful, but perishable Supports of Life’¹⁶¹. It would save labour ‘from its manifest disgrace of producing only “things of short duration”’¹⁶², things that will spoil and perish if they are accumulated but not immediately consumed¹⁶³.

Of course, economic liberalism *per se*, as it has been articulated by Adam Smith and (later on by Milton Friedman), does not exclusively flow from Locke’s theory. Spencer and Hayek carried the idea of *possessive individualism* to new extremes. Both considered a global free market a

historical terminus¹⁶⁴. Spencer's 'rational utilitarian'¹⁶⁵ theory proposed 'a future society based on *laissez-faire* industrialism'¹⁶⁶. Spencer embraced the hedonistic value of 'ethical theories' that must lead 'the ultimately supreme end, [private] happiness special and general'¹⁶⁷. His 'equal-freedom principle ... that each and every man should possess the greatest right to freedom consistent with every other man possessing that same right'¹⁶⁸, that every man 'is free to do that which he wills, provided he infringes not the equal freedom of any other man'¹⁶⁹, is understood in relatedness to personal pleasure. Individual liberty (whose primary aim is private happiness) requires limitation of State interference and boundless maximisation of (private) happiness¹⁷⁰, even at the expense of political participation. The role of the State is to ensure that this maximisation of happiness does not interfere with the happiness of others¹⁷¹. William Howard Taft (during the American Gilded Age), for example, who was inspired by Spencer, argued that 'freedom was all about the protection of individual rights – above all, the right to property. Democracy had to be curtailed to the extent that it threatened these rights'¹⁷². William Graham Sumner, a professor in Yale University, 'rejected the idea that freedom was to be equated with democratic self-government'¹⁷³. Instead, he argued that 'liberty needed protection from democracy' and restriction of universal suffrage¹⁷⁴. He insisted in the

doctrine of "*laissez faire*," or, in blunt English, "mind your own business"¹⁷⁵, that is, on the doctrine of endless personal gain, individual felicity (or pleasure) and unrestrained property accumulation as the only antidote to social chaos. From a contextualist point of view, one could claim that Spencer lived and wrote within an age profoundly influenced by economic liberal (or proto-liberal/proto-utilitarian) views, like the ones we have already spotted in Locke's theories. As a matter of fact, Locke's justification for boundless accumulation of money and capital, as a means to overcome the spoilage limitation, is explicitly thought by Smith's *Wealth of Nations* (1776/2012). '[C]onsumable commodities ... are soon destroyed; whereas gold and silver are of a more durable nature, and were it not for this continual exportation, might be accumulated for ages together...', claims Adam Smith¹⁷⁶. The introduction of money as 'the instrument of commerce and as the measure of value'¹⁷⁷ could 'provide both the opportunity and the reason (which could not have existed previously) for a man 'to enlarge his Possessions beyond the use of his Family, and plentiful to supply to its Consumption, either in what their own Industry produced, or they could barter for like perishable, useful Commodities, with others' claims Macpherson¹⁷⁸, while reflecting on Locke's *Second Treatise*. It should not be neglected that '[i]n Smith's opinion ... the continuously growing wealth of a nation' guarantees 'a

decent living even for the lower ranks of people',¹⁷⁹

Furthermore in the state of nature (claims Locke) what prevented human beings from acting rationally was primarily 'the absence of money and markets',¹⁸⁰. Hence, apart from serving and protecting the rule of law, 'limiting abuses of public and private power',¹⁸¹ a liberal state must create social environments within which competitive markets can thrive and prosper¹⁸². Apart from exceptional circumstances, where coercive means (prerogative) must be used (by the state), in most cases government intervention has to remain as limited as possible¹⁸³. The aim is to allow economic competition to 'run "free and undistorted"',¹⁸⁴. As a matter of fact, it was initially Locke who considered 'the process of growing wealth as a natural process, automatically following its own laws and beyond willful decisions and purposes',¹⁸⁵. Put otherwise, the capitalist markets constitute an autonomous, rational, self-regulated and impersonal mechanism¹⁸⁶ that 'rans according to immutable laws of its own...'¹⁸⁷. The self-regulated market, the *laissez-faire* system, is an economy exclusively directed by market prices and demand¹⁸⁸. It is a system 'capable of organizing the whole of economic life without outside help or interference...'¹⁸⁹, expanding production and increasing the distribution of goods in the market¹⁹⁰. It is 'the central institution of a liberal society',¹⁹¹; it supervises and dictates all political decisions.

This 'invisible hand' harmonises the chaos of selfish acts of individuals without the need of coercion¹⁹². Notwithstanding sentiments of rapacity and selfishness are stronger in wealthy men, whose sole end is the satisfaction of their own convenience, which they obtain 'from the labours of all the thousands whom they employ', argues Smith, this invisible hand reduces inequalities by distributing 'the necessaries of life which would have been made had the earth been divided into equal portions among all its inhabitants',¹⁹³. It always identifies the most useful and stable solution for society, a solution that requires no administrative measures nevertheless¹⁹⁴. Thus, the invisible hand requires no 'human reason', no disagreement or political consultation, from the moment it (supposedly) has the capacity to automatically create the exact conditions within which well-being and material abundance for everyone are safeguarded. Smith's conception of the 'invisible hand' was spelt out 'in theistic terms',¹⁹⁵. The invisible hand was literally the hand of the divine providence, working for the common benefit¹⁹⁶. It is true that Smith never looked forward to the so-called perfectibility of man, assuming that economic liberalism was 'a utopia suited for imperfect creatures'. However, one could easily take the 'divine' characteristics of the 'invisible hand' for granted as guarantors for perfection and, hence, for optimism, assuming that the expansion of the market will naturally (and almost

inevitably) lead to a new flawless world.

Far from fulfilling its promise, to re-model the world in such a way where the endless expansion of the market forces will lead to continuous betterment, liberal optimism, with its emphasis on progress and modernization, has many times led to the intensification of economic injustices (as the next section will argue). In contrast, a brightest beam of hope for justice and common decency could be offered from the project of *eucosmia*, which advocates political participation. Such a project values the *virtù* of moral memory as well as the *virtù* of resilience and fortitude one could acquire through *action*.

Dispensing with the Leviathan; *virtù* and popular *eucosmia*

1) Optimism and economic progress: case-studies

According to Canovan, ‘modernization has turned out to be extraordinarily good at increasing production, consumption, and procreation, giving rise to a vastly expanded human race which is producing and consuming more than ever before’¹⁹⁷. Modernisation, according to Inglehart and Baker (2000), by achieving high levels of security, produced a shift ‘from absolute norms’¹⁹⁸ ‘toward secular values ... [of] tolerance, trust, subjective well-being’¹⁹⁹ values ‘that are increasingly rational, tolerant, trusting, and participatory’²⁰⁰. Free markets enhanced

‘political freedom around the globe’²⁰¹; economic progress ‘during the past two centuries’ and free enterprise have significantly reduced poverty, elevating the standards of living in the Western world²⁰². In Fukuyama’s words, free markets ‘have succeeded in producing unprecedented levels of material prosperity, both in industrially developed countries and in countries that had been ... impoverished’²⁰³. Free trade has become a means of linking nations together ‘peacefully and democratically’²⁰⁴.

However, right at the beginning of the eighteenth century, claims Hill (1992), in England ‘more than one in five of the population was receiving poor relief’ but wages began to rise ‘for all the poorest’²⁰⁵. Statistics reveal that the national income and the average wage rates ‘went up after 1789’²⁰⁶. As Emma Griffin argued, ‘[i]ndustrial growth’ during the eighteenth century ‘provided the labouring poor with a degree of personal freedom’²⁰⁷; industrial growth increased the prospect of better wages and privacy, especially for navies, notwithstanding their harsh and insecure employment conditions²⁰⁸. The author challenges the conventional view, that the industrial expansion ‘heralded the advent ... of a yet ‘darker period’; instead, industrialisation signified the ‘dawn of liberty’²⁰⁹, the ‘era of rising wealth’²¹⁰, the era of overt optimism. Other authors highlight the negative impacts of economic progress (especially in the countryside) for men, women, as well as children, who

were forced to *labour* on a daily basis with no rest²¹¹. The Industrial Revolution converted metropolises, like London, into 'new places of desolation'²¹², that had been converted into pools of unemployment and many workers were underemployed, or forced to labour long hours for low wages, without collective bargaining or health protection²¹³. 'From the age of seven children in factories had to work twelve to fifteen hours a day (or night), six days a week, "at best in monotonous toil, at worst in a hell of human cruelty"'²¹⁴. While industrialisation resulted to the 'decline of the apprenticeship system', it 'created new opportunities for learning a skilled trade'²¹⁵; the rapid economic expansion that took place between 1750 and 1850, led to an increase of the demand for these new skills those with skills²¹⁶. While life was difficult, claims the same author, at the same time 'life was changing'²¹⁷. However, no substantial evidence indicates the dawning of a new peaceful and prosperous era: at the beginning of the twentieth century a quarter of the population in Britain was still in poverty; families were still incapable of maintaining their physical efficiency²¹⁸. Paupers had lower living expectancy than the whole population during the Stuart times²¹⁹. Income tax figures reveal that only one in twenty-five persons could enjoy middle class living standards, and millions were only aspiring 'to live as only a few hundred thousand of people could in fact afford to live'²²⁰.

In Weil's terms, '[t]he economic liberalism of the nineteenth century' relies entirely on the assumption that 'force' must enter 'into the sphere of human relations' in order to become 'an automatic producer of justice', a force that 'must take the form of money' (*labour*), inasmuch as 'all use either of arms or of political power' become superfluous²²¹ (see also the previous section). This assertion leads us to the following conclusion: if the optimism of economic progress, which relies on the rule of money (as *force*), has led to the increase of the living standards for certain portions of the population of England, but generated economic injustices for others, it is because *force* itself constitutes 'a blind mechanism which produces indiscriminately and impartially just or unjust results, but by all the laws of probability, nearly always unjust ones'²²². More importantly, since economic liberalism employs money as *force* and if money (according to the *laissez-faire* doctrine) is left alone to rule, precluding *action*, precluding all sorts of human intervention from issues of economic distribution, effectively throws off *virtù* and abandons society to the appetites of *fortuna*, of the 'mistress' that either brings success or becomes the source of misery and disasters, indiscriminately and arbitrarily²²³. As Keynes pointed out, the theory of *laissez-faire* neglects 'actual facts' and relies on hypothetical scenarios concerning the possible outcomes of the so-called 'organic' (or self-regulated) 'process of production and con-

sumption'²²⁴. These 'actual facts', however, are not mere economic factors, like (for instance) 'internal economies' that 'tend to the aggregation of production' or 'monopolies and combinations' which 'interfere with equality in bargaining' to name a few²²⁵ but the unpredictable consequences of *fortuna*. At the same time, to leave a society ungoverned, without taking *action*, precluding human intervention, preventing 'the common people' to impose measures through which this desire for illegitimate wealth accumulation is constrained, could allow certain social groups to take advantage of this anarchic condition, imposing their own order in favor of their own self-interest. Consequently, if *force* (as money) produces 'nearly always unjust' results²²⁶, this is owed to the fact that the market pattern, instead of being detached from the state of society operates through its institutions. It is, therefore, susceptible to the desire for domination, to the greed of certain groups that escape public control (especially since there is no popular body politic to allow 'the common people' exercise control over them) and, hence, find themselves in a position to corrupt, suppress and expand their monopoly through capital accumulation. We will return to this claim later on. Below we elaborate on historical examples where greed and rampant self-interest, exercised by such powerful groups (in the name of economic liberalisation) led to mass pauperisation.

The story 'of enclosure and industrial revolution', claims Hill, revealed the paradoxes of economic optimism and rationality 'the eighteenth century had inherited from John Locke', which on the one hand created work and (ostensibly) increased the living conditions and, on the other, forced the poor to work harder 'in unfree circumstances'²²⁷. More importantly, it failed to deliver the promise of material abundance, suggesting that 'all human problems could be resolved given an unlimited amount of material commodities'²²⁸. In the countryside, when small owners were bought out by large property sellers in order to facilitate the enclosure of commons, pauperisation rapidly increased²²⁹. Simultaneously, the 'small' and 'intimate' parochial institutions of self-government in villages that traditionally 'had considerable autonomy'²³⁰ disappeared, once the entire economic and social life of the village passed into the hands of rich landowners²³¹. A 'rural democracy' ceased to exist as "the yeomen farmers were declining in numbers", being forced to move to industrial metropolises in order to labour in factories²³². While economic modernisation improved literacy levels (as it is commonly believed), high illiteracy in the English countryside during the pre-industrial era had not been an obstacle for the average villager²³³, who – while living an 'entirely oral life'²³⁴ – could 'take part in [local] governance at one remove'²³⁵. What the destruction of the autonomy of

the English village indicates is that the triumph of liberal optimism, of industrialisation and modernisation, was the equivalent of the triumph of *freedom* and democracy. Liberal optimism conforms to a mode of being that, in certain cases, becomes a ticket to elitism and economic hardship.

2) Popular *eucosmia* and meliorism; *virtù* and memory

As Polanyi put it, '[e]conomic liberalism misread the history of the Industrial Revolution because it insisted on judging social events from the economic viewpoint'²³⁶. By insisting on viewing 'social events' and concepts as consequences of economic moves and money relations, exclusively revolving around the issue of property acquisition, financial security, competition and scarcity, economic liberalism construed absolutism and freedom, arbitrary rule and free will, from a standpoint confined within the narrow prism of materialism. Consequently, when economic liberals aspired to defeat absolutism once and for all, instead of associating the Leviathan, the serpent of fertility and life, according to Frye²³⁷, first and foremost with *political* power (as Hobbes had initially done) that was ought to be dispensed from the monarchs and the aristocratic classes to the 'common people' (according to the principles of popular *eucosmia*), they conceived it as a mere source of material supply, which was ought to be dispensed to the plebs, through the market pattern and through the

unlimited expansion of heavy industry. In contrast, the project of *eucosmia*, drawing on classical republicanism, prioritizes distribution of political power. Consider again the following quote: '[t]hou [God] didst break in pieces the heads of leviathan, thou gavest him to be meat to those that people the desert'²³⁸. We should treat the word 'meat' as a metaphor; it does not imply actual meat, a source of food through which human life is maintained. Instead, it points to government and lawmaking, to political power, the source (the 'food') whereby the life of the *political realm* is sustained. Far from being a mere material force, the Leviathan symbolizes *action* and political participation.

The *political realm*, by liberating human beings from 'the futility of individual life'²³⁹, while leaving them exposed to the potentially destructive upshots of their own decisions and mis-judgments, equips them with the necessary knowledge and self-awareness (moral memory), concerning their capability for evil. In fact, the Athenian *polis* was 'an educational institution of men' («πόλις ἄνδρα διδάσκει») claims Simonides of Ceos (quoted by Cornelius Castoriadis)²⁴⁰. The democratic council system of the townhalls in New England were 'the school[s] of democracy'²⁴¹ the "schools of the people" according to Emerson (quoted by Robert Fine)²⁴². According to Tocqueville (1994), they were to freedom 'what primary schools are to science; they bring it within the people's reach,

they teach men how to use and enjoy it' (1: 61). *Political realms* emerge as civic spaces of self-education, providing the chance for 'the common people' to develop preventive skills through participation and experience. Recall, at this stage, Tocqueville's (1994) assertions that 'the people in America obey the law ... because it is their own work' and the same law 'may be changed if it is harmful' (1: 248). Experiencing the pernicious consequences of a law could prompt members of the same body politic that have decided for its implementation (through open decision-making) to change it. More importantly, such a negative experience becomes part of the *sensus communis*, of the common knowledge and wisdom stored in the collective memory (Deneen 2018: 81), of the moral capital that discourages repetition of similar fallible decisions.

In addition, consider the following axiom: 'the Greek word *aletheia* [ἀλήθεια], "truth" ... combines the negative prefix "a-" with the component "-lethe", which also occurs in the name of Lethe, the river of forgetting' (Whitehead 2009: 14). Hence, *aletheia* (truth) and remembrance are part of the same parcel. Truth is pragmatic and empirical; it is conceivable only in relation to its effects and in relation to their practical importance for us (James 1978: 98). That means, 'the true' in order to be understood as such must become an event (or a past object) sensed and lodged in the storehouse of our memory. Thereupon, the same

event is retrieved and, subsequently, judgment takes place; the effects of this event are evaluated and, potentially, recurrence is prevented. In certain cases such events end up part of the common history of a collectivity. Furthermore, moral memory gets into the institutions of civil life (educational curriculums, canons, *et al.*); wisdom (deriving from experience) is 'embodied in institutions' and incites fear of repetition, adds Pocock (1989b: 159) while elaborating on Burke. Concurrently, the 'Supreme Authority', which inspires 'feare of punishment', in order to relieve human beings from the fear of violent death, the 'perpetuall feare' that 'alwayes accompanying mankind in the ignorance of causes, as it were in Dark' (Hobbes 2006: 60), is not anymore the punitive absolute government but the fear of memory, which stimulates awareness concerning the need of self-limitation. This sum of memories (moral capital) gained through political engagement contributes to the realisation of our capacity for destruction, of the potentially destructive consequences our own decisions and moves.

Political experience (through participation) promotes betterment by leaving as its residue the intelligence of handling impasses. Psychological, moral and political evil, as Wollstonecraft put it, can be lessened by 'the accumulation of experimental facts'²⁴³. Nonetheless, this amelioration is not linear; it must not be conflated with scientific intelligence and research, which lead into 'the curious "better

and better,” “truer and truer,” that is, into the boundlessness of progress²⁴⁴ towards an end-point, towards a conclusion (perfection). Unlike Fukuyama’s ‘last man at the end of history’, whose moral knowledge would (ostensibly) prevent him/her from joining a new pointless²⁴⁵, the melioristic project of popular *eucosmia* does not promise absolute decency due to the constant increase of moral capital. As Kloppenberg pointed out, in a democracy a collective decision, adopted as a solution to a problem, could generate new problems unexpectedly that could ‘plunge us into new conflicts with unforeseeable and sometimes tragic consequences’²⁴⁶. As mentioned earlier, human collectivities are subjects to the appetites of *fortuna*, subjects to unpredictability and instability and require *virtù* (political *action*) to tame her destructive consequences. To assume, however, that *fortuna* is synonymous with unpredictability entails absence of guarantees concerning the outcome of *action* itself. Thus, upon scheduling and planning moves to combat the devastating consequences of this destructive force, a potential new strike of the latter could prompt radical readjustment (or abandonment) of such plans. In this respect, human collectivities are subjects to an endless battle between *fortuna* and *virtù*, whose aftermath cannot be always predicted. Consider, for example, the case of human unpredictability in the following hypothesis: a collective decision (A) is not motivated by

immoral intentions; it takes into account the moral lessons from past (or historical) transgressions (memory). However, when the same decision is materialised within the real world, several different groups (B and C, for instance) develop a type of relationship which, along the way, becomes unstable, creating further tensions (D), undermining the smooth functioning of the collectivity. This equation $A = B+C = D$, points to the existence of a newborn reality (see diagram below) emerging unpredictably (*fortuna*) and sometimes unintentionally. Within the same reality group B is stimulated to act in a manner that inevitably causes negative reactions to C (or the other way around). Such a newborn reality can create conditions within which conflict explodes. Because this reality is ‘new’ and has never been experienced before, there exists no known method of prevention. It turns out that collective decisions are to a degree experimental and enigmatic; their outcome, in certain cases, is concealed. It is publicly revealed only after their final implementation.

To make a long story short, ‘meliorism is properly understood as hope held in full recognition of the factors that make this world a vulnerable and tragic place’²⁴⁷. It is this awareness concerning the destructive ‘vicissitudes of Fortune’, to use Machiavelli’s words²⁴⁸, what prompts resistance against wretchedness through political *action*. *Fortuna* ‘displays her might where there is no organized strength to resist her’²⁴⁹,

when there is no organized commonwealth whose members find the necessary courage in order to confront this ‘mistress’ of destruction by means of political engagement and participation (as opposed to consent). The fearful pessimist, who withdraws from the public sphere and bestows all of his/her political *freedoms* to a closed circle of experts or to an unquestionable leader, lacks the valour and patience through which he/she could minimise the destructiveness of *fortuna*. In other words, the fearful pessimist scorns the importance of *eucosmia*, of being ‘good’ (*εὖ*), towards the ‘common man and woman’ (*cosmos*), of valuing the latter’s capacity to resist their natural destructive tendencies through *virtù*, through (political) experience, through the constant exercise of memory. As Aristotle argues, «ὁ δὲ τῶν φοβεῖσθαι ὑπερβάλλον δειλός» [‘weak and timid is the one who exceeds in fear’] because «πάντα γὰρ φοβεῖται. ὁ δ’ ἀνδρείος ἐναντίως· τὸ γὰρ θαρρεῖν ἐνέλπιδος» (‘he/she fears everything. On the contrary, the courageous person is hopeful’)²⁵⁰. The pessimist is deficient in courage and fortitude; he/she lacks the fortitude and the *virtù* of resilience to challenge his/her fate. In the same way, the optimist, having expelled any sense of tragic vision from his/her mind, namely the idea that ‘in this world danger [and destruction] is ever-present’²⁵¹, having over-estimated his/her abilities, bestows his/her faith to excessively ambitious plans, without being much aware of the existing possibilities for these plans to ‘go wrong’.

According to Aristotle, «ἐνέλπιδες ὄντες ἀνδρείοι· διὰ γὰρ τὸ πολλάκις καὶ πολλοὺς νενικηκέναι θαρροῦσιν ἐν τοῖς κινδύνοις» (‘those who are hopeful are confident because they have overcome numerous threats’)²⁵². Thus, «παρόμοιοι δέ, ὅτι ἄμφω θαρραλέοι» (‘the hopeful resemble the courageous share the same confidence’). But while «οἱ μὲν ἀνδρείοι διὰ τὰ πρότερον εἰρημένα θαρραλέοι, οἱ δὲ διὰ τὸ οἶσθαι κράτιστοι εἶναι καὶ μηθὲν ἂν παθεῖν» (‘the courageous are confident for the exact reasons explained above, the hopeful because they assume that they are indestructible, shielded from every harm’)²⁵³. From Aristotle’s assertion one understands that hope and optimism (especially optimistic populism) are conflated. As a matter of fact, hope (or meliorism) rejects withdrawal and passivity and embraces courage for *action*, a type of *action* that promises no perfection, nevertheless. Thus, to revise Aristotle, the optimists are certain because they assume that they are indestructible, whilst the courageous are *ἐνέλπιδες* (hopeful), because they know how to overcome the challenges of fate through their knowledge and experience (memory). They do not, however, assume they are perfectly shielded from the appetites of *fortuna*. The melioristic (the hopeful) mind knows that corruption, greed, lust and selfishness are too deep-seated in men and women to be entirely eradicated. ‘Such experience’, writes Lasch, ‘leaves as its residue the unshakable

conviction, not that the past was better than the present, but that trust is never completely misplaced, even though it is never completely justified either and therefore destined inevitably to disappointments²⁵⁴. The melioristic cast of mind advocates ‘courage [which] is indispensable for political action’, so long as it ‘stands in the sharpest possible contrast to our private domain, where, in the protection of family and home everything serves and must serve the security of the life process’²⁵⁵. No ‘reckless optimism’ – the ‘superstition’ of progress²⁵⁶, the utopian vision for a new society that stands in absolute perfection – but knowledge concerning the fragility of the human world stands as the most important *virtù* of *eucosmia*. However, *eucosmia* encourages *action*, which (in turn) presupposes fortitude, that is, the courage to ‘leave the protective security’ of our private realm²⁵⁷, to let ourselves be seen. For Arendt, courage ‘is demanded of us by the very nature of the public realm ... because in politics not life but the world is at stake’²⁵⁸. In the end, meliorism (or hope/*ἐλπίς*) does not prevent us ‘from expecting the worst’ since ‘the worst is always what the hopeful are prepared for’²⁵⁹.

Conclusion

The analysis conducted in this chapter has highlighted conceptual connections between pessimism and liberal optimism: both are concerned with the insatiable human desire for

endless possession. Pessimists propose as a solution to the ‘condition of Warre of every one against every one’, in which ‘every man has a Right to every thing; even to one anothers body’²⁶⁰, proposing absolutism as an antidote. Both pessimists and liberal optimists emphasise *private well-being* (as being the ultimate purpose of human happiness), proposing the handing over of all political freedoms to a central authority. This authority should either be a coercive Sovereign (most preferably a monarch, according to Hobbes and Filmer) or the (supposedly) autonomous (independent of human action) rational and self-regulated market system, capable of guaranteeing economic progress, based on the widely accepted (during the eighteenth and nineteenth centuries) perception that unlimited growth would provide ‘insurance of law and order, at minimum cost’²⁶¹. Nonetheless, extensive emphasis on the increase of the number of private opportunities offered to the individual, deprioritise and marginalise the *res publica*²⁶². By devoting themselves to their private affairs, citizens would reduce their need for political participation²⁶³.

Of course, seventeenth and eighteenth century liberal thinkers were not entirely wrong to share (even indirectly) Hobbes’ approach to human nature, the view of ‘man not as a highly rational and intelligent but as a very irrational and fallible being’, to use Hayek’s words again²⁶⁴. However, their response to

the problem of *perpetual war* (the consequences of our insatiable desire for possession) stimulates objections and controversies. Solutions to this problem had to be found not through absolutism but through the market, through the unlimited exchange of goods that would ‘turn universal selfishness to universal benefit’²⁶⁵, ‘liberating desire from all constraints on acquisitiveness’²⁶⁶. The unlimited economic expansion, which aims to gratify the insatiable desire for possession, becomes the ultimate purpose of all collective enterprises. As the second section of this chapter argued, the reasons the optimism of economic (possessive) liberalism, instead of removing predicaments that supposedly obstruct the pathway towards endless betterment, in certain cases has generate conditions where all sorts of injustices had been effectively legitimized. The market forces, this study suggests, must never be left on their own, unrestrained and uncontrolled. They should be put under the control not simply of the state, as Keynes suggested, but of the citizenry, of the ‘common people’, who join forces in the political realm, *acting* in concert. The exercise of memory through political participation is one the *virtues* of *eucosmia*; it is the *virtù*

that renders human beings capable of making moral decisions, resisting the appetites of *fortuna*.

In short, memory and collective remembrance point to the moral capital, which (potentially) improves the ethical resources that regulate exaggeration, highlighting the necessity of acting prudently. ‘In a democracy memory is the best institution of self-limitation’²⁶⁷. One could, however, object the sufficiency of the use of memory in safeguarding prudence and self-limitation. For example: a past experience may, indeed, contain moral lessons but, as John-Stuart Mill claimed, such a lesson in order to be fully understood ‘[t]here must be discussion, to show how experience is to be interpreted’²⁶⁸. There must be *speech* ‘in which words are put together to form a sentence that is totally meaningful by virtue of synthesis (*synthēke*)’²⁶⁹ and sentences are “‘composed of nouns and verbs’”²⁷⁰. More advanced discussions on the advantages and disadvantages of speech, the *sine qua non* of all political *action*²⁷¹ and the essence of the political realm²⁷², as well as of other means that promote *virtù* and prudence against exaggeration, rapacity, selfishness and violent conflict will have to take place on another study.

Notes

¹ Christopher Lasch, *The True and Only Heaven: Progress and Its Critics*, W.W. Norton & Company 1991, pp. 13-14; p. 39.

² William James, *Pragmatism: A New Name for Some Old Ways of Thinking*, 2nd ed, Harvard University Press 1968, p. 137.

³ Christopher Lasch, „Optimism or Hope? The Ethic of Abundance and the Ethic of Limits”, *Sacred Heart*

- University Review Vol. 10 No 2, Spring 1990, pp. 1-12, p. 13.
- 4 William James, *op. cit.*, p. 137.
- 5 Christopher Lasch, „Optimism or Hope? The Ethic of Abundance and the Ethic of Limits”, *op. cit.*, p. 13.
- 6 William James, *op. cit.* p. 137.
- 7 Jonathon Kahn, *Divine Discontent. The Religious Imagination of W.E.B Du Bois*, Oxford University Press 2009, p. 37.
- 8 William James, *op. cit.*, p. 137. Cf. Christopher Lasch, „Optimism or Hope? The Ethic of Abundance and the Ethic of Limits”, *op. cit.*, pp. 11-13.
- 9 Christopher Lasch, *The True and Only Heaven: Progress and Its Critics*, *op. cit.*, p. 81.
- 10 Hannah Arendt, *The Human Condition*, University of Chicago Press, 1998.
- 11 *Idem*, *On Revolution*, Penguin Books 1990, p. 31.
- 12 *Idem*, *The Promise of Politics*, Schocken Books 2005, p. 117. Cf. Margaret Canovan, *Hannah Arendt: A reinterpretation of her political thought*, Cambridge University Press 1994, p. 143.
- 13 Hannah Arendt, *The Human Condition*, *op. cit.*, p. 177.
- 14 Niccolò Machiavelli, *The Discourses*, Penguin books 2003, p. 371.
- 15 *Idem*, *The Prince*, Dover Publications, 1992, p. 66.
- 16 *Idem*, *The Discourses*, *op. cit.*, p. 371.
- 17 *Ibidem*, p. 66.
- 18 *Idem*, *The Human Condition*, *op. cit.*, p. 48, p. 153.
- 19 Thomas Hobbes, *Leviathan*, Dover Publications 2006, p. 96.
- 20 Northrop Frye, *The Great Code: The Bible and Literature*, A Harvest/HBJ Book 1982, p. 189.
- 21 *The Bible*, Ezekiel 29:4-5.
- 22 Northrop Frye, *The Great Code*, *op. cit.*, p. 190.
- 23 *The Bible*, Psalm 74: 14.
- 24 Northrop Frye, *The Great Code*, *op. cit.*, p. 190.
- 25 Thomas Hobbes, *Leviathan*, *op. cit.*, p. 381.
- 26 *Ibidem*, p. 86.
- 27 Πλάτων, 2014, *Πολιτεία*, Εκδόσεις Πόλις [Plato, *Politeia*, Polis Publications] 2014, p. 108.
- 28 Thomas Hobbes, *Leviathan*, *op. cit.*, p. 55.
- 29 *Ibidem*, p. 55.
- 30 *Ibidem*, *Leviathan*, p. 40; p. 55. Cf. Carl Schmitt, *The Leviathan in the State Theory of Thomas Hobbes: Meaning and Failure of a Political Symbol*, The Chicago University Press, 1996, p. 361.
- 31 Thomas Hobbes, *Leviathan*, *op. cit.*, p. 72.
- 32 *Idem*, *On the Citizen*, Cambridge University Press, 1998, p. 30.
- 33 Thomas Hobbes, *Leviathan*, *op. cit.*, p. 70.
- 34 John Charles Gaskin, ‘Introduction’, in Thomas Hobbes, *The Elements of Law, Natural and Politic: Part I, Human nature, part II, De corpore politico; with Three Lives*, Oxford University Press 1994, xi-xlii, p. xvii.
- 35 Thomas Hobbes, *On the Citizen*, *op. cit.*, p. 30.
- 36 *Ibidem*, p. 50. Cf. Crawford Brough Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes To Locke*, Oxford University Press 1983, pp. 20-1. For Hobbes a mutual transferring of rights upon consideration of reciprocal benefit, according to which both parties perform what they have been agreed upon, is called a *contract* between individuals, from which a

- State has been created. Cf. Thomas Hobbes, *Leviathan*, *op. cit.*, p. 74. Cf. Idem, *The Elements of Law*, *op. cit.*, p. 84. Cf. Idem, *On the Citizen*, *op. cit.*, p. 36.
- ³⁷ Thomas Hobbes, *The Elements of Law*, *op. cit.*, p. 106.
- ³⁸ Idem, *Leviathan*, *op. cit.* pp. 93-94.
- ³⁹ *Ibidem*, pp. 122-123.
- ⁴⁰ Carl Schmitt, *The Leviathan in the State Theory of Thomas Hobbes*, *op. cit.*, p. 35.
- ⁴¹ Thomas Hobbes, *Leviathan*, *op. cit.*, p. 70.
- ⁴² Crawford Brough Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism*, *op. cit.*, p. 71.
- ⁴³ Thomas Hobbes, *Leviathan*, *op. cit.*, p. 122.
- ⁴⁴ Idem, *On the Citizen*, *op. cit.*, p. 92.
- ⁴⁵ Idem, *The Elements of Law*, *op. cit.*, p. 119. Cf. Idem, *On the Citizen*, *op. cit.*, p. 94; p. 117.
- ⁴⁶ Sir Robert Filmer, *Patriarcha & Other Writings*, Cambridge University Press, 1991, p. 135.
- ⁴⁷ Thomas Hobbes, *On the Citizen*, *op. cit.*, p. 115; p. 126.
- ⁴⁸ Johann Sommerville, 'Introduction' in Sir Robert Filmer, *Filmer: Patriarcha & Other Writings*, Cambridge University Press, 1991, ix-xxiv, p. xxii-xxiii.
- ⁴⁹ Thomas Hobbes, *The Elements of Law*, *op. cit.*, p. 140.
- ⁵⁰ Sir Robert Filmer, *Patriarcha & Other Writings*, *op. cit.*, p. 28.
- ⁵¹ Thomas Hobbes, *On the Citizen*, *op. cit.*, pp. 123-124.
- ⁵² Idem, *Leviathan*, *op. cit.*, p. 105.
- ⁵³ Idem, *On the Citizen*, *op. cit.*, p. 151.
- ⁵⁴ Carl Schmitt, *The Leviathan in the State Theory of Thomas Hobbes*, *op. cit.*, p. 19.
- ⁵⁵ Thomas Hobbes, *The Elements of Law*, *op. cit.*, p. 176.
- ⁵⁶ Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, A Harvest Book 1976, p. 140.
- ⁵⁷ *Ibidem*, p. 141; *emphasis added*.
- ⁵⁸ *Ibidem*, *The Origins of Totalitarianism...* p. 139 ff.
- ⁵⁹ Thomas Hobbes, *Leviathan*, *op. cit.*, p. 104.
- ⁶⁰ *Ibidem*, p. 104.
- ⁶¹ Friedrich Von Hayek, *Individualism and Economic Order*, University of Chicago Press, 1980, p. 13.
- ⁶² Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, A Harvest Book, 1976, p. 146.
- ⁶³ Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Wordsworth Classics of World Literature, 2012, p. 445.
- ⁶⁴ Patrick Deneen, *Why Liberalism Failed*, Yale University Press, 2018.
- ⁶⁵ Crawford Brough Macpherson, *op. cit.*
- ⁶⁶ Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, *op. cit.*, p. 139.
- ⁶⁷ *Ibidem*, p. 141.
- ⁶⁸ *Ibidem*.
- ⁶⁹ Crawford Brough Macpherson, *op. cit.*, p. 105.
- ⁷⁰ Mark Neocleous, *Critique of Security*, Edinburgh University Press, 2008.
- ⁷¹ John Locke, *Two Treatises of Government*, Cambridge University Press 1998, p. 291; p. 330.
- ⁷² *Ibidem*, p. 281.
- ⁷³ *Ibidem*, p. 330.
- ⁷⁴ Crawford Brough Macpherson, *op. cit.*, p. 194.
- ⁷⁵ John Locke, *op. cit.*, p. 283.
- ⁷⁶ John LOCKE, *op. cit.*, pp. 370-410.
- ⁷⁷ Peter Laslett, 'Introduction', in, John Locke, *Two Treatises of Government*. Cambridge University Press 1998, 3-13.
- ⁷⁸ John Locke, *op. cit.*, p. 325.

- 79 Crawford Brough Macpherson, *op. cit.*, p. 241; p. 247.
- 80 Peter Laslett, 'Introduction', in, John Locke. *op. cit.*, p. 72.
- 81 *Ibidem*, pp. 23-43.
- 82 Crawford Brough Macpherson, *op. cit.*, p. 247. Cf. Peter Laslett, *op. cit.*, p. 102.
- 83 James Mill, *An Essay on Government*, Cambridge University Press, 2015, p. 17.
- 84 *Ibidem*, p. 17.
- 85 John Locke, *op. cit.*, p. 377.
- 86 Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, Penguin Books, 1992, p. 158.
- 87 Mark Neocleous, *Critique of Security*, *op. cit.*, p. 17.
- 88 Francis Fukuyama, *op. cit.*, p. 158.
- 89 Mark Neocleous, *op. cit.*, p. 17.
- 90 *Ibidem*, p. 12.
- 91 Friedrich Von Hayek, *The Road to Serfdom*, Routledge 2007, p. 85.
- 92 *Ibidem*, p. 75; p. 86 ff.
- 93 *Ibidem*, p. 76.
- 94 *Ibidem* p. 87.
- 95 John Locke, *op. cit.*, p. 377. Cf. Crawford Brough Macpherson, *op. cit.*, p. 104; p. 247; p. 255. Moreover, according to the Lockean viewpoint, we may consider as unlawful unrest (or rebellion) every act that does not aim at overthrowing an absolutist force, which is deemed arbitrary, coercive, and, consequently, illegal. Unlawful rebellions undermine political regimes founded upon the consent of the majority, protecting privacy and liberty. Such rebellions 'bring back again the state of War', since they take away the decisive power of the Legislative, a decisive power appointed by the people under whose consent is obliged to act. Cf. John Locke, *op. cit.*, p. 416.
- 96 Friedrich von Hayek, *op. cit.*, p. 86 ff.1.
- 97 Patrick Deneen, *Why Liberalism Failed*, *op. cit.*, p. 21.
- 98 John Maynard Keynes, *The End of Laissez-Faire, The Economic Consequences of Peace*, BN Publishings 2009, p. 16.
- 99 Philip Pettit, *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*, Oxford University Press 1997, p. 25.
- 100 Hannah Arendt, *On Revolution*, *op. cit.*, p. 33.
- 101 Patrick Deneen, *op. cit.*, p. 101.
- 102 Παναγιώτης Κονδυλίας, Η Παρακμή Του Αστικού Πολιτισμού. Εκδόσεις Θεμέλιο [Panagiotis Kondylis, Η Παρακμή του Αστικού Πολιτισμού. Themelio Publications] 2007, p. 216.
- 103 Patrick Deneen, *op. cit.*, p. 27.
- 104 Philip Pettit, *op. cit.*, p. 31.
- 105 Hannah Arendt, *On Revolution*, *op. cit.*, p. 33.
- 106 Philip Pettit, *op. cit.*, pp. 36-37.
- 107 Hannah Arendt, *Between Past and Future: six exercises in political thought*, Faber and Faber, 1968, p. 149.
- 108 Patrick Deneen, *op. cit.*, p. 37.
- 109 Annelien de Dijn, *Freedom: An Unruly History*, Harvard University Press, 2000, p. 6.
- 110 Hannah Arendt, *Between Past and Future: six exercises in political thought*, *op. cit.*, p. 148.
- 111 *Ibidem*, p. 146; p. 151.
- 112 *Ibidem*, p. 153.
- 113 Annelien de Dijn, *op. cit.*, p. 2.
- 114 *Ibidem*, p. 6.
- 115 *Ibidem*, p. 10.
- 116 John Stuart Mill, *On Liberty and Other Writings*, Cambridge University Press 2008, p. 5.
- 117 *Ibidem*, p. 5.
- 118 Hannah Arendt, *On Revolution*, *op. cit.*, p. 30.

- ¹¹⁹ *Idem*, *Between Past and Future: six exercises in political thought*, p. cit., p. 146. Furthermore, when Arendt (1990: 32-33) juxtaposed liberty with freedom, she mainly refers to Locke's liberalism with its emphasis on 'liberation' from absolutism, with its insistence on government limited by consent (and, finally, on the 'sacredness' of private property) rather (for instance) on Rousseau's liberalism (with its emphasis on positive liberty). This 'Lockean' liberalism had partially inspired the men of the great revolutions of the eighteenth century. Cf., *Idem*, *On Revolution*, *op. cit.*, pp. 32-33. Cf. Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, *op. cit.*, p. 186.
- ¹²⁰ Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, University of Chicago Press 2002, p. 2. Cf. *Idem*, *Free to Choose: A Personal Statement*, Penguin Books 1980, p. 22.
- ¹²¹ Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, *op. cit.*, p. 15.
- ¹²² Friedrich Von Hayek, *Individualism and Economic Order*, *op. cit.*, p. 16.
- ¹²³ Karl Polanyi, *The Great Transformation*, Beacon Press, 2001, p. 119.
- ¹²⁴ Christopher Lasch, *op. cit.*, p. 52.
- ¹²⁵ Friedrich von Hayek, *op. cit.*, p. 13.
- ¹²⁶ Christopher Lasch, *op. cit.*, p. 52.
- ¹²⁷ *Ibidem*, p. 53.
- ¹²⁸ *Ibidem*, p. 53.
- ¹²⁹ *Ibidem*, p. 14; pp. 52-53.
- ¹³⁰ *Ibidem*, p. 41.
- ¹³¹ *Ibidem*, p. 13.
- ¹³² *Ibidem*, p. 48.
- ¹³³ *Ibidem*, p. 48.
- ¹³⁴ Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, *op. cit.*, p. 160.
- ¹³⁵ John Gray, *Black Mass: Apocalyptic Religion and the Death of Utopia*, Penguin books 2007, p. 120.
- ¹³⁶ Hannah Arendt, *The Human Condition*, *op. cit.*
- ¹³⁷ *Ibidem.*, p. 46.
- ¹³⁸ Jacques Ellul, *Propaganda*, Penguin books 1965, p. 140.
- ¹³⁹ *Ibidem*, p. 140.
- ¹⁴⁰ Hannah Arendt, *The Human Condition*, *op. cit.*, p. 132.
- ¹⁴¹ Andoni Alonso, 'An unseasonable thinker: how Ellul engages cybercultural criticism', in Helena Mateus Jeronimo; José Luís Garcia; Carl Mitcham (eds), *Jacques Ellul and the technological society in the 21st Century*, Springer 2013, p. 123.
- ¹⁴² *Ibidem*, p. 123.
- ¹⁴³ Jacques Ellul, *Propaganda*, *op. cit.*, p. 140.
- ¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 141.
- ¹⁴⁵ *Ibidem*.
- ¹⁴⁶ *Ibidem*.
- ¹⁴⁷ Jean-Claude Mihcea, *The Realm of Lesser Evil*, Polity Press 2009, p. 68.
- ¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 67.
- ¹⁴⁹ John Gray, *op. cit.*, p. 120.
- ¹⁵⁰ Crawford Brough Macpherson, *op. cit.*, p. 235.
- ¹⁵¹ Robert Kuttner, 'Blaming Liberalism', *The New York Review of Books*, 21 Nov 2019, pp. 36-38, p. 36.
- ¹⁵² Friedrich von Hayek, *Individualism and Economic Orde*, *op. cit.*, p. 4.
- ¹⁵³ *Ibidem*, p. 5.
- ¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 13.
- ¹⁵⁵ John Arthur Passmore, *The Perfectibility of Man*, Liberty Fund 2000, p. 250.
- ¹⁵⁶ Robert Kuttner, *op. cit.*, p. 36.
- ¹⁵⁷ *Ibidem*, p. 37.
- ¹⁵⁸ Francis Fukuyama, *op. cit.*, p. 159.

- ¹⁵⁹ Crawford Brough Macpherson, *op. cit.*, p. 204.
- ¹⁶⁰ John Locke, *op. cit.*, p. 391. Cf. Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, *op. cit.*, p. 204.
- ¹⁶¹ John Locke, *op. cit.*, p. 301.
- ¹⁶² Hannah Arendt, *The Human Condition*, *op. cit.*, p. 102.
- ¹⁶³ John Locke, *Two Treatises of Government*, *op. cit.*, p. 300.
- ¹⁶⁴ John Gray, *Black Mass: Apocalyptic Religion and the Death of Utopia*, *op. cit.*, p. 105.
- ¹⁶⁵ *Idem*, *Liberalisms: Essays in Political Philosophy*, Routledge 1989, p. 109.
- ¹⁶⁶ *Idem*, *Black Mass: Apocalyptic Religion and the Death of Utopia*, *op. cit.*, p. 83.
- ¹⁶⁷ Herbert Spencer, *The Principles of Ethics*, vol. 1. Liberty Press 1978, p. 204.
- ¹⁶⁸ John Gray, *Liberalisms: Essays in Political Philosophy*, *op. cit.*, p. 112.
- ¹⁶⁹ Herbert Spencer, *The Principles of Ethics*, *op. cit.*, p. 62.
- ¹⁷⁰ John Gray, *Liberalisms: Essays in Political Philosophy*, *op. cit.*, p. 104; p. 108.
- ¹⁷¹ Herbert Spencer, *The Principles of Ethics*, *op. cit.*, p. 62.
- ¹⁷² Annelien de Dijn, *Freedom: An Unruly History*, *op. cit.*, p. 327.
- ¹⁷³ *Ibidem*, p. 5.
- ¹⁷⁴ *Ibidem*, p. 310.
- ¹⁷⁵ *Ibidem*, p. 5.
- ¹⁷⁶ Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, *op. cit.*, p. 429.
- ¹⁷⁷ *Ibidem*, p. 419.
- ¹⁷⁸ Crawford Brough Macpherson, *op. cit.*, p. 205.
- ¹⁷⁹ Jukka Gronow, *On the Formation of Marxism: Karl Kautsky's Theory of Capitalism, the Marxism of the Second International and Karl Marx's Critique of Political Economy*, Brill 2016, p. 235.
- ¹⁸⁰ Crawford Brough Macpherson, *op. cit.*, p. 205.
- ¹⁸¹ Robert Kuttner, *op. cit.*, p. 37.
- ¹⁸² Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, University of Chicago Press 2002, p. 2. Cf. Crawford Brough Macpherson, *op. cit.*, p. 53.
- ¹⁸³ John Maynard Keynes, *The End of Laissez-Faire, The Economic Consequences of Peace*, *op. cit.*, pp. 20-21.
- ¹⁸⁴ Jean-Claude Mihcea, *op. cit.*, p. 68.
- ¹⁸⁵ Hannah Arendt, *The Human Condition*, *op. cit.*, p. 111.
- ¹⁸⁶ Friedrich von Hayek, *Individualism and Economic Order*, *op. cit.*, p. 21. Cf. Adam Smith, *op. cit.*, p. 425.
- ¹⁸⁷ Christopher Lasch, *Women and the Common Life: Love, Marriage and Feminism*, W.W. Norton & Company 1977, p. 7.
- ¹⁸⁸ Karl Polanyi, *The Great Transformation...* p. 45. Cf. Adam Smith, *op. cit.*, p. 425.
- ¹⁸⁹ *Ibidem*, p. 45.
- ¹⁹⁰ *Ibidem*, p. 71.
- ¹⁹¹ Christopher Lasch, *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy*, Norton & Company 1995, p. 95.
- ¹⁹² Adam Smith, *op. cit.*, p. 445. Cf. Παναγιώτης Κονδυλίας, *Η Παρακμή Του Αστικού Πολιτισμού*, *op. cit.*, p. 81.
- ¹⁹³ Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, Dover Philosophical Classics, 2006, p. 182.
- ¹⁹⁴ Παναγιώτης Κονδυλίας, *Η Παρακμή Του Αστικού Πολιτισμού*, *op. cit.*, p. 219.
- ¹⁹⁵ John Gray, *Liberalisms: Essays in Political Philosophy*, *op. cit.*, p. 122

- ¹⁹⁶ Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, Dover Philosophical Classics, 2006, p. 182.
- ¹⁹⁷ M. Canovan, 'Introduction', In Hannah Arendt, *The Human Condition*, 2nd ed, University of Chicago Press, 1998, vii-xx, p. xiv.
- ¹⁹⁸ Ronald Inglehart and Wayne Baker, 'Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values', *American Sociological Review*, 2000, 61 Vol. 5, pp. 19-51, p. 19.
- ¹⁹⁹ *Ibidem*, p. 42.
- ²⁰⁰ *Ibidem*, p. 19.
- ²⁰¹ Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, *op. cit.*, p. xiv.
- ²⁰² Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, *op. cit.*, p. 190.
- ²⁰³ Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, *op. cit.*, p. xiii.
- ²⁰⁴ *Idem*, p. 5.
- ²⁰⁵ Christopher Hill, *Reformation to Industrial Revolution*, Penguin Books, 1992, p. 258.
- ²⁰⁶ *Ibidem*, p. 260.
- ²⁰⁷ Emma Griffin, *Liberty's Dawn: A People's History of the Industrial Revolution*, Yale University Press 2013, p. 19.
- ²⁰⁸ *Ibidem*, pp. 45-46.
- ²⁰⁹ *Ibidem*, p. 20.
- ²¹⁰ *Ibidem*, p. 31.
- ²¹¹ Christopher Hill, *Reformation to Industrial Revolution*, *op. cit.*, p. 270, 272.
- ²¹² Karl Polanyi, *The Great Transformation*, *op. cit.*, p. 41.
- ²¹³ Christopher Hill, *op. cit.*, p. 263. Cf. Karl Polanyi, *The Great Transformation*, *op. cit.*, p. 42. Cf. Emma Griffin, *Liberty's Dawn: A People's History of the Industrial Revolution*, *op. cit.*, pp. 32, 34.
- ²¹⁴ Christopher Hill, *op. cit.*, p. 264.
- ²¹⁵ Emma Griffin, *op. cit.*, p. 35.
- ²¹⁶ *Ibidem*, p. 35.
- ²¹⁷ *Ibidem*, p. 35.
- ²¹⁸ Peter Laslett, *The World We Have Lost*, Methuen, 1965, pp. 246, 254.
- ²¹⁹ *Ibidem*, p. 253.
- ²²⁰ *Ibidem*, p. 260.
- ²²¹ Simone Weil, *The Need for Roots*, AKP Paperbacks, 1987, p. 231.
- ²²² *Ibidem*, p. 232.
- ²²³ Niccolò Machiavelli, *The Discourses*, *op. cit.*, p. 371. Cf. Idem, *The Prince*, *op. cit.*, p. 66.
- ²²⁴ John Maynard Keynes, *The End of Laissez-Faire, The Economic Consequences of Peace*, *op. cit.*, p. 31.
- ²²⁵ *Ibidem*, p. 32.
- ²²⁶ Simone WEIL, *The Need for Roots*, *op. cit.*, p. 232.
- ²²⁷ Christopher Hill, *op. cit.*, p. 273.
- ²²⁸ Karl Polanyi, *The Great Transformation*, *op. cit.*, p. 42.
- ²²⁹ Christopher Hill, *Reformation to Industrial Revolution*, *op. cit.*, p. 271.
- ²³⁰ Warren Magnusson, *Local Self-Government and the Right to the City*. McGill-Queen's University Press 2015, p. 35.
- ²³¹ Christopher Hill, *op. cit.*, p. 271.
- ²³² *Ibidem*, p. 271.
- ²³³ Peter Laslett, *The World We Have Lost*, *op. cit.*, pp. 229-31.
- ²³⁴ *Ibidem*, pp. 245.
- ²³⁵ *Ibidem*, p. 234.
- ²³⁶ Karl Polanyi, *The Great Transformation*, *op. cit.*, pp. 25-6.
- ²³⁷ Northrop Frye, *The Great Code: The Bible and Literature*, *op. cit.*, p. 189.
- ²³⁸ *The Bible*, Psalm 74:14.
- ²³⁹ Hannah Arendt, *Between Past and Future: six exercises in political thought*, *op. cit.*, p. 56.

- ²⁴⁰ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η Ελληνική Ιδιαιτερότητα 2*, Εκδόσεις Κριτική [Cornelius Castoriadis, *H Ellhnikh Idiaiterothta 2*, Kritikh Edkoseis] 2011, p. 68.
- ²⁴¹ Frank Bryan, „Direct Democracy and Civic Competence”, *The Good Society*, 1987, Vol. 5, No. 3, pp. 36-44, 36.
- ²⁴² Robert Fine, ‘The Evolution of the Modern Revolutionary Tradition: A phenomenological reading of Hannah Arendt’s ‘On Revolution’, *European Journal of Cultural and Political Sociology*, 2014. Vol. 1, No. 3, pp. 216-233, 226.
- ²⁴³ Marry Wollstonecraft, *Mary Wollstonecraft: Political Writings*, William Pickering 1993, p. 307.
- ²⁴⁴ Hannah Arendt, *The Life of the Mind*, Harcourt Brace & Company, (Vol.1), 1978, p. 54.
- ²⁴⁵ Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, *op. cit.*, p. 307.
- ²⁴⁶ James Kloppenberg, *Toward Democracy: The Struggle for Self-Rule in European and American Thought*, Oxford University Press, 2016, p. 18.
- ²⁴⁷ Jonathon Kahn, *Divine Discontent. The Religious Imagination of W.E.B Du Bois*, *op. cit.*, p. 37.
- ²⁴⁸ Niccolò Machiavelli, *The Prince*, *op. cit.*, p. 67.
- ²⁴⁹ *Ibidem*, p. 66.
- ²⁵⁰ Aristotle, *Nicomedian Ethics*, Oxford University Press 1890, p. 34.
- ²⁵¹ Simone Weil, *op. cit.*, p. 157.
- ²⁵² Aristotle, *op. cit.*, p. 58.
- ²⁵³ *Ibidem*.
- ²⁵⁴ Christopher Lasch, *The True and Only Heaven: Progress and Its Critics*, *op. cit.*, p. 81.
- ²⁵⁵ Hannah Arendt, *Between Past and Future: six exercises in political thought*, *op. cit.*, p. 156.
- ²⁵⁶ *Idem*, *The Origins of Totalitarianism*, *op. cit.*, p. vii.
- ²⁵⁷ *Idem*, *Between Past and Future: six exercises in political thought*, *op. cit.*, p. 156.
- ²⁵⁸ *Idem*, *The Origins of Totalitarianism*, *op. cit.*, p. 156.
- ²⁵⁹ Christopher Lasch, *Optimism or Hope? The Ethic of Abundance and the Ethic of Limits*, *op. cit.*, p. 14.
- ²⁶⁰ Thomas Hobbes, *The Leviathan*, *op. cit.*, p. 72.
- ²⁶¹ Karl Polanyi, *The Great Transformation*, *op. cit.*, p. 122.
- ²⁶² John Greville Agard Pocock, ‘Burke and the Ancient Constitution — A Problem in the History of Ideas’, in, Jack Lively and Andrew Reeve, *Modern Political Theory from Hobbes to Marx: Key Debates*, Routledge 1989, pp. 159-182, 89-90.
- ²⁶³ Christopher Lasch, *The Revolt of the Elites*, *op. cit.*, p. 94.
- ²⁶⁴ Friedrich Von Hayek, *Individualism and Economic Order*, *op. cit.*, p. 8.
- ²⁶⁵ John Greville Agard Pocock, ‘*The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, Princeton University Press 1975, p. 465.
- ²⁶⁶ Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, *op. cit.*, p. 333.
- ²⁶⁷ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η Ελληνική Ιδιαιτερότητα 1*, Εκδόσεις Κριτική [Cornelius Castoriadis, *H Ellhnikh Idiaiterothta 1*, Kritikh Edkoseis] 2007, p. 452 (*my translation*).
- ²⁶⁸ John Stuart Mill, *On Liberty and Other Writings*, *op. cit.*, p. 23.
- ²⁶⁹ Hannah Arendt, *The Life of the Mind*, *op. cit.*, p. 99.

²⁷⁰ *Ibidem*, p. 117.

²⁷¹ Hannah Arendt, *On Revolution*, *op. cit.*, p. 175. Cf. Idem, *The Human Condition*, *op. cit.*, pp. 202, 220.

²⁷² *Ibidem*, p. 245.

References

- ALONSO, Andoni, 'An unseasonable thinker: how Ellul engages cyber-cultural criticism', in Helena Mateus JERONIMO; José Luís GARCIA; Carl MITCHAM (eds), *Jacques Ellul and the technological society in the 21st Century*, Springer 2013.
- ARENDRT, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, A Harvest Book, 1976.
- IDEM, *The Life of the Mind*, Harcourt Brace & Company, 1978.
- IDEM, *On Revolution*, Penguin Books 1990.
- IDEM, *The Human Condition*, University of Chicago Press 1998.
- IDEM, *The Promise of Politics*, Schocken Books, 2005.
- ARISTOTLE, *Nicomedian Ethics*, Oxford University Press 1890.
- BRYAN, Frank, *Direct Democracy and Civic Competence. The Good Society*, 1987, Vol. 5, No. 3, pp. 36-44.
- CANOVAN, Margaret, *Hannah Arendt: A reinterpretation of her political thought*, Cambridge University Press, 1994.
- DE DIJN, Annelien, *Freedom: An Unruly History*, Harvard University Press, 2000.
- DENEEN, Patrick, *Why Liberalism Failed*, Yale University Press, 2018.
- ELLUL, Jacques, *Propaganda*, Penguin books, 1965.
- FINE, Robert, 'The Evolution of the Modern Revolutionary Tradition: A phenomenological reading of Hannah Arendt's 'On Revolution'', *European Journal of Cultural and Political Sociology* 2014. Vol. 1, No. 3, pp. 216-233.
- FRIEDMAN, Milton, *Free to Choose: A Personal Statement*, Penguin Books, 1980.
- IDEM, *Capitalism and Freedom*, University of Chicago Press, 2002.
- FRYE, Northrop, *The Great Code: The Bible and Literature*, A Harvest/HBJ Book 1982.
- FUKUYAMA, Francis, *The End of History and the Last Man*, Penguin Books, 1992.
- GASKIN, John Charles, 'Introduction', in Thomas HOBBS, *The Elements of Law, Natural and Politic: Part I, Human nature, part II, De corpore politico; with Three Lives*, Oxford University Press, 1994, pp. xi-xlii.
- GRAY, John, *Liberalisms: Essays in Political Philosophy*, Routledge, 1989.
- IDEM, *Black Mass: Apocalyptic Religion and the Death of Utopia*, Penguin books, 2007.
- GRONOW, Jukka, *On the Formation of Marxism: Karl Kautsky's Theory of Capitalism, the Marxism of the Second International and Karl Marx's Critique of Political Economy*, Brill, 2016.
- GRIFFIN, Emma, *Liberty's Dawn: A People's History of the Industrial Revolution*, Yale University Press, 2013.
- FILMER, Sir Robert, *Patriarcha & Other Writings*, Cambridge University Press, 1991.
- HAYEK, Friedrich Von, *Individualism and Economic Order*, University of Chicago Press, 1980.
- HAYEK, Friedrich Von, *The Road to Serfdom*, Routledge, 2007.

- HILL, Christopher, *Reformation to Industrial Revolution*, Penguin Books, 1992.
- HOBBS, Thomas, *The Elements of Law, Natural and Politic: Part I, Human nature, part II, De corpore politico; with Three Lives*, Oxford University Press, 1994.
- IDEM, *On the Citizen*, Cambridge University Press, 1998.
- IDEM, *Leviathan*, Dover Publications, 2006.
- KAHN, Jonathon, *Divine Discontent. The Religious Imagination of W.E.B Du Bois*, Oxford University Press, 2009.
- KEYNES, John Maynard, *The End of Laissez-Faire, The Economic Consequences of Peace*, BN Publishings, 2009.
- KLOPPENBERG, James, *Toward Democracy: The Struggle for Self-Rule in European and American Thought*, Oxford University Press, 2016.
- KUTTNER, Robert, 'Blaming Liberalism', *The New York Review of Books*, 21 Nov 2019.
- INGLEHART, Ronald and BAKER, Wayne, 'Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values', *American Sociological Review*, 2000, 61, Vol. 5, pp. 19-51.
- LASCH, Christopher, 'Optimism or Hope? The Ethic of Abundance and the Ethic of Limits', *Sacred Heart University Review*, Vol. 10, No 2, Spring 1990, pp. 1-12.
- IDEM, *The True and Only Heaven: Progress and Its Critics*, W.W. Norton & Company, 1991.
- LASLETT, Peter, 'Introduction', in John LOCKE, *Two Treatises of Government*. Cambridge University Press, 1998, pp. 3-13.
- IDEM, *The World We Have Lost*, Methuen, 1965.
- LOCKE, John, *Two Treatises of Government*, Cambridge University Press 1998.
- MACHIAVELLI, Niccolò, *The Prince*, Dover Publications, 1992.
- IDEM, *The Discourses*, Penguin books, 2003.
- MACPHERSON, Crawford Brough, *The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes To Locke*, Oxford University Press, 1983.
- MAGNUSSON, Warren, *Local Self-Government and the Right to the City*, McGill-Queen's University Press, 2015.
- MIHCEA, Jean-Claude, *The Realm of Lesser Evil*, Polity Press, 2009.
- MILL, James, *An Essay on Government*, Cambridge University Press, 2015.
- MILL, Stuart John, *On Liberty and Other Writings*, Cambridge University Press, 2008.
- NEOCLEOUS, Mark, *Critique of Security*, Edinburgh University Press, 2008.
- JAMES, William, *Pragmatism: A New Name for Some Old Ways of Thinking*, 2nd ed, Harvard University Press, 1968.
- PETTIT, Philip, *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*, Oxford University Press, 1997.
- PASSMORE, John Arthur, *The Perfectibility of Man*, Liberty Fund, 2000.
- POCOCK, John Greville Agard, 'The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition', Princeton University Press, 1975.
- IDEM, 'Burke and the Ancient Constitution — A Problem in the History of Ideas', in Jack, LIVELY and Andrew, REEVE, *Modern Political Theory from Hobbes to Marx: Key Debates*, Routledge, 1989.

- POLANYI, Karl, *The Great Transformation*, Beacon Press, 2001.
- SCHMITT, Carl, *The Leviathan in the State Theory of Thomas Hobbes: Meaning and Failure of a Political Symbol*, The Chicago University Press, 1996.
- SMITH, Adam, *The Theory of Moral Sentiments*, Dover Philosophical Classics, 2006.
- IDEM, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Wordsworth Classics of World Literature, 2012.
- SOMMERVILLE, Johann, 'Introduction' in Sir Robert FILMER. *Filmer: Patriarcha & Other Writings*, Cambridge University Press, 1991, pp. ix-xxiv.
- SPENCER, Herbert, *The Principles of Ethics*, vol. 1. Liberty Press, 1978.
- WEIL, Simone, *The Need for Roots*, AKP Paperbacks, 1987.
- WOLLSTONECRAFT, Mary, *Mary Wollstonecraft: Political Writings*, William Pickering, 1993.
- ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ, Κορνήλιος, *Η Ελληνική Ιδιαιτερότητα 1*, Εκδόσεις Κριτική [CASTORIADIS Cornelius, *H Ellhnikh Idiaiterothta 1*, Kritikh Edkoseis], 2007.
- IDEM, *Η Ελληνική Ιδιαιτερότητα 2*, Εκδόσεις Κριτική [CASTORIADIS Cornelius, *H Ellhnikh Idiaiterothta 2*, Kritikh Edkoseis], 2011.
- IDEM, *Η Παρακμή Του Αστικού Πολιτισμού*. Εκδόσεις Θεμέλιο [KONDYLIS Panagiotis, *H Parakmi tou Astikou Politismou*. Themelio Publications], 2007.
- Πλάτων, 2014, *Πολιτεία*, Εκδόσεις Πόλις [Plato, *Politeia*, Polis Publications], 2014.

Drammatizzazione e innovazione nel Machiavelli di Gramsci

[Dramatization and innovation in Gramsci's Machiavelli]

Silvio SUPPA

Abstract: *The paper concerns three moments of Gramsci's thought, and starts from his critical position about the statute of sciences, which is particularly focused on the figure of the constitutionalist and politic science's professor Gaetano Mosca. Mosca's theory is considered too conservative, and therefore rejected as unable to inspire politic innovation. On the other hand, Gramsci takes into account the worth of Will, which he resumes from his youthful writings and reconnects here with dramatic and theatral aspects of his interpretation around "The Prince" of Machiavelli. In this way a good impulse to changing and innovation it's found again, and the idea of politics as a permanent theorem collapses. Finally, on the same line of "will to act", Gramsci comes to repudiate the binding nature of present time and aims to an ideal escape which could free us from the immobilism of a present without Will.*

Keywords: *Critique, Science, Changing, Will, Drama.*

Nei *Quaderni del carcere* di Antonio Gramsci, le pagine su Machiavelli hanno riscosso grande attenzione degli studiosi, per il loro ampio telaio di suggestioni e problemi, in parte ancora attuali, non ostante queste scritture siano nate fra gli anni '20 e '30 del secolo scorso, nel carcere fascista. Oggi è possibile interrogare ulteriormente le riflessioni mature di un intellettuale e dirigente politico come Gramsci, protagonista della vita civile italiana prima a Torino, dove era giunto dalla Sardegna, e poi su scala nazionale. Più arduo è riprendere il discorso sul "moderno Principe", dopo l'enorme

numero di pubblicazioni – italiane ed estere – sorte in tale paradigma tipico del Sardo, ripreso ininterrottamente, dagli anni '50 del Novecento fino ad oggi, per più di un settantennio. Resta tuttavia utile rileggere le note gramsciane su Machiavelli, a partire dalle prime osservazioni del *Quaderno 1* e da quelle del *Q. 8*,¹ poi riprese in modo più ampio, alla ricerca di una nuova teoria della politica, in grado di correggere la narrazione storica di fatti e atteggiamenti ideologici, e di decifrare gli spazi sottili negli antagonismi intorno al potere, oltre che di sperimentare categorie politiche mirate alla discontinuità.

Nei molti “ritorni” sul Segretario fiorentino, nei *Q.* prende corpo, com’è noto, una rubrica intitolata *Machiavelli*, dai contenuti molto vari, nella quale, come in un laboratorio mai concluso, il pensiero del Sardo annoda continuamente temi critici, polemiche intellettuali, riflessioni socio-letterarie. Ma, più in generale, nelle note carcerarie ricorre un intreccio fecondo fra pagine consolidate della storia, e ripensamenti critici sulle esperienze del proprio Paese, del Vecchio e del Nuovo Continente, in un caleidoscopio concettuale largamente filtrato attraverso la specificità e l’intelligenza politica dell’autore del *Principe*. In questo spazio, Gramsci non può essere ricondotto a un’accezione di machiavellismo o di antimachiavellismo, secondo la tradizione che i due termini hanno segnato in Europa, fra età moderna e cultura successiva alla Rivoluzione Francese. Si tratta di argomenti molto noti agli specialisti del Fiorentino, ma lontani dalle ragioni per le quali Gramsci si è misurato con la portata epocale di questo “classico” del Rinascimento².

Nei *Q.*, invece, le riflessioni su Machiavelli nascono da motivazioni decisamente contemporanee, insorte dal bisogno di un riordino complessivo dell’esito delle lotte sociali in Italia, e non solo, precedenti quel 1926 in cui Gramsci fu arrestato dalla polizia fascista, e incarcerato fino a pochi giorni prima di morire. Negli anni di libertà egli si era misurato con la crisi sempre più grave dello Stato liberale, non senza un aspro contrasto

con i socialisti. In questo breve tor-nante, il nome di Machiavelli ricorre saltuariamente negli articoli di Gramsci, mentre è indubbio che egli, più tardi, si sia accostato al Fiorentino da recluso, certo, ma con precisi intenti di aggiornamento teorico, riaprendo uno studio sospeso negli anni torinesi, e poi definitivamente troncato. Come risulta dalle sue lettere ai familiari, egli apre il campo dei suoi studi, e ricomincia a scrivere, rivolto a una politica su cui ha due certezze: da un lato gli enormi cambiamenti intervenuti nel mondo «grande e terribile», come lo definisce dopo la prima Guerra Mondiale, e dall’altro la consapevolezza di una sconfitta storica intervenuta fra gli ideali e le forze del socialismo in Europa, con la sola eccezione della svolta rivoluzionaria nella Russia del 1917.³ Nel primo ventennio del Novecento, la “crisi organica” di cui Gramsci ha insistentemente parlato negli scritti giovanili e nella sua rivista “L’Ordine Nuovo”, ha preso un indirizzo diverso dal disegno del movimento operaio italiano. Nel cuore dell’Europa, uscita stravolta e duramente ferita dalla sua stessa guerra, si dividono i destini delle nazioni, fino alla soluzione totalitaria del fascismo, in Italia. Più tardi, a battaglia persa per sempre, Gramsci, separato dallo svolgimento degli avvenimenti più immediati e ridotto al silenzio, si pone quesiti che mettono in primo piano la necessità di un profondo riposizionamento teorico e di una revisione acuta del recente passato,

caratterizzato dallo smarrimento del nesso fra azione dei partiti e stravolgimento delle forme del conflitto. In questo percorso, che nei *Q.* ricomincia quasi da zero, un primo nodo di rilievo è il rifiuto del Sardo di riaccostarsi all'antagonismo fra ceti e classi, seguendo schemi astrattamente intellettuali, o modelli di pensiero di tipo "scientifico". In questo senso, nelle pagine in cui si fa più acuta la polemica gramsciana, molto emblematica è la figura di Gaetano Mosca, centrale nel cerchio dei liberali italiani e dei costituzionalisti più sensibili alla definizione di una scienza politica.

Gramsci si muove come in una doppia visuale, fra il Fiorentino e il vecchio professore siciliano, il quale ormai sa di dover tentare di congiungere i principi liberali con un ordine politico che va mutando, e che punta a coniare regole più autoritarie tanto verso i cittadini-individui, quanto verso le grandi masse, dall'inizio del '900 cresciute nella quantità e nel grado di inquietudine sociale. Il Sardo contesta in modo acuto lo spessore di un accademico della portata di Mosca, sospeso fra studi giuridici e attenzione al mondo materiale, e di lui non accetta la possibilità – con la quale il professore siciliano si misura a fondo – di sintetizzare il cambiamento travolgente della società capitalistica, in un quadro sistematico, in un "codice" di scienza politica finalizzato a ricondurre i movimenti della società a una logica astratta e specialistica, cioè separata da un'umanità che sta cambiando e

che sfugge alle facili classificazioni⁴. Il nodo in discussione, in piena crisi del positivismo di eredità ottocentesca, è l'ingenua fiducia di Gaetano Mosca in un approccio scientifico ai cambiamenti sociali, valido anche per la comprensione del doppio trauma del XX secolo, consistente nell'esilità delle istituzioni postrisorgimentali, e nella contestuale crescita disordinata delle masse. Nella posizione del professore costituzionalista, Gramsci vede il rischio di legittimare uno specialismo della politica ad uso di una *élite* che consegni a sé medesima una funzione di diagnosi sociale, apparentemente senza "passioni", pur riconoscendo la scomposizione in atto del tessuto democratico. Dietro questo compito da meri studiosi, lontani dalla realtà in evoluzione, Gramsci ritiene possibile un arretramento dell'intelligenza della politica in uno spazio di cultura codificata e non più in grado di offrire analisi critiche di fronte ad uno sconvolgimento storico sempre più accelerato, che tocca i partiti, le esigenze popolari e lo Stato. Scrive Gramsci, non a caso sotto la rubrica *Machiavelli. Il moderno principe*:

[...] *La deficienza del Mosca appare nel fatto che egli non affronta nel suo complesso il problema del «partito politico» e si capisce, dato il carattere dei suoi libri e specialmente degli Elementi di scienza politica. L'interesse del Mosca ondeggia tra una posizione «obiettiva» e disinteressata di scienziato e una posizione appassionata di immediato*

uomo di parte che vede svolgersi avvenimenti che lo angustiano e ai quali vuole reagire. Le due parti del libro scritte in due momenti tipici della storia politico-sociale italiana, nel 1895 e nel 1923, mentre la classe politica si disintegra e non riesce a trovare un terreno solido di organizzazione⁵.

La distanza fra il distacco dello sguardo scientifico e la percezione dello stadio irreversibile della crisi liberale, a partire dalla fine degli equilibri fra ceti urbani e campagne, è il segno evidente di una più profonda contraddizione fra lo statuto di obiettività dello scienziato, e la comprensione del tempo nuovo della politica, che comunque non sarà possibile interpretare nel profondo, senza fare i conti con il concetto di classe e con il fattore volontà, o intenzione. In un passo del *Q.* 13, la critica di quella sorta di guado intellettuale, che Mosca rappresenta in termini definitivi, è netta. Scrive Gramsci:

La quistione della classe politica, come è presentata nelle opere di Gaetano Mosca, è diventata un puzzle. Non si capisce esattamente cosa il Mosca intenda precisamente per classe politica, tanto la nozione è elastica ed ondeggiante. Talvolta pare che per classe politica si intenda la classe media, altre volte l'insieme delle classi possidenti, altre volte ciò che si chiama la «parte colta» della società, o il «personale politico» (ceto parlamentare) dello

*Stato: talvolta pare che la burocrazia, anche nel suo strato superiore, sia esclusa dalla classe politica in quanto deve appunto essere controllata e guidata dalla classe politica. La deficienza della trattazione del Mosca appare nel fatto che egli non affronta nel suo complesso il problema del «partito politico» e ciò si capisce, dato il carattere dei libri del Mosca e specialmente degli *Elementi di scienza politica: l'interesse del Mosca infatti ondeggia tra una posizione «obiettiva» e disinteressata di scienziato e una posizione appassionata di immediato uomo di parte [...]*⁶.*

Il brano riprende e accentua quanto già affermato nella prima versione del *Q.* 8; la ferma ripulsa delle tesi di Gaetano Mosca contiene già il senso di una delle domande che Gramsci rivolge a Machiavelli, non solo in ordine al partito politico, ribattezzato dal Sardo come innovativo versante di un intelletto collettivo, ma anche, e forse soprattutto, in ordine all'improduttività di un lavoro intellettuale che, di fronte ai grandi rivolgimenti storici, non rigetti la pretesa dell' "oggettività", nel pensiero e nell'esperienza politica. Gramsci rilegge il professore siciliano come chiuso nella sua miscela di costituzionalismo e di elitismo, di fronte alla gravità della crisi dello Stato liberale; egli muove dal mutamento intervenuto nei rapporti fra le classi, spinto a uno stadio quasi "catastrofico" e a uno sbocco autoritario già consolidato, quando scrive le sue

note carcerarie. La possibilità di ridurre i ritmi della storia a regole astrattamente razionali si infrange sull'insufficienza della sola ragione per comprendere le crisi politiche intorno alle funzioni dello Stato. In queste note contro Mosca, con la sua confusione fra questione della classe politica e grandi cambiamenti nei rapporti fra le classi, per Gramsci è impossibile un atteggiamento di neutralità, specialmente di fronte alla fine di un vecchio abito delle scienze sociali, mentre l'iniziativa sta passando, o è già passata, alle forze antidemocratiche. Il primo dopo-guerra ha mostrato la fragilità di un movimento operaio limitato alla fabbrica, e dopo il biennio 1919-20 la risposta antagonista non è venuta dai vari modelli di "studio", ma dalla fine del garantismo costituzionale. In questo spazio di riflessioni e di esperienze concrete, la sconfitta è arrivata e non si è fatta fermare dalla scienza. Il nodo della questione diventa il punto di vista da cui deve muovere ora l'analisi, che in Gramsci matura per fasi successive proprio nei *Q.*, e si arricchisce attraverso l'incontro con Machiavelli, rispecchiato nell'intenzione del Sardo di far emergere una moderna teoria delle lotte sociali dal corpo storico della tradizione italiana, più che dall'utilizzo delle sole fonti marxiane, complesse e nemmeno completamente disponibili nella condizione del carcere. Anima di una simile operazione, incomprensibile senza la valorizzazione del profilo intellettuale della lotta politica, è in Gramsci l'essenza del Segretario

fiorentino, per come egli la legge, incardinata sul nesso strettissimo fra conflitti e Stato. Il fattore passionale, che Gramsci ha già menzionato come corollario inevitabile del ragionamento politico, contrapponendosi a Mosca, ritorna, nel dialogo con Machiavelli, ma questa volta l'alternativa non è l'equilibrio, logico-scientifico o storico, con la sua vena di sottile rischio di resa. Lo studio appassionato del *Principe* va oltre gli avvenimenti più immediati, e oltre la svolta autoritaria italiana fra gli anni '20 e '30 del Novecento. Ora il tema è spiegare l'intera congiuntura di crisi epocale in una fase tempestosa del XX secolo, riconoscere in essa la fine di un ordine che non ignorava la democrazia, e quindi acquisire una visione della politica in cui volontà e consapevolezza dei soggetti sociali in urto fra loro, siano i primi segni di un cambiamento possibile, di una modificazione del senso della storia. In una simile tensione fra domande di approfondimento, e relativa scarsità di fonti e di risposte, Gramsci si rivolge a Niccolò Machiavelli, in una progressione di argomenti che si intensifica per cerchi concentrici, fino ad arrivare al fuoco del problema della politica, nella sua duplice anima di studio e di cambiamento pratico. Ma il ragionamento di Gramsci va seguito nelle sue pieghe.

Nella fitta scrittura dei *Q.*, un passo assai noto⁷ mette in evidenza il legame dell'opera del Fiorentino con la tradizione nazionale e, in un senso più ampio, con i caratteri della storia europea. Ma in quel brano filtra

anche una deduzione provvisoria, circa il valore di Machiavelli, circoscritto ai rapporti reciproci fra i piccoli Stati italiani, e alle loro attenzioni verso le grandi monarchie nazionali in Europa, a fini sostanzialmente auto-conservativi o di alleanze dettate da opportunismo politico. Da questo giudizio parziale, deriva quella figura di un Machiavelli storicamente delimitato – «legato al suo tempo» scrive Gramsci⁸ – che poi si modificherà totalmente nella prosecuzione delle note carcerarie. Ma non basta questa sorta di relativizzazione storica del Fiorentino; accanto vi è anche una connotazione politica che vede in lui «la filosofia del tempo che tende alla monarchia nazionale assoluta»,⁹ forma tipica dello Stato della borghesia, come il Sardo sottolinea più volte nelle sue note. A riprova della corrispondenza fra borghesia e Stato, anche la sottovalutazione delle moderne armi di artiglieria sottolinea una concezione della guerra fondata sull'impiego della fanteria, corpo militare di una massa di contadini, legati da fedeltà certa al signore. L'inquadramento, che traspare in Gramsci, di tutto il saggio machiavelliano sull'*Arte della guerra* in una dialettica fra borghesia urbana e massa agricola subalterna, rafforza il senso di parzialità del tempo in cui il Fiorentino sembra attestato, a una prima lettura, rispetto ai successivi approfondimenti che emergono in tutto il Q. 13. Ma nel primo approccio di Gramsci a Machiavelli, si nota l'uso di categorie analitiche di

sapere marxiano, applicate tal quali a uno scenario cinquecentesco, che alla fine si profila – per il Sardo – come l'intuizione di fondo del Segretario fiorentino, e forse anche come un punto di riferimento interpretativo, che induce a un'analisi piegata dentro lo scontro sociale tipico dell'epoca precapitalistica; in questa fase la borghesia ha puntato alla direzione dello Stato che stessa andava costruendo, e lo faceva utilizzando la massa di urto dei ceti subalterni in armi, *in primis* il contado privo di soggettività ideale e politica. Se così si disegna una attenzione di Gramsci a Machiavelli, dopo gli scarni accenni degli anni giovanili, un elemento interessante non è solo la qualità provvisoria delle considerazioni iniziali sul Segretario, ma anche la tendenza a interpretare la sua figura complessiva come deposito di un'epoca passata o, al massimo, da ridurre allo schema logico delle forme di dominio che precedono il moderno capitalismo e le sue aspirazioni egemoniche. Ma si tratta di un'impressione da correggere.

Proseguendo, infatti, nello studio su Machiavelli, il Q. 13 concentra e mette a punto tutte le precedenti riflessioni, e le unifica secondo un'interpretazione del Fiorentino più originale e più dinamica. Il presente saggio non tornerà sul tema dell'intellettuale collettivo, visitato a lungo dagli studiosi e divenuto, negli anni, persino una lente di polemiche sulla storia del gruppo dirigente del partito comunista italiano, oppure un paniere tematico proiettato sul futuro, e in

particolare sulla qualità intellettuale di cui deve dotarsi un partito operaio nella sua lotta prima contro il fascismo e poi per una democrazia di tipo progressivo.¹⁰ L'argomento ha trovato indirizzi assai distinti fra loro, basati su tracce diverse di lettura delle pagine carcerarie di Gramsci e, alla fine, pur senza aver mai appianato tutte le differenze, ha toccato temi più fecondi sull'incontro fra il Sardo e il Fiorentino, soprattutto se si guarda alla completa re-impostazione della teoria politica, che Gramsci prova a definire di fronte a una sconfitta "catastrofica". In questa linea di studio, riaffiora in Gramsci il suo mai sopito motivo dell'importanza, nei processi di trasformazione e di rinnovamento sociale, della "volontà concreta", espressione presente fin dagli scritti giovanili del Sardo. Reimpostando il concetto di volontà, presupposto di qualsiasi iniziativa politica, Machiavelli assume immediatamente un'altra veste, rispetto a quella del Q. 1 e 8, che quasi fuoriesce dalle sue stesse pagine, in parte per un non lieve impulso provocato dalla lettura di un saggio di Luigi Russo, menzionato nei Q.,¹¹ e in parte perché la riduzione del Fiorentino a nome del suo tempo, per il Sardo è diventata troppo stretta, troppo povera rispetto alla carica rivelatrice, via via montante, più che della "lettera", dello "spirito" delle opere machiavelliane, elevate nelle riflessioni carcerarie a patrimonio oltre la spiegazione della risposta possibile alla crisi della borghesia dirigente. Ormai *Il Principe* consente

la completa rifondazione della forma della politica, fondendo teoria e azione concreta, e infrange il limite del tempo, perché si muove fra passato e presente, congiunti nella loro intensità drammatica, nel loro denominatore comune di fasi di un cambiamento. L'equazione fra politica e cambiamento è entrata nella mente di Gramsci, il quale in Machiavelli ritiene di aver trovato le grandi motivazioni per rigettare il principio immobilistico che razionalizza la realtà per salvarla dalla critica. Ora la spinta predominante è la libertà di pensare e immaginare un diverso universo sociale. Così scrive Gramsci, in un passo assai noto:

*il carattere fondamentale del Principe è quello di non essere una trattazione sistematica ma un libro «vivente», in cui l'ideologia politica e la scienza politica si fondono nella forma drammatica del «mito». Tra l'utopia e il trattato scolastico, le forme in cui la scienza politica si configurava fino al Machiavelli, questi dette alla sua concezione la forma fantastica e artistica, per cui l'elemento dottrinale e razionale si impersona in un condottiero, che rappresenta plasticamente e «antropomorficamente» il simbolo della «volontà collettiva».*¹²

Il celeberrimo brano, fra i più citati degli scritti del carcere, per taluni potrebbe apparire scontato, definitivamente codificato nel suo significato di stampo quasi "eroico" e di "strappo", circa il valore da at-

tribuire al linguaggio del *Principe*. Tuttavia, giova ripercorrere queste righe, evidenziandone le parole di rinvio puntiglioso a generi culturali inconsueti, o almeno esterni, rispetto alla politica, e sospesi fra il letterario, il teatrale e il libro umanizzato. Per di più, questa intenzionale mescolanza di forme espressive, disomogenee fra loro, interviene in Gramsci come suggerita da una miscela concettuale di forte valenza emozionale, e destinata a scuotere gli animi. Qui il Sardo, nel definire il confine culturale e teorico che egli può ormai segnare fra la densità civile di un tempo ante-Machiavelli, e quella di un tempo post-Machiavelli – ma tutto il discorso gramsciano è una sostanziale metafora del presente – fa trasparire l'intenzione di evidenziare vie diverse di approccio alla politica, marcate ma indipendenti dalle tattiche necessarie ai governi, o alla guida stabile di un popolo, o alle fredde grammatiche dell'immobilismo. Gramsci si pone fuori dalle logiche di corto respiro, attratto dall'incalzare del ritmo del volumetto machiavelliano; da un lato egli mette in discussione, di questa opera cinquecentesca per lui sorprendente, la natura di «trattazione sistematica» e di «trattato scolastico», e dall'altro lato, fa ricorso alla «forma drammatica del mito», per annunciare un avanzamento della politica lontano da esperienze libresche o trattati dottrinari. Il mito, nell'accezione gramsciana, esprime la discontinuità, il salto da un registro mentale a un altro, e l'accesso a un sistema non

codificabile delle tensioni intime al mondo umano, alla vita concreta e alla sua necessaria mutevolezza. La stessa utopia, pur con il suo carico di desiderio, o di speranza dettata da un immaginario alternativo – la voglia di un altrove migliore della condizione storica data – è menzionata espressamente da Gramsci, ma in confini prossimi all'esercizio mentale, al pensiero pressoché solitario.¹³ L'uso di immagini che evocano più la passione, che l'equidistanza prudentiale, attribuisce a Machiavelli la fine di ogni ragione meramente dichiarativa – la politica non è un teorema – mentre si riscopre la potenza del Principe-condottiero; si evidenzia così l'influenza di un'anima attiva e materializzata, di una componente antropologica che non intende ridursi a soggettività solitaria, e quasi a irrazionalità sfrenata, per spingersi invece alla sua funzione teatralizzata in un personaggio che susciti una motivata “volontà collettiva”. Machiavelli è l'artefice “plastico” dell'eliminazione di ogni preteso fondamento metafisico della politica, di ogni tentazione di continuità senza fantasia. Guardandosi dal finire nel volontarismo, o nella speranza di un nuovo “eroe ex machina”, deputato a mutare il destino delle relazioni sociali, Gramsci profila il passaggio, dopo la lettura di Machiavelli, a una nuova impostazione del pensiero e dell'iniziativa politica, in cui la ragione “geometrica” non basta più, non è più la *forma mentis* del dirigente politico. Questi, per guardare al futuro, dovrà assumere la

mentalità creativa e dovrà servirsi della «fantasia artistica», (termine gramsciano) per educare il suo pensiero al livello più difficile e più proprio della politica, quello alimentato dalla tendenza alla libertà da ogni regola, all'inedito, alla narrazione che cresce mentre viene scritta, o addirittura è ancora da scrivere. Perciò *Il Principe* è un “libro vivente”, nel senso che a Gramsci non interessa più – il Q. 13 è degli ultimi anni della sua vita – un cambiamento razionalizzato in quanto moderato, convenzionale e prevedibile, o addirittura “regolato” e scritto in codice. Quando la scienza non è più adeguata, né nella sua pretesa di oggettività senza desiderio, né nel suo rifugio testimoniale e libresco, allora la politica consapevole dei suoi scopi inclina verso la drammatizzazione, verso il fantastico nei modi dell'arte e verso i soggetti collettivi, tutti elementi di un'umanità viva che – grazie al *Principe* – prima si rivela come forza etico-spirituale, e poi irrompe nel mondo materiale, nel profondo dell'umanità concreta, che esce dalla dispersione individualistica e guarda allo Stato nuovo, allo Stato senza antecedenti storici. In questa dimensione risiede la temperie “artistica” e, insieme, la legittimazione di una coscienza politica che non ignora il passato – le cose “antique” – ma solo per cambiarlo. Il testo del Segretario fiorentino si presenta, così, come un nuovo *logos*, una logica complessa, attraverso cui prende sempre più consistenza un processo che agirà sulla base di principi di

nuovo conio morale, principi non derivati da nessuna delle regole o dottrine già conosciute. Alla fine, il linguaggio si fa esso stesso scopo, passione per una politica in simbiosi con l'azione concreta. Afferma Gramsci:

Nell'intero volumetto Machiavelli tratta di come deve essere il Principe per condurre un popolo alla fondazione di un nuovo Stato, [...] nella conclusione Machiavelli stesso si fa popolo, ma non con un popolo «genericamente esteso» ma col popolo [...] di cui egli diventa e si sente coscienza ed espressione, si sente medesimezza: pare che tutto il lavoro «logico» non sia che un'autoriflessione del popolo, un ragionamento interno che si fa nella coscienza popolare e che ha la sua conclusione in un grido appassionato, immediato”¹⁴.

È un brano che comprende due ordini di considerazioni. Da un lato, il Sardo disvela, scrivendo sul Fiorentino, l'obiettivo di creare uno Stato corrispondente al suo popolo, seguendo un'omologia logica, a livello del principe e a livello dello Stato; nessuno Stato esisterà mai senza un principe che lo susciti e lo ponga per scopo, o senza immedesimarsi nel suo popolo. Viceversa, nessun principe uscirà mai dalla solitudine del potere, se non adotterà una visione innovativa dello Stato, dotata di concretezza storica e affidata a un nuovo ordine capace di formarsi attraverso il popolo orga-

nizzato. Dall'altro lato, acquisito il nesso fra politica e Stato, Machiavelli per Gramsci dischiude una nuova scienza politica, che vive nella tensione per un compito liberante dell'intera esperienza politica, senza ripetere i percorsi del passato. Il nuovo soggetto pensante, o nuovo Principe – in senso ideale e storico – vive accanto al suo popolo, e assume su di sé in termini «immediati», dice Gramsci, cioè di comune consapevolezza, il compito di aprire un rapporto fra passato e presente valido in un orizzonte di trasformazione sociale, inedita nozione della scienza e della politica. Nel rapporto attivo fra popolo e Stato, nessuno dei due termini può restare indifferente o assente all'altro. Qui muta la soggettività della storia e, anche se queste pagine – e altre dei *Q.* – hanno alimentato un fervido e contrastato dibattito sull'intellettuale collettivo, paradigma mascherato del partito, tuttavia esse confermano la fine della scienza separata, propria dei cosiddetti “scienziati” della politica, ora chiamati a cedere il loro “mestiere” proprio nelle mani di quel soggetto collettivo che essi hanno temuto e, in buona misura, misconosciuto. La scienza ora si compendia in progetti e in esiti dinamici – «drammatici», dice Gramsci – in premesse e in prospettive perseguite da un punto di elaborazione che ha per scopo la negazione degli equilibri statici¹⁵. E anche il rapporto stretto fra Principe, Stato e popolo, indica che la direzione politica non potrà essere un lavoro di motivazione dello Stato su un para-

digma di autorità chiusa. La prospettiva di valorizzazione della soggettività attiva si compendia nell'endiadi del «grido appassionato, immediato»¹⁶. Si riaffaccia, così, l'immagine-anima del giornale operaio torinese *Il grido del popolo*, nel quale lo stesso Gramsci pubblicò tanta parte dei suoi articoli giovanili, e che assunse il valore di tribuna per l'insurrezione morale di una coscienza collettiva alle sue prime prove di esodo dalla subalternità, proprio attraverso l'intelligenza critica. Il lessico binario del grido e del popolo ora ritorna, quasi restituito alla storia dalle pagine machiavelliane, come una riemersione dalle cavità dei terreni carsici. Nei *Q.* affiorano, e subito si celano, per poi tornare a mostrarsi, i termini di un denominatore culturale del popolo, alternativo all'intreccio disordinato e inconsapevole, fra etica astratta ed economia spicciola, miscela tipica dei fenomeni sociali più irreflessi. Sensibile, insomma, alla vitalità delle pagine machiavelliane, Gramsci vuole affermare che non si può più pensare alla politica come ad uno spazio ancora occupato da un popolo ridotto a domanda senza mente. Ora il “grido” è nella fecondità di un'osmosi razionale, fra governo – o Principe – e suo complemento immediato, o popolo pensante, pronto a raccogliere l'idea che neanche il più duro dei Principi possa mai disporre di una forza collettiva senza una politica di ricongiungimento con il suo popolo. Il finale appello di Machiavelli a trasformare l'Italia in

uno Stato moderno e socialmente coeso, che conclude il volumetto machiavelliano nel nome di Petrarca, è la rivelazione di un approdo teorico che è anche affrancamento dalle astrazioni o dalle speranze individualistiche. La conclusione del *Principe* è il momento della rivelazione di tutto il suo valore di “manifesto”, di comunicazione al pubblico di un programma politico. Ora Machiavelli è completamente liberato dai limiti del suo tempo come, al primo contatto con il Fiorentino, Gramsci ha invece affermato; ora il tempo del Segretario è diventato teoria spinta nell’avvenire, luogo universale di una nuova accezione della politica. Scrive Gramsci:

Ecco perché l’epilogo del Principe non è qualcosa di estrinseco, di «appiccicato» dall’esterno, di retorico, ma deve essere spiegato come elemento necessario dell’opera, anzi come quell’elemento che riverbera la sua vera luce su tutta l’opera e ne fa un «manifesto politico»¹⁷.

L’incidenza di Machiavelli culmina nella comunicazione di un progetto, concentrato nella coppia teorica Principe/innovazione, e che produce una nuova forma di interpretazione della politica, arricchita dalla rilettura critica della storia.

In questo impianto si rivela, quasi puntigliosamente, la lontananza di Gramsci dall’idea del “mito” adottata da Sorel,¹⁸ pure carica di passionalità, ma senza forza progettuale. L’esal-

tazione della lotta violenta e confusa, secondo uno schema da rudimentale protesta sindacale, propria dell’impianto soreliano, non possiede nessuna capacità di trasporto ideale, per Gramsci, né dal lato del disegno di un governo possibile, né dal lato del rinnovamento della cultura civile, anima di una nazione. La violenza, anzi, cerca di servirsi del suo stesso mito perché nasce nell’immaginario senza progetto, cresce come potenza della volontà, e si motiva su sé medesima, sulla sfera dell’immediato, ovvero della scomposizione sociale più banalmente economica, fatta di interessi del microcosmo individuale. Il carattere contraddittorio di questo esiguo supporto del mito, nelle pagine gramsciane è sottolineato da una critica che travolge Sorel, quando lo colloca a mezza via fra l’arbitrio puro del gesto fisico, e la ricaduta nel profilo più inerte dell’utopia, quello che confina con lo spazio passivo dell’impotenza. Il limite maggiore dell’autore francese è per Gramsci il suo mancato appuntamento con una teoria del partito politico, con un organismo storico deputato a organizzare la volontà del popolo. A quest’altezza, il Sardo non concede indulgenze a Sorel che, pur con un’importante attenzione al fattore ideologico, in quanto fonte di volontà e di opzioni pratiche, resta prigioniero di una teoria concentrata nell’atto supremo dello sciopero generale, in un respiro complessivamente mutilo e improduttivo. Scrive Gramsci:

Nel Sorel dunque si combattevano due necessità: quella del mito e quella della critica del mito in quanto «ogni piano prestabilito è utopistico e reazionario». La soluzione era abbandonata all'impulso dell'irrazionale, dell'«arbitrario» (nel senso bergsoniano di «impulso vitale») [...]. Può un mito però essere «non-costruttivo», può immaginarsi, nell'ordine di intuizioni del Sorel, che sia produttivo di effettualità uno strumento che lascia la volontà collettiva nella sua fase primitiva ed elementare del suo mero formarsi, per distinzione (per «scissione») sia pure con violenza, cioè distruggendo i rapporti morali e giuridici esistenti? Ma questa volontà collettiva, così formata elementarmente, non cesserà subito di esistere, sparpagliandosi in una infinità di volontà singole, che per la fase positiva seguono direzioni diverse e contrastanti?»¹⁹

L'interrogativo retorico di Gramsci punta ad evidenziare l'assenza di carica sociale e innovativa nel mito di Sorel, riassunto in un'azione simbolica, o in un momento di antagonismo concentrato nel dissenso eruttivo, privo di progetto e di riferimenti ad un soggetto sociale definito. Se lo sciopero generale è «attività passiva»,²⁰ come Gramsci scrive, allora va evidenziata la posizione contraddittoria di Sorel, diviso fra le suggestioni irrazionali della politica, e la loro valenza di viatico al trionfo dell'azione ridotta a gesto, senza passato, e senza prospettiva. In questa modalità espres-

siva si annida la peggiore accezione dell'utopia, vissuta dentro un complesso mentale senza sbocchi programmatici, vera paralisi del cambiamento. La critica rivela tutta la differenza fra la sostanza etico-politica del mito incontrato nella lettura di Machiavelli, e la mera frattura indotta dalla raffigurazione iper-volontaristica di un utopismo nato nell'eccitazione della coscienza soggettiva, qual è quello tendente alla «scomposizione» sociale, caratteristica dell'opzione di Sorel. Il problema è proprio la scomposizione, l'esatto contrario della lezione di aggregazione delle forze, che Gramsci coglie in Machiavelli, nella posizione di un obiettivo – lo Stato nazionale – e nella concentrazione di idee innovative, riconcepite nel blocco – secondo il lessico gramsciano – fra borghesia urbana e popolo pronto a seguirla. Qui si tocca il livello della politica come pensiero organico e come progettualità di un nuovo ordine sociale, di una lezione di scienza politica ispirata al valore di libertà di un nuovo inizio. Problema di fondo è evitare l'utopia sognante, ma anche la sopravvalutazione dei vincoli derivanti dalla situazione immediatamente fattuale. Scrive Gramsci a proposito della «realtà effettuale», da non assumersi in senso positivistico e assolutamente impendente:

Il «troppo» [...] realismo politico porta spesso ad affermare che l'uomo di Stato deve operare solo nell'ambito della «realtà effettuale», non interessarsi del «dover essere», ma solo dell'«essere». Ciò significa che-

rebbe che l'uomo di Stato non deve avere prospettive oltre la lunghezza del proprio naso. Questo errore ha condotto Paolo Treves a trovare nel Guicciardini e non nel Machiavelli il «vero politico». Bisogna distinguere oltre che tra «diplomatico» e «politico», anche tra scienziato della politica e politico in atto. Il diplomatico non può non muoversi solo nella realtà effettuale, perché la sua attività specifica non è quella di creare nuovi equilibri, ma di conservare entro certi quadri giuridici un equilibrio esistente. Così anche lo scienziato deve muoversi solo nella realtà effettuale in quanto mero scienziato. Ma il Machiavelli non è un mero scienziato; egli è un uomo di parte, di passioni poderose, un politico in atto, che vuol creare nuovi rapporti di forze e perciò non può non occuparsi del «dover essere», certo non inteso in senso moralistico²¹.

Gramsci ora distingue l'obbligo di non ignorare la situazione data, dalla creatività del «politico in atto». In polemica con il socialista Treves, che ingenuamente pone in Guicciardini, di contro a Machiavelli, il dirigente prudentiale e perciò il politico autentico, i *Q.* vedono nella tensione al cambiamento un atto di libertà, di fuga dal presente, quando questo abbia assunto la rigidità di un carcere morale, di un dominio asfissiante. Facile leggere, in un simile urto, un'impostazione di movimento nella dialettica fra la portata quasi "metafisica" del presente, ostacolo al cominciare, e l'ispirazione di libertà e di deontologia che motiva il passo in

avanti e la sua destinazione al capovolgimento del vecchio mondo. Pensare la politica – sembra avvertire Gramsci, sull'onda della sintesi di sentimenti e ragione drammatica, ispirata dallo studio di Machiavelli – rinvia innanzitutto a un dover essere come luogo di coscienza civile, concepito grazie alla fantasia dell'altrimenti, a un atto di liberazione mentale, di ripulsa passionale di un universo di potere non più capace di guardare lontano²². Il discorso potrebbe articolarsi in ulteriori passaggi, e in particolare su quel "Centaurio" machiavelliano, che esprime la struttura binaria della politica, mai riducibile ad una sola logica, compatta e senza fratture. La contrapposizione fra necessità e libertà, altro lessico per alludere all'urto fra realtà effettuale e deontologia creativa, o dovere di andare avanti, ritorna nella fisionomia più propria del politico, metà bestia e metà uomo. Gramsci ridefinisce la complementarità fra la coercizione – linguaggio ferino – e l'egemonia – prodotto del consenso – nessuno dei due termini può mancare al politico, che nell'esercizio del governo deve dividere la sua azione in due punti di osservazione diversi e complementari, l'uno che scinde necessità e libertà, e l'altro che distingue la forza-determinazione dall'egemonia-convincimento ideale²³. In questo senso, dal dualismo intrinseco all'esperienza politica, prende origine, di quest'ultima, una ricomposizione ideale più ricca, concretizzata nel compimento effettivo della sua funzione di discontinuità, prima ideale, e poi più concreta.

Notes

- ¹ Una prima riflessione, poi ampliata nel *Quaderno* 13 (da ora i poi i *Quaderni* saranno indicati con la formula “classica” di *Q.* con i tre numeri relativi al *Quaderno* stesso, al paragrafo e alla pagina), appare in *Q.*, 8, 21, 951, dell’edizione di Valentino Gerratana (a cura di), *Antonio Gramsci, Quaderni del carcere*, Torino, Einaudi, 1975. Da questa opera provengono tutti i brani gramsciani del presente contributo.
- ² È appena il caso di notare che nei *Q.* Gramsci ripetutamente ha imputato alla Chiesa cattolica, in quanto soggetto secolarizzato, la paternità di un antimachiavellismo duro, dettato dal timore che il realismo laico del Fiorentino potesse mettere a nudo quale ostacolo la stessa Chiesa abbia rappresentato per la ricomposizione della penisola italiana in Stato unitario. Ma nei *Q.* un cenno meritano anche i pochi e penetranti riferimenti a Jean Bodin, riassumibili in un passaggio politicamente molto avvertito, dove Gramsci scrive: «Mi pare evidente che classificare il Bodin fra gli “antimachiavellici” sia questione assolutamente estrinseca e superficiale. Il Bodin fonda la scienza politica in Francia in un terreno molto più avanzato e complesso di quello che l’Italia aveva offerto al Machiavelli. Per il Bodin non si tratta di fondare lo Stato unitario-territoriale (nazionale) cioè di ritornare all’epoca di Luigi XI, ma di equilibrare le forze sociali in lotta nell’interno di questo Stato già forte e radicato; non il momento della forza interessa il Bodin, ma quello del consenso. Col Bodin si tende a sviluppare la

monarchia assoluta». *Q.*, 13, 13, 1574. L’espressione “antimachiavellici” Gramsci la deduce dall’omonimo testo di Antonio Panella, cui egli rinvia, precisandone l’edizione (Marzocco), con l’incertezza dell’anno, se 1926 o 1927. Da questo saggio egli ha raccolto sia il tema dell’antimachiavellismo, sia il ruolo di Jean Bodin (*Ibidem*, 1575).

- ³ La rivoluzione russa, non prevista dagli osservatori dell’epoca, non era sfuggita a Gramsci, nella sua portata di sommovimento fuori da ogni codificazione del marxismo di quegli anni. La sua interpretazione è compresa in due articoli, molto appassionati e oggi ben noti, dove è esaltato il ruolo della volontà, rispetto alle rigide astrazioni teoriche. Il primo articolo è “Il nostro Marx”, in A. Gramsci, *Scritti giovanili*, Einaudi, Torino, 1958, p. 217; il secondo è “La rivoluzione contro il «Capitale»” (*Ibidem*, p. 149), poi ristampato in A. Gramsci, *La Città Futura 1917-1918*, Einaudi, Torino, 1982, p. 227.

⁴ È da notare che Gramsci è informato della doppia e differente edizione dello studio di Mosca.

- ⁵ *Q.*, 8, 52, 972. Il tema verrà ripreso in forma ampliata in *Q.* 13, dove si sottolinea la posizione sociale di Mosca, dedotta dal suo volume *Teorica dei governi e governo parlamentare*, di cui Gramsci menziona la prima edizione del 1883, e la seconda, del 1925. Sulla base di questo testo, il Sardo dapprima colloca Mosca fra «gli intellettuali conservatori, di destra», e poi lo definisce «terrorizzato da un possibile contatto fra città e campagna». *Q.*, 13, 23, 1607.

⁶ *Q.*, 13, 6, 1565.

⁷ Q. 1, 10, 8-9.

⁸ *Ibidem.*

⁹ *Ibidem.*

¹⁰ La bibliografia sull'intellettuale collettivo è incredibilmente ampia, fra tesi di laurea, tesi di dottorato, articoli in riviste e monografie. Ma il presente lavoro non si sofferma sull'argomento, in quanto segue un indirizzo di ricerca autonomo dai dibattiti serrati sull'opera di Gramsci, spesso non privi di interpretazioni ideologiche e di ridondanze in parte superate nel tempo. Va tuttavia menzionato lo studio a cura di Carmine Donzelli, *Antonio Gramsci. Il Moderno Principe. Il partito e la lotta per l'egemonia*, Donzelli, Roma, 2012, per la sua lunghissima "Introduzione", che riporta in causa anche le posizioni di Togliatti, e per l'indubbia utilità di una ristampa integrale del *Quaderno XIII* – che segue all'introduzione – con annesso apparato di note, sicuramente prezioso per chi desidera cimentarsi ulteriormente sull'appassionante storia delle interpretazioni su Gramsci. Altro libro di rappresentazione efficace dei versanti di pensiero intorno a Gramsci, è quello di Guido Liguori, *Gramsci conteso. Interpretazioni, dibattiti e polemiche 1922-2012*, Editori Riuniti, Roma, 2012. Ma un elenco appena sufficiente sarebbe comunque immenso.

¹¹ Il saggio in questione è uno scritto del 1931, dal titolo *Prolegomeni a Machiavelli*. Con i successivi anni '40, gli studi del Russo sono stati raccolti in un'unica edizione, poi ristampata. Si veda L. Russo, *Machiavelli*, Laterza, Bari, 1965.

¹² Q. 13, 1, 1555.

¹³ Sul tema dell'utopia, e sulle sue accezioni di visione di mondi

possibili, rinvio alla recente pubblicazione di L. Mitarotondo (a cura di), *Utopia concrete*, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli, 2018. Fra i vari saggi ivi compresi, uno tratta dell'utopia in Gramsci

¹⁴ Q. 13, 1, 1556.

¹⁵ In Gramsci il termine "popolo" ricorre con grande frequenza, e con valenze anche difformi. La particolare attenzione del Sardo all'elemento popolare, negli ultimi anni, e a seguito del populismo del XXI secolo, ha alimentato studi intorno a una componente populistica in Gramsci, data per certa. È una tesi difficilmente dimostrabile, alla quale scarso supporto potrebbe venire dal lessico e da vari luoghi dei *Q.* ampiamente citati da coloro che ne sono convinti. Diverso è il parere di chi scrive, se non altro perché in Gramsci l'elemento popolare è parte fondamentale di una più ampia "riforma intellettuale e morale", che nulla ha a che fare con l'equivoco economicistico che già Lenin, per primo, denunciò nel populismo russo. L'argomento richiederebbe un autonomo saggio dedicato, e in questa sede valga almeno un rinvio al testo di G. Liguori (a cura di), *Gramsci e il populismo*, Unicopli, Milano, 2019, con l'estesa bibliografia.

¹⁶ *Ibidem.*

¹⁷ *Ibidem.*

¹⁸ *Ibidem.*

¹⁹ Q. 13, 1, 1557.

²⁰ *Ibidem.*, p. 1556.

²¹ Q. 13, 16, 1577.

²² L'atto di liberazione di cui la volontà deve essere, al tempo stesso, artefice ed esecutrice, riporta alla mente un brillante saggio di Michele Ciliberto (M. Ciliberto, *Nicolò Machiavelli*.

Ragione e pazzia, Laterza, Roma-Bari, 2019), nel quale l'autore, attraverso un puntuale ritorno sulle opere di Machiavelli e sulle sue *Lettere*, pone in particolare evidenza il ricorrere nelle missive al Vettori, e anche nella *Mandragola*, la potenza di un atto della mente vissuto come rottura liberatoria, come "fuga", e persino come "follia" ragionata, nell'urgenza di voler rompere una situazione che appaia chiusa quasi senza speranza. A giudizio di Ciliberto, in una tesi molto suggestiva, per il Fiorentino un momento di vera "drammatizzazione" della politica, proiettata a un nuovo inizio, indica anche il lato razionale della follia, la sua qualità di sintesi mentale che nega esservi una situazione chiusa perennemente; la follia pensante vede, invece, in ogni congiuntura storica la sua intrinseca fragilità, superabile grazie alla potenza della volontà di agire, e della sua forza di aprire una fase diversa, infrangendo le false regole della logica passivizzante.

²³ Riprendendo un brano di *Q*, 8, 86, 991, Gramsci scrive in *Q*, 13, 14, 1576: «Altro punto da fissare e da svolgere è quello della «doppia prospettiva» nell'azione politica e

nella vita statale. Vari gradi in cui può presentarsi la doppia prospettiva, dai più elementari ai più complessi, ma che possono ridursi teoricamente a due gradi fondamentali, corrispondenti alla doppia natura del Centauro machiavellico, ferina ed umana, della forza e del consenso, dell'autorità e dell'egemonia, della violenza e della civiltà, del momento individuale e di quello universale [...]. Alcuni hanno ridotto la teoria della "doppia prospettiva" a qualcosa di meschino e di banale, a niente altro cioè che a due forme di "immediatezza" che si succedono meccanicamente nel tempo con maggiore o minore "prossimità". Può invece avvenire che quanto più la prima "prospettiva" è "immediatissima", elementarissima, tanto più la seconda debba essere "lontana" (non nel tempo, ma come rapporto dialettico) complessa, elevata, cioè può avvenire come nella vita umana, che quanto più un individuo è costretto a difendere la propria esistenza fisica immediata, tanto più sostiene e si pone dal punto di vista di tutti i complessi e più elevati valori della civiltà e dell'umanità».

Bibliography

- CILIBERTO, Michele, *Niccolò Machiavelli. Ragione e pazzia*, Laterza, Roma-Bari, 2019.
- GRAMSCI, Antonio, *Quaderni del carcere*, Valentino Gerratana (a cura di), Torino, Einaudi, 1975.
- Idem, Scritti giovanili*, Einaudi, Torino, 1958
- Idem, La Città Futura 1917-1918*, Einaudi, Torino, 1982.
- Idem, Il Moderno Principe. Il partito e la lotta per l'egemonia*, (cura di Carmine Donzelli), Donzelli, Roma, 2012.
- LIGUORI, Guido, *Gramsci conteso. Interpretazioni, dibattiti e polemiche 1922-2012*, Editori Riuniti, Roma, 2012.
- Idem* (a cura di), *Gramsci e il populismo*, Unicopli, Milano, 2019.
- MITAROTONDO, L. (a cura di), *Utopia concrete*, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli, 2018.

From Petrarch to Machiavelli: the birth of a political ancestry during Fascism

Laura MITAROTONDO

Abstract: *This contribution aims to examine the declensions of the connection between Petrarch and Machiavelli, in some studies carried out between the Twenties and Forties of the 20th Century. It is in fact a key critical season which brings such a relationship into sharp focus for defining the terms of Petrarch's politicalness as well as for bringing into the light some modern sources of Machiavelli's, indispensable for understanding his vision on history and classical models. In some of the readings of these years, beside a historical-philological address, another one is found, more exquisitely ideological in character, which, in the relationship between the two authors, aims to give value to the nationalistic component, and then a given perception of Italy and its role in history, also with a reference to the politics of the Fascist regime.*

Keywords: *Machiavelli, Petrarch, Humanism, Modernity, morals, nation, politics, Fascism.*

Introduction

Contemporary critics do not struggle when they have to legitimize, in political terms, the relationship between Petrarch and Machiavelli, two great authors of the civil and literary Italian tradition¹.

Nevertheless, the forms of this complex relationship have been exposed to an intense critical labour, over time. In this place, in particular, the intent is to shed light on a period, corresponding to the first half of the last century, when the interest in Petrarch's politicalness happened to be growing, together with the possibility of verifying its specific character, examining Petrarchan

motives present in Machiavellian writing.

The partial involvement of the Aretinian poet in the political events of his time has influenced these judgements and a part of the critics that, at least after the first half of the 19th century, intended to verify the significance of political motives in Petrarchan lyric poems. If on one side 19th century Positivistic culture promoted new research on the whole corpus of Petrarchan literature, promoting also Latin writings – consider the works by Alfred Mézières (1868) and Pierre de Nolhac (1894) –, mostly patriotic “feelings”, and nationalistic ideology, were the ones that set forth the fortune of political

Petrarch between the 19th and 20th century². Between philology and ideology, especially during the Fascist Ventennio, a critical journey is completed, along which Petrarch and Machiavelli shed light on each other.

To this political baptism, the curiosity fed by the spirit of Risorgimento for the national Petrarch absolutely contributed, for the author of the civil songs *O aspectata in ciel, Spirto gentil, Italia mia*,³ from where there seemed to emerge a hint to the constitution of Italian unity, and from which Machiavelli draws for *Il Principe*, but also for chapter XXIX in the VI book of *Istorie fiorentine*. Nevertheless, the possibility to legitimize the political profile of the Aretinian was hindered by a relevant part of the critics, that, especially in the second half of 19th century, still connected Petrarch with Petrarchism. In other words, the poet was mostly considered for that melancholy and slothful character that had made him the first Romantic in Italian literature.⁴ In dealing with Petrarch's politicalness, however, interpretational variations and different levels of in-depth analysis turned up: hence, beside the reflections of scholars like Giuseppe Ferrari or Ferdinando Cavalli⁵, more robust research came up from Bonaventura Zumbini, the author of *Studi su Petrarca* (1878). Moreover, the swaying of the Aretinian's political positions, from the participation to Cola di Rienzo's feat, to his support to Visconti

principality, and hence his ostensible distance with respect to the political complexity of the century he lived in, contributed to corroborate his impoliticness. The missed involvement in some key moments of 14th century political life, his unsteadiness in participating to the political clash, made him, especially in De Sanctis' interpretation, the emblem of a literature that was careless about its civil function.⁶ This critical perspective, where Petrarch's commitment is resolved into the formal dawdling of writing to which there corresponds a moving away from political reality, looks outdated at this point and today the political rehabilitation of the poet is fully accomplished.

He is now recognized like the great promoter of a secularization and modernization of politics' languages and forms, starting from the acknowledgement of the importance gained by the word as an instrument capable of redefining the horizon of the Human and establishing a new way to approach politics⁷. As a foundation for this role of rhetoric inferred from the classical world (from Cicero and Seneca, in particular) there is a conception of eloquence as an instrument of human self-teaching and of the role of perfecting men assigned to words. This is about a vision of culture that shifts the individual's reflection from the investigation on mankind and on the other-worldly perspective of his salvation to a research, enclosed in the discovery of modern conscience, that a man conducts on himself and

for himself. Nevertheless, between the 19th and 20th century there passed a season of an overall rethinking of Petrarch's image, also in the perspective of overcoming the equation between Petrarch and Petrarchism. A role with non-negligible importance was assumed precisely by the critical relationship established between Petrarch and Machiavelli. After all, the Classics' lesson recovery, their exemplar value, comes to Machiavelli through the Humanistic tradition, heir to that promotion of the ancient, which is a tradition founded on the secular connection between city, politics, and the individual, owed to Petrarch. This cultural perspective assigns an extraordinary importance to the sphere of the Human and its values, no more serving a function in a vision of political order universalistic in character, linked to the role of the Empire, but capable of constituting the coordinates of a particular micro-cosmos, that of *civitas* and the *cives*⁸.

The curiosity to delve the relationship between Petrarch and Machiavelli, after all, is aroused, already in 19th century critics, by the recurrence, in the closing of *Il Principe*, of the well-known verses of Petrarch's song *Italia mia, benché il parlar sia indarno*. Although keeping off certain Petrarchism that consisted in proposing again conventional, as well as stylish, amorous subjects, the Florentine Secretary draws from Petrarch as the inspirer of a concrete political commitment⁹. In fact, he seals his most fortunate treatise

adhering to the Petrarchan exhortation, and so the plea to operate actively for intervening upon reality. On one side, Machiavelli considers Petrarch a modern classic, an innovator in style – remember, for example, the incipit, and the other Petrarchan casts, in the well-known letter to Francesco Vettori of December 1513¹⁰. On another, this admiration is not disconnected from the awareness of a modernity that emerges especially through Petrarch's epistolary writings, that are among his most political texts, maybe known directly, or more likely by means of their vulgarization. This is an authentic revolution of thought that addresses that way of reading political and social changes, starting from the renewed vision of the relationship between man and history. A connection from which, beside the anxiety of the individual, the exemplarity of history emerges – that means exploiting the ancient in a new way –, but also the awareness of the incidental, of the finite space where men can operate actively with the aim of change. In this direction, the Aretinian acts as a promoter of a process of secularization, not only favoured by a rereading of *auctoritates*, but also by the elaboration of a theory of power – fruit of the analysis of his time's institutional reality – that concerns legitimizing the sovereignty as well as a virtuous government's practices, and even prefigures, well in advance of Machiavelli, the autonomy of politics and its independence from

the sphere of the Sacred. It is a vision that will have a large appeal during the Humanism, and then in the Renaissance, connected with the modern use of the category of time, of its caducity and its wearing action that acts also on politics as a dimension of the Human.

Petrarch, a nostalgic interpreter of an entirely earthly reality, centred on precariousness and on the acedia of everyday life, is a witness of this new horizon, deeply changing already. The crisis of universalistic institutions and of the hierarchical order of the feudal Middle Ages is in fact accompanied by that of major doctrinaire settlements, like Scholasticism, not more capable of interpreting and accept the new questions coming from a changing economic, social, and cultural context. The sunset of Universalism reflects itself also in the new set up of political institutions that witness the rise of bourgeois classes and particularistic state formations. The Humanistic tradition, after all, accumulates a distance from the rigidity of great doctrinaire syntheses of Universalistic inspiration to rethink society starting from the precariousness of human condition, from the finiteness of any earthly experience. In a similar context, even the recovery of *auctores* and proposing again the ancient knowledge intervene to mark the transition from a communal culture to a super-national one. Petrarch is an observer of this profound change and an interpreter of

the innovating character of modern thought.

From Petrarch to Machiavelli: a discontinuous political line

Between the Twenties and the Forties of the last century, however, the one of Modernity is not the only subject adopted to give value to the civil Petrarchan heritage, that is moreover recognized in unmistakably political authors like Machiavelli. The connection between the two acts along a double direction: Petrarch, and a part of Humanistic culture, are studied as sources of Machiavelli's; the Florentine Secretary, in turn, contributes – sometimes in a more openly ideological fashion, elsewhere in a way more faithful to history – to legitimize Petrarch's politicalness, sanctioned by 19th century culture. On one side, the intent is to enable the political significance of Petrarchan works by means of Machiavelli; on the other, in Petrarch a source for the Florentine Secretary is recognized, from which even a modern of history and politics would originate. For sure, early 19th century tradition, especially in Actualist Idealism, in the pursuit of a unity between ideal and real, between the evolution of the spiritual forms of thought and the author's personality, recognized the Aretinian as the first Modern in history, in his role of mediator for the ancient culture, but above all in the one of promoter of a new philosophy of Man.

In particular, during the Fascist Ventennio, although with differing interpretational twists, there was a challenging work on the political Petrarch by Vittorio Cian, Nicola Zingarelli, Arturo Marpicati, Giulio Augusto Levi, Luigi Russo, Attilio Momigliano, Roberto Forges Davanzati, Francesco Ercole, Arrigo Solmi, Guido Mazzoni, Rodolfo De Mattei and, not as the last, Giovanni Gentile, author of two articles, published between 1934 and 1942,¹¹ respectively on Petrarch's philosophy and political thought. Not a few among those scholars propose again to match Petrarch with Machiavelli. Both, together with Dante, are included in 19th century political canon of the authors of the Italian tradition considered as ideal precursors of national unity, but also as initiators of Modernity, in a historical phase when historiography was questioning itself about the right settling into periods for the concepts of Humanism, Renaissance, Reform. In particular, the Dante-Petrarch matching never fades and, especially in the 19th century, when Dante rises as a symbol to identify with for a national political redemption, for the civil reaction of Risorgimento, Petrarch's politicalness is obtained accounting for defects, and still De Sanctis' judgement plays a major role, as he doesn't consider the Aretinian poet involved enough in the political reality¹².

The early-20th-century connection established between Petrarch and Machiavelli, after all, is influenced

by the oscillation between an actualizing approach, more political-ideological, and a historicizing one, that brings back the authors to their own time. The Florentine Secretary's story, in particular, was always superimposed on his fortune's: if Machiavelli is in fact an author liable to diverse interpretations, Machiavellism, across centuries, demonstrated the extraordinary, and sometimes unexpected, vitality of Machiavellian reflection (among politics, literature, history).

With reference to the context that is examined here, dealing with Machiavelli during Fascism means necessarily putting first the political aspects of his thought, frequently subdued to the regime's needs, and not always respecting historical and philological truth, but often to identify in the past the premises of the present, of the accomplishment of the national life. Nevertheless, and although it is necessary not to neglect that during the Ventennio in the readings of Machiavelli's works an actualizing approach prevailed, the voices of those that exactly through the relationship with Petrarch rebuilt an important chapter of the history of criticism in more philologically correct terms were not missing.

The way in which the two authors were read coincides after all with a question made by politics to culture, between the early 19th century and the rise of Fascism. In particular, the ascending regime, to consolidate the identification process activated by the Risorgimento, resorts to literature

too. In that way, it encourages a systematic propaganda centred on the actualization of authors from the national political tradition, to sanction their political affinity with the Fascist State.

Some examples in this direction come from the pen of prominent scholars, politicians, intellectuals, who unmistakably recall the political character of Petrarch's works, leveraging, *in primis*, on the homeland dominance, and therefore on the preconisation of the imperial future of the third Rome, contained in the pages of *Africa*. This work in Latin hexameters, dedicated to the Roberto d'Angiò, King of Naples, was in fact considered a true national epic poem, where the celebration of republican Rome's value and the dominance on Cartago have their place. Through those pages, Petrarch overcame the philosophical dimension of pioneer of Modernity to become an interpreter of Fascist Rome's modern supremacy and its colonialist ambitions. In many contributions, which appeared in this period, the subject of homeland, exasperated in terms of actuality, although filtered through the myth of Rome, is absolutely crucial. If for some fervent nationalists, who then landed on Fascism, the Aretinian cultivates the ideal of Italy as a dogma, in other words a resurrection of the nation capable of giving back a historical dignity to the Italian people¹³, for others, Petrarch's patriotic songs hint at an elegiac feeling, a melancholy one that remains the distinctive style

of his writing.¹⁴ Rome, in many cases, is recalled as an eternal model of "political greatness", but also of religious one, seat of both political and spiritual authorities, an absolute ideal of civilization for the Aretinian poet, crowned in the Capitoline Hill and *vate* of the new Italy, of its rebirth, before Machiavelli.¹⁵ In this phase, Machiavelli's proximity contributes to sanction Petrarch's Modernity and to confirm his distance from Dante, who is an author of the nation too, but closer to the medieval historical and philosophical context.

In such a horizon, suspended between ideology and history, contributions of different tenor emerge. Consider Vittorio Cian, literary critic, among the founders of the Italian Nationalistic Party and an active supporter of the Fascist regime, who, in the 15th of July 1927 issue of *Rivista d'Italia*, dedicated to the celebration of the fourth centenary of Machiavelli's death, measures himself on the connection between the Florentine Secretary and Petrarch.¹⁶ He inaugurates a reflection that is not an absolutely new one, but that would elicit further developments and replies, also very explicit ones like Antonio Gramsci's, who was already locked up in jail. He, even before rejecting the juxtaposition of the two authors in his *Quaderni*, judging Petrarch's political thought still *embrionale* with respect to Machiavelli's, about the professor from Turin, considered a *pedante esasperato*, wrote that he embodied

the *pettegolezza letterario* and the laborious and vacuous academic erudition.¹⁷ In his considerations, Cian actually insists on an important theme. He, marking a distinction between Petrarch and Petrarchism, along the path of Arturo Graf's studies, challenges the traditional and monotonous image of the lyrical Petrarch, Laura's epic poet.

On the other hand, in a succeeding work, the scholar, with more explicit and rhetorically redundant tones, would insist on the political-patriotic lyrism, replete with Romanism and the cult of Latin civilization, recalling the most significant political proofs of Petrarchan writing to conclude:

*Credo che molti ammiratori del suo Canzoniere rinunzierebbero volentieri con me ad alcuni dei tanti sonetti sospiriosi d'amore per Laura, pur d'averne, in cambio, lumeggiati e commentati in altri sonetti vibranti di nostalgia romana e di profezia, gli eventi, allora tristemente fuggevoli, della storia italiana.*¹⁸

The rehabilitation of the most integral figure of Petrarch *poeta della patria*, in Cian, passes through Machiavelli, who already became one of the interpreters of the national rebirth. He, closing *Il Principe* with the invocation drawn from the song *Italia mia*, but taking inspiration also from *Spirto gentil*, makes the Petrarchan feeling of Romanism his own, as well as the message of Italian value and virtue, the theme of a

national redemption to be achieved with one's own weapons. These are motives that strengthen the relationship between the two great classics and qualify the kind of their interaction. Cian writes, about this:

*Come i veri poeti sono veggenti [...] così l'efficacia del Petrarca poeta sul Machiavelli statista, fu provvidenziale, gli aperse meglio gli occhi, gli scaldò il cuore e ne fece un prezioso alleato del cervello, gli donò una visione più chiara del più remoto futuro a suggello della visione avuta, sulle orme di Tito Livio, del passato dell'Italia romana.*¹⁹

The Venetian scholar is convinced of Petrarch's modernity, who, exactly like Machiavelli, has to be considered a precursor of unitary political vision, prelude to the nation. In such a direction he argues with Federico Chabod to question every manifestation of *divisionismo critico*, emphasizing how the poet Petrarch was not only an inspirer of feelings, but also of thought and political action.²⁰

In the same years, the philologist and linguist Nicola Zingarelli, although recognizing a national author in Petrarch, inspired by homeland love, but preferring a critical setting more respectful of texts, in which however the echo of Gentilian Actualism is heard, would write about Petrarch's political ideas. With respect to other scholars, Zingarelli without hesitation does consider the Aretinian *un politico di*

professione and, valorising in particular the Petrarchan epistolary, believes that his political tension is not filtered by literature²¹.

The article goes through places and themes of the Petrarchan journey, delving in the poet's more political texts, suspended between *l'amor degli studi e l'amor della patria*²², and shedding light on his connections with the centres of power, but also looking at how the idea of freedom was stated, now with reference to republican Rome, then to the Roman Empire. Here it is not missing the temptation to read the spirit of the nation and of homeland in the Petrarchan journey, although the historical framework is more rigorous. A reference to Machiavelli is not missing either, who assumes Petrarch's lesson with a view to the accomplishment of the homeland's political-state-wise ideal. Zingarelli writes:

*La fede nella virtù del popolo italiano era un sentimento suo così verace che prestò le sue parole a Niccolò Machiavelli, ha suggerito la profezia a Vittorio Alfieri. Troppo mancava prima che gl'Italiani ritrovassero e sprangassero per sempre le loro Alpi; ma egli era sicuro che lo avrebbero fatto immancabilmente*²³.

A contribution only a few years later, and that delves into the connection Petrarch-Machiavelli, preserving a philological urgency and the rigorous attention to texts, is the one from Giulio Augusto Levi,

published for the first time in 1932²⁴. In this case too, the solid link with the contest and the continuous reference to the epistolary ensure an accurate reading of history, less unbalanced towards the nationalistic side.

A refined scholar of Alfieri, Leopardi and Manzoni, literary critic, prevented from teaching in 1938 because of his Hebrew origin, in the Petrarchan epistolary Levi recognizes a precious reserve of political motives and in Titus Livy's works a fecund historical basin for the Aretinian, as well as for Machiavelli. Petrarchan politicalness is filtered here through literature, therefore Levi is concerned with closing the gap between the writer and his political vision, starting from the recognition of recurring Petrarchan songs' motives in the Florentine Secretary's works. The *disprezzo delle milizie mercenarie, l'invito a fondare la sicurezza dello Stato nell'amore dei sudditi, il ricordo delle glorie antiche con la fede che possano rinnovarsi, l'abborrimento degli stranieri, e l'invito alla concordia fra gli Stati italiani*, become, in this way, together with other *topoi* extracted from the *Familiari*, the conceptual plot the two authors have in common, the motives of a political lexicon Modern in taste. This is a Modernity that is derived also from the comparison with Dante and from the different perception of history and the Empire that set the two authors apart from each other: Levi recognizes the perception of the Empire's weakness in Petrarch, and,

in his epistles, he challenges its eternity, as he is already aware of its earthly dimension, passing. In this direction, the scholar poses another critical assumption of great interest developed by succeeding Machiavellian criticism. The political inconsistency for which Petrarch is blamed is not dissimilar from the one attributed to the Florentine Secretary, author of the *Discorsi* and *Il Principe*, two works that only to less savvy readers could suggest an ideological oscillation. Petrarch and Machiavelli pursued a common objective, like Levi clarifies: *In verità l'uno e l'altro non ebbero dogmi immutabili; cercarono e augurarono il bene dell'Italia per quelle vie e da quegli uomini che di volta in volta sembravano meglio appropriati alle circostanze*²⁵. So, Petrarch himself, – witness of an epochal change, represented by the turning of the communal city-State into the model of the Signoria territorial State – encourages tribune Cola di Rienzo's initiative in the same way in which, some years later, celebrates the power of Milan's and Padua's Signori, cultivating the dream of culture's key role in the process of forming the optimal ruler leading a political reality inspired by Roman *res publica*. In the collection *Da Dante a Machiavelli*, not only does Levi propose again his former essay on *Petrarca e Machiavelli*, that closes with the sign of a political commonality in the "spirit" of the two authors but following up on the subjects already dealt with there, he

insists on the *Concetto monarchico del Petrarca*.²⁶ In this case as well, there stands out an image of the poet immersed in the political events of his time and that had a realistic, lively, perception of reality. The judgements on the government and men of power, from Carlo IV to Roberto d'Angiò, Cola di Renzo, prove this historical farsightedness but also the practical substance of his writing, not that far from the Machiavellian one. In respect to that, an epistle can be regarded as a proof, *Senile XIV,1, De republica administranda*, addressed to Padua's lord Francesco da Carrara, which includes a real government program²⁷. Here the spirit of Renaissance can be found to be reflected also in the prominence reserved to the lord's role in the State's body, the virtuous administrator, whose image, as the head of the social body, reflects the organicist metaphor of government.

Petrarch as antidote to Machiavelli in Rodolfo De Mattei

On the other hand, among those who, in the historical phase covered here, offered a reading of Petrarch's politicalness, of singular interest there was the historian of political doctrines Rodolfo de Mattei, known for his studies on Counter-Reformation, and Tommaso Campanella's political thought, but also on utopianism and the crisis of democracy in Italian Post-Unitary institutions. In the *Sentimento politico del Petrarca*

of 1944, in particular, where some articles published between 1928 and 1937 are reconsidered and examined in depth, in a phase when the scholar's participation to the cultural initiative fostered by the Fascist regime was most active, Petrarch's political significance emerges through the contrast with Machiavelli. Although De Mattei didn't expressly dedicate a work to him, he converses uninterruptedly with the Florentine Secretary along the course of his writings. Through Campanella, Petrarch, Savonarola, Ammirato, the authors that are dearest to him, he puts some distance from a given view of politics embodied by the Florentine. This constitutes an inescapable term of comparison to enter the Modernity of the history of political thought. Even De Mattei's notion of Machiavellism, as the area of interest where multiple research contributions about cultures and authors who came before Machiavelli can be included, is interpreted as a clue to bad politics that does not realize the synthesis between Men's practical sphere and the ethical one, and instead embodies the dimension of the state deprived of *humanitas* as a proof of its being ethical²⁸.

The scholar's research is, after all, animated by a tension towards Machiavelli and Machiavellism that implies the refusal of the incidental character of politics, its self-sufficiency and so the *netta separazione della politica dalla morale*²⁹. The same tension is perceived, after all, in

the earliest research on Tommaso Campanella, at whom De Mattei looked to recognize, in the tradition of 17th century political thought, an aware and meditated anti-Machiavellism, directed to the followers of the Florentine who had diminished the concepts of religion, hierarchy, authority.³⁰ In those pages, where the metaphysical identity of politics was affirmed, Campanella, exactly like Petrarch, was proposed as an antidote to politics resolved into the techniques and ploys needed to conserve power, in a practice of prudence that coincides with fraud and dissimulation, condensed in Machiavelli, and even more in Machiavellism. The synthesis of De Mattei's studies on Petrarch, on the other hand, is traversed in a preponderant way by the moral question and by the conviction that the Aretinian poet's heritage, the essence of a culture of man that is inaugurated with him, consists in a modern vision of politics filtered by ethics. In that way, he recognizes and gives value to the spiritual and universalistic dimension of the poet's civil writing, derived by contrast through the comparison with Machiavelli. From De Mattei's works, there emerges a request of ethicalness that responds to an individual political and cultural vision, and implies the refusal to read Men and the forms of civil life with the key of immanence and materiality, but which intercepts well the Petrarchan meaning of a virtuous government, that refers directly to the

nature of the one who governs and to the concept of *dignificazione divina della responsabilità di governo*, where the genesis of a secular political culture can be found, one coming from a syncretism between Classical and Christian traditions.³¹ However, the problem posed by De Mattei does not pertain to the moral question only; according to the scholar, the Machiavellian lesson opens also to a problem of political order and to a vision of Men in their social dimension. By valorising exponents of that Italian political tradition that repels raw realism, like Petrarch and Campanella, the scholar intends to reaffirm the centrality of the spiritual dimension in the forms of political organization and to propose a conception of Men that is alternative to the Machiavellian one. Petrarch, who celebrates the virtuous governing as almost divine in his nature, whose humanity lies in this moral superiority, responds well to De Mattei's political question.

However, Machiavelli's although discreet presence in the pages of *Sentimento politico* reflects De Mattei's original concern, because the Florentine Secretary proposes again a concept of Men – also in his pessimistic view on their nature –, and of the politician, who emancipates himself from the idea of the Absolute and refers his activities to a system of irrational forces. He sanctions the lexicon of the scission between moral and politics, making this fracture almost the fundamental characteristic of Modern politics.

If in the last part of the monography the Sicilian scholar reaffirms the terms of the Aretinian's politicalness, who from ethics comes into politics, and recognizes in Machiavelli the far Petrarchan inspiration, in the central part of the work the distance between the two becomes more relevant.

Since the first chapter, in fact, De Mattei reads a strong ethical structure in Petrarch, that comes from the culture of *studia humanitatis*, in that knowledge and civil tradition patrimony, which, treasuring the Classics, particularly the Ciceronian Stoicism and the lesson by Plato and Augustine, refers to the highest dimension of the Human. Also, in dealing with political themes, there emerges the specificity of Petrarch's aristocratic profile, the question he asks an intellectual world very far from the one that Machiavelli, who in San Casciano *non disdegna d'ingaglioffirsi coi fornaciai e coi beccai, giocando e rissando*³², measures himself with. In an analogous way, in the pages dedicated to *Repubblica, Impero, Signoria*, De Mattei goes through again the essence of the Aretinian's political reflection, assuming the conviction, already emerged in Giulio Augusto Levi, that according to Petrarch the forms of government are not rigid models and the option for different ones doesn't mean an ideological oscillation³³. With reference to the lordship model, however, he believes that the real Prince, for the Aretinian, is sketched in the *Vite degli uomini illustri*,

where Caesar is celebrated most. He embodies the ruler, virtuous, magnanimous, not comparable to the Machiavellian Prince. In that sense, De Mattei observes: *Questo reggitore petrarchesco è, dunque, aderente all'ideale del Rinascimento [...] ma sarebbe arrischiato accostarlo, come fa taluno, al principe machiavellico. Dire che l'amore e la liberalità raccomandati dal Petrarca al principe non rispondono più a un dovere morale dell'ottimo individuo, ma rappresentano "soltanto prevalentemente un'accorta e fine astuzia di governo [...]", significa trascurare tutto il valore della moralità del Poeta da troppe prove documentata.*³⁴ In addition, in order to mark the distance from Machiavelli, the scholar recalls Petrarch's aversion for tyranny and for whatever form of arbitrary and despotic government: the optimal *princeps'* human virtues and civil duties that can be learned from the Aretinian are other things with respect to the practical and utilitarian qualities that would emerge from the Florentine Secretary's work, about whom he writes:

*E tanto meno dovremo ritenerci "molto vicini alla teoria del Machiavelli, che il fine giustifica i mezzi, quando si tratta di mantenere il proprio governo e salvaguardarlo dai nemici." Bisognerebbe, per sottoscrivere ciò, dimenticare i concetti di clemenza e liberalità, espressi in sensi assoluto dal Petrarca e in senso relativo dal Segretario Fiorentino*³⁵.

Machiavelli then has not to be considered as having sources in common with Petrarch, especially Plato, Cicero and Seneca, masters of a civil and moral system of classical ancestry, like it can be learned when De Mattei observes:

*Dove si possa trovare il punto di contatto fra il Principe del Petrarca e il Principe del Machiavelli veramente non si vede. Si ritrovano, invece, riflessi platonici e seneciani nel richiamo alla voce della coscienza, e al rimorso che rende triste e infelice la vita; e si risentono echi ciceroniani allorché di precisa "nulla poter essere utile che non sia giusto e onesto". Rammenta ancora Cicerone, e non davvero il Machiavelli, l'elogio che il Petrarca fa della giurisprudenza, cioè dell'attività intellettuale messa a servizio della vera e superiore giustizia. [...] Eliminato il distacco fra popolo e sovrano, si comprende come il principe petrarchesco, contrariamente a quello machiavellico, tenga ad essere non temuto ma amato*³⁶.

As a consequence, the model of a prince, to whom it is dialectically opposed the Machiavellian one, mantled with moral virtues – historically consistent with the organicist vision of the State's social body – is strictly connected with the refusal of the incidental character of reality and the immediateness of the political action. In Caesar's figure as well, magnanimous, clement leader, De

Mattei recognizes the absence a system of anti-Machiavellian virtues. The superiority of this ruler's moral qualities constitutes in fact a homage *non a una virtù effettuale di machiavellico sapore, a una capacità utilitaria [...] ma a una sorta di divino, testimoniato, presso un uomo d'eccezione, da una somma di virtù spirituali e quasi teologici*³⁷.

During his studies, however, De Mattei doesn't miss the cult of Rome's centrality as the point of convergence between Petrarch and Machiavelli, and between these and Humanists, although a significant gap exists between the Machiavellian way of feeling and expressing this devotion towards the past and the one that belonged to 15th century culture. The Florentine, in fact, not only bends the lesson of the Ancient to an immediate utility, questioning the Classics to realize their lesson in the present, but doesn't recognize the link between ethics and politics that, according to De Mattei, is established in the Humanism by means of the exaltation of exemplar figures, of political models characterized by a solid moral stature, but also by practical virtues. Machiavelli, therefore, seems to embody the anti-thesis of politics as permanently linked to morals and the Sicilian scholar, evidently, although admitting a certain influence of Petrarch on the Florentine Secretary,³⁸ does not accept the notion of politics that with him bursts into the onset of the Modern Age.

Conclusions

With respect to the context examined so far, maybe a volume deserves a concluding remark, one dedicated to Petrarch by the Italianist and English Literature critic John Humphreys Whitfield, published for the first time in Oxford in 1943 and in an Italian edition in 1949³⁹. An attentive scholar of Machiavelli, Whitfield, in these pages, that rejects a narration of Humanism widely spread in 19th century, and favoured by Burckhardt's studies, valorises that cultural revolution started by Petrarch. The Aretinian poet here looks like a giant on the threshold of the new time, the one who even *getta le basi di un'indagine positiva dell'universo fisico* and for first affirms the social ideal of virtue, that would be developed in the 15th century⁴⁰. These are two hints that also touch the connection Petrarch-Machiavelli, in part already emerged in the same years, but put in sharp focus here with a singular attention to Petrarch's incidence in the Humanistic-Renaissance tradition. In particular, the two authors are associated on the level of political arguments, the vision of history, the resort to the Ancient, of their view on Men. Here it can be found, apart from the most known passages of the Aretinian taken by Machiavelli, the final exhortation of *Il Principe*, and the disapproval of mercenary armies, as well as the affinity on the theoretical choice of monarchy. By comparing *Familiare* III,7 with

Discorsi I,IV and I,XVIII, the necessity of the monarch is emphasized not for ideological reasons, but as a ruling choice that intervenes where corruption, abuse of power and civil struggles do not allow for any other option, except for a strong power that restrains any other⁴¹. In an analogous way, Whitfield detects the common attitude of the two authors towards the people, whose favour the ruler has to gain in order to safeguard his power. But it is the role of political power, that in a more substantial way creates an affinity that the English scholar considers deeper than it was believed at the time, and capable of addressing man's freedom, justice, virtue, like it clearly shows when he writes:

Non sono sicuro, tuttavia, che la concordanza fra il Petrarca e il Machiavelli non vada anche più in là. Coloro che hanno ritenuto che la superficialità e l'incoerenza delle opinioni politiche del Petrarca siano provate dal fatto che egli fece appello successivamente a Roberto di Sicilia, a Cola, all'imperatore e al papa, non sempre hanno ricordato che egli ebbe lo stesso programma da proporre a ciascuno. [...] La regia manus del Petrarca e la mano regia del Machiavelli hanno lo stesso ufficio, ed entrambi pensano in termini di una restaurazione dell'ordine in un mondo caotico, con gli stessi mezzi e con lo stesso fine. È probabilmente impossibile determinare quanto del Petrarca il Machiavelli avesse letto, o decidere se possiamo

in questo legittimamente parlare di influsso; ma il fatto che essi parlano lo stesso linguaggio vale in certo modo ad attestare la forza e la saldezza dell'umanesimo originato dal Petrarca⁴².

Whitfield, who rejects the positions of that criticism that is constrained by the classifications of Scholasticism, and reluctant to recognize a connection between Petrarch and Machiavelli, also highlights the proximity between the Aretinian poet, father of Humanism, and the Florentine Secretary, an undisputed realist, on the way of looking at the Ancient. The firm reply to scholasticism, and the break with an important part of Medieval tradition that had "forgotten" Men, make Petrarch a great innovator, *il solo vero scettico di tutto il tempo suo*⁴³. This research around Men, starting from the ancient knowledge, laical in character, doesn't reduce itself to emulation: even with Petrarch and with greater vigour in Machiavelli, the Classical tradition filtered by Humanism is not just recovery, but also use of the Ancient⁴⁴.

The two authors, on the other hand, would have in common an analogous vision of history and the ineluctable mechanisms that regulate human nature. If Machiavelli himself, in the diplomatic report *Del modo di trattare i popoli della Valdichiana ribellati* (1503), wrote that *La istoria è la maestra delle azioni nostre [...] e il mondo fu*

sempre ad un modo abitato da uomini che hanno avuto sempre le medesime passioni, Whitfield even observed: *Non c'è niente qua, naturalmente, che sia estraneo alle idee del Petrarca sulla storia come esempio ed aiuto alla virtù: è la nota ispiratrice delle opere storiche del Petrarca stesso. Ma, d'altra parte, che altro sono i Discorsi, se non la realizzazione di questo programma? [...] Quel che egli [Petrarca] vide fu che la pianta uomo è potenzialmente la stessa in tutti i tempi, capace perciò di raggiungere lo stesso livello di cultura e di virtù. Per secoli la pianta aveva avuto uno sviluppo deficiente, e il Petrarca le cercò nutrimento dove pensava che dovesse trovarsi nei moralisti dell'antichità*⁴⁵.

These are matters that were investigated in depth and subjected to a careful inspection by the succeeding critics. Nevertheless, it is possible to affirm that the political dialectic between the two authors begins to assume a more mature critical solidity in the first half of the last century, in a historical phase of intense criticality, marked by the rise

of the Fascist regime in Italy. And during that critical season, although conditioned by heavy ideological claims, the substance of Petrarch's, pioneer of Humanism, ethical-political heritage that arrived at Machiavelli, is yet distinguished. It is founded on a renewed culture of Men, on history – that has become a new source of human authority –, on the use of Classical authors in the texture of the political discourse, on the need to think about politics starting from the awareness of time's mutability and human events' one. Naturally, Machiavelli, with respect to Petrarch, even in this phase, stands out as an author of rupture for an episteme, having introduced all-round politics in modern history. In front of a past where politics lives in the concept of humanity or in the sense of common good, the Florentine Secretary poses himself in the sign of discontinuity and assigns to politics instead, intended as clash and conflict, the task of controlling and governing the “disunion” for the sake of the State's constitution.

Notes

¹ A great many scholars are those who, in the last decades, dealt with Petrarch's politicalness with a reference to Machiavelli and evaluating the whole *corpus* of the Aretinian's works. As such a rich critical literature cannot be examined in this work, a key reference to be suggested, among others, is E. Scarpa, “Machiavelli e la «neutralità» di

Francesco Petrarca”, *Lettere Italiane*, Vol. 3, No. XXVII, luglio-settembre 1975, pp. 263-285; G. Sasso, “Sul ventiseiesimo del «Principe». L'uso del Petrarca”, *La Cultura*, Vol. 2, No. XXXIII, agosto 1995, pp. 183-215; F. Bausi, “Petrarca, Machiavelli, *Il Principe*”, in J.-J. Marchand (ed.), *Niccolò Machiavelli. Politico storico letterato*, Atti del Convegno (Losanna, 27-30 settembre 1995),

- Roma, Salerno, 1996, pp. 41-58; F. Grazzini, “Patriottismo umanistico e strumentalizzazione politica: come Machiavelli adatta le canzoni petrarchesche”, in G. Rizzo (ed.), *L'identità nazionale nella cultura letteraria italiana*, Lecce, Congedo, vol. I, pp. 115-123; F. D'alessandro, “Il Principe di Machiavelli e la lezione delle *Familiars* di Francesco Petrarca”, *Aevum*, Vol. 3, No. 80, settembre-dicembre 2006, pp. 641-669; EAD., *Petrarca e i moderni. Da Machiavelli a Carducci: con un'appendice novecentesca*, Milano ETS, 2007; M.C. Frigorilli, *Machiavelli moralista. Ricerche su fonti, lessico e fortuna*, Napoli, Liguori, 2006, in particular, pp. 3-43; R. Rinaldi, “Lettere rubate. Il Petrarca di Machiavelli”, in ID., *Scrivere contro. Per Machiavelli*, Parma, Unicopli, 2009, pp. 11-26; L. CHINES, “Petrarca Francesco”, in *Machiavelli. Enciclopedia machiavelliana*, Roma, Istituto Enciclopedia Italiana Treccani, 2014, pp. 298-301; M. Simonetta, *Rinascimento segreto. Il mondo del Segretario da Petrarca a Machiavelli*, Milano, FrancoAngeli, 2015.
- ² See G. Baldassarri, *Unum in locum. Strategie macrotestuali nel Petrarca politico*, Milano, LED, 2006, p. 12.
- ³ Songs XXVIII, LIII, CXXVIII in *Rerum vulgarium fragmenta*.
- ⁴ C. Naselli, *Il Petrarca nell'Ottocento*, Napoli, Società editrice Francesco Perrella, 1923, p. 202.
- ⁵ See G. FERRARI, *Corso sugli scrittori politici italiani*, Milano, Manini, 1862, pp. 103-145 and F. CAVALLI, *La scienza politica in Italia*, I, Venezia, Reale Ist. Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 1865, pp. 39-48.
- ⁶ De Sanctis' interpretation, actually, was not limited to a political reduction of Petrarca, however acknowledged as the father of Modernity. Cf. L. MITAROTONDO, “Storia, letteratura, identità. Interpretazioni di Petrarca nel Risorgimento”, in S. Suppa (ed.), *L'inquietudine del cambiamento*, Roma, Carocci, 2012, pp. 33-44.
- ⁷ The literature about political Petrarca is rather rich today. In this paper, among other contributions, a key reference is M. FEO, “Politicità del Petrarca”, *Quaderni petrarcheschi*, Vol. IX-X, 1992-1993, pp. 115-128; G.M. Cappelli, “Petrarca e l'umanesimo politico del Quattrocento”, *Verbum*, Vol. VII, No. I, 2005, pp. 153-75; G. FERRAÙ, *Petrarca, la politica, la storia*, Messina, Centro di Studi Umanistici, 2006; G. Baldassarri, *Unum in locum. Strategie macrotestuali nel Petrarca politico*, cit.; U. Dotti, *Petrarca civile. Alle origini dell'intellettuale moderno*, Roma, Donzelli, 2001; *Petrarca politico*, Atti del Convegno (Roma-Arezzo, 19-20 marzo 2004), Roma, Nella sede dell'Istituto, 2006; F. Furlan - S. Pittaluga (eds.), *Petrarca politico*, Milano, Ledizioni, 2016.
- ⁸ Some passages reported here are in L. Mitarotondo, *Percorsi italiani. Variazioni sul pensiero civile: dal «canto petrarchesco alla prosa gramsciana*, Bari, Palomar, 2005, pp. 19-44.
- ⁹ Cf. E. Scarpa, “Machiavelli e la «neutralità di Francesco Petrarca»”, cit., pp. 271-273.

- ¹⁰ About this subject, refer to, among others, Ch. BEC, “Dal Petrarca al Machiavelli: il dialogo tra lettore e autore”, in ID., *Cultura e società a Firenze nell’età della Rinascenza*, Roma, Salerno, 1981, pp. 228-244; E. Scarpa, “Machiavelli e la «neutralità di Francesco Petrarca»“, cit.; G. Sasso, “Sul ventiseiesimo del ‘Principe’. L’uso del Petrarca”, cit.
- ¹¹ G. Gentile, “Il carattere della filosofia del Petrarca”, *Nuova Antologia*, Vol. CCCLXXIV, No. XII, luglio-agosto 1934, pp. 488-499. ID., “Il pensiero politico del Petrarca”, *Nuova Antologia*, Vol. CDXIX, No. XX, 16 gennaio 1942, pp. 107-116. Today the two papers are included in volume XIV of Gentile’s *Opere complete*. Cfr. G. Gentile, *Il pensiero italiano del Rinascimento*, Firenze, Sansoni, 1967, pp. 400-39.
- ¹² F. de Sanctis, *Saggio critico sul Petrarca*, edited by N. Gallo, Torino, Einaudi, 1952, p. 154.
- ¹³ A. Marpicati, “Il pensiero politico del Petrarca”, *Educazione fascista*, Vol. XI, No. 6, 1933, p. 503. About the vitality of Petrarchan works, capable of anticipating the ideal of the Italian nation, cf. also R. Forges Davanzati, “L’importanza nazionale di Francesco Petrarca”, *Annali della cattedra petrarchesca*, Vol. I, 1930, pp. 135-46.
- ¹⁴ Cf. A. Momigliano, “L’elegia politica del Petrarca”, in ID., *Introduzione ai poeti*, Firenze, Sansoni, 1964, pp. 12-13.
- ¹⁵ See A. Baccelli, “Roma ai tempi del Petrarca”, *Annali della cattedra petrarchesca*, Vol. VII, 1937, pp. 61-75, but also G. Mazzoni, *La vittoria di Roma su l’Affrica nel poema del Petrarca*, *ibid.*, pp. 29-57.
- ¹⁶ V. Cian, “Machiavelli e Petrarca”, *Rivista d’Italia*, Vol. XXX, No. 6, 15 June 1927, pp. 279-88.
- ¹⁷ Cf. A. Gramsci, “Per un mandarino dell’Università”, in ID., *Sotto la Mole: 1916-1920*, Torino, Einaudi, 1960, pp. 143-144. About this point, see F. Tateo, “Vittorio Cian fra Petrarca e petrarchismo”, *Levia Gravia*, Vol. VI, 2004, p. 7.
- ¹⁸ V. Cian, *Politica e poesia in Francesco Petrarca*, Atti del Convegno Petrarchesco (Arezzo, 25-26 novembre 1928), Presso la R. Accademia Petrarca, Arezzo 1929, p. 4.
- ¹⁹ *Idem.*, “Machiavelli e Petrarca”, cit., p. 285.
- ²⁰ *Ibid.*, p. 287.
- ²¹ Cf. N. Zingarelli, “Le idee politiche del Petrarca”, *Nuova Antologia*, Vol. CCLIX, No. VII, maggio-giugno 1928, p. 410.
- ²² *Ibid.*, p. 413.
- ²³ *Ibid.*, p. 424.
- ²⁴ The essay, published in the *Annali della cattedra petrarchesca*, appeared later in a collection of essays, from which the citations are made. Cf. G.A. Levi, “Petrarca e Machiavelli”, in ID., *Da Dante a Machiavelli*, Firenze, La Nuova Italia, 1935, pp. 94-104.
- ²⁵ *Ibid.*, p. 98.
- ²⁶ *Idem.*, “Il concetto monarchico del Petrarca”, in *Da Dante a Machiavelli* cit., pp. 105-17.
- ²⁷ Cf. *ibid.*, p. 111.
- ²⁸ On this subject, see R. DE Mattei, *Dal premachiavellismo all’antimachiavellismo*, Firenze, Sansoni, 1969.
- ²⁹ *Idem.*, “Per la storia del premachiavellismo”, *Storia e politica*,

- Vol. II, No. 2, 1963, p. 193. On the matter see also *Idem*, “Politica e morale prima di Machiavelli”, Firenze, Giuntina, 1944, pp. 5-16, then in *Giornale critico della filosofia italiana*, Vol. XXIX, No. I, 1950, pp. 56-67.
- ³⁰ *Idem*, “Campanella contro Machiavelli”, *Rivista d'Italia*, Vol. XXVII, No. X, 15 ottobre 1924, p. 271.
- ³¹ See G.M. Cappelli, “Deo similis”: La “dignità del Principe” nell’Umanesimo politico”, in *La dignità e la miseria dell’uomo nel pensiero europeo*, Atti del Convegno internazionale (Madrid, 20-22 maggio 2004), Roma, Salerno, 2006, p. 172.
- ³² R. Mattei, *Il sentimento politico del Petrarca*, Firenze, Sansoni, 1944, p. 13.
- ³³ On the subject, it has been observed: *repubblica e signoria, Chiesa e Impero, erano non forme ideali, ma fatti pratici, contingenti, tutti di volta in volta accettabili, purché in grado di largire agli uomini pace e giustizia, e, a lui, Petrarca, otium, possibilità di raccoglimento studioso*. G. Petronio, “Storicità della lirica politica del Petrarca”, *Studi petrarcheschi*, 1961, p. 254; and more recently: *Di fatto, il pensiero politico del Petrarca non si riduce alle prese di posizione puntuali nei riguardi di temi generali e pur rilevanti, quali l’Impero, la Chiesa, Roma repubblicana, la libertas dell’Italia o la rivolta di Cola di Rienzo, problemi attuali riferentisi* alla “cronaca” politica; esso ha una sua autonomia propositiva in virtù della quale pervade in profondità il pensiero umanistico anche e soprattutto nel campo della teoria, dall’educazione dell’uomo di Stato alla riproposizione di concetti e terminologie etico-politiche di lunga durata e sicuro successo. G.M. Cappelli, “Petrarca e l’umanesimo politico del Quattrocento”, cit., p. 154.
- ³⁴ R. de Mattei, *Il sentimento politico del Petrarca*, cit., pp. 75-76.
- ³⁵ *Ibid.*, p. 79.
- ³⁶ *Ibid.*, pp. 81-2.
- ³⁷ *Ibid.*, p. 125.
- ³⁸ Cf. *ibid.*, p. 135.
- ³⁹ J.H. Whitfield, *Petrarca e il Rinascimento*, transl. by V. Capocci, Bari, Laterza, 1949 (orig. ed., *Petrarch and the Renaissance*, Oxford, Basil Blackwell, 1943).
- ⁴⁰ Cf. *ibid.*, pp. 138-139.
- ⁴¹ Cf. *ibid.*, pp. 44-45.
- ⁴² *Ibid.*, pp. 46-48. In more recent times the gap between the Humanistic model, that legitimizes sovereignty over the system of moral virtues, and the Machiavellian, that subverts the former, has been detected. See, G. Cappelli, “Machiavelli e l’umanesimo politico del Quattrocento”, *Res Publica. Revista de Historia de las Ideas Políticas*, Vol. 20, No. 1, 2017, p. 83.
- ⁴³ G. Gentile, *Storia della filosofia italiana*, edited by E. Garin, I, Firenze, Sansoni, 1969, p. 132.
- ⁴⁴ J.H. Whitfield, *Petrarca e il Rinascimento*, cit., p. 1.
- ⁴⁵ *Ibid.*, pp. 151-152, 135.

Bibliography

- BACCELLI, A., "Roma ai tempi del Petrarca", *Annali della cattedra petrarchesca*, Vol. VII, 1937, pp. 61-75.
- BALDASSARRI, G., *Unum in locum. Strategie macrotestuali nel Petrarca politico*, Milano, LED Edizioni Universitarie, 2006.
- BAUSI, F., "Petrarca, Machiavelli, Il Principe", in J.-J. Marchand (ed.), *Niccolò Machiavelli. Politico storico letterato*, Atti del Convegno (Losanna, 27-30 settembre 1995), Roma, Salerno, 1996, pp. 41-58.
- BEC, Ch., "Dal Petrarca al Machiavelli: il dialogo tra lettore e autore", in Idem, *Cultura e società a Firenze nell'età della Rinascenza*, Roma, Salerno, 1981, pp. 228-244.
- CAPPELLI, G.M., "Deo similis": La "dignità del Principe" nell'Umanesimo politico", in *La dignità e la miseria dell'uomo nel pensiero europeo*, Atti del Convegno internazionale (Madrid, 20-22 maggio 2004), Roma, Salerno, 2006, pp. 167-180.
- Idem, "Petrarca e l'umanesimo politico del Quattrocento", *Verbum*, Vol. VII, No. I, 2005, pp. 153-175.
- Idem, "Machiavelli e l'umanesimo politico del Quattrocento", *Res Publica. Revista de Historia de las Ideas Políticas*, Vol. 20, No. 1, 2017, pp. 81-92.
- CAVALLI, F., *La scienza politica in Italia*, I, Venezia, Reale Ist. Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 1865, pp. 39-48.
- CHINES, L., "Petrarca Francesco", in *Machiavelli. Enciclopedia machiavelliana*, Roma, Istituto Enciclopedia Italiana Treccani, 2014, pp. 298-301.
- CIAN, V., "Machiavelli e Petrarca", *Rivista d'Italia*, Vol. XXX, No. 6, 15 giugno 1927, pp. 279-288.
- Idem, *Politica e poesia in Francesco Petrarca*, Arezzo, Presso La R. Accademia Petrarca, 1929, pp. 1-4.
- D'ALESSANDRO, F., *Petrarca e i moderni. Da Machiavelli a Carducci: con un'appendice novecentesca*, Milano, ETS, 2007.
- DE MATTEI R., "Campanella contro Machiavelli", *Rivista d'Italia*, Vol. XXVII, No. X, 15 ottobre 1924, pp. 269-279.
- Idem, *Il sentimento politico del Petrarca*, Firenze, Sansoni, 1944.
- Idem, "Per la storia del premachiavellismo", *Storia e politica*, Vol. II, No. 2, 1963, pp. 183-207.
- Idem, *Dal premachiavellismo all'antimachiavellismo*, Firenze, Sansoni, 1969.
- DE SANCTIS, F., *Saggio critico sul Petrarca*, edited by N. Gallo, Torino, Einaudi, 1952.
- DOTTI, U., *Petrarca civile. Alle origini dell'intellettuale moderno*, Roma, Donzelli, 2001.
- FEO, M., "Politicità del Petrarca", *Quaderni petrarcheschi*, Vol. IX-X, 1992-1993, pp. 115-128.
- FERRARI, G., *Corso sugli scrittori politici italiani*, Milano, Manini, 1862.
- FERRAÙ, G., *Petrarca, la politica, la storia*, Messina, Centro di Studi Umanistici, 2006.
- FORGES, DAVANZATI R., "L'importanza nazionale di Francesco Petrarca", *Annali della cattedra petrarchesca*, Vol. I, 1930, pp. 135-146.
- FRIGORILLI, M.C., *Machiavelli moralista. Ricerche su fonti, lessico e fortuna*, Napoli, Liguori, 2006.
- FURLAN, F. - PITTALUGA S. (eds.), *Petrarca politico*, Milano, Ledizioni, 2016.
- GENTILE, G., "Il pensiero politico del Petrarca", *Nuova Antologia*, No. 1676, 1942, pp. 107-116.

- Idem*, *Il pensiero italiano del Rinascimento*, Firenze, Sansoni, 1967.
- Idem*, *Storia della filosofia italiana*, edited by E. Garin, Firenze, Sansoni, 1969.
- GRAMSCI, A., *Per un mandarino dell'Università*, in ID., *Sotto la Mole: 1916-1920*, Torino, Einaudi, 1960, pp. 143-144.
- GRAZZINI, F., "Patriottismo umanistico e strumentalizzazione politica: come Machiavelli adatta le canzoni petrarchesche", in G. Rizzo (ed.), *L'identità nazionale nella cultura letteraria italiana*, Congedo, Lecce, I, pp. 115-123.
- LEVI, G.A., *Petrarca e Machiavelli*, in ID., *Da Dante a Machiavelli*, Firenze, La Nuova Italia, 1935.
- MARPICATI, A., "Il pensiero politico del Petrarca", *Educazione fascista*, Vol. XI, No. 6, 1933, pp. 499-505.
- MITAROTONDO, L., *Percorsi italiani. Variazioni sul pensiero civile: dal "canto petrarchesco alla prosa gramsciana*, Bari, Palomar, 2005.
- EAD., "Storia, letteratura, identità. Interpretazioni di Petrarca nel Risorgimento", in S. Suppa (ed.), *L'inquietudine del cambiamento*, Roma, Carocci, 2012, pp. 13-60.
- MAZZONI, G., "La vittoria di Roma su l'Affrica nel poema del Petrarca", *Annali della cattedra petrarchesca*, Vol. VII, 1937, pp. 29-57.
- MOMIGLIANO, A., "L'elegia politica del Petrarca", in ID., *Introduzione ai poeti*, Firenze, Sansoni, 1964, pp. 7-23.
- NASELLI, C., *Il Petrarca nell'Ottocento*, Napoli, Società editrice Francesco Perrella, 1923.
- PETRONIO, G., "Storicità della lirica politica del Petrarca", *Studi petrarcheschi*, 1961, pp. 247-264.
- RINALDI, R., "Lettere rubate. Il Petrarca di Machiavelli", in ID., *Scrivere contro. Per Machiavelli*, Parma, Unicopli, 2009, pp. 11-26.
- SASSO, G., "Sul ventiseiesimo del «Principe». L'uso del Petrarca", *La Cultura*, Vol. 2, No. XXXIII, August 1995, pp. 183-215.
- SCARPA, E., "Machiavelli e la «neutralità» di Francesco Petrarca", *Lettere Italiane*, Vol. 3, No. XXVII, luglio-settembre 1975, pp. 263-285.
- SIMONETTA, M., *Rinascimento segreto. Il mondo del Segretario da Petrarca a Machiavelli*, Milano, FrancoAngeli, 2015.
- TATEO, F., "Vittorio Cian fra Petrarca e petrarchismo", *Levia Gravia*, Vol. VI, 2004, pp. 1-9.
- WHITFIELD, J.H., *Petrarca e il Rinascimento*, transl. by V. Capocci, Bari, Laterza, 1949.
- ZINGARELLI, N., "Le idee politiche del Petrarca", *Nuova Antologia*, Vol. CCLIX, No. VII, maggio-giugno 1928, pp. 409-424.

Machiavelli și Esposito. Esposito *despre* Machiavelli

[Machiavelli *and* Esposito. Esposito *on* Machiavelli]

Viorella MANOLACHE

Abstract: *The present study/article details the partition method/strategy used by Roberto Esposito in The Origin of the Political. Hannah Arendt or Simone Weil? (2017), in a double re-contextualized sense. The first considers the valorization of reintegrative structures (involving “the and rule”), of reconstituting a common ideational ground, by completing-and-difference, specifying that Machiavelli and Esposito are representative Italian thinkers able to approach, to lead and to deepen the meanings of the connection established between the terms actualită - l’attuale. The second comment concerns the formula of reporting Esposito to Machiavelli, about Machiavelli considering the origin as an interpretive nucleus, involving the premise – about Machiavelli = back to Machiavelli; starting from Machiavelli and/or from Machiavelli facilitating the relation origin-history-actuality. The Italian group from Living Thought: The Origins and Actuality of Italian Philosophy (2012) starts with Machiavelli and stops at Esposito, the last philosopher opening the contact, that of a “mysterious convergence”, of distance/closeness, which through such an exegesis, interferes and continues.*

Keywords: *Machiavelli and Esposito; Esposito on Machiavelli; Italian Philosophy; Italian Difference.*

Cadru introductiv – metoda partiției

În *The Origin of the Political. Hannah Arendt or Simone Weil?*¹, Roberto Esposito aplică, elaborat și punctual, metoda de contracarare a comparației tipologice, în sine, într-un demers pe care îl etichetează drept schematic, simplist și reduționist, și evită premeditat mecanica/operația juxtapunerilor imediate, instrument care, prin re-considerare și prin eva-

luare directă, eșuează la rândul-i în a descrie și în a expune semnificația strategic-ideatică reală. Filosoful italian pledează în favoarea actului de coimplicare deliberată, cu situații de convergență, depistate în „extinderile de sens și de înțeles”, în „variațiile conceptuale”, în „punctele de acces și de survol”, toate acestea constituind oportunități similare de depășire a contrapunctelor identificabile în intervalul lui *între/dintre*, în favoarea

unui demers ghidat de dinamica surmontării reciproce.

Strategia esposito-iană proiectează evaluativ o narațiune particulară – pe de o parte, existențial-intelectuală, pe de altă parte, moral-civică, care – intersecta(n)te-chiar-de-la-distanță – dispun de elementele arhitecturale ale unei abordări specifice, angrenate decisiv unui *locus comun: dimensiunea gândirii*. Prefața lui Roberto Esposito reafirmă tocmai acest determinism necesar – „Dacă aș fi scris această carte astăzi, m-aș fi oprit mai mult asupra sensului pe care ambele gânditoare (Hannah Arendt sau Simone Weil – s.n.) îl atribuie dimensiunii gândirii. Mai precis, aș fi subliniat caracterul său nesubiectiv”² –, în sensul în care există un spațiu nedisjunct al gândirii, nemonopolizat/nemonopolizabil, localizat în segmentul tensionat al intervalului *între/dintre* trecut și viitor, în planul-de-depășire al conștiinței personale, deplasabil de la interior înspre exterior, în fapt, un *nod* impersonal de implicare reciprocă.

În juxtapunerea (co)implicativă, pe care o propune Roberto Esposito, primează eficiența unei unități semantice paradoxal-disjunctive, inducând – doar până la un punct – o relaționare succesivă: „regula lui sau” – Hannah Arendt sau Simone Weil – care devine în contextul dat, mai mult decât „semnul unei întâlniri ratate” (a neșansei de a se întâlni s.n.), și Hannah Arendt și Simone Weil „generându-și gândirea în cercuri distincte și îndepărtate”, subsumând actul generativ-ideatic unei „zone

imperceptibile de contact, unei tangente invizibile, unei forme de convergență misterioasă (...), unei distanțe aproximative, care, totuși, se leagă”.

În *intervalul lui ori*, Roberto Esposito plasează raportul coordonării disjunctive și copulative, ca evidențiere, selectare, corespondență, dar și ca formulă de indicare a separației și a continuității: „(...) Hannah Arendt și (s.n.) Simone Weil: fiecare gândește în inversul gândului celeilalte, în umbra luminii celeilalte, în tăcerea vocii celeilalte, în golul plenitudinii celeilalte. A gândi ceea ce exclude gândul celeilalte nu ca pe ceva străin, ci, mai degrabă, ca pe ceva care pare de neconceput și, care, tocmai din acest motiv, rămâne de gândit. Tocmai acest *rest*, această *graniță*, această *partiție* care se împarte în timp ce se unește, și se separă în timp ce se combină, face obiectul analizei mele”³.

Urmând aceste indicații de metodă, prezentul articol se va orienta, la rândul-i, pe recursul la un dublu set de instrumente: pe de o parte, o structură *reintegrativă* („regula lui și”), de reconstituire a unui teren ideatic comun, prin completare-și-diferență – *a împărți în timp ce unește* –, în sensul în care Machiavelli și Esposito sunt gânditorii italieni apti a prefigura, a conduce și a aprofunda trăsăturile particulare ale conexiunii *attualità - l'attuale*; pe de altă parte, procedeul prin care Esposito se raportează la Machiavelli, vorbind *despre* Machiavelli – *a separa în timp ce se combină* –, pornind de la

origine, ca act intensiv, în intimitatea căreia operează funcțional postulatul – *despre Machiavelli = înapoi la Machiavelli; pornind de la Machiavelli sau/și de la Machiavelli la* – se vrea o variantă de soluționare a relației stabilite între conceptele *origine-istorie-actualitate*, certificând, astfel, aserțiunea potrivit căreia, „singura modalitate a istoriei de a se salva este *întoarcerea la* (s.n.) *origini, în* (s.n.) *punctul care conservă intactă capacitatea sa regenerativă*”⁴.

„Regula lui și”: Machiavelli și Esposito

*Portretul de grup*⁵, pe care îl propune Roberto Esposito, în volumul *Living Thought: The Origins and Actuality of Italian Philosophy*, îi permite să recurgă la un triplu registru analitic.

Primul reprezintă filosofia italiană, ilustrată de contextul și arealul ideatic care facilitează recursul la modalitatea de numire/identificare a circumstanțelor reprezentative/a *variatiilor conceptuale*, cu efect autogenerativ, de revedere ordonatoare a tensiunilor *geofilosofiei* (Deleuze) și ale *genealogiei* (Foucault). În opinia lui Roberto Esposito, „diferența italiană”, interpretată ca fond *geofilosofic*, conjugat cu forma spațiului geografic și amprentat de/cu semnele națiunii, este indicat să fie inclusă în definiția conceptuală a modernității, având drept corolar statul.

Al doilea registru are în vedere precizarea *mărcii (filosofiei)* proprii a sistemului conceptual al lui Esposito,

prin etalarea directoare a „extinderilor de sens și de înțeles”, potrivit cărora, filosoful analizează, comentează și revalorifică *diferența* gândirii italiene, asigurându-i continuitatea, prin indicarea unui set de poziționări specifice: pe de o parte, ipostaza de *gânditor și interpret* neutralizant; pe de altă parte, rolul de *filosof*, element component (auto-integrat, prin opțiunea analitică asumată, în derularea temelor majore ale filosofiei politice italiene) al portretului de grup al gânditorilor italieni; etalon al sistemului de a gândi și de a proiecta abordarea (italiană a) *diferenței în diferență*.

Al treilea valorifică interesul explicit pentru un anumit aspect/coeficient *cantitativ* al filosofiei, constatările lui Esposito evidențiind faptul că *diferența filosofiei italiene* nu suferă de repetitivitate și/sau de auto-referențialitate, originalitatea (modernă, dar și pre-Carteziană, „civilă”, mai degrabă, decât metafizică a) filosofiei italiene constând în afirmarea unui *alt* orizont teoretic, capabil să depășească celebrarea postmodernă a propriei agonii și să-și restrângă funcționalitatea, într-un mod afirmativ⁶.

Dimensiunea istorică a filosofiei italiene – co-extensivă (auto-)semnificațiilor teoretice pe care le implică – coexistă cu inflexiunile eroico-profetice, amplificare concretizată în parcurgerea unui traseu ideatic, de la Dante *prin Machiavelli, Vico, Cuoco, Mazzini și Gioberti*, avându-i ca repere de destinație pe Spaventa și Gentile, cu intervale explicative, de punctare a ceea ce Roberto Esposito denumește prin actul de „spiri-

tualizare progresivă a națiunii”, *nod* corespunzător al accentului deferit „naționalizării spiritului”. Ceea ce persistă este însă atributul universal identificabil în structura național-originală, cel care definește și proiectează-prin-extindere toate formele de gândire, parte a orizontului interpretativ numit, *diferența italiană* constând în demersul de echivalare al „conștientizării reflexive” cu acela al „vocației profund afirmate”⁷. În corpus-ul operei lui Machiavelli, al lui Cuoco sau Leopardi, Esposito identifică prevalența explicativă, de poziționare în raport cu un context obiectual, reprezentabil prin intermediul unui lexic care transcende domeniul filosofiei, *diferit* și capabil de a se reconstitui prin adaptabilitatea (cultivată) la solicitările de ordin politic, istoric sau poetic, proces director pentru transgresarea *dimensiunii gândirii* printr-un act complicat și agravat de gândirea abstractă sau de ermetizările logico-metafizice. Conversia și adaptarea survenite se justifică prin chiar mecanica de raportare a *diferenței* la datele realității-în-mișcare⁸.

Roberto Esposito enunță și aprofundează (în *Living Thought: The Origins and Actuality of Italian Philosophy*) direcția, coordonatele și sensul evaluărilor-interpretative specifice *diferenței* filosofiei italiene, surprinse în dialectica teritorializare - deteritorializare, marcată de caracterul intensificat *geofilosofic*. *Diferența* (prin raportare la *medium*-ul ideatic francez, spaniol, englez sau german) rezidă în capacitatea de a

preceda, prin „*marea filosofie* (s.n.) a lui Machiavelli, Bruno, Campanella, Galileo și Vico”, realitatea formării statului național. Preeminența germinată de/prin descentralizare și fragmentare politică este, astfel, localizată în afara națiunii și a statului, fiind privată de nuclee geopolitice ca *locus*-uri comune, dar responsabilă de o serie de experiențe intelectuale, subsumate demersului de producere și de difuzare a gândirii italiene: „...filosofia italiană a avut dintru-început un traseu diferit (...) nu doar prin *întoarcerea la principii* [ritorno ai principii] a lui Machiavelli, drept instrument de restabilire a vieții politice și statale sănătoase, sau prin *întoarcerea* [ricorso] operată de Vico, necesară și utilă unui nou ciclu istoric. Fără a se întoarce în interior într-o/printr-o atitudine conservatoare și, astfel, proiectându-se dincolo de pragul modernității, întreaga gândire italiană, de la Bruno la Leopardi, caută în înțelepciunea celor din vechime cheile de acces pentru a interpreta ceea ce îi este apropiat, propriu și național. Inclusiv principiul lui Croce, potrivit căruia *istoria trecută este istorie contemporană*, poate fi lecturat ca parte a actualității originarului”⁹.

Sferele de gândire complementar-asociate – *politică, istorie și viață* – devin structuri ideatice coimplicate, a căror aplicare modificată livrează paradigme extinse de sens. *Adevărul efectiv al lucrurilor*, pe care îl propune Machiavelli, traduce în sine „caracterul inevitabil conflictual al planului imanenței, care, ca atare,

ocupă întregul spațiu al realității”. Esposito insistă asupra evidenței potrivit căreia, politica este apanajul indivizilor, abstract-inseparabilă de dinamica funcțională la nivel colectiv, perspectivă pe care Croce – pornind *de la Machiavelli* – o atribuia „gândirii forței”, iar Gramsci o raporta la figura icastică a principelui, îndeplinind rolul „anticipării partidului politic” și al prefigurării „actului de *a lua parte* [prendere parte] și de a fi *partizanul* [parteggiare] realității modelate de preeminența conflictului”¹⁰. Esposito punctează, astfel, dinamica fenomenului: *diferența italiană* cultivă un sens particularizat de opoziție internă, fără ruperea unității și a ansamblului interior, opozabil structurii pe care nu o slăbește.

Sunt/pot fi Vico, Machiavelli și Bruno interconectați?, se întreba același Roberto Esposito, în tentativa de identificare a trăsăturilor fundamentale (*diferențiale*) ale filosofiei italiene, considerând că un răspuns *afirmativ* rezidă în chiar revenirea la specificitatea operei, a biografiei și a limbajelor utilizate, toate acestea fiind parte constitutivă a unui *încomun* general, cu efecte/*diferențe* specifice: „la nivel pur textual, Vico nu a făcut vreodată vreo referire directă la Bruno și, chiar în mai multe rânduri, a lansat o critică fermă la adresa lui Machiavelli. Totuși, nu așa se pune problema. Dacă sunt citite pe fundalul cunoașterii filosofice a vremurilor lor, ni se relevă câteva caracteristici comune. Pentru început, alegerea de a folosi limba populară

este ceva care transcende cu mult o simplă opțiune stilistică (...)”¹¹. Recursul la istorie este cuantificabil doar la Vico. Este adevărat, însă, că Machiavelli și Bruno privesc cadrul uman în termeni de evoluție, dar abordarea acestora nu deschide un orizont complet istoric (...), cu interes aluziv în efectul de repetare circulară care sfârșește prin a înăbuși noutatea prezentului pe urmărirea predefinită a trecutului (...)”¹². Am văzut că autori diferiți precum Machiavelli, Vico și Bruno sunt conectați într-un orizont comun prin angajamentul pe care îl au cu originea (...) atât lăsată în urmă, cât și proiectată înainte”¹³.

Coordonatele gândirii italiene sunt reprezentate de trei paradigme articulatorie de semnificație, cu reflexe emanate de *centrul politic* (*immanentizarea* conflictului), de *nucleul istoric* (*istoricizarea* non istoricului) și de *esența domeniului vieții* (*mundaneizarea* subiectului). Dacă *nodul politic* îi vizează pe Machiavelli, Leopardi, Gentile, Tronti, Cacciari sau Negri, *dimensiunea istorică* îi menționează pe Vico, Cuoco, Gramsci, Del Noce, Vattimo sau Agamben, iar *domeniul vieții* îi reunește pe Bruno, de Sanctis, Croce și pe însuși Esposito, atunci tabloul de grup ilustrativ reușește să ne convingă că *Machiavelli și Esposito sunt, cu adevărat, două caput-uri care focalizează privirea și captează interesul/atenția filosofiei*.

„Regula lui despre”: Esposito *despre Machiavelli*

„Regula lui despre” se cere a fi lecturată aplicat, drept act de evidențiere, de completare, de corespondență, și de indicare a continuității: [aici] Roberto Esposito *despre Niccolò Machiavelli*, în sensul indicial esposito-ian, este comparat cu principiul „gândirii despre celălalt, în umbra luminii celuiilalt, în tăcerea vocii celuiilalt, în golul plenitudinii celuiilalt”. Capitolul *dedicat lui/ despre Machiavelli* din *Living Thought: The Origins and Actuality of Italian Philosophy* („The Power of the Origin” – „The Order of Conflict” pp. 112-142) se axează tocmai pe evidențierea raportului exprimat de *origine-actualitate*, drept mecanism al *partiției*, asemenea unui filtru ghidant al analizei, specific obiectului analizei esposito-iene – *a vorbi despre Machiavelli* și, astfel, capabil de a poziționa și inventaria ceea ce, la nivelul gândirii, „se împarte în timp ce se unește, și se separă în timp ce se combină”.

Regula enunțată ilustrează [aici] însăși strategia pe care o cultiva Machiavelli, prin sugestia de a se poziționa pe un alt nivel, pentru a se raporta la actul cunoașterii, fiind convins că dimensiunea gândirii este independentă în relația cu propriul obiect: „gândirea lui Machiavelli nu este și nici nu s-a străduit niciodată să fie o filosofie politică – în sensul unui fundament filosofic al politicii. Mai degrabă, este o reflecție radicală asupra existenței, în dimensiunea sa inevitabil conflictuală”¹⁴.

Tușele considerate disonante în gândirea lui Machiavelli se perpetuează prin chiar situarea filosofiei politice moderne în centralitatea dispozitivului suveran al neutralității conflictului, Machiavelli chestionând însăși suveranitatea în a cărei rază concentric-incidentială a pivotat întreaga teorie a politicii moderne. Potrivit acesteia, singura modalitate de a proteja relația dintre ființele umane de riscul dizolvator care le amenință este de a anihila relația ca atare, înlocuind-o cu o ordine artificială, bazată pe ipoteză și acțiune și etichetată de Esposito, una rigid imunitară¹⁵. De aici rezidă *diferența* lui Machiavelli, identificată și demonstrată de Esposito, printr-o nouă paradigmă, similară unei abordări eterogene, prin referire la teoria incipientă a suveranității și la teologia politică secularizată. Este vorba despre o ontologie binară, care decretează că tot ceea ce află la origine – aceeași origine la care trebuie să se întoarcă corpul politic atunci când forța sa vitală se estompează – nu se corelează cu un singur principiu organizator, ci, mai degrabă, corespunde unei confruntări între puteri/potențialități opuse¹⁶. Ordinea, pentru Machiavelli, este inerent conflictuală, marcată de o determinare formală: „teoria principelui, în diferența sa aparentă cu logica republicană a *Discursurilor*, trebuie înțeleasă în termeni instituționali și constitutivi, împinși din planul imanenței de excepționalitatea unei situații care, altfel, este neguvernabilă – când statul de drept epuizat nu mai reușește

să se reînnoiască, singura modalitate de a-și recâștiga puterea pierdută este reactivarea potenței [potenza] originii (...), prin intermediul unei subiectivități politice capabile să întruchipeze vitalitatea și impulsul productiv în vortexul crizei”¹⁷.

Esposito supune „regula lui despre” unei duble interpretări: conferirea unei direcții analitic – elucidante a relației (problematic) Machiavelli – filosofie, opera acestuia fiind, deopotrivă, acceptată drept eterogenă, prin raportare la formele canonice ale limbajului filosofic, și, în egală măsură, fascinantă, ambele perspective interpretative, fiind considerate de Esposito „enigme de raportare”. Atunci când abordează „regula *despre* Machiavelli”, Esposito se detașează de interpretările menționate, modificând scopul și schimbând metoda – și depășește blocajele în inventarierea caracterului filosofic al operei lui Machiavelli, prin examinarea și decretarea incapacității filosofiei moderne (în sine, Renașterea italiană rămâne amprentată de apetența pentru non-filosofic, pentru o amplasare în exterioritatea filosofiei, și prin aceasta definindu-se o filosofie interrelaționantă cu propriul orizont) de a răspunde articulat provocării radicale pe care gândirea lui Machiavelli (congenială gândirii italiene) a lansat-o.

Esposito *despre* Machiavelli presupune, în acest context, o abordare extinsă, aplicată *de la origine la actualitate*, recalibrând „regula lui despre”, în ideea unei filosofii capabile să producă „un act de gândire în sine, sau gândire în acțiune, ca parte

a unei teorii care este în întregime absorbită de materialitatea obiectului său”. Filosofia lui Machiavelli este una părtinitoare, deci non-neutră, ignorând principiul neutralității în jurul căruia se construia, etapizat, filosofia politică modernă, receptată drept act co-participativ la soluționarea problemelor prezentului: „Machiavelli a răsturnat relația de dominație – prioritate dintre teorie și practică, adaptând concretul la propriile moduri de expresie și (...) a permis gândirii sale să fie pătrunse de real până la asumarea sa ca atare (...). Aceasta este sursa incongruențelor – între principiul invarianței timpurilor și principiul schimbării perpetue – ceea ce conferă forță scrierilor sale, tocmai pentru că reproduce o trăsătură enigmatică a aceleiași realități”¹⁸. Relevantă în cazul lui Machiavelli rămâne, după părerea lui Roberto Esposito, contingența evenimentelor imprevizibile, felul și modalitatea în/prin care acestea afectează chiar ordinea reprezentării, destabilizând-o, prin amalgamarea semantică a instituțiilor și puterilor, a corpurilor și pasiunilor, a indivizilor și a maselor¹⁹.

Meritul lui Machiavelli, așa cum consemnează Esposito, în accepția lui *despre*, rezidă în proiectarea originii ca act coextensiv al procesului pe care acest punct/nod de start l-a generat, proiectarea în datele ulterioare, reactivând-o, și etalându-i formula unicității: pentru Machiavelli, a susține originaritatea politicii coincide cu a afirma că aceasta nu are origine, „că nu există nimic pre-politic, cum ar fi starea de natură (...),

în sensul în care politicul domină întregul orizont al realului: nu există nimic înainte sau după el, niciun început preconizat, niciun sfârșit previzibil. (...) Prezentul – cel care captează, în totalitate, atenția lui Machiavelli – nu este, cu siguranță, opera unui subiect individual sau, cu atât mai puțin, a unor indivizi uniți printr-un contract fondator; mai degrabă, este rezultatul momentan, întotdeauna reversibil al unei ciocniri între puterile care își exercită, rând pe rând, dominația²⁰.

Despre Machiavelli devine, în interpretarea lui Esposito, pe de o parte, o metodă de a-l lectura pe Machiavelli în spiritul intens literal al perspectivelor emise (mai mult decât recursul la simple tehnici de conservare ale puterii, în sensul în care între putere și viață nu există vreo distanță absolută, vreun decalaj radical); iar, pe de altă parte, permite relocalizarea atenției interpretativ-analitice pe un plan subiacent (utilizarea lexiconului biologic în descrierea diferitelor regimuri politice).

Fundamentală este metoda prin care Machiavelli a preluat-prin-schimbare-decisivă metafora stat-corp, atașându-i variații și variabile dinamice (fizionomice, în defavoarea anatomiei), cu interes nu în dispunerea organelor, cât în modul sugestiv de funcționare al acestora: corpul politic nu mai prezintă, pentru Machiavelli, distincții ierarhice semnificative, ci reprezintă un tot unificat a cărui sănătate derivă din relația stabilită și întreținută cu diferitele sale părți: un corp cu „mai multe părți” are „o viață

mai lungă”. Elementul decisiv al *diferenței* – prin raportare atât la literatura Renașterii, cât și la operele/scrierile secolului al XVII-lea – este cuantificat de Esposito, în chiar termenii pe care Machiavelli îi propune, aceia de *conflict* și de *risc*, rolul politicii fiind recunoscut în arta/practica de a governa tensiunea conflictuală care decurge în mod natural din diferitele interese preconizate. „Fără tensiune nu poate exista politica”, decretează Esposito atunci când afirmă *despre Machiavelli* că re poziționează coordonatele conflictului în tiparul unei forme/formule ordonatoare²¹. Machiavelli, consideră Esposito, regândește o geometrie a extremelor, echilibrată însă de o perspectivă temperată: „dorința unuia de a domina este egală cu tendința celuilalt de a nu permite să fie dominat. Puterea primului este egală rezistenței celui din urmă, și invers, este parte a unui circuit nesfârșit. În loc să fie privită ca o mașină de neutralizare, relația este reglementată instituțional de conflict²². Astfel, „regula despre Machiavelli” nu poate fi disociată de dimensiunile interpretative conferite vieții biologice (*și de Machiavelli și de Esposito*), dimensiune acreditată de Esposito cu valențele de materie primă și de orizont lexical specifice gândirii lui Machiavelli.

Machiavelli și Esposito/Esposito despre Machiavelli: originea actualului

În elaborarea, analizarea și comentarea filosofiei dedicate Europei,

Machiavelli și Esposito/ Esposito despre Machiavelli devin puncte de referințe pentru reactivarea unei abordări analitice de la Machiavelli la Hegel, trecând prin Locke, Rousseau, Montesquieu și Kant, ca însemne ale filosofiei-viziunilor politice echivalente „pasajelor politice cu aspect filosofic”²³.

Privită din afară, filosofia Europei conservă un sens al lui înlăuntrul, amprentat de Machiavelli, prin chiar vehicularea termenilor fondatori de *civilitate* și *civilizație*, drept concepte/realități „mai degrabă fundamentate pe mișcare și pe mobilizare, decât pe stază, odihnă și imobilitate”, concepte care coimplică domesticirea și interiorizarea, cu scopul revederii sintagmei denumite, de același Machiavelli, prin *vivere civile* (stare capabilă a atrage primatul forței în interior, dominându-o prin chiar energia acumulată și îmblânzindu-o prin reglementarea conflictului) și prin *principato civile*. „Regula despre Machiavelli”, îi permite lui Esposito să se poziționeze continuator în trasarea unor coordonate posibil-reactive ale proiectului european: „În cadrul lumii globalizate, Europa poate fi condusă înapoi la rolul unei *puteri civile* numai cu condiția ca acest adjectiv să primească ponderea semantică pe care o avea în tradiția de gândire a lui Machiavelli și Vico (...) Prin *civilitate*, atât Machiavelli, cât și Vico denumeau predominanța necesară a intereselor poporului asupra celor din straturile sociale dominante”²⁴.

Angajamentul asumat/afirmat al lui în afară se cere a fi revăzut [și aici], intermediat prin chiar recursul lui Esposito la Machiavelli, în sensul continuării/re-dinamizării intervalului/pasajului filosofico-politic dedicat Europei, prin detenta de *a se întoarce la...*, pentru a extrage de acolo interpretări și soluții. În registrul de la Machiavelli la Gramsci, *diferența* italiană dispune de o prerogativă esențială în articularea unui „praxis european amprentat de experiențele succesive ale umanismului civil, de iluminismul reformist, de hegeli-anismul napolitan și de opoziția la fascism”, dialectica putere – rezistență fiind parte intrinsecă a dinamicii intelectuale și, mai ales, parte integrantă a oricărui context istoric²⁵.

Dar, mai ales, *diferența italiană* subzistă și își probează autenticitatea prin dinamica raportării la origine, drept *nod* receptat activ, proiectat în datele actualului, ale cărui tensiuni se resimt în contextul-intuit de Machiavelli, responsabil de apariția unor noi/alte structuri, sau ordonări care sunt produsul conflictului politic dintre/între părțile sociale existente. Din zona actualului, Esposito consideră că însăși „întrebarea nerezolvată astăzi a unui popor european absent indică tensiunea menționată. Este adevărat că instituțiile legitime nu vor apărea în lipsa conflictelor politice. Europa [trebuie să fie produsul s.n.], trebuie să fie expresia voinței și a nevoilor comune extinse la toți cetățenii, și cei de astăzi și cei de mâine. (...) Doar astfel, Europa va

putea să își recapete motivația profundă a unității sale”²⁶.

Perspectiva emisă lansează și susține „regula lui și”, prin însuși algoritmul de analiză textuală, utilizat de Roberto Esposito și probat/aplicat într-un dublu context, atât în *Living Thought: The Origins and Actuality of Italian Philosophy*, cât și în *The Origin of the Political. Hannah Arendt or Simone Weil?*. Ceea ce este plasat în *Hannah Arendt or Simone Weil?* sub semnul unei „întâlniri ratate”, al neșansei unei intersecții real-factice, neconcretizate dincolo de genealogie, de experiența cu pronunțată intensitate intelectual-morală, de traversarea acelorași spații, de lecturarea acelorași cărți și de experimentarea acelorași emoții, chiar dacă ambele s-au delimitat sau, din contră, s-au intersectat inconștient, devine, în relația/raportul Vico – Machiavelli – Bruno, o *posibilitate de exprimare/redare a diferenței-prin conexiune*, transpusă/funcțională inclusiv în relația Machiavelli și Esposito. De fapt, scopul declarat al lui Esposito este de a promova o filosofie interesată să ia în posesie *nodul* care corelează ferm conceptele de *attualità* (concept definit drept spațiu rezervat evenimentelor curente și presante în care funcționează dis-

pozitivele subordonate/auxiliare istoriei și în care nihilismul și biopolitica sunt principii exemplare de distilație) și de *l'attuale* (termen care exprimă ideea de proiectare a vechiului în chiar nucleul prezentului, existând probabilitatea ca acesta să se expună arhaicului și care sugerează constituirea categoriilor diagonale de conectare specifice cunoașterii și puterii, naturii și istoriei, tehnologiei și vieții).

Astăzi [în momentul scrierii articolului de față – în accepția espositoiană a lui „dacă aș fi scris această carte astăzi”], „regula Machiavelli și Esposito” devine o modalitate de identificare a sensului atribuit [aici], de ambii gânditori/filosofi, dimensiunii gândirii, prin stabilirea coordonatelor unui spațiu comun și prin chiar detensionarea paradigmei trecut – viitor, care conturează și aprofundează un *locus* comun al gândirii ambilor gânditori: tabloul de grup italian *se deschide cu Machiavelli și se oprește* la Esposito, cel din urmă filosof reprezentant al contactului, autor al „convergenței misterioase”, propunător al distanței/apropierii care, printr-o astfel de exegeză, interferează, se leagă și se continuă.

Note

¹ Roberto Esposito, *The Origin of the Political. Hannah Arendt or Simone Weil?*, traducere de Vincenzo Binetti și Gareth Williams, Fordham University Press, 2017.

² *Ibidem*, p. XI.

³ *Ibidem*, p. 1.

⁴ *Idem*, *Living Thought: The Origins and Actuality of Italian Philosophy*, traducere de Zakiya Hanafi, Stanford University Press, Stanford, California, 2012, p. 50.

⁵ Pentru mai multe detalii, a se vedea Viorella Manolache, *Ecce*

- Philosophia Politica. „Diferența”* lui Roberto Esposito, Editura Institutului de Științe Politice și Relații Internaționale „Ion I. C. Brătianu” al Academiei Române, București, 2016, pp. 18-32.
- ⁶ Roberto Esposito, *Living Thought: The Origins and Actuality of Italian Philosophy*, p. 10.
- ⁷ *Ibidem*, p. 47.
- ⁸ *Ibidem*, pp. 32-33.
- ⁹ *Ibidem*, p. 58.
- ¹⁰ *Ibidem*, pp. 61-62.
- ¹¹ *Ibidem*, p. 168.
- ¹² *Ibidem*, pp. 170-171.
- ¹³ *Ibidem*, p. 198.
- ¹⁴ *Ibidem*, p. 120.
- ¹⁵ *Ibidem*, p. 134.
- ¹⁶ *Ibidem*, pp. 136-137.
- ¹⁷ *Ibidem*, p. 140.
- ¹⁸ *Ibidem*, p. 115.
- ¹⁹ *Ibidem*, p. 116.
- ²⁰ *Ibidem*, pp. 118-119.
- ²¹ *Ibidem*, pp. 128-130.
- ²² *Ibidem*, p. 139.
- ²³ Roberto Esposito, *A Philosophy for Europe. From the Outside*, traducere de Zakiya Hanafi, Polity Press, Cambridge, 2018, p. 492.
- ²⁴ *Ibidem*, p. 40.
- ²⁵ *Ibidem*, pp. 385-386.
- ²⁶ *Ibidem*, p. 41-42.

Bibliografie

- ESPOSITO, Roberto, *Living Thought: The Origins and Actuality of Italian Philosophy*, traducere de Zakiya Hanafi, Stanford University Press, Stanford, California, 2012.
- IDEM, *The Origin of the Political. Hannah Arendt or Simone Weil?*, traducere de Vincenzo Binetti și Gareth Williams, Fordham University Press, 2017.
- IDEM, *A Philosophy for Europe. From the Outside*, traducere de Zakiya Hanafi, Polity Press, Cambridge, 2018.
- MACHIARELLI, Niccolò, *Comentarii la prima decadă a lui Titus Livius*, traducere de Gabriel Purghel, Editura Humanitas, București, 2019.
- IDEM, *Principele*, ediția a II-a, traducere de Monica Fekete, Nina Façon, Editura Humanitas, București, 2019.
- IDEM, *The Art of War*, traducere de Henry Neville, VA: Wilder, Bedmore, 2008.
- MANOLACHE, Viorella, *Ecce Philosophia Politica. „Diferența” lui Roberto Esposito*, Editura Institutului de Științe Politice și Relații Internaționale „Ion I. C. Brătianu” al Academiei Române, București, 2016.

INTERVIU

Medici, între modernitate și machiavelisme

Interviu realizat de Sabin DRĂGULIN

Sabin Drăgulin: *Domnule Alessio Assonitis, în calitate de director al Proiectului Arhiva Medici (MAP) ne puteți spune care este misiunea acestuia ?*

Alessio Assonitis¹: MAP – așa cum se numește în mod obișnuit – este un institut de cercetare american cu sediul în Florența, al cărui scop este de a îmbunătăți patrimoniul arhivistic al ducilor și Marelui Duce de Medici. Acest patrimoniu, păstrat în Arhivele de Stat din Florența, include aproximativ patru milioane de scrisori (mai mult de jumătate provin din străinătate) precum și un număr nedefinit, dar cu siguranță mare de inventare de obiecte, documente cu caracter administrativ și acte financiare, notariale etc. Perioada istorică care este acoperită de documente începe din 1537 și se încheie în 1743, cu alte cuvinte de la înstăpânirea lui Cosimo I ca Domn al Florenței până în anul morții ultimului membru al dinastiei, doamna Anna Maria Luisa de Medici. Această valorizare arhivistică se manifestă prin intermediul a două platforme digitale (bia.medici.org și

mia.medici.org) de unde este posibilă accesarea documentelor digitalizate, transcrise și „etichetate”, urmând criteriile de catalogare concepute special pentru o utilizare ușoară.

Sabin Drăgulin: *Ce ne mai puteți spune despre MAP și ce impact are asupra mediului academic?*

Alessio Assonitis: În primul rând, MAP este un hub în care multe idei și metodologii din domeniul studiului epocii moderne se întâlnesc, se întrepătrund și se intersectează. În sediul nostru din Palazzo Alberti este o agitație continuă de erudiți, de toate vârstele și mediile. Amintește de *Fabrica* lui Andy Warhol. Punctul de cotitură a fost în 2010. Din simpli „furnizori” și „manageri” de surse primare, am decis să investim în cercetare. Datorită naturii lor globale, arhivele Medici reprezintă un punct de plecare foarte important pentru o explorare completă. Gândiți-vă doar la activitatea științifică a programelor noastre de cercetare, create special pentru a arunca lumina asupra problemelor istorice ignorate uneori de mainstreamul academic. Rezultatele

au fost surprinzătoare (iar acesta este marele beneficiu al cercetării pe documente nepublicate). Datorită acestei activități, astăzi știm mult mai multe despre creația artistică feminină în epoca modernă, despre comunitățile grecești din Toscana, despre circulația știrilor prin notificări scrise de mână, despre răspândirea bolilor infecțioase în Europa, despre muzica sacră în cercurile italiene, despre relațiile diplomatice cu Levantul otoman, dar și cu dinastia safavidă sau cu imperiul Mughal. Aceste direcții și multe alte traiectorii de cercetare au cunoscut de-a lungul timpului o abordare tradițională, prin conferințe, seminarii, publicații, expoziții. Aici, spre deosebire de alte institute de cercetare, am urmat o cale inversă: am plecat de la o prezență în principal digitală pentru a ajunge la o producție mai tradițională. Credem cu tărie în coexistența acestor două experiențe.

Sabin Drăgulin: *Povestiți-ne despre proiectele aflate în curs de desfășurare, în special în aceste momente dificile, în care deplasarea și folosirea spațiilor devin din ce în ce mai dificile.*

Alessio Assonitis: Sunt multe de spus, deci să le luăm pe rând în ordine. În ultimii ani ne-am concentrat - într-adevăr, aș spune fosilizat! - pe studiul primelor patru decenii ale ducatului Medici. Suma acestei cantități intense de cercetare a luat forma odată cu editarea lucrării *Companion to Cosimo I de' Medici*

care a fost publicat de Brill. Intenția noastră este să trecem la perioada care a fost pe nedrept considerată de cercetători drept „secolele uitate” ale istoriei Florenței, deci, de la sfârșitul secolului al XVI-lea până la mijlocul secolului al XVIII-lea. Pentru aceasta vor fi organizate numeroase conferințe, ateliere, publicații, expoziții, documentare și platforme digitale. Printre acestea se remarcă un proiect digital dedicat notificărilor (finanțat de National Endowment for the Humanities) și o expoziție despre istoria evreilor din Florența, cu o atenție deosebită asupra construcției ghetoului, care se va deschide la Palazzo Pitti în luna septembrie al anului viitor. Este mult de lucru. Trebuie subliniat faptul că MAP este alcătuit din experți din multe discipline: fiecare își dezvoltă și are grijă de propriul proiect într-un mod complet independent. Toată lumea are o viziune specifică asupra istoriei moderne. Există un singur numitor comun: arhivele.

Sabin Drăgulin: *Să ne oprim o clipă asupra figurii lui Cosimo I și a trecutului său politic și intelectual.*

Alessio Assonitis: Răspund în diagonală, pentru că s-au scris multe despre Cosimo I în ultimii ani, dar din păcate, de prea multe ori într-un mod aproximativ. Arhivele oferă un profil complex al ducelui, care nu a avut o educație umanistă adecvată, dar care, în același timp, a alimentat numeroase interese culturale. Una dintre acestea a fost cartea: o ade-

vărată pasiune, care a fost și un mijloc remarcabil de propagandă politică. Arhiva Medici oferă mărturii excepționale despre relația pe care a avut-o Cosimo I cu universul cărții. Interesul fiului lui Giovanni dalle Bande Nere pentru acest mediu se manifestă și se dezvoltă în diferite moduri. Gândiți-vă doar la numeroasele relații – mediată uneori de secretarii diferiților Medici – pe care ducele le-a întreținut cu tipografi, librari, gravatori, legători, bibliotecari, scriitori, inchizitori, traducători, cenzori și profesori, pentru chestiuni inerente oricărui aspect al producției, diseminării și creării de colecții. În unele cazuri, ducele însuși era cel care se ocupa de o anumită problemă. Uneori, el a fost direct implicat în procesul creativ și editorial de scriere a textelor. În această privință, a fost deosebit de selectiv în a întreprinde noi inițiative editoriale, mai ales dacă acestea trebuiau să includă o dedicație în onoarea sa. Cosimo era foarte conștient de puterea cuvântului transmis prin scris. Este suficient să ne uităm la volumele publicate între 1570 și 1574 care arătau în mod clar imaginea lui Cosimo, noul Mare Duce al Toscanei, fără a mai menționa biografiile și panegiricele publicate și diseminate în jumătate de Europă după moartea sa. Cosimo a fost un bibliofil omnivor și un cititor selectiv, cu o predilecție specială pentru textele de istorie antică. Biblioteca sa privată a inclus aproape 2 000 de titluri. În inventarul din 1553 există numeroase ediții ale lui Cicero, Tacitus și Suetonius dar și un

exemplar din „Principele” lui Machiavelli scris mână.

Sabin Drăgulin: *Să ne întoarcem la construcția statului de către Medici. Care a fost impactul gândirii politice machiaveliene asupra gândirii politice a Marelui Ducat al Toscanei?*

Marcello Simonetta²: În primul rând, este necesar să se distingă care au fost diferitele faze ale creării statului condus de familia Medici. Cosimo a fost chemat să umple golul lăsat de moartea subită a ducelui Alessandro de Medici în ianuarie 1537, iar legitimitatea sa a fost incertă pentru o lungă perioadă de timp. El nu coboară din ramura principală a familiei și, în plus, este fiul unui lider, Giovanni, cunoscut sub numele de Bandele Negre, care a murit în noiembrie 1526. Machiavelli îl recunoaște ca fiind „îndrăzneț, impetuos, capabil să gândească mari concepte, care are capacitatea de a strânge alături de sine mari grupuri”, singurul și ultimul bastion italian împotriva invaziei străine. Cu toate acestea, fiul său nu a putut să-l întâlnească pe secretarul florentin, care a murit în iunie 1527. Amintim, de asemenea, că ediția princeps din *Principele* a fost tipărită la Roma de Antonio Blado sub egida lui Filippo Strozzi în ianuarie 1532. La acea dată, Strozzi erau încă aliniați cu papa Clement al VII-lea, însă imediat după moartea sa au rupt legăturile cu ducele Alessandro, ceea ce condus la exilul acestei familii puternice și

bogate din Florența. Filippo a fost considerat (nu în mod greșit) instigatorul mai mult sau mai puțin ascuns al asasinării ducelui și ca susținător al grupării care lupta pentru a-l alunga pe Cosimo însuși din Florența. Victoria de la Montemurlo, de la 1 august 1537, a redus la tăcere aceste pretenții și i-a dat tânărului duce ocazia să se legitimeze, până la punctul de a relua dominația asupra cetăților florentine confiscate de forțele imperiale în 1543. În vasta corespondență diplomatică înregistrată pe platformele digitale ale MAP, trimiterile explicite la Machiavelli sunt foarte rare. Cu toate acestea, gândirea sa este omniprezentă, ca atunci când unul dintre ambasadorii săi, Donato de Bardi, i-a scris că s-a înarmat, pentru că „a făcut așa cum ar trebui să facă prinții înțelepți, care vor să trăiască ca atare și să fie laudați de toți; amintirea faptelor lui Clement al VII-lea a creat tradiție”. De fapt, Cosimo era un prinț care nu risca niciodată nimic personal, spre deosebire de tatăl său. După victoria de la Marciano, sub conducerea căpitanului Gian Giacomo de Medici, în 1554, drumul său către supremație în Toscana a fost pavat, iar titlul de Mare Duce era doar o confirmare formală a acestei condiții. La nivel istoriografic, Cosimo a promovat scrierea de lucrări care celebră istoria Florenței în contextul istoriei europene, așa cum sunt cele ale Paolo Giovio, Francesco Guicciardini și Giovan Battista Adriani (fiul celebrului cancelar Marcello Virgilio Adriani), în timp ce

exercita o cenzură subtilă asupra conținutului. Lucrările pe care le-a promovat, precum cele ale lui Benedetto Varchi sau Giovan Girolamo de Rossi, au rămas nepublicate mult timp. Toate aceste istorii se încadrează în tradiția *Istoriilor florentine* ale lui Machiavelli (la rândul lor precedate de cancelari republicani precum Leonardo Bruni), dar rata de disimulare către puterea centrală a crescut în timp. Prin urmare, influența *Principelui* sau a *Discursurilor* nu va fi căutată în omagii explicite, care oricum au devenit din ce în ce mai dificil de exprimat, dacă nu imposibil după condamnarea operelor lui Machiavelli din 1559 la Indexul cărților interzise, cât mai degrabă într-un fel de „profundă” ideologie, care nu a fost niciodată mărturisită deschis, care este tipică epocii anti-machiavelismului profesat, care de fapt corespunde cu machiavelismul practicat.

Sabin Drăgulin: *Care erau metodele și modalitățile de exercitare a puterii în timpul Marelui Ducat care amintesc de cele propuse de Machiavelli?*

Piergabriele Mancuso³: În limbajul actual, termenul „machiavelic” este probabil unul dintre adjectivele care sunt cel mai adesea înțelese și utilizate într-un sens impropriu, un fel de sinonim și simbol al cinismului personal și al pragmatismului politic. Cu *Principele*, Machiavelli nu intenționează să ofere conducătorului un îndrumar asupra conduitei politice

dedicate simplului succes și nici să întocmească o broșură cu caracter politic-social pentru sănătatea personală și instituțională a celui care intenționează să se ridice, indiferent prin ce metode, la onorurile cronicilor istorice. Comparabil, în anumite privințe, cu *Specula Principis* – un adevărat gen literar care, din Evul Mediu până la Renaștere, se dorea identificarea calitățile ideale ale suveranului – Machiavelli se abate de fapt de la această tendință, uitându-se la realitatea politică dintr-o perspectivă, care este mult mai aproape de realitatea istorică, care chiar dacă nu este chiar obiectivă, cel puțin are în mod oficial intenția să identifice regulile de conduită și guvernare pe baza unei analize atente a structurii istorice anterioare. „Acum rămâne de văzut” – scrie Machiavelli la deschiderea capitolului 15 din *Principele* – care ar trebui să fie căile și modul de guvernare a unui principe față de supușii și prietenii săi. Și pentru că știu că multe despre acestea s-au scris, mă îndoiesc, scriind și scriind din nou despre asta, nu voi fi considerat îngâmfat, să aduc în discuție aceste chestiuni, urmând ideile altora. Dar, din moment ce intenția mea a fost să scriu ceva care este legat de adevărul real al lucrului și de imaginația acestuia, îmi iau libertatea de a restrânge câmpul de investigație, atât în ceea ce privește aspectul cronologic, cât și tematic, luând în considerare două elemente: pe de o parte, momentul tranziției dintre ducat și marele ducat al Medicilor, adică experiența lui Cosimo I de

Medici și perioada de tranziție de la o formă de guvernare (primii ani ai Ducatului cosimian) care teoretic sunt încă fluizi și legați de legăturile de echilibru instituțional ale mărcii popular / republicane, de o arhitectură politică – Marele Ducat – în care aspirațiile autocratice ar putea ajunge la forme și modalități care nu sunt explicite, dar legitime; pe de altă parte, crearea al ghetoului din Florența, al treilea cel mai vechi ghetou din lume.

Cosimo a fost numit Duce de Florența – cred că este bine să-l amintim – pe baza unei presupuneri și a unei previziuni politice, probabil, printre cele mai puțin perspicace din istoria Italiei moderne timpurii, și anume aceea de a încredința ducatul unui tânăr neexperimentat, și transformând un „extern” (s-au aproape, având în vedere că, oricât de îndepărtat era Cosimo de ramura principală a familiei oricum era un Medici) într-un lider politic ar putea permite elitei orașului (adevărata elită) să perpetueze controlul asupra statului. În momentul în care un cetățean privat se ridică la rangul unui principe – este paradigma politică pe care Machiavelli o discută în capitolul 8 al *Principelui* și căreia, chiar și cu diferențele și atenția cuvenite, cred că putem asimila experiența cosimiană – trebuie să lucreze cu toate mijloacele disponibile tuturor organelor de conducere (exemplul pe care îl dă este cel al lui Agatocle sicilianul) care sunt plasate sub controlul său direct, el nu va avea nicio îndoială să înlăture tot ceea ce

stă în calea descendenței sale politice, neputând a avea încredere într-o istorie anterioară a puterii și nici în noroc, un termen fundamental și un concept din discursul lui Machiavelli, pe care-l va menține în viitor.

Ascensiunea lui Cosimo Duca este împânzită de fapte politice și personale de diferite magnitudini, de la eliminarea opoziției interne și externe, prin redefinirea arhitecturii instituționale, prin înlăturarea sistemului judiciar republican și activarea noilor centre de greutate ale puterii politice, ajungând, până la urmă, dar cu siguranță nu în ultimul rând, la o regândire radicală a fizionomiei statului în sine, cu cuceririle teritoriale (trebuie să ne gândim la cucerirea dureroasă și complexă, rezultatul, de asemenea, a norocului Sienei), precum și la o aliniere față de curia romană, în prima jumătate a secolului al XVI-lea și pentru o bună parte a secolului următor (cel puțin) cu Contrareforma. Pentru Cosimo, alinierea cu politica Bisericii însemna furnizarea de sprijin politico-militar, precum și implementarea unei serii de măsuri în interiorul statului în care dictatele verbului Contrareforma-Tridentin ar putea fi aplicate pe deplin. Una dintre cele mai dezbătute probleme din domeniul teologic creștin a fost aceea a relației cu evreii, un popor „istoric” purtător – conform concepției creștin-catolice – a unui mesaj al adevărului, dar a cărui misiune se încheiase odată cu venirea lui Mesia, prin urmare, cu așa-numitul refuz evreiesc de a-și îmbrățișa mesajul salvator și trecerea

consecutivă a baghetei lui Verus Israel de la Israelul istoric la Biserica Romei. Pe baza modelului venețian din 1516, în 1555 a fost înființat la Roma un ghetou evreiesc, care nu era doar o zonă în care se „repartiza” un spațiu unei minorități în cadrul unui țesut majoritar creștin-catolic (așa cum este conceput la Veneția), ci mai presus de toate, în intențiile lui Pavel al IV-lea (așa cum este exprimat în *Cum nimis absurdum*), un loc în care suferința unui popor „rătăcitor” ar putea deveni un element etiologic pentru tot creștinismul, un fel de menajerie în care infidelitatea evreiască ar putea da dovadă, prin proiecție inversă, a adevărului obiectiv al credinței creștine.

Recomandările Curiei Romane, trimise și conducătorilor necatolici, de a adopta măsuri similare și de a pune capăt „scandalului” coexistenței evreiești-creștine nu au avut efectele dorite. În ceea ce privește Toscana din perioada Medicilor, primele semne ale unei alinieri cu dictatele Contrareforme sunt prezentate în 1567, când Senatul florentin a impus utilizarea „semnului” ebraic – un pandantiv din țesătură galbenă pentru bărbați („dimensiunea unei gogoși mari” conform informațiilor documentare), și o mânecă galbenă pentru femei, care arunca o imagine rușinoasă, asemănătoare, doar pentru culoarea diferită, de cea a prostituatelor.

„Semnul” nu este o invenție florentină, ci un obicei anti-evreiesc care are o geneză mult mai veche, redescoperită periodic și, în funcție de perioade și de temperaturile

istorice, a fost aplicată în grade diferite. Câțiva ani mai târziu, în 1570 – momentul se suprapune cu obținerea râvnitei investiții de Mare Duce pentru Cosimo de către Biserică – a fost creat și un ghetou la Florența. Dincolo de diferențele fizico-arhitecturale și urbanistice evidente cu locurile venețiene anterioare (*isola del jeto* nu este o menajerie, ci una dintre insulele care formează mozaicul insular al orașului) și de la Roma (o zonă care căzuse în degradare, aflată lângă Cloaca Maxima), geneza sa instituțională distinge în mod clar ghetoul Florenței de variantele anterioare, dar și de aproape toate cele viitoare. Ghetoul din Florența s-a creat pornind de la o ipoteză pe care astăzi o putem numi de „sănătate publică” (evitându-se în acest mod acuzațiile de atitudine tolerantă față de evrei), dar proprietatea sa materială și, prin urmare, veniturile din uzufructul său (care provin în mare parte din chirii crescute ale unui terț față de valorile normale, contractele de arendă impuse evreilor înșiși cărora nu li se oferă de fapt posibilitatea de a se stabili în altă parte) au devenit în curând proprietatea privată a familiei Medici.

A fost un fel de triumfi economic, în care statul a devenit garantul cheltuielilor și refuzului pentru confiscările proprietăților imobiliare ale creștinilor, unde Monte di Pietà (deja în perioada lui Machiavelli era lipsit de rămășițele unei organizații de caritate economice, transformându-se în instrument financiar pentru Medici) garanta depunerea (în

realitate forțată și reținută la nesfârșit) a capitalului datorată proprietarilor creștini înșiși și unde Medici, în dublul rol al unei familii private și al dinastiei conducătoare, s-au impus efectiv, ca unici beneficiari ai întregii operațiuni. Crearea ghetoului îi aduce lui Cosimo două „beneficii” certe, cel puțin: în primul rând, a demonstrat tuturor care este noul curs politico-instituțional al marelui ducat al Medicilor, care plecând de la toleranța tradițională a „vechilui” Medici (Cosimo Bătrânul, Lorenzo Magnificul etc.) față de comunitatea evreiască, nu are nicio îndoială cu privire la segregarea, deportarea și închiderea tuturor evreilor într-o menajerie din oraș (prin definiție, situată chiar în centrul orașului); în al doilea rând, controlul direct asupra unei alte porțiuni a zonei urbane, obținând toate veniturile potențiale viitoare. O acțiune, într-o sinteză finală, inspirată de un design politic strălucit (deși cinic) în a cărui filigran este evident, cred, în ceea ce Machiavelli însuși a exprimat despre guvernarea orașului în Capitolul 5 al Principelui („*Quomodo administrandae sunt civitates [vel principatus] qui ante quam occuparentur suis legibus vivebant* „[Cum se administrează orașele (sau principatele) care au trăit conform propriilor legi înainte de cucerire]”): Atunci când acele state sunt preluate, ca să spunem așa, dar sunt obișnuite să trăiască cu propriile legi și în libertate și își doresc să mențină această stare de lucruri, există trei modalități de acțiune: prima, să le distrugă; al

doilea, să meargă să locuiască acolo personal; al treilea, să le lase să trăiască după propriile realități, dar să creeze o guvernare care să fie în mâna a câtorva persoane, care îți asigură fidelitate: pentru că, fiind conștient că noua situație s-a creat ca urmare a deciziei acelui principe, să știe că nu poate fără fi la conducere rietenia iar puterea lui ...”.

Crearea ghetoului din Florența, precum și o bună parte din ghetourile italiene, oferă o soluție definitivă la o *vexata quaestio*, cea referitoare la relația dintre creștini și evrei: politic, ghetoul îl legitimează pe Principe, pentru că îl plasează printre conducătorii care se adaptează la dictatele legilor canonice; din punct de vedere social, garantează prezența unei minorități care în majoritatea cazurilor acționează ca multiplicator al oportunităților sociale și economice pentru stat, aducând rețele profesionale și familiale în statul „gază” care nu poate decât să lărgească rețeaua de influență politică în afara granițelor naționale.

În Toscana condusă de familia Medici există o discrepanță flagrantă în ceea ce privește relația cu evreii: dacă, pe de o parte, segregarea evreiască, ghetoizarea este o lege, o regulă a statului și un mod de operare al principiilor sale pe întreg teritoriul său, pe de altă parte, în interior, sunt garantate forme excepționale de toleranță (cel puțin în conformitate cu obiceiurile vremii), la fel ca și cazurile din Pisa și, în special din Livorno, unde nu s-a construit niciodată un ghetou și unde evreii se

bucurau de drepturi de cetățenie (nu oficial, nu din punct de vedere teoretico-juridic, dar cu siguranță într-un mod substanțial) pe care restul comunităților evreiești din Europa le vor cunoaște abia din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Când Machiavelli concludă *Principele*, ghetoul italian nu exista încă. Dincolo de interdicțiile tradiționale impuse comunităților evreiești și de limitele infinite pe care le-ar dori să le impună legile canonice, relațiilor dintre evrei și creștini, cel mai inovator act politic al politicii europene este infamul decret Alhambra din 1492 cu care Ferdinand de Aragon („aproape noul Principe” cum spune Machiavelli în Capitolul 21) a ordonat expulzarea tuturor evreilor din Spania, punând dramatic capăt iudaismului Sefarzilor și a secolelor de toleranță interreligioasă („s-a îndreptat către o cruzime netedă expulzând și dezbrăcând Marrani de regatul său; nici acest exemplu nu poate fi mai mizerabil, nici mai rar”), adică un act de cruzime devotată, extraordinară, rușinoasă în același timp, dar utilă pentru definirea identității și oricât de aberant ar părea astăzi, și a demnității politice a regatului său.

Un act extrem, dictat de fanatism și interes personal, demonstrarea puterii absolute asupra minorității evreiești, așa cum putem considera că, din punct de vedere tipologic, (precauțiile și distincțiile nu vor fi niciodată suficiente) s-a verificat și în cazul creării ghetoului din Florența din perioada familiei Medici.

Sabin Drăgulin: *Care membru al dinastiei Medici corespunde cel mai mult modelului principelui lui Machiavelli?*

Luciano Piffanelli⁴: Întrebarea ascunde mai mult de o capcană și – mai bine să o spunem imediat – răspunsul nu va fi nici univoc, nici definitiv. O primă capcană este pusă chiar de titlul lucrării secretarului florentin: un „opuscul” (așa cum îl definește autorul însuși la început) *De principatibus* intenționează să facă în primă instanță o examinare analitică a principatelor, adică a statele guvernate de un Principe. Și, de fapt, „în ciuda afinităților electiv”, adică republicane, ale autorului său, reflecția este pe deplin cufundată în realitatea instituțională europeană, adică a monarhiilor naționale contemporane, la nivelul căruia Machiavelli ar dori să ridice Italia. Mai mult, faptul (fundamental) nu trebuie uitat că o înțelegere deplină a *De principatibus* este realizabilă numai dacă tratatul este înțeles în comun, dacă vrem cu adevărat să evităm scrierile diplomatice, cel puțin cu *Discorsi sopra la prima Deca di Tito Livio*, care reprezintă în mod tradițional latura „republicană” a analizei lui Machiavelli. Nu trebuie trecută cu vederea (ne) norocul textului. Vulgarizată deja în 1532, opera a fost victima cenzurii romane (condamnată încă din 1559), a opoziției intelectuale și politice franceze (să nu uităm numele lui Innocent Gentillet și al său *Anti-Machiavel*, din 1576, sunt valabile pentru toți) și

a criticilor, deși revizuite ulterior, asupra altor gânditori (cum ar fi Botero și Boccacini, de exemplu).

Reabilitarea lui Machiavelli a venit abia din anii '20 ai secolului trecut, datorită cititorilor precum Kaspar Schoppe, care în *Apologia* și *Paedia Politices* (1623) a propus să scoată tratatul din tăcerea impusă de Biserică, încercând să elimine acuzațiile ecleziastice împotriva lucrării (arătând, de exemplu, că nu era deloc un manual de instruire pentru un tiran ci, dimpotrivă, un text împotriva formelor corupte de putere) și de a face gândul lui Machiavelli utilizabil de către un public catolic și ecleziastic.

Dar de la Cosimo al II-lea încoace, Marii Duci au fost supuși progresiv unei izolări și unei fervori religioase (răspândită la Curte în special de „serenissime tutrici”) care ar fi permis cu greu ca anumite principii de guvernare să prindă rădăcini. În cele din urmă –, dar aceasta este o lectură mai personală – realismul care este de obicei atribuit Principelui (și care, așa cum a fost recunoscut în mod repetat de istoriografie, îi marchează distanța față de *specula principum* medievală) pare a fi unidirecțional: deși nu vizează definirea unui profil princiar care este ridicat și constrâns moral, lucrarea propune un model politic la fel de inaccesibil de „conducător al statului”, deoarece autorul său pare să evalueze natura și acțiunile prințului într-un mod matematic absolut și inert fizic mai degrabă ca existență și activitate în cadrul unui sistem. De mai multe ori, de fapt, chiar cel care apreciază atât

de mult influența norocului nu pare să țină prea mult cont de inevitabila alchimie politică, adică de interacțiunile dintre componentele „sistemului statelor europene” și a reacțiilor dintre ele.

Prima secțiune a *De principatibus* este interesată de tipologiile acestor entități de stat și de atenția asupra problemei armatelor și de respingerea milițiilor mercenare, unul dintre pilonii managementului politic (o chestiune pe care lucrează, printre altele, Andrea Guidi a furnizat analize interesante). Aceasta este urmată de secțiunea binecunoscută despre calitățile pe care trebuie să le posede liderul politic pentru a-și menține puterea – calități care, după cum s-a menționat, vor să elibereze managementul politic de preceptele unei matrice religioase prezente în *specula* medievală. În cele din urmă, capitolele care închid lucrarea îl văd pe Machiavelli incitându-l pe Lorenzo de Medici, ducele de Urbino, să întruchipeze acest rol și să-i împingă pe invadatori afară din Italia.

Pe scurt, autorul intenționează să investigheze diferitele tipuri de stare princiară și diferitele moduri în care puterea este obținută și menținută într-un principat. S-ar putea, de asemenea, să ne întrebăm care nu este portretul omului care guvernează pe care îl conturează *Principele*; și poate chiar Machiavelli este cel care ne arată acest lucru, dedicându-și lucrarea, în cele din urmă, lui Lorenzo de Medici, ducele de Urbino. Cu siguranță, ideea virtuții personale pentru a contracara norocul și, prin

urmare, rolul „uman” al șefului statului, au fost elemente cu care Lorenzo ar fi putut fi înzestrat, dar dacă primul subiect avut în discuție, Giuliano de Medici, cu greu ar putea avea a ghidat „răscumpărarea” Italiei (cap. XXVI, Exhortatio ad capessendam Italiam in libertatemque a barbaris vindicandam), dedicația față de Lorenzo pare mai degrabă un avertisment plin de speranță decât o invitație politico-militară concretă (și la urma urmei Raffaele Ruggiero nu ascunde că „dacă un astfel de îndemn hiperbolic către Giuliano ar fi apărut în mod involuntar ironic, ar fi trezit o ilaritate involuntară, în urma războiului cu Urbino din 1517, un interludiu militar pentru Lorenzo”).

În reflecția sa asupra statului, Machiavelli aproape sigur nu s-a gândit la Medicii din vremea sa (ar fi de prisos să menționăm aici figura lui Cesare Borgia), nici a celor din secolul anterior, care lipsesc, așa cum autorul pare să ne spună în Capitolul IX, dintr-un fel de spirit de legalitate (se numără printre acele principii care „comandă pentru ei înșiși”) - de aici, dacă ne place, vine și discuția despre legi, zona de excelență a Principelui, pe care, prin urmare, trebuie să o gestioneze cu înțelepciune și cu o atitudine personală puternică, *bellum* și *ius* (nu este surprinzător că Gentillet a criticat vehement această poziție și a afirmat că „il faut que la loi soit ferme, constant, permanent, inviolable, et inviolablement observée, autrement ce n'est point loy”).

Având în vedere această introducere necesară, printre marii duci ai secolului al XVII-lea este probabil Ferdinand I (1549-1609), fiul lui Cosimo I de Medici și al Eleonorei din Toledo, care a oferit un răspuns la întrebarea inițială. Bineînțeles, tot datorită legăturilor dinastice, Medici erau în mod constant implicați în neconținutul conflict franco-spaniol, dar Ferdinand I, mai mult decât succesorii săi, a reușit să dezvolte Marele Ducat încercând în mod constant să-și rezerve marje considerabile de inițiativă și autonomie.

De fapt, el pare să dea viață unei figuri princiare incisive, combative și independente, atât de mult încât să corespundă în mai multe puncte profilului conturat de Machiavelli. Din punct de vedere administrativ, Ferdinando a reorganizat burocrăția de stat și a restabilit sistemul judiciar (cum ar fi reformele magistraților din orașul Siena), promovând și schimbări la nivel fiscal și cultural (acesta a fost cazul Biroului sienez și *Typographia Medicea*, de exemplu).

Mai mult, Marele Duce a înțeles că acordul cu supușii va produce o dublă mișcare, benefică pentru gestionarea statului, de adeziune și coeziune în jurul dinastiei și, prin urmare, s-a arătat interesat de bunăstarea poporului său (și apoi cum putem să nu menționăm aici rolul central al oamenilor la Machiavelli, atât de mult încât Sebastián Torres a subliniat că virtutea, calitatea centrală a Principelui, depindea de întâlnirea suveranului cu poporul și nu era în niciun caz o invenție pură a acestuia).

Deși cu dificultate și cu rezultate provizorii, la nivelul relațiilor internaționale, Ferdinand I a încercat ulterior, nu numai să înființeze cetăți florentine în Orientul Mijlociu și India, ci și să slăbească legăturile care legau și supuneau Marele Ducat habsburgilor și, în general, a încercat să mențină o anumită independență față de puterile majore ale vremii, Franța și Spania, până la punctul în care el nu numai că a întărit flota (pe care Ferdinand al II-lea o vânduse), ci a lansat singura încercare a familiei de a găsi colonii în Lumea Nouă (expediția Thornton a avut loc între 1608 și 1609, anul morții Marelui Duce). Cardinal – până în 1589 – nu fără dezacorduri cu pontiful, Ferdinand I a mai arătat că știa deseori să gestioneze imperatiile religioase și să le supună nevoilor politice și economice: de exemplu, dacă Cosimo I îi protejase deja pe evrei de Inchiziție, „Legile din Livorno”, promulgate între 1591 și 1593, permiteau evreilor să se stabilească la Livorno și să nu fie limitați la un ghetou (aveau și cimitir și sinagogă), contribuind astfel la dezvoltarea portului orașului și la economia Marele Ducat.

Răspunsul nostru cu siguranță nu vrea să fie nici exhaustiv, nici definitiv; mai mult decât orice altceva, este rezultatul unei lecturi multifactoriale puse la dispoziția unui public larg. Ceea ce rămâne fără echivoc, în orice caz, este că gândul secretarului florentin sugerează încă numeroase idei și interpretări pentru studii aprofundate, dezbateri și controverse:

traducerile și edițiile critice, crearea unei *Enciclopedii Machiavelice* și bibliografia figurii și a scrierile secretarului, în continuă expansiune, dezvăluie, de fapt, inepuizabilul, aproape nesfârșit stimul la reflecție pe care îl oferă lucrarea sa, deși cu riscul de a-i descuraja uneori pe novici să întreprindă lucrări pe această temă. Până la punctul în care chiar și în cultura populară (și mă

gândesc în mod specific la serialul TV „Boris”), crearea fictivă a unei drame despre Machiavelli – inevitabil lungă și complicată, ca să nu mai vorbim de pericolul expunerii unui anumit management al puterii politicii politice – apare ca lovitura de grație pentru cariera unui regizor, deși una consacrată.

Traducere de Sabin Drăgulin

Note

- ¹ Director al Proiectului Arhiva Medici.
- ² Senior Research Scholar al MAP.

- ³ Director al centrului de cultură și istorie a evreilor din Toscana al MAP.
- ⁴ Director al programului „Tratat de pace și tratate de pace în Europa perioadei Medici” la MAP.

I medici, tra la modernità e le machiavellerie

Interviu realizat de Sabin DRĂGULIN

Sabin Drăgulin: *Qual è la missione del Medici Archive Project?*

Alessio Assonitis¹: Il MAP – come viene comunemente chiamato – è un istituto di ricerca americano con sede a Firenze, il cui scopo è quello di valorizzare il patrimonio archivistico dei duchi e granduchi mediceo. Questo patrimonio, custodito all'Archivio di Stato di Firenze, comprende circa quattro milioni di lettere (più della metà provenienti dall'estero) oltre che ad un numero non ben definito, ma sicuramente ingente, di inventari di oggetti, documenti di natura amministrativa e finanziaria, atti notarili ecc. Il periodo storico in questione va dal 1537 fino al 1743, in altre parole dall'insediamento di Cosimo I a Signore di Firenze fino anno della morte di Anna Maria Luisa de' Medici, ultimo membro della dinastia. Questa valorizzazione si manifesta attraverso due piattaforme digitali (*bia.medici.org* e *mia.medici.org*) da dove è possibile accedere ai documenti digitalizzati, trascritti e “taggati”, seguendo criteri di catalogazione ideati apposta per una fruizione agevolata.

Sabin Drăgulin: *Cosa altro è il MAP e che impatto sta avendo sul mondo accademico?*

Alessio Assonitis: Innanzitutto il MAP è un hub dove si sposano, compenetrano ed intersecano tantissime idee e metodologie nel campo dello studio dell'età moderna. La nostra sede a Palazzo Alberti è un continuo viavai di studiosi, di tutte le età e formazioni. Ricorda molto la Factory di Andy Warhol. La svolta è stata nel 2010. Da meri “fornitori” e “gestori” di fonti primarie abbiamo deciso di investire nella ricerca. Gli archivi medicei, proprio per la loro natura globale, rappresentano un notevole punto di partenza per un'esplorazione a tutto campo. Basti pensare alla attività scientifica dei nostri *research programs*, creati appositamente per fare luce su tematiche storiche a volte ignorate dal mainstream accademico. I risultati sono stati sorprendenti (ma questo è il grande beneficio della ricerca sui documenti inediti). Grazie a questo lavoro oggi sappiamo molto di più sulla produzione artistica femminile nell'età moderna, sulle comunità greche in Toscana, sulla circolazione delle notizie attraverso gli avvisi manoscritti, sulla diffusione di malattie infettive in Europa, sulla

musica sacra nelle corti italiane, sui rapporti diplomatici con il Levante ottomano, ma anche con la dinastia Safavide o con l'impero Moghul. Queste e tantissime altre traiettorie di ricerca hanno avuto uno sfogo del tutto tradizionale, attraverso convegni, seminari, pubblicazioni, mostre. Ecco, in controtendenza con altri istituti di ricerca, abbiamo effettuato un percorso inverso: siamo partiti da una presenza principalmente digitale per arrivare produzione più tradizionale. Crediamo fortemente nella coesistenza di queste due esperienze.

Sabin Drăgulin: *Parlaci dei progetti in cantiere, soprattutto in questi tempi così difficili, dove spostarsi e condividere spazi diventa sempre più difficile.*

Alessio Assonitis: Sono tanti, dunque andiamo per ordine. In questi ultimi anni ci siamo focalizzati – anzi direi proprio fossilizzati! – sullo studio dei primi quattro decenni del ducato mediceo. La summa di questa intensa mole di ricerca ha preso forma con il *Companion to Cosimo I de' Medici* edito da Brill di prossima uscita. È nostro intento spostarci sul periodo ingiustamente noto agli studiosi come “the forgotten centuries” della storia di Firenze, dunque dalla fine del '500 fino alla metà del '700. Vi saranno numerosi convegni, workshop, pubblicazioni, mostre, documentari e piattaforme digitali. Fra questi spiccano un progetto digitale sugli avvisi (finanziato dalla National Endowment for the Humanities) ed

una mostra sulla storia degli ebrei a Firenze, con una particolare attenzione alla costruzione del ghetto, che aprirà a Palazzo Pitti nel settembre del prossimo anno. Di carne al fuoco ve ne è molta. Va sottolineato che il MAP è composto da esperti di tante discipline: ognuno sviluppa e cura il proprio progetto in maniera del tutto indipendente. Ognuno ha una visione ben precisa della storia moderna. L'unico comune denominatore: gli archivi.

Sabin Drăgulin: *Sofferamoci un attimo sulla figura di Cosimo I e sulla sua formazione politica ed intellettuale.*

Rispondo in maniera obliqua, anche perché su Cosimo I si è scritto tanto in questi ultimi anni, troppe volte in maniera approssimativa. Gli archivi forniscono un profilo complesso del duca, che non ha avuto una formazione umanistica vera e propria ma che al contempo nutriva numerosi interessi culturali. Una di questi erano i libri a stampa: una vera e propria passione, oltre che un notevole mezzo di propaganda politica. L'archivio mediceo offre eccezionali testimonianze sul rapporto che Cosimo I ebbe con la cultura libraria. L'interesse del figlio di Giovanni dalle Bande Nere per questo ambiente si manifesta e sviluppa in svariate maniere. Basti pensare ai numerosi rapporti – talvolta mediati dai segretari medicei – che il duca intratteneva con tipografi, librai, incisori, legatori, bibliotecari, letterati,

inquisitori, traduttori, censori, e professori, per questioni inerenti a qualsiasi aspetto della produzione, diffusione e collezione libraria. In certi casi, era proprio il duca ad occuparsi in prima persona di una particolare faccenda. A volte, fu direttamente coinvolto nel processo creativo ed editoriale della stesura dei testi. A questo proposito, egli si dimostrò particolarmente selettivo nell'intraprendere nuove iniziative editoriali, soprattutto se queste dovevano includere una dedica in suo onore. Cosimo era ben consapevole del potere della diffusione a mezzo stampa. Basti vedere i volumi pubblicati fra il 1570 ed il 1574 che recavano ben in vista l'immagine di Cosimo novello Granduca di Toscana, per non parlare poi delle biografie e panegirici pubblicati e diffusi per mezza europa dopo la sua morte. Cosimo è stato un bibliofilo onnivoro ed un lettore selettivo, con una particolare predilezione per i testi di storia antica. La sua biblioteca privata comprendeva quasi 2000 titoli. Nell'inventario del 1553 si notano moltissime edizioni di Cicerone, Tacito e Svetonio ma anche un "*Il Principe del Machiavello in penna*".

Sabin Drăgulin: *Torniamo alla costruzione dello stato mediceo. Qual è stato l'impatto del pensiero politico machiavelliano sulla formazione politica del Granducato di Toscana?*

Marcello Simonetta²: Innanzitutto bisogna distinguere varie fasi della creazione dello stato mediceo.

Cosimo viene chiamato a coprire il vuoto lasciato dalla morte improvvisa del duca Alessandro de' Medici nel gennaio 1537, e la sua legittimità viene a lungo tenuta in sospenso. Non discende dal ramo principale della famiglia, e per di più è figlio di un condottiero, Giovanni detto dalle Bande Nere, morto nel novembre 1526. Machiavelli lo aveva celebrato come "*audace, impetuoso, di gran concetti, pigliatore di gran partiti*", e come l'unico e ultimo baluardo italiano all'invasione straniera. Tuttavia suo figlio non ebbe modo di incontrare il Segretario fiorentino, morto a sua volta nel giugno 1527. Ricordiamo anche che la editio princeps del Principe fu stampata a Roma da Antonio Blado su auspicio di Filippo Strozzi nel gennaio 1532. A quella data gli Strozzi erano ancora allineati con il papa Clemente VII, ma subito dopo la sua morte diventò esplicita la loro rottura con il duca Alessandro e il conseguente auto-esilio da Firenze della potente e ricca famiglia. Filippo fu considerato (non a torto) il mandante più o meno occulto dell'omicidio del duca, e come il sostenitore del tentativo di scacciare lo stesso Cosimo da Firenze. La vittoria di Montemurlo il primo agosto 1537 mise a tacere queste pretese, e diede modo al giovane duca di legittimarsi, fino a farsi restituire le fortezze fiorentine sequestrate dalle forze imperiali nel 1543. Nella vasta corrispondenza diplomatica regestata nelle piattaforme digitali del MAP sono rarissimi i riferimenti espliciti a Machiavelli.

Tuttavia il suo pensiero è onnipresente, come quando un suo ambasciatore, Donato de' Bardi, gli scrisse che nell'essersi armato aveva «fatto come debbon fare i principi savi e che vogliono vivere principi e da tutti siete sommamente laudato; la buona memoria di Clemente VII insegnò a tutti». In effetti Cosimo fu un principe che non rischiò mai nulla di persona, al contrario del padre. Dopo la vittoria Marciano per mano del capitano Gian Giacomo de' Medici, nel 1554, la sua strada verso la supremazia in Toscana era spianata, e il titolo di granduca non fu che una conferma formale di tale condizione. Sul piano storiografico, Cosimo promosse la composizione di opere che celebravano la storia di Firenze nel contesto della storia europea, come quelle di Paolo Giovio, Francesco Guicciardini e Giovan Battista Adriani (figlio del celebre cancelliere Marcello Virgilio Adriani), pur esercitando una sottile censura sui contenuti. Le opere pur da lui promosse come quelle di Benedetto Varchi, o Giovan Girolamo de' Rossi, restarono a lungo inedite. Tutte queste storie rientrano nella tradizione delle *Istorie fiorentine* di Machiavelli (a sua volta preceduto dai cancellieri repubblicani come Leonardo Bruni), ma il tasso di dissimulazione nei confronti del potere costituito aumentò col passare del tempo. Dunque, l'influenza del Principe o dei Discorsi non andrà ricercata in omaggi espliciti, resi sempre più difficili se non impossibili dalla condanna all'Indice dei libri

proibiti delle opere di Machiavelli dal 1559 in poi, quanto in una sorta di “basso profondo” ideologico, mai apertamente confessato, che è tipico dell'età dell'antimachiavellismo professato, il quale in effetti corrisponde al machiavellismo praticato.

Sabin Drăgulin: *Quali furono i metodi e modi di esercitare il potere all'epoca del Granducato che richiamano quelle proposte da Machiavelli?*

Piergabriele Mancuso³: Nel linguaggio corrente, quello di “machiavellico” è forse uno degli aggettivi che più spesso viene inteso ed usato in senso improprio, una sorta di sinonimo e simbolo di cinismo personale e pragmatismo politico. Con il Principe Machiavelli non intende offrire al regnante un manabile di condotta politica votata al mero successo, né tantomeno stilare un bugiardino politico-sociale per la salute personale e istituzionale di colui che intende assurgere, non importa come e se giustificatamente, agli onori delle cronache storiche. Assimilabile, per certi aspetti, agli *Specula Principis* – vero e proprio genere letterario che dal Medioevo al Rinascimento con cui si intendono individuare le qualità ideali del sovrano – Machiavelli si discosta in realtà da tale filone guardando alla realtà politica da una prospettiva molto più aderente al dettato storico, se non perfettamente oggettiva, perlomeno ufficialmente intenzionata ad individuare norme di comportamento

e di governo sulla base di un'analisi attenta del tracciato storico pregresso. *“Resta ora a vedere”* – scrive Machiavelli ad apertura del capitolo 15 del Principe – *quali debbino essere e’ modi e governi di uno principe o co’ sudditi e con li amici. E perché io so che molti di questo hanno scritto, dubito, scrivendone ancora io, non essere tenuto pro-suntuoso, partendomi massime, nel disputare questa materia, da li ordini delli altri. Ma sendo l’intenzione mia stata scrivere cosa che sia dreto alla verità effettuale della cosa che alla immaginazione di essa.*” Ciò detto, valutare l’esperienza del granducato mediceo alla luce della lezione del Machiavelli è un compito improbo, difficile da svolgere in poche righe. Mi permetto, dunque, di restringere il campo di indagine, sia per quanto concerne il tracciato cronologico che quello tematico, prendendo in considerazione due elementi: da una parte, il momento di passaggio tra ducato e granducato mediceo, vale a dire l’esperienza di Cosimo I de’ Medici e il periodo di transizione da una forma di governo (i primi anni del ducato cosimiano) teoricamente ancora malleabile, legata a vincoli di equilibrio istituzionale di marca popolare/repubblicana, ad una architettura politica – il granducato – in cui le aspirazioni autocratiche potevano assurgere a forme e modalità non esplicite ma legittime di governo; dall’altra la creazione del ghetto di Firenze, terzo più antico ghetto al mondo. Cosimo viene nominato duca di Firenze – è bene credo ricordarlo –

sulla base di un presupposto e di una previsione politica forse tra le meno lungimiranti nella storia dell’Italia della prima modernità, ossia che affidare il ducato ad un giovane inesperto, trasformare un “esterno” (o quasi, dato che per quanto laterale quello di Cosimo era comunque un ramo della famiglia Medici) in un leader politico potesse consentire alla (vera) élite cittadina di perpetrare il controllo sullo stato. Nel momento in cui al principato assurge il privato cittadino – è il paradigma politico che Machiavelli discute nel capitolo 8 del Principe e a cui, pur con le dovute differenze e attenzioni, penso possiamo assimilare l’esperienza cosimiana – quest’ultimo dovrà adoperarsi con tutti i mezzi disponibili a che tutti gli organismi di governo (l’esempio che fa è quello di Agatocle siciliano) siano posti sotto il suo diretto controllo, non avrà remore a rimuovere tutto ciò che si frappone nella sua discesa politica, non potendo confidare in un potere pregresso, né tantomeno in ciò che la fortuna, termine e concetto fondamentale nel discorso di Machiavelli, deciderà di serbargli in futuro. L’ascesa di Cosimo duca è costellata di fatti politici e personali di diversa magnitudine, dall’eliminazione dell’opposizione interna ed esterna, passando per la ridefinizione dell’architettura istituzionale, esautorando le magistrature repubblicane e attivando nuovi baricentri di potere politico, arrivando, da ultimo ma certo non di meno, ad un radicale ripensamento della fisionomia stessa

dello stato mediceo, con le conquiste territoriali (basti pensare alla presa, sofferta e complessa, frutto anche un po' del caso e della fortuna, di Siena), come anche ad un allineamento alla Curia romana, dalla prima metà del '500 e per buona parte del secolo successivo (perlomeno) fieramente contro-riformata. Allinearsi alla Chiesa significò per Cosimo fornire sostegno politico-militare, come anche implementare una serie di misure interne allo stato stesso in cui i dettami del verbo controriformato-tridentino potessero vedere piena applicazione. Una delle questioni più dibattute in ambito teologico cristiano era quello del rapporto con gli ebrei, un popolo "storico" portatore – secondo la concezione cristiano-cattolica – di un messaggio di verità, ma la cui missione era terminata con la venuta del Messia, dunque con il cosiddetto rifiuto ebraico di abbracciarne il messaggio salvifico, e il conseguente passaggio di testimone di Verus Israel dall'Israele storico alla Chiesa di Roma. Sulla base del modello veneziano del 1516, nel 1555 veniva istituito a Roma un ghetto ebraico, non solo zona di "assegnazione" di una minoranza all'interno di un tessuto maggioritario cristiano-cattolico (come concepito a Venezia), ma soprattutto, nelle intenzioni di Paolo IV (come del resto espresso nella sua *Cum nimis absurdum*), un luogo in cui la sofferenza di un popolo "ramingo" ed errante potesse divenire elemento eziologico per tutta la cristianità, una sorta di serraglio in

cui l'infedeltà giudaica potesse dare prova, per proiezione inversa, dell'oggettiva verità della fede cristiana. Le raccomandazioni della Curia romana, inviate anche a regnanti non-cattolici, di adottare simili misure e porre un freno allo "scandalo" della convivenza ebraico-cristiana non sortirono gli effetti sperati. Per quanto riguarda la Toscana medicea, le prime avvisaglie di un allineamento ai dettami controriformati si mostrano nel 1567, quando il Senato fiorentino impone l'uso del "segno" ebraico – un ciondolo di tessuto giallo per gli uomini (*"di dimensioni come una ciambella grande"* si legge negli atti), e una manica gialla per le donne, in maniera vergognosamente non dissimile da quanto, sia pur solo con colori diversi, si era soliti fare con prostitute. Il "segno" non è un'invenzione fiorentina ma una consuetudine anti giudaica di ben più antica genesi, periodicamente riscoperta e, a seconda dei periodi e delle temperie storiche, diversamente declinata. Pochi anni più tardi, nel 1570 – in sostanziale coincidenza con l'ottenimento dell'agognata investitura granducale per Cosimo da parte della Chiesa – si arriva anche a Firenze alla creazione di un ghetto. Al di là delle ovvie differenze fisico-architettoniche e urbanistiche con i precedenti luoghi veneziano (isola del jeto non è un serraglio ma una delle isole che formano il mosaico insulare della città) e romano (un'area depressa vicino la Cloaca Maxima), ciò che distingue nettamente il ghetto di Firenze dai ghetti

precedenti, ma anche da quasi tutti quelli a venire, è la sua genesi istituzionale. Il ghetto di Firenze viene creato su un presupposto oggi diremo di “salute pubblica” (evitare lo scandalo della tolleranza nei confronti degli ebrei), ma la sua proprietà materiale e dunque i proventi del suo usufrutto (in buona parte derivante dagli affitti maggiorati di un terzo rispetto ai valori normali, locazioni imposte agli stessi ebrei a cui di fatto non viene data la possibilità di stabilirsi altrove) divengono presto proprietà privata della famiglia Medici. Si trattò di una sorta di triangolazione economica, dove lo stato si fece garante delle spese e delle rifusioni per le confische delle proprietà immobiliari dei cristiani, dove il Monte di Pietà (già da tempo “machiavellicamente” privato delle spoglie di organismo di carità economica e trasformato in strumento finanziario per i Medici) si sarebbe fatto garante del deposito (in realtà forzato e trattenuto sine die) dei capitali spettanti ai proprietari cristiani stessi, e dove i Medici, nel doppio ruolo di famiglia privata e dinastia regnante, di fatto si imponevano, quali unici beneficiari dell’intera operazione. La creazione del ghetto porta a Cosimo due “benefici” certi, perlomeno: in primis, la dimostrazione del nuovo corso politico-istituzionale del granducato mediceo, che dipartendo dalla tradizionale tolleranza dei “vecchi” Medici (Cosimo il Vecchio, Lorenzo il Magnifico, etc.) nei confronti della comunità ebraiche, non ha remore a segregare, deportare e infine rin-

chiudere in un serraglio cittadino (per inteso, posto proprio nel centro città) tutti i suoi ebrei; in secondo luogo, il controllo diretto su un’ulteriore porzione dell’aere urbano, ottenendone tutti i potenziali futuri guadagni. Un’azione, in ultima sintesi, ispirata da un brillante (quanto cinico) disegno politico nella cui filigrana appare evidente, ritengo, quanto espresso circa il governo della città dal Machiavelli stesso nel capitolo 5 del Principe (“*Quomodo administrandae sunt civitates [vel principatus] qui ante quam occuparentur suis legibus vivebant*” [Come si devono amministrare le città (o i principati) che prima della conquista vivevano secondo leggi proprie]): “*Quando quelli stati, che si acquistano come è detto sono consueti a vivere con le loro leggi e in libertà a volergli tenere ci sono tre modi: il primo, ruinarle; l’altro andarvi ad abitare personalmente; il terzo, lasciargli vivere con le sua legge, traendone una pensione e creandovi dentro uno stato di pochi, che te lo conservino amico: perché, sendo quello stato creato da quello principe sa che non può stare senza l’amicizia e potenza sua...*”. La creazione del ghetto di Firenze, così come del resto buona parte dei ghetti italiani, da soluzione definitiva ad una vexata quaestio, quella concernente il rapporto tra cristiani ed ebrei: politicamente il ghetto legittima il principe, perché lo pone nel novero dei regnanti che si adeguano al dettato delle leggi canoniche; socialmente, gli garantisce la presenza di una

minoranza che nella maggioranza dei casi funge da moltiplicatore delle opportunità e sociali ed economiche per lo stato, portando in dote allo stato “ospitante” reti professionali e familiari che non possono che allargare le maglie dell’influenza politica al di fuori dei confini nazionali. Nella Toscana dei Medici si assiste ad una lampante discrasia circa il rapporto con gli ebrei: se da una parte la segregazione ebraica, la ghettizzazione è legge, norma dello stato e *modus operandi* dei suoi principi in tutto il suo territorio, dall’altra, al suo interno si garantiscono eccezionali forme di tolleranza (almeno secondo i crismi dell’epoca), come furono i casi di Pisa e soprattutto Livorno, dove mai alcun ghetto venne costruito e dove gli ebrei godettero di diritti di cittadinanza (non ufficialmente, non da un punto di vista teorico-legale, ma certo in maniera sostanziale) che il resto dell’ecumene ebraica europea conoscerà solo a partire dalla seconda metà del 1700. Nel momento in cui Machiavelli chiude il Principe, il ghetto italiano ancora non esiste. Al di là delle tradizionali interdizioni israelitiche e delle infinite limitazioni che le leggi canoniche vorrebbero imporre nei rapporti tra ebrei e cristiani, l’atto politicamente più innovativo della politica europea è il famigerato decreto di Alhambra del 1492 con cui Ferdinando d’Aragona (“quasi principe nuovo” dirà Machiavelli nel capitolo 21) ordinava l’espulsione di tutti gli ebrei dalla Spagna, dando drammaticamente fine all’ebraismo

di Sefarad e a secoli di tolleranza interreligiosa (“si volse ad una pietosa crudeltà cacciando e spogliando e’ Marrani del suo regno; né può esse questo esempio più miserabile né più raro”), vale a dire un atto di devota crudeltà, straordinario, vergognoso al contempo, ma utile alla definizione della identità, e per quanto aberrante possa sembrare oggi, dignità politica del suo regno. Un atto estremo, dettato da fanatismo e interesse personale, la dimostrazione del potere assoluto nei confronti della minoranza ebraica, così come, da un punto di vista tipologico, possiamo intendere e pensare (le precauzioni e i distinguo non saranno mai abbastanza) anche la creazione del ghetto nella Firenze dei Medici.

Sabin Drăgulin: *Qual è il membro della dinastia dei Medici che corrisponde di più al modello del principe machiavelliano?*

Luciano Piffanelli⁴: La domanda nasconde più di una insidia e – meglio dirlo fin da subito – la risposta non sarà né univoca né definitiva. Una prima insidia è posta dal titolo stesso dello scritto del Segretario fiorentino: il “piccolo volume” (come l’autore stesso lo definisce in apertura) *De principatibus* si propone di fare in prima istanza un esame analitico dei principati, ossia degli Stati retti da un principe. E infatti, “*a dispetto delle affinità elettive*”, ossia repubblicane, del suo autore, la riflessione è pienamente calata nella realtà istituzionale europea, ossia delle

coeve monarchie nazionali, al cui livello Machiavelli vorrebbe innalzare l'Italia. Non va del resto dimenticato il fatto (capitale) che una piena comprensione del *De principatibus* è realizzabile solo se il trattato è inteso congiuntamente, se proprio vogliamo eludere gli scritti diplomatici, almeno con i *Discorsi sopra la prima Deca di Tito Livio*, che tradizionalmente rappresentano il versante “repubblicano” dell'analisi di Machiavelli. Non bisognerebbe poi tralasciare la (s)fortuna del testo. Volgarizzato già nel 1532, l'opera fu vittima dell'attività censoria romana (condannata in prima classe fin dal 1559), dell'opposizione intellettuale e politica francese (valgano per tutti il nome di Innocent Gentillet e del suo *Anti-Machiavel*, del 1576), e della critica, pur in seguito rivista, di altri pensatori (quali Botero e Boccalini, ad esempio). La riabilitazione di Machiavelli nel XVII secolo arrivò solo a partire dagli anni Venti, ad opera di lettori come Kaspar Schoppe, che nell'*Apologia* e nel *Paedia Politices* (1623) si propose di sottrarre il trattato al silenzio imposto dalla Chiesa, tentando di sovvertire le accuse ecclesiastiche contro l'opera (mostrando, ad es. che non si trattava affatto di un manuale di formazione per un tiranno ma, al contrario, di un testo contro le forme corrotte del potere) e di rendere il pensiero di Machiavelli fruibile da un pubblico cattolico ed ecclesiastico. Ma da Cosimo II in poi, i Granduchi furono progressivamente soggetti a un isolamento e ad un fervore religioso

(diffuso a Corte in particolar modo dalle “serenissime tutrici”) che difficilmente avrebbero permesso a certi principi di governo di attecchire. Infine – ma questa è una lettura più personale – il realismo che si è soliti attribuire al *Principe* (e che, com'è stato a più riprese riconosciuto dalla storiografia, ne marca la distanza rispetto agli *specula principum* medievali) sembra essere a senso unico: pur non mirando alla definizione di un profilo principesco moralmente elevato e vincolato, il lavoro propone un modello politico di “reggitore dello Stato” altrettanto inarrivabile, poiché il suo autore sembra valutare la natura e le azioni del principe in maniera matematicamente assoluta e fisicamente inerte piuttosto che come esistenza e attività all'interno di un sistema. In più occasioni, infatti, proprio colui che valuta tanto l'influenza della *fortuna* sembra non tenere troppo conto delle inevitabili alchimie politiche, cioè delle interazioni tra i componenti del “sistema degli Stati europei” e delle reazioni tra essi. La prima sezione del *De principatibus* si interessa alle tipologie di queste entità statuali e vi appare evidente l'attenzione al problema degli eserciti e al rifiuto delle milizie mercenarie, uno dei pilastri della gestione politica (questione sulla quale i lavori, tra gli altri, di Andrea Guidi hanno fornito analisi interessanti). Segue la nota sezione sulle qualità che il capo politico deve possedere per tenere saldo il potere – qualità che, come detto, vogliono liberare la gestione

politica dai precetti di matrice religiosa presenti negli *specula* medievali. In ultimo, i capitoli che chiudono il lavoro vedono Machiavelli incitare Lorenzo de' Medici, duca d'Urbino, a incarnare tale ruolo e spingere gli invasori fuori d'Italia. L'autore si propone insomma di indagare le diverse tipologie di stato principesco e le diverse modalità con cui si ottiene e si mantiene il potere in un principato. Ci si potrebbe allora anche chiedere quale *non* sia il ritratto dell'uomo di governo che *Il Principe* delinea; e forse è lo stesso Machiavelli a indicarcelo, dedicando il suo lavoro, in ultima istanza, a Lorenzo de' Medici, duca d'Urbino. Certamente, l'idea della virtù personale per contrastare la *fortuna*, e dunque il ruolo "umano" del capo di Stato, erano elementi di cui Lorenzo poteva essere dotato, ma se già il primo dedicatario, Giuliano de' Medici, difficilmente avrebbe potuto guidare la "redenzione" d'Italia (cap. XXVI, *Exhortatio ad capessendam Italiam in libertatemque a barbaris vindicandam*), la dedica a Lorenzo ci appare più un monito speranzoso che un concreto invito politico-militare (e del resto Raffaele Ruggiero non cela che "se involontariamente ironica sarebbe apparsa una così iperbolica esortazione a Giuliano, non meno ilarità avrebbe suscitato, all'indomani della guerra di Urbino del 1517, una parentesi militare a Lorenzo"). In questa sua riflessione sullo Stato, in effetti, quasi certamente Machiavelli non pensava ai Medici del suo tempo (superfluo sarebbe citare qui la figura

di Cesare Borgia), né tantomeno a quelli del secolo precedente, che mancano, come sembra dirci l'autore nel cap. IX, di una sorta di spirito di legalità (sono tra quei principi che "comandano per loro medesimi") – da qui, se vogliamo, viene anche la discussione sulle leggi, ambito di eccellenza del principe, che deve dunque gestire sapientemente, e con forte attitudine personale, *bellum* e *ius* (non a caso, Gentillet criticava veementemente tale posizione e affermava che "*il faut que la loi soit ferme, constante, permanente, inviolable, et inviolablement observée, autrement ce n'est point loy*"). Posta questa necessaria introduzione, tra i granduchi del XVII secolo è forse Ferdinando I (1549-1609), figlio di Cosimo I de' Medici e di Eleonora di Toledo, a fornire una risposta alla domanda di apertura. Certo, anche per via dei legami dinastici, i Medici si trovavano costantemente invasiati nell'incessante conflitto franco-spagnolo, ma Ferdinando I, più dei suoi successori, riuscì a far avanzare il Granducato tentando costantemente di riservarsi notevoli margini di iniziativa e di autonomia. Egli sembra infatti dare vita a una figura principesca incisiva, combattiva, e indipendente, tanto da corrispondere in più punti al profilo delineato da Machiavelli. Dal punto di vista amministrativo, Ferdinando riorganizzò la burocrazia dello Stato e ristabilì il sistema giudiziario (come ad es. le *Riforme delli magistrati della città di Siena*), promuovendo anche cambiamenti a livello fiscale e culturale

(fu il caso dello Studio senese e della *Typographia Medicea*, ad es.). Inoltre, il Granduca capì che l'intesa coi sudditi avrebbe prodotto un doppio movimento, benefico alla gestione dello Stato, di adesione e di coesione intorno alla dinastia, e si mostrò quindi interessato al benessere del suo popolo (e allora come non ricordare qui il ruolo centrale del popolo in Machiavelli, tanto che Sebastián Torres segnalava come la virtù, qualità centrale del principe, dipendesse dall'incontro del sovrano con il popolo, e non fosse affatto una pura invenzione del principe). Seppur a fatica e con risultati provvisori, sul piano delle relazioni internazionali Ferdinando I cercò poi non solo di stabilire piazzeforti fiorentine nel Medio Oriente e nelle Indie, ma anche di allentare i vincoli che legavano e sottomettevano il Granducato agli Asburgo e, in generale, tentò di mantenere una certa indipendenza rispetto alle maggiori potenze del tempo, la Francia e la Spagna, al punto che non solo potenziò la flotta (che invece Ferdinando II vendette), ma si lanciò anche nel solo tentativo mediceo di fondare colonie nel Nuovo Mondo (la Spedizione Thornton ebbe luogo tra il 1608 e il 1609, anno della morte del Granduca). Cardinale – fino al 1589 – non senza disaccordi col pontefice, Ferdinando I mostrò anche di saper spesso gestire gli imperativi religiosi e di sottometterli alle necessità politiche ed economiche: ad es., se già Cosimo I aveva

protetto gli ebrei dall'Inquisizione, le “leggi livornine”, promulgate tra il 1591 e il 1593, permisero agli ebrei di stabilirsi a Livorno e di non essere confinati in un ghetto (disponevano inoltre di un cimitero e di una sinagoga), contribuendo così allo sviluppo del porto di Livorno e all'economia del Granducato. La nostra risposta non vuole certo essere né esaustiva né definitiva; più che altro, essa è il frutto di una lettura multifattoriale messa a disposizione di un ampio pubblico. Ciò che resta inequivocabile, in ogni caso, è che il pensiero del Segretario fiorentino suggerisce ancora oggi numerosi spunti e interpretazioni per approfondimenti, dibattiti e controversie: le traduzioni e le edizioni critiche, la realizzazione di una *Enciclopedia machiavelliana* e la bibliografia sulla figura e sugli scritti di Machiavelli, in costante espansione, rivelano infatti l'inesauribile, pressoché interminabile stimolo alla riflessione che la sua opera fornisce, pur con il rischio di dissuadere a volte i novizi dall'intraprendere lavori in merito. Al punto che persino nella cultura televisiva popolare (e penso in maniera specifica alla serie TV “Boris”), la fittizia creazione di uno sceneggiato su Machiavelli – inevitabilmente lungo e complicato, senza contare il pericolo di mettere a nudo una certa gestione del potere politico – appare come il colpo di grazia per la carriera di un regista, pur affermato.

Notte

- ¹ Direttore del Medici Archive Project.
² Senior Research Scholar al MAP.

- ³ Direttore del Centro sulla cultura e storia degli ebrei in Toscana al MA.
⁴ Direttore del *Peacemaking and Peace Treaties in Medici Europe program* al MAP.

Democrit ca filosof moral și politic

Interviu realizat de Nikolaos TAGKOULIS

Nikolaos Tagkoulis: *Ați publicat recent o traducere a fragmentelor lui Democrit, însoțită de un comentariu amplu, cu un accent deosebit pe ideile sale politice și morale. Deși mai cunoscut pentru teoria sa atomică, Democrit a fost un spirit enciclopedic: a studiat matematică, muzică, astronomie, cosmologie, logică, epistemologie, etică, estetică etc. Într-un anumit sens, el este un precursor al lui Aristotel. Astfel, l-aș caracteriza ca fiind o punte de legătură între două generații semnificative ale filosofiei grecești antice: așa-numita tradiție presocratică (Parmenide, Heraclit) și cea socratică (Platon, Aristotel). Se pare că el a deschis calea pentru noua generație de filosofi, după ce s-a confruntat cu controversele eleatice.*

Elias Vavouras: Este adevărat că ontologia parmenidiană nu lasă loc pentru contradicția teoretică la scepticii săi aspiranți. Ea trasează o linie de demarcație emfatică între existență și non-existență și permite doar certitudinii minții să identifice posibilitatea existenței: "Mintea și existența sunt exact același lucru". Cu toate acestea, Democrit reușește să „combată” argumentul parmenidian bine consolidat, lovindu-l chiar la baza dezvoltării sale: pentru Democrit, problema onto-

logică a ființei și a non-ființei pare să nu se fi pus niciodată. Dacă atomii sunt ființa, natura materială a creației lucrurilor, iar vidul non-ființa, adică ceva care nu există, dar care este absolut necesar pentru a justifica mișcarea atomilor în spațiu, problema ontologică a separării existenței și non-existenței nu mai există.

N. T.: *Opera lui Democrit, ca și a majorității pre-socraticilor, s-a păstrat sub formă fragmentară, prin intermediul relatărilor altor autori, fapt care creează diverse probleme de interpretare. Nu suntem absolut siguri care fragmente sunt autentice și care la alți autori. Cât de ușor este să reconstruim o teorie morală completă și coerentă din dovezile care au supraviețuit?*

E. V.: Deși pentru întregul spectru al filozofiei democriteene nu ne putem baza decât pe texte fragmentare, totuși, viziunea sa filozofică nu pare să se contrazică în cele din urmă. Descrierea funcțiilor naturii materiale a corpului uman și a sufletului este în concordanță cu dezvoltarea filosofiei morale și politice. Dominația elementului rațional este condiția necesară a corectitudinii-sănătății naturale (sau cum ar numi-o Democrit *simetria* sau

beatitudinea), a alegerii morale corecte prin arta de a măsura între plăceri, dar și a dezvoltării *concordiei* politice sub dominația cetățenilor raționali asupra celor iraționali.

N. T.: *Potrivit lui Democrit, etica și politica sunt complementare între ele?*

E. V.: Democrit, în viziunea sa politică, este în deplină concordanță cu viziunea anterioară asupra naturii umane. Așa cum în organismul uman structurat material mintea-suflet trebuie să fie cauza cinetică a corpului și să ia decizii raționale cu scopul de a stabili ordinea naturală corectă în ansamblul uman, tot așa conducătorii politici raționali trebuie să se afle într-o poziție de principiu incontestabilă în societatea civilă, determinând rațional, prin cunoașterea științifică a naturii umane, pe care o posedă, măsura corectă între exagerare și lipsă în lucrurile politice umane, stabilind ordinea naturală corectă și făcând din raționalitatea lor o concordanță a creației politice globale.

N. T.: *Care este noțiunea de divin a lui Democrit?*

E. V.: El nu neagă existența zeilor. Potrivit lui, zeii au o natură materială, care se apropie de compoziția mentală a sufletului. Natura zeilor este asemănătoare cu natura sufletului uman, care se identifică cu mintea umană, adică este alcătuită din atomi sferici și subțiri, asemănători cu cei ai focului. Zeii s-au născut din focul celest, iar

natura lor este un model al focului celest. Din ființele materiale divine sunt emise forme de imagini, care sunt percepute de simțurile umane și care stimulează mintea. Zeii democriți sunt idoli materiali, care se apropie de oameni fie că le provoacă rău, fie că le fac bine. În primul caz sunt idoli ghinionști, în timp ce în al doilea caz sunt norocoși. Imaginile divine au dimensiuni supranaturale, sunt greu de purtat datorită compoziției lor de calitate superioară, dar în cele din urmă ele cedează legii inviolabile a descompunerii care caracterizează orice corp material. De asemenea, acești idoli divini au capacitatea de a comunica cu oamenii prin viziuni și voci și de a le dezvălui viitorul, deși această funcție de revelație divină nu este explicată în mod satisfăcător de către filosof.

N. T.: *Cercetătorii converg asupra opiniei că Democrit nu era preocupat personal de religie, însă în teoria sa există o puternică prezență a divinului în creația cosmică. Există vreo neconcordanță între ideile sale despre divin și convingerile sale personale?*

E. V.: Democrit îl neagă pe Dumnezeu ca fiind cauza lumii și ca ființă omnipotentă care poate determina mersul tuturor lucrurilor. Dumnezeu, dacă există, nu este prima cauză, nu este creatorul a tot ceea ce există, nu prevede nimic și se supune legilor eterne ale necesității de stat, ca orice alt corp material din lume. Democrit nu lasă loc pentru existența unei ființe spirituale supreme.

N. T.: *Din moment ce omul este o ființă naturală și este supus influenței “necesității” (principiul universal), există o legătură între percepțiile sale morale și teoria atomică? Taylor pare să susțină punctul de vedere opus¹. Sunteți de acord cu această interpretare?*

E. V.: Deși, la prima vedere, teoria atomică a lui Democrit nu pare să fie legată de viziunea sa morală, concluzia finală este că teoria atomică este prezentă în mod dinamic în domeniul moral-politic. Atât fericirea (*eudaimonia*) în plan moral, cât și concordia (*omonoia*) în plan politic se datorează ordinii corecte a atomilor din sufletul uman. Dacă se studiază în profunzime pasajele morale și politice, este greu de demonstrat că acestea nu sunt legate de necesitatea mișcării atomilor.

N. T.: *Cât de aproape și cât de departe este teoria lui Democrit despre beatitudine (eudaimonia) de cea a lui Aristotel? Ne permite termenul „moderație” să o identificăm cu „măsura” (mesotita)?*

E. V.: Democrit consideră că fericirea umană (*eudaimonia*) derivă din structura ordonată a sufletului uman. Ordinea atomilor sufletului este condiția necesară a unui caracter bine structurat, care poate judeca rațional și alege măsura potrivită între exagerare și lipsă în fiecare aspect al vieții sale. În acest sens, ordinea vieții umane este o consecință a ordinii sufletului uman. Astfel, teoria aristotelică a

măsurii ca alegere rațională între exagerare și lipsă între plăceri, ca condiție a virtuții, este direct legată sau cel puțin se mișcă în paralel cu viziunea lui Democrit despre arta măsurii.

N. T.: *Urmărirea fericirii implică conceptul conștiinței de sine?*

E. V.: Înainte de acțiunea morală există conștiința de sine; pentru a acționa moral, omul trebuie să cunoască natura sa specială și să realizeze că singurul adevăr al tuturor lucrurilor sunt atomii materiali și vidul. Înțeleptul este cel care posedă cunoașterea dreptului natural și, spre deosebire de mulți ignoranți, are capacitatea de a transforma conștiința de sine a alegătorilor săi în comportament moral. Alegerea corectă a plăcerilor care favorizează fericirea constă opera rațiunii care poate determina măsura corectă.

N. T.: *Activitatea filosofilor presocratici pare izbitor de modernă în felul în care au pus bazele unui mod de gândire științific. Prin urmare, nu este surprinzător faptul că Marx este preocupat de opera lor. Teza de doctorat a lui Marx s-a axat pe diferențele dintre filozofia democriteană și cea epicureică a naturii. În ce sens anticipează acest studiu lucrările sale ulterioare?*

E. V.: În aceste circumstanțe interpretative, Democrit este un gânditor politic autentic grecesc al raționalismului, al măsurii și al ordinii și

este mai aproape de Platon și Aristotel decât de Marx, Castoriade sau orice alt gânditor politic contemporan. Clasificarea lui Democrit în lumea greacă se datorează laturii dreptului natural și a măsurii. Atunci când există o măsură naturală a lucrurilor, politica trebuie să acționeze pe baza acestei arte a măsurătorii. Natura umană a societății politice limitează guvernarea politică, deoarece corectitudinea politică este inerentă naturii umane. Politica este știința măsurii naturale a omului, este știința care, prin raționalism, poate stabili ordinea naturală în ansamblul politic și îl poate conduce spre fericire.

N. T.: *Unul dintre principalele focare ale cercetării dumneavoastră este filosofia politică a lui Hobbes. Ce afinități găsiți în ceea ce privește explicarea mecanicistă a comportamentului uman în contextul apariției vieții sociale?*

E. V.: Potrivit lui Hobbes, cunoașterea primelor principii naturale, cunoașterea cauzelor care au dus la crearea naturii este în esență inutilă pentru om, atâta timp cât nu afectează cursul vieții sale. Oamenii sunt elemente ale ordinii fizice, iar acțiunea lor este o verigă în lanțul de evenimente și întâmplări care au loc,

urmând căi cauzale nesfârșite, într-un univers reglat mecanic. În același mod, știința naturală atomică, deși „indiferentă” față de descoperirea principiilor creatoare primare, atribuind creația cosmică hazardului sau automatismului, introduce totuși o cauzalitate strictă în toate celelalte realizări naturale, care domină orice manifestare cinetică a lumii naturale: nu există eveniment natural, schimbare naturală, fără cauză, orice eveniment se datorează unei cauze, descoperibilă științific și explicabilă logic. Hobbes, ca întemeietor al ideii de contract social, nu ar fi putut argumenta în consecință fără ideile lui Democrit –, dar și ale lui Epicur după aceea, precum și ale lui Lucretius derivate din cele ale lui Democrit – trecerea sa de la catastrofala condiție pre-politică la fericita condiție politică, dar și teoria Abderiților despre primatul artei politice, care poate instaura raționalitatea și concordia în comunitatea politică umană. Prin urmare, nu trebuie să-l vedem pe Democrit în umbra lui Hobbes sau Platon, ci să-l considerăm un gânditor filosofic egal și o precondiție a acestora în istoria filosofiei.

Versiunea în limba română,
Cătălin DRĂCȘINEANU

Notă

¹ Taylor, C.C.W., 2007, ‘Nomos and Physis in Democritus and Plato,’

Social Philosophy and Policy, 24
(2): 1-20.

Democritus as a moral and political philosopher

Interviu realizat de Nikolaos TAGKOULIS

Nikolaos Tagkoulis: *You recently published a translation of Democritus's fragments, accompanied by an extensive commentary, with a special focus on his political and moral ideas. Although better known for his atomic theory, Democritus was an encyclopedic spirit: he studied mathematics, music, astronomy, cosmology, logic, epistemology, ethics, aesthetics etc. In a sense, he is a forerunner of Aristotle. Thus, I would characterize him as a bridge between two significant generations of ancient Greek philosophy: the so-called pre-Socratic tradition (Parmenides, Heraclitus) and the Socratic (Plato, Aristotle). It seems that he paved the way for the new generation of philosophers, after confronting the Eleatic controversies.*

Elias Vavouras: It is true that the Parmenidean ontology leaves no space for theoretical contradiction in its aspiring skeptics. It draws an emphatic dividing line between existence and non-existence and allows only the certainty of the mind to identify the possibility of the existence: "Mind and existence are exactly the same thing". However, Democritus manages to "fight" the well-fortified Parmenidean argument

by hitting it right at the base of its development: For Democritus, the ontological problem of being and non-being seems to have never been posed. If atoms are the being, the material nature of the creation of things, and vacuum the non-being, that is, something that does not exist, but is absolutely necessary to justify the movement of the atoms in space, the ontological problem of separation of existence and non-existence does not exist anymore.

N. T.: *The work of Democritus, like most pre-Socratics, has been preserved in fragmentary form, via narratives of other authors, a fact that creates various interpretive problems. We are not absolutely sure which excerpts are authentic and which to other authors. How easy is it to reconstruct a complete coherent moral theory from the surviving evidence?*

E. V.: Although for the whole spectrum of Democritean philosophy we can only rely on fragmentary texts, nevertheless his philosophical view does not seem to fall into contradictions in the end. The description of the functions of the material nature of the human body

and of the soul is in line with the development of moral and political philosophy. The domination of the rational element is the necessary condition of the natural correctness-health (or as Democritus would call it *symmetry* or *bliss*), the correct moral choice through the art of measuring between pleasures, but also the development of political *concord* under the domination of the rational citizens over the irrational.

N. T.: *According to Democritus, is ethics and politics mutually complementary?*

E. V.: Democritus in his political view is completely consistent with the previous view of human nature. Just as in the human materially structured organism the mind-soul should be the kinetic cause of the body and make rational decisions with the aim of establishing the proper natural order in the human whole, so rational political rulers must be in an unquestionable position of principle in civil society by rationally determining through the scientific knowledge of human nature, which they possess, the right measure between exaggeration and lack in human political things by establishing the correct natural order and making their rationality a *concord* of the overall political creation.

N. T.: *What's Democritus' notion of the divine?*

E. V.: He does not deny the existence of gods. According to him,

gods have a material nature, which approaches the mental composition of the soul. The nature of the gods is similar to the nature of the human soul, which is identified with the human mind, that is, it consists of spherical, thin atoms, similar to those of fire. The gods were born of celestial fire and their nature is a model of celestial fire. From the divine material beings are emitted forms of images, which are perceived by the human senses and stimulate the mind. Democritean gods are material idols, who approach people either causing them harm or good. In the first case they are idols unlucky, while in the second they are lucky. The divine images are supernatural in size, difficult to wear due to their higher quality composition, but in the end they succumb to the inviolable law of decay that characterizes every material body. Also, these divine idols have the ability to communicate with people through visions and voices and reveal the future to them, although this function of divine revelation is not satisfactorily explained by the philosopher.

N. T.: *Scholars converge on the view that Democritus was not personally concerned with religion, yet in his theory there is a strong presence of the divine in cosmic creation. Is there any inconsistency between his ideas about the divine and his personal convictions?*

E. V.: Democritus denies god as the cause of the world and as the omnipotent being who can determine

the flow of everything. God, if he exists, is not the first cause, he is not the creator of everything, he does not provide any provision for anything and he is subject to the eternal laws of state necessity, like any other material body in the world. Democritus leaves no place for the existence of a supreme spiritual being.

N. T.: *Since man is a natural being and subject to the influence of "necessity" (universal principle), is there a connection between his moral perceptions and his atomic theory? Taylor seems to support the opposite view¹. Do you agree with this interpretation?*

E. V.: Although, at first glance, Democritus' atomic theory does not seem to be related to his moral view, the final conclusion is that atomic theory is dynamically present in the moral-political field. Both *bliss* (*eudaimonia*) on a moral level and *concord* (*omonoia*) on a political level are due to the right order of the atoms of the human soul. If one studies in depth the moral and political passages, it is difficult to prove that they are not related to the necessity of the movement of the atoms.

N. T.: *How close and how far is Democritus' theory of bliss (eudaimonia) from that of Aristotle? Does the term "moderation" allow us to identify it with "measure" (mesotita)?*

E. V.: Democritus believes that human bliss (*eudaimonia*) derives from the orderly structure of the

human soul. The order of the atoms of the soul is the necessary condition of a properly structured character, who can judge rationally and chooses the right *measure* between exaggeration and lack in every aspect of his life. In this sense, the order of human life is a consequence of order of the human soul. Thus, Aristotelian theory of *measure* as a rational choice between exaggeration and lack between pleasures as a precondition of virtue is directly related or at least moves in parallel with Democritus' view of the art of *measure*.

N. T.: *Does the pursuit of bliss involve the concept of self-awareness?*

E. V.: Before moral action there is self-awareness, in order to proceed morally, one must know its special nature and realize that the only truth of everything is the material atoms and the vacuum. The wise man is the one who possesses the knowledge of natural right and, unlike the many ignorant people, has the ability to transform the self-awareness of his constituency into moral behavior. The right choice of pleasures that promote happiness consists work of the rationality who can determine the right measure.

N. T.: *The work of the pre-Socratic philosophers seems strikingly modern in the way that they laid the foundation for a scientific way of thinking. It is, therefore, not surprising that Marx is preoccupied with their work. Marx's doctoral dissertation focused on the differen-*

ces between Democritean and Epicurean philosophy of nature. In which sense does this study anticipate his later work?

E. V.: Under these interpretive circumstances, Democritus is a genuinely Greek political thinker of *rationalism, measure and order* and is closer to Plato and Aristotle than to Marx or Castoriades or any other contemporary political thinker. The classification of Democritus in the Greek world is due to the side of the *natural right* and of the *measure*. When there is a natural measure of things, politics must act on the basis of this metering art. The human nature of political society limits political governance, because political correctness is inherent in human nature. Politics is the science of the human natural measure, it is the science which, through rationalism, can establish natural order in the political whole and lead it to bliss.

N. T.: *One of the main foci of your research is the political philosophy of Hobbes. What affinities do you find concerning the mechanistic explanation of human behavior in the context of the emergence of social life.*

E. V.: According to Hobbes, the knowledge of the first natural principles, the knowledge of the cause of the creation of nature is essentially

useless for man, as long as it does not affect the course of his life. Humans are elements of the physical order and their action is a link in the chain of events and happenings that take place, following endless causal paths, in a mechanically regulated universe. In the same way atomic natural science, although “indifferent” to the discovery of the primary creative principles by attributing cosmic creation to random or automatic, nevertheless introduces a strict causality to all other natural realizations, which dominates every kinetic manifestation of the natural world: no there is a natural event, a natural change, without a cause, every event is due to a cause, scientifically discoverable and logically explainable. Hobbes, as the founder of the idea of the social contract, could not have argued accordingly without the ideas of Democritus – but also of Epicurus afterwards, as well as of Lucretius derived from those of Democritus – his transition from catastrophic pre-political condition to the blissful political condition, but also Abderite’s theory of the primacy of political art, which can establish *rationality and concord* in the human political community. Therefore, we should not see Democritus in the shadow of Hobbes or Plato, but consider him as an equal philosophical thinker and their precondition in the history of philosophy.

Note

¹ Taylor, C.C.W., 2007, ‘Nomos and Physis in Democritus and Plato,’ *Social Philosophy and Policy*, 24 (2): 1–20.

“How we live is so far removed from how we ought to live”: Machiavelli’s contemporaneity

Interviu realizat de Jozef Matula

Jozef Matula: *Niccolò Machiavelli – Italian Renaissance political philosopher and statesman, secretary of the Florentine republic- is a well-known figure in European intellectual history. Niccolò Machiavelli displays the vital mind of the man who wrote the first work of modern political science, The Prince (Il Principe). His most famous work brought him a reputation as an immoral cynic, an intriguer or an unscrupulous schemer. To be “Machiavellian” meant “following the methods recommended by Machiavelli in preferring expediency to morality; practicing duplicity in statecraft or in general conduct; astute, cunning, intriguing” (Oxford English Dictionary). Is Machiavelli’s Prince the archetype of manipulateness, callousness, and indifference to morality, and as Bertrand Russell said “a handbook for gangsters”?*

Georgios Steiris: The relationship between ethics and politics was a major issue among ancient and medieval thinkers. Apart from the ancient Greeks and the Romans, numerous authors from the Sassanid, the Chinese, the Mughal, the

Byzantine and the Arabic milieu articulated their views on the heated subject of the relationship between ethics and politics. Although the predominant view was that the emperor, the prince or the political agent in general should be a virtuous person, and that his rulership should be defined by a set of traditional virtues, the discussion about immorality or amorality in politics was always there, – even as a counter exemplar. In Thucydides, Plato, Aristotle, Polybius and Plutarch the discussion of political evil is vividly present. If you read these texts inversely, you are in a field similar to that of Machiavelli’s. The reading of Machiavelli’s *Prince* as the archetype of evil, of manipulateness, callousness and indifference to morality, is an old one, albeit not the only one. Namely, Francis Bacon, Rene Descartes, Baruch Spinoza, Jean-Jacques Rousseau, among others, perceived Machiavelli’s ideas in a more or less positive way, and praised the usefulness of his perspective. Machiavelli’s work is definitely not “a handbook of gangsters”. It is a break point in the history of political thought, since within the long tradition of Mirrors of Princes

Machiavelli operated like Oscar Wilde with his *Picture of Dorian Gray*. Machiavelli's prince looks at the mirror and sees his true face, as well as to what extent active engagement in politics transforms his self.

J. M.: *How would you describe Machiavelli's impact on the history of political thought?*

G. S.: In the fifteenth chapter of the *Prince* Machiavelli gives us the impression that he was fully aware of the novelty of his political thought. In spite of the fact that some modern scholars attempted to diminish his novelty, and presented him as a continuator of 15th century humanist politics, the reception of his work proves that people were shocked by his proposal. The impact of his thought is deep and highly influential. First of all, the publication of his works brought forth the discussion about the role and the limits of virtues in everyday politics. Moreover, he opened a frank discussion that lasts. Later thinkers and politicians attempted to interpret his texts in various ways, feeding the scholarly discussion and the public debate. Machiavelli facilitated later thinkers by giving them the opportunity to openly discuss the *arcana imperii*. Rousseau proposed that Machiavelli, while pretending to have given valuable lessons to kings, he in fact educated the people. As a result, the *Prince* is the book of the democrats. For my part, I think that, despite Machiavelli's real intentions, his

ideas disclosed the real nature of politics. Furthermore, Machiavelli triggered a wide discussion among experts about the relation of ethics and politics and the limitations of it.

J. M.: *What do you feel is the most significant aspect of this work (Il Principe)?*

G. S.: The most significant aspect of *The Prince* is the shift toward political empiricism. He states that "It remains now to see what ought to be the rules of conduct for a prince towards subjects and friends. And as I know that many have written on this point, I expect I shall be considered presumptuous in mentioning it again, especially as in discussing it I shall depart from the methods of other people. But, it being my intention to write a thing which shall be useful to him who apprehends it, it appears to me more appropriate to follow up the real truth of the matter than the imagination of it; for many have pictured republics and principalities which in fact have never been known or seen, because how one lives is so far distant from how one ought to live, that he who neglects what is done for what ought to be done, sooner effects his ruin than his preservation; for a man who wishes to act entirely up to his professions of virtue soon meets with what destroys him among so much that is evil". Machiavelli was adamant that the political discourse should focus on the question of how politics is conducted and not how it

should be conducted. According to him, the failure of empires and republics was due to the fact that previous political thinkers attempted to answer the wrong question. By neglecting experience, they failed, since the bond between “ought” and “is” is quite fragile’.

J. M.: *Machiavelli’s works are sometimes said to have contributed to the negative connotations of the words politician and politics. What do you think of this opinion?*

G. S.: I think it is an exaggeration. The bad reputation of politics and politicians is an ancient story. Aristophanes, in his comedies, heavily criticized the politicians. Later, Roman comedy writers followed in his footsteps. Even Augustine launched a fervent attack on earthly politics. I would rather say that Machiavelli contributed to the opposite: he showed to people that the political actors could not act differently, if they wanted to succeed and benefit the citizens and the state. The politician should dirty his hands, so as to feed the people. You cannot make a cake without dirtying your hands. As a result, Machiavelli defends the politicians against common claims and beliefs.

J. M.: *What do you think Machiavelli would make of contemporary politics?*

G. S.: I think that Machiavelli would have been disappointed by the

fact that in our days there is a lack of leadership, while political actors, as well as legislation prove the dependence of politics on ethics, which is the main cause of inefficiency in the public sphere. In addition, the foundation of politics upon ethics restrains liberty, which was Machiavelli’s constitutive ideal. I think that Machiavelli would be very anxious about the very survival of the so-called Western World, because, according to him, it is almost impossible to repulse states that do not respect the traditional Western set of rules and virtues by following these rules and virtues. If you want to survive, you have to reply in the same way or to impose on those your own rules and virtues.

J. M.: *Many people talk about Machiavelli’s philosophy as a negative approach to authority or leadership. What do you think about the so-called “amorality” of Machiavelli’s Prince?*

G. S.: I could agree with the term “amoral”, which is more accurate than the term “immoral”. Namely, Machiavelli, in certain parts of his writings, held that the politician, when the situation gets tough, should not care about the set of typical virtues, as it was known and established in the pre-modern world. Following these virtues would be a drag, and would prevent the safeguarding of his *stato*, as well as the welfare of the state. We would say that he was an early positivist,

because he supported the separation of ethics and politics, breaking a tradition of centuries. However, he was not a radical positivist. He admitted that “it is necessary for a prince wishing to hold his own to know how to do wrong, and to make use of it or not according to necessity.... And I know that everyone will confess that it would be most praiseworthy in a prince to exhibit all the above qualities that are considered good”. Being virtuous is necessary for a politician in ordinary situations, but not in extraordinary ones.

J. M.: *How was Machiavelli received and interpreted by Greek thinkers from the 17th century onwards?*

G. S.: According to my knowledge, the first Greek thinker who referred to Machiavelli was the

Patriarch Kallinikos III (+1726). In his *Narratio brevis* Machiavelli and his followers are listed among the evil doers and disciples of Satan. Later Neocles Kazazes (1878), professor of Law at the National and Kapodistrian University of Athens, commented on the Florentine’s views. Kazazes, while acknowledging Machiavelli’s amorality, thought of Machiavelli as a great patriot, whose main concern was the safeguarding of his *patria*. Kazazes suggested to his audience to read the *Prince* as a political, not an ethical, treatise. The first and foremost duty of the politician is to safeguard and promote the interest of his homeland, despite the cost. In the 20th century the most perspicacious treatise on Machiavelli was written by Panagiotes Kondyles, who largely reproduced Meinecke’s views on the Florentine political thinker.

„Cum trăim este atât de departe de cum ar trebui să trăim”: contemporaneitatea lui Machiavelli

Interviu realizat de Jozef Matula

Jozef Matula: *Niccolò Machiavelli – filozof politic și om de stat renașcentist italian, secretar al Republicii florentine- este o figură bine-cunoscută în istoria intelectuală europeană. Niccolò Machiavelli etalează mintea vitală a celui care a scris prima lucrare de știință politică modernă, Principele (Il Principe). Cea mai faimoasă lucrare a sa i-a adus reputația de cinic imoral, de intrigant sau de intrigant fără scrupule. A fi „machiavelic” însemna “a urma metodele recomandate de Machiavelli de a prefera oportunitatea în detrimentul moralității; a practica duplicitatea în arta statului sau în comportamentul general; viclean, șiret, intrigant” (Oxford English Dictionary). Este Prințul lui Machiavelli arhetipul manipulării, al insensibilității și al indiferenței față de moralitate și, așa cum spunea Bertrand Russell, “un manual pentru gangsteri”?*

Georgios Steiris: Relația dintre etică și politică a fost o problemă majoră în rândul gânditorilor antici și medievali. În afară de grecii antici și de romani, numeroși autori din mediul sasanid, chinez, mogul, bizantin și arab și-au articulat opiniile pe tema fierbinte a relației dintre etică și

politică. Deși opinia predominantă era aceea că împăratul, prințul sau agentul politic în general ar trebui să fie o persoană virtuoasă, iar guvernarea sa ar trebui să fie definită de un set de virtuți tradiționale, discuția despre imoralitate sau amoralitate în politică a fost mereu prezentă, – inclusiv ca un contraexemplu. La Tucidide, Platon, Aristotel, Polibiu și Plutarh, discuția despre răul politic este prezentă în mod viu. Dacă citiți aceste texte în sens invers, vă aflați într-un domeniu similar cu cel al lui Machiavelli. Lectura Prințului lui Machiavelli ca arhetip al răului, al manipulării, al insensibilității și al indiferenței față de moralitate, este una veche, deși nu este singura. Și anume, Francis Bacon, Rene Descartes, Baruch Spinoza, Jean-Jacques Rousseau, printre alții, au perceput ideile lui Machiavelli într-un mod mai mult sau mai puțin pozitiv și au lăudat utilitatea perspectivei sale. Opera lui Machiavelli nu este cu siguranță “un manual al gangsterilor”. Ea reprezintă un punct de ruptură în istoria gândirii politice, întrucât în cadrul lungii tradiții a oglinzilor prinților Machiavelli a operat precum Oscar Wilde cu al său Tablou al lui Dorian Gray. Prințul lui

Machiavelli se uită în oglindă și își vede adevărata față, precum și în ce măsură implicarea activă în politică îi transformă sinele.

J. M.: *Cum ați descrie impactul lui Machiavelli asupra istoriei gândirii politice?*

G. S.: În cel de-al cincisprezecelea capitol al *Principelui*, Machiavelli ne dă impresia că era pe deplin conștient de noutatea gândirii sale politice. În ciuda faptului că unii cercetători moderni au încercat să-i diminueze noutatea și l-au prezentat ca pe un continuator al politicii umaniste din secolul al XV-lea, receptarea operei sale dovedește că oamenii au fost șocați de propunerea sa. Impactul gândirii sale este profund și extrem de influent. În primul rând, publicarea operelor sale a scos la iveală discuția despre rolul și limitele virtuților în politica de zi cu zi. Mai mult, el a deschis o discuție sinceră care durează. Gânditorii și politicienii de mai târziu au încercat să interpreteze textele sale în diverse moduri, alimentând discuția academică și dezbateră publică. Machiavelli i-a facilitat pe gânditorii de mai târziu, oferindu-le posibilitatea de a discuta deschis despre *arcana imperii*. Rousseau a propus că Machiavelli, deși pretindea că a dat lecții valoroase regilor, de fapt a educat poporul. Ca urmare, *Principele* este cartea democraților. În ceea ce mă privește, cred că, în ciuda intențiilor reale ale lui Machiavelli, ideile sale au dezvăluit adevărata natură a politicii. Mai mult,

Machiavelli a declanșat o amplă discuție între experți cu privire la relația dintre etică și politică și la limitele acesteia.

J. M.: *Care credeți că este cel mai semnificativ aspect al acestei lucrări (Il Principe)?*

G. S.: Cel mai semnificativ aspect al operei *Principele* este trecerea spre empirismul politic. El afirmă că „Rămâne acum să vedem care ar trebui să fie regulile de conduită ale unui principe față de supuși și prietenii. Și cum știu că mulți au scris despre acest punct, mă aștept să fiu considerat prezumțios dacă îl menționez din nou, mai ales că, discutându-l, mă voi îndepărta de metodele altora. Dar, fiind intenția mea de a scrie un lucru care să fie util celui care îl va înțelege, mi se pare mai potrivit să urmăresc adevărul real al problemei decât imaginația ei; pentru că mulți au imaginat republici și principate care, de fapt, nu au fost niciodată cunoscute sau văzute, pentru că modul în care trăiește cineva este atât de departe de modul în care ar trebui să trăiască, încât cel care neglijează ceea ce se face pentru ceea ce ar trebui făcut, își provoacă mai curând ruina decât conservarea; pentru că un om care dorește să acționeze în întregime conform cu profesiile sale de virtute întâlnește curând ceea ce îl distruge printre atâtea lucruri rele”. Machiavelli a fost ferm convins că discursul politic ar trebui să se concentreze pe problema modului în care se desfășoară politica

și nu pe cea a modului în care ar trebui să se desfășoare. În opinia sa, eșecul imperiilor și al republicilor s-a datorat faptului că gânditorii politici anteriori au încercat să răspundă la o întrebare greșită. Neglijând experiența, aceștia au eșuat, deoarece legătura dintre „ar trebui” și „este” este destul de fragilă”.

J. M.: *Se spune uneori că operele lui Machiavelli au contribuit la conotațiile negative ale cuvintelor politician și politică. Ce părere aveți despre această opinie?*

G. S.: Cred că este o exagerare. Reputația proastă a politicii și a politicianilor este o poveste veche. Aristofan, în comediile sale, i-a criticat puternic pe politicieni. Mai târziu, scriitorii de comedii romane i-au călcat pe urme. Chiar și Augustin a lansat un atac fervent la adresa politicii pământești. Aș spune mai degrabă că Machiavelli a contribuit la contrariul: le-a arătat oamenilor că actorii politici nu puteau acționa altfel, dacă doreau să aibă succes și să fie în beneficiul cetățenilor și al statului. Politicianul trebuie să-și murdărească mâinile, pentru a hrăni poporul. Nu poți face o prăjitură fără să-ți murdărești mâinile. Drept urmare, Machiavelli îi apăra pe politicieni de pretențiile și credințele comune.

J. M.: *Ce părere credeți că ar avea Machiavelli față de politica contemporană?*

G. S.: Cred că Machiavelli ar fi fost dezamăgit de faptul că în zilele

noastre există o lipsă de leadership, în timp ce actorii politici, precum și legislația dovedesc dependența politicii de etică, care este principala cauză a ineficienței în sfera publică. În plus, întemeierea politicii pe etică restrânge libertatea, care era idealul constitutiv al lui Machiavelli. Cred că Machiavelli ar fi foarte îngrijorat de însăși supraviețuirea așa-numitei lumi occidentale, deoarece, potrivit lui, este aproape imposibil să respingi statele care nu respectă setul tradițional de reguli și virtuți occidentale, urmând aceste reguli și virtuți. Dacă vrei să supraviețuiești, trebuie să răspunzi în același mod sau să le impui acestora propriile reguli și virtuți.

J. M.: *Mulți oameni vorbesc despre filozofia lui Machiavelli ca despre o abordare negativă a autorității sau a conducerii. Ce părere aveți despre așa-numita „amoralitate” din Principele lui Machiavelli?*

G. S.: Aș putea fi de acord cu termenul „amoral”, care este mai precis decât termenul „imoral”. Și anume, Machiavelli, în anumite părți ale scrierilor sale, susținea că politicianul, atunci când situația devine dificilă, nu ar trebui să se preocupe de setul de virtuți tipice, așa cum era cunoscut și stabilit în lumea premodernă. Urmarea acestor virtuți ar fi o corvoadă și ar împiedica salvagardarea statului său, precum și bunăstarea statului. Am putea spune că a fost un pozitivist timpuriu, pentru că a susținut separarea eticii de politică,

rupând o tradiție de secole. Cu toate acestea, nu a fost un pozitivist radical. El a admis că „este necesar ca un principe care dorește să se mențină să știe cum să facă rău și să se folosească sau nu de acest rău în funcție de necesitate.... Și știu că toată lumea va mărturisi că ar fi foarte lăudabil ca un principe să prezinte toate calitățile de mai sus, considerate bune”. A fi virtuos este necesar pentru un politician în situațiile obișnuite, dar nu și în cele extraordinare.

J. M.: *Cum a fost receptat și interpretat Machiavelli de către gânditorii greci începând cu secolul al XVII-lea?*

G. S.: După cunoștințele mele, primul gânditor grec care s-a referit la Machiavelli a fost patriarhul Kallinikos al III-lea (+1726). În lu-

crarea sa *Narratio brevis*, Machiavelli și adepții săi sunt enumerați printre făcătorii de rele și discipolii lui Satana. Mai târziu, Neocles Kazazes (1878), profesor de drept la Universitatea Națională și Kapodistriană din Atena, a comentat opiniile florentinului. Kazazes, deși recunoștea amoralitatea lui Machiavelli, îl considera pe Machiavelli un mare patriot, a cărui principală preocupare era salvagardarea patriei sale. Kazazes a sugerat publicului său să citească *Principele* ca pe un tratat politic, nu etic. Prima și cea mai importantă datorie a politicianului este de a proteja și promova interesele patriei sale, în ciuda costurilor. În secolul al XX-lea, cel mai perspicace tratat despre Machiavelli a fost scris de Panagiotes Kondyles, care a reprodus în mare parte opiniile lui Meinecke despre gânditorul politic florentin.

VARIA

Participare, emancipare și recunoaștere politică. Re-instituționalizarea Casei Regale a României, ca proiect legislativ: etape premergătoare, implicații legale și constituționale (Partea I)

[Participation, Emancipation and Political Recognition. Re-Institutionalization of the Royal House of Romania, as a Legislative Project: Preliminary Stages, Legal and Constitutional Implications (Part I)]

Alexandru MURARU

Abstract: *The present scientific study tries to follow, analyze and explain, in the political context generated by the transition of the constitutional system and the transformation of the Romanian political institutions, the shaping of a unique institutional project in a republic: the re-institutionalization of royalty. Structured in two parts, the material will try to highlight that the rediscovery of the crown by Romanians overlapped, especially after 2001 and even after 2007, and the usefulness of the Crown's instruments produced the transition from the status of a non-dominant royal house to that of a distinct actor. The paper will also follow the reactions associated with this subject and will try to project this reality under the concept of "new monarchy". This first part analyzes constitutional issues, the context of post-communism and Eastern Europe, as variables of the institutionalization of royalty and some of the stages preceding the re-institutionalization of the Royal House, such as the status and actions of the King until NATO and EU accession, but also the creation the first unique institutional instrument of cooperation between a Republican Government and the royal house (2002).*

Keywords: *Royal House of Romania, Reinstitutionalization, King Michael, Princess Margaret, Political Participation, the Custodian Crown.*

Introducere

Studiul de față își propune, plecând de la realitățile politice, pro-

blemele constituționale, contextul regional, felul în care s-au născut instituțiile, cadrul constituțional și normativ, să demonstreze parcursul

participării, emancipării și recunoașterii politice a instituției regalității, precum și incidența acestora asupra sistemului legislativ și constituțional. Articolul științific va încerca să evidențieze că redescoperirea coroanei de către români a suprapus, în special după 2001 și chiar după 2007, o imagine distinctă a două realități, casa regală devenind un actor unic în societate. Trecerea de la statutul de casă regală nedomnitoare la cel de actor distinct al societății a dat naștere unui proiect inedit, cu precedente foarte puține în afara UE: reinstituționalizarea Casei Regale a României și punerea acesteia într-o formă oficială de actor independent, autonom, unde Parlamentul, izvorul principal al suveranității – potrivit Constituției republicane – va juca un rol important. După trecerea la cele veșnice a ultimului Rege (decembrie 2017), șef al Casei Regale, s-a produs astfel o nouă situație inedită. Moștenitorul tronului va prelua poziția de „Custode al Coroanei”, fiind astfel, pentru prima dată, într-o republică, când casa regală, ca instituție, născută în 1866, era condusă de un membru care nu deținuse poziția de monarh.

Plecând de la principalele elemente tehnice legislative ale proiectului de lege privind așezarea unui cadru instituțional de funcționare a casei regale a României, lucrarea va evidenția principalele modificări ale acestuia, avantajele, câștigurile, obstacolele, dar și vulnerabilitățile acestui demers. Care sunt principalele atri-

buții și care este istoricul demersului? Cum va funcționa această nouă „instituție”? Cum va „absorbi” rolul istoric, simbolic, tradițional, legitimator al acesteia această nouă formulă? Cum va fi acceptat de susținătorii sau, deopotrivă, opoziții restaurației? Care au fost pașii urmați de proiectele legislative care au urmărit formule diferite în etapele premergătoare deciziilor politice? Cum s-au poziționat partidele politice și liderii acestora? Care a fost atitudinea Executivelor, a Legislativelor (în raport cu schimbările electorale, politice, contextuale), eventual cum au influențat partidele sau doctrinele acestora poziționarea față de acest demers? Lucrarea va urmări, totodată, și reacțiile asociate acestui subiect și va încerca să proiecteze această realitate sub conceptul de „noua monarhie”.

Problemele Constituției

Poate părea un paradox, însă orice dezbateri despre modificarea legii fundamentale după 1989, a implicat, de-a lungul timpului, două teme esențiale care au favorizat și, în același timp, au defavorizat progresul oricărui demers de schimbare, de îmbunătățire și, în definitiv, de evoluție constituțională. *Problema legitimității formei de guvernământ și „chestiunea monarhică”* s-au regăsit, direct sau indirect, asumat politic sau nu, în toate formulele și în pozițiile publice sau instituționale exprimate, astfel încât actul fundamental a fost mereu pus sub semnul lipsei de

consens. Istoricul și constituționalistul Eleodor Focșeneanu a anticipat¹, la începutul anilor '90, că multe dintre polemicile purtate sufereau de acest handicap, de a fi „o întrecere sterilă”, de circumstanță, iar de această insuficiență doctrinară erau culpabilizați atât cei „tributari trecutului apropiat”, cât și „cei care aspirau la o reală democrație”.

O altă problemă disputată și discutată aproape instantaneu atunci, când venea vremea dezbaterilor despre legea fundamentală, era *continuitatea constituțională*. Politologul și constituționalistul Ioan Stanomir, într-o lucrare despre limbajul și principiile proiectelor de legi fundamentale elaborate în Principate până la 1866, aprecia² că legea fundamentală, instituită odată cu venirea Principelui Carol, semnifica „plasa-re constituției în vârful unui sistem piramidal de validare a normelor juridice” ce „încheia un ciclu de evoluție ale cărui începuturi datează din momentul primelor tatonări reformatoare”.

Cu excepția constituțiilor din perioada comunistă, legile fundamentale de până la 1948 au fost acte fondatoare care au așezat sistemul instituțional, juridic, legal și cel al drepturilor și libertăților pe calapodul unui filon al modernității și al modernizării, în care regalitatea era punctul cheie al echilibrului politic, cheia de boltă a sistemului constituțional. De aceea, istoria recentă marchează momentul repunerii (parțiale) în vigoare a Constituției din 1923 după 23 august 1944 drept un

act restaurativ constituțional, cu re-așezarea Tronului și a instituției regalității în centrul sistemului politic, ca garant al drepturilor și libertăților civile și al separației puterilor. Rup-tura tradiției constituționale, produsă la 30 decembrie 1947, a continuat după 1989, așa cum au remarcat unii specialiști în drept constituțional.

O altă dificultate în a trata diferențele resorturi care au congestionat proiecțiile și parcursul constituțional a fost o raportare defectuoasă la binomul *legitimitate vs. legalitate*. Focșeneanu a subliniat că esența unui nou proiect constituțional, după prăbușirea unei dictaturi totalitare întinsă pe patru decenii, nu era doar statul de drept, ci definirea acestei noțiuni pornind de la „existența unui pact fundamental între națiune și putere”³. Așadar, aprecia Focșeneanu, „nu legalitatea este caracteristică statului de drept, ci legitimitatea”, care funcționează ca o garantare reciprocă a cetățenilor și a legilor, „ca un pact cu drepturi și obligații între putere și cetățean”. Totodată – spunea acesta – pactul fundamental, născut prin elaborarea unei constituții, un „contract social” între putere și cetățeni posedă, de fapt, principala filozofie a construcției politice a statului – mandatul acordat puterii de „a administra societatea în numele și în folosul ei”. De asemenea, ca parte a acestei filozofii juridico-politice, în acord cu evoluția societății civile de la un moment dat, cel care a acordat mandatul – sublinia eminentul jurist – are și dreptul de a schimba termenii acestuia adică „punerea de acord a

constituției cu evoluția societății civile trebuie făcută tot de națiune”.⁴

Contextul postcomunismului și a Europei de Est, ca variabile ale instituționalizării regalității

Dacă, așa cum am subliniat mai sus, problema legitimității formei de guvernământ, chestiunea monarhică și continuitatea constituțională, au reprezentat, de-a lungul timpului, borne în drumul proiecțiilor constituționale, procesul de re-instituționalizare a casei regale a României a fost unul aproape unic în regiune și a cuprins desfășurări neașteptate, uneori independent de evoluțiile politice, alteori concomitent cu acestea. În ultimii ani, la distanță de aproape 80 de ani, pentru prima dată după abdicarea impusă regelui Mihai și abolirea monarhiei, instituțiile fundamentale ale statului român republican – Guvernul și Parlamentul – au pus în discuție și dezbateră publică un proiect legislativ care „restituționalizează” Casa Regală a României, incluzând-o în schema statală de „participare politică”. Societatea de astăzi percepe Familia Regală ca pe un actor distinct, care a reușit să-și câștige un rol care nu i s-a acordat apriori, care a reușit să se facă utilă într-un regim republican, care a reușit, în definitiv, să convingă că toate fobiile anilor '90 despre regalitate și dinastia românească au fost în bună măsură lipsite de fundamente reale.

Constituția din 1991, ulterior modificată în 2003⁵ pentru a facilita

aderarea României la cele două mari procese continentale care au modificat și securizat Europa din punct de vedere al stabilității, securității și prosperității, a impus limite nerezonabile ale revizuirii în privința formei de guvernământ, lucru remarcat de numeroși constituționaliști⁶. Capitulul „Limitele revizuirii”, care pune laolaltă forma de guvernământ cu alte caracteristici ale statului român – introduse aici în mod firesc, de altfel (caracterul național, independent, unitar și indivizibil al statului român, integritatea teritoriului, independența justiției, pluralismul politic și limba oficială, garantarea drepturilor și libertăților fundamentale ale cetățenilor) – reprezintă o emblemă politică specifică anilor '90, o excludere a unei opțiuni populare, în lipsa unui referendum care să fi legitimat actuala formă de guvernământ⁷. Constituția în vigoare, în schimb, nu exclude existența unei instituții a regalității, un organism instituțional-birocratic, cu atribuții specifice unei comunități de familie, dar cu atribuții de reprezentare între instituțiile recunoscute de sistemul parlamentar. Nașterea instituțiilor în sistemele democratice a fost îndelung studiată în științele politice sau în cele economice, dar un model aplicabil pentru cazul românesc nu poate fi adăugat, tocmai pentru că emanciparea instituției regalității este oarecum⁸ fără precedent nu doar pentru Europa de Est sau regiunea Balcanilor, dar și pentru restul statelor din lume. Evoluțiile din Europa Centrală și de Est după prăbușirea comunismului au

inclus participarea politică a numeroși actori politici care fuseseră excluși din sistemul politic, civic sau instituțional odată cu instaurarea democrațiilor populare sau socialiste la sfârșitul anilor '40.

Profesorul Jonathan Eyal, director de studii la *Royal United Services Institute* din Marea Britanie, remarca la începutul anilor '90, faptul că în Europa existau realități distincte și diferite în privința regalității, a participării politice, a normelor constituționale, a simbolurilor asociate, a discursului public. Inclusiv în interiorul fostului bloc comunist sau în Balcani existau diferențe majore, ceea ce atrăgea automat o decuplare de la modelul european și de la evoluția politică de ansamblu a statelor eliberate de sub tutela Uniunii Sovietice. Analiza sublinia că Europa de Est stabilea o particularitate negativă în privința noilor constituții și a practicii noilor regimurilor democratice: dacă în Uniunea Europeană a acelui timp, jumătate dintre state erau monarhii, reversul era paradoxal – „doar în jumătate din republicile existente din Uniunea (erau) aleși președinți direct – Franța – președintele exercita o putere efectivă executivă”, ceea ce atrăgea concluzia autorului că – „ideea că un șef de stat ales în mod public este cea mai bună expresie a unui guvern democratic nu este, prin urmare, conformă cu practica și realitățile din Europa”. Eyal aprecia faptul că „cei mai populari șefi de stat erau cei care se opuneau dispoziției electorale predominante, fie că erau președinți

de republici sau monarhi în funcțiune, cum era exemplul regelui belgian Baudouin, un rege respectat, într-o țară adânc divizată de clivaje. Contextul postcomunist era marcat de problemele legate de corupție, populism, lipsă de legitimitate sau de implicare, însă diferența – remarca politologul Jonathan Eyal – o făceau constituțiile și consensul politic față de actorii care ar fi putut participa la viața politică, emancipa și consolida valorile democratice, dar și atitudinea față de valori vestice: „Aranjamentele constituționale sunt mai clare în republicile cehă, slovacă și maghiară, unde președinții sunt aleși în mod direct, dar există în principal roluri onorifice”. În celelalte state estice, în special în Balcani, existau grave probleme ce distorsionau relația Constituție-cetățean-sistem politic-consolidare democratică, și concluzia analizei era că multe din țările din Est, în bună măsură, se întorseseră la practicile și modelele lor tradiționale de guvernare⁹.

Demantelarea și analiza proiecțiilor constituționale de la începutul anilor '90 confirma o deturnare a mecanismelor de elaborare a actelor fundamentale și a procesului de legitimare a actorilor politici și a instituțiilor democratice: „Toate fostele state comuniste au constituții impuse de sus în încercarea de a-și învăța poporul democrația, mai degrabă decât contractele create de națiuni, care deja cred în virtuțile democrației. Acest lucru nu înseamnă neapărat că experimentele democratice ale regiunii vor eșua, dar

implică un proces de încercare și de eroare în care unele țări au avut rezultate mai bune decât altele. Europa de Est are parlamente care doresc să fie guverne, guverne care acționează în calitate de parlamente și președinți care adesea se abțin de la atribuțiile lor oficiale”. Blocarea participării politice a unor actori externi și concentrarea sau personificarea deciziilor politice erau remarcate drept procedee care opriseră o reinstituționalizare a altor formule de dispersare a puterii. Cazurile României și Bulgariei (mai puțin a Serbiei) erau cele mai notorii și elocvente în acest sens pentru că, pe de o parte, legitimitatea noilor administrații politice era serios pusă la îndoială („și va continua să fie pusă la îndoială pentru o vreme încoace), iar, pe de altă parte, pentru că „redescoperirea unui trecut regal” – un fenomen amplu pentru întreg blocul post-sovietic, restaurarea monarhiei părea cel mai probabilă în cele două state¹⁰.

Din perspectiva analizelor occidentale, precum cea a profesorului Eyal, România și Bulgaria deveneau astfel două modele unde experiențele postcomuniste produceau aproape involuntar o tensiune între noua ordine politică constituțională și articularea unei alternative politice neinstituționalizate. Era evidențiat faptul că, în ultimul secol, România avusese nu mai puțin de șapte constituții, ceea ce făcea imposibilă construcția unui sistem predictibil și impunerea unor mecanisme coerente care să oprească atât personificarea

puterii, cât și metode de eludare a alternativelor politice sistemice, cum ar fi – impunerea unei constituții republicane fără posibilitatea modificării sale. Concluzia deschidea calea spre o construcție imaginată pe termen lung, un eșafodaj ancorat în demersul general european de democratizare și prosperitate, nu doar prin conexiunile regalității cu celelalte monarhii în funcțiune sau cu dinastii de pe continent, ci cu alternative pe termen lung, care să producă o reabilitare generală a fostelor state comuniste, un model de integrare a acestora, combinând legitimitatea istorică și legăturile naturale cu jumătate din statele Uniunii Europene.

Profesorul australian de științe politice, Leslie Holmes, a realizat, la sfârșitul anilor '90, o matrice cu paisprezece variabile reprezentative, necesară pentru analiza statelor postcomuniste, cu aplicabilitate mare pe cazul României. Printre acestea, putem identifica cel puțin trei variabile care au frânat apariția unei instituții a regalității la începutul anilor '90 și au politizat discursul public favorabil și tema în sine, astfel încât au împins și au propagat reinstituționalizarea în anii 2000, atât în România, cât și în Bulgaria, Serbia sau Muntenegru. Astfel, *cinismul și/sau neîncrederea în instituțiile politice*, ca orientare în privința liderilor s-a manifestat în conexiune cu disputele parlamentare, partide politice sau autorități publice și a avut ramificații în legăturile corupte și rețelele informale prin care est-europenii intermediu relația stat-cetățean în co-

munism. În acest sens, postcomunismul a generat o nevoie acută a liderilor și a clasei politice de a alimenta, de a consolida și de a crea în fond încrederea comunității în instituții, în statul de drept, în constituționalism, iar multe dintre aceste deziderate s-au prelungit dincolo de alternanța la putere din 1996. O altă variabilă identificată de Holmes în matricea de citire a postcomunismului a fost *vidul ideologic*, sau chiar variabila *respingerii teologismului și a marilor teorii*. Scepticismul generat de anii grei ai tranziției politice și economice au îndepărtat „marile teorii” și a dus la lipsa existenței unei „ideologii fundamentale”, consensualistă în societate și legitimată prin acceptarea largă. *Confuzia morală* a fost o altă dimensiune foarte prezentă în climatul politic și social după prăbușirea comunismului care a favorizat practic regăsirea unei părți consistente din cetățeni în valorile regalității. Deși unii lideri postcomuniști au încercat să ofere asemenea căi morale – remarcă Holmes – acestea au fost excepții și nu au putut substitui nevoia de repere pe care societățile le-au resimțit după prăbușirea comunismului. În fine, *problemele legitimării* au însemnat lipsa de experiență, de eficiență a unor elite politice implicate în establishment-ul politic și administrativ de la începutul anilor '90, iar în cazul multora, participarea anterioară la sistemul comunist sau validarea lor ca elite politice în vechiul regim a făcut practic imposibilă credibilizarea și

legitimarea lor și a acțiunilor lor în noul sistem constituțional și statal¹¹.

Aceste caracteristici au generat o așteptare semnificativă și o lipsă de reprezentare care s-a perpetuat spre sfârșitul postcomunismului, transformându-se într-o nevoie de instituționalizare a unui rol nou, nedefinit, dar intuit și așteptat, al regalității în Europa de Est. În plus, exponenții regalității au fost foștii monarhi europeni, care avuseseră un parcurs onorabil la încheierea domniilor lor și în lunga lor așteptare reprezentau ecurile unor părți din societatea postcomunistă atentă la discursul istoric, la construcția noilor sisteme constituționale și mai ales la modul în care noile sisteme politice făceau sau nu legătura cu valorile vestice, occidentale și cu perioada de dinaintea instaurării comunismului. Aceasta a fost în definitiv mesajul cu care regalitatea anticipa procesul reînstituționalizării sale: legitimitatea istorică, continuitatea constituțională cu tradiția democratică a perioadei interbelice și alternativa la noul sistem și la elitele postcomuniste. Ceea ce s-a adăugat la variabilele identificate de Holmes a fost o tensiune neașteptată care a furnizat regalității conservarea unui mesaj de alternativă nepolitică, principială, statală, statornică și constantă la ceea ce valorile succesive de guvernări, parlamente și decizii produsese. Mai mult, așa cum remarcă¹² Jonathan Eyal, referindu-se în 1994 la situația Regelui Mihai și a lui Simeon al II-lea de Saxa Coburg-Gotha, „foștii monarhi din zonă pot

îndeplini o funcție foarte utilă: pot da o legitimitate constituțională care în prezent lipsește. Aceasta oferă o legătură între trecut și prezent, care reușește, de asemenea, să ocolească existențialistii naționaliști”. În același timp, perspectiva restaurației putea da un sens politic unui gol istoric și identitar, un crez puternic noilor societăți din răsăritul Europei. Eyal își încheie analiza cu o concluzie care întărește ideea potrivit căreia reinstituționalizarea regalității producea o schimbare profundă la nivelul mentalităților, a opoziției politice, inclusiv într-o formă de binevenită toleranță la adresa liderilor postcomuniști (atât de huliți și de ostilizați, unii dintre ei), cât mai ales ar fi schimbat climatul politic în Europa Occidentală, transformând regalitatea, dându-i mai multă influență politică: „Prezența lor ar putea asigura partidelor locale de opoziție că astfel comunismul nu se poate întoarce, în timp ce, paradoxal, le oferă foștilor comuniști cea mai bună protecție împotriva represiunii. Este greu să scăpăm de concluzia că un amestec de lideri aleși și neafiliați oferă întregii Europe stabilitate și legitimitate națională, un amestec între tradițiile prețuite și continuitatea istorică necesară. Întoarcerea monarhilor din Balcani ar putea avea un rezultat suplimentar mai aproape de casă: ar putea permite verilor lor din Europa de Vest să pretindă că s-au întors și ei «în afaceri»”¹³.

În același context postcomunist, degradarea încrederii în instituții și în capacitatea acestora de a performa

pentru consolidarea statelor și progresul democrațiilor est-europene, a creat nevoia unor noi instrumente instituționale atipice. Cercetările privind teoria democrației au arătat¹⁴ nu numai că nu toate democrațiile nu sunt la fel, ci că elementele esențiale precum sistemele de reprezentare, supervizarea și organizarea puterilor, metodele de organizare, drepturile legale, formulele de asociere ale cetățenilor, variază în interiorul aceluiași tip de regimuri democratice. Altfel spus, existau particularități majore între aceleași regimuri din Europa de Est, ceea ce făcea dificilă o regulă general acceptată în construcția instituțiilor, efectele lor și condițiile istorice în care se produc acestea. Reinstituționalizarea regalității a fost în acest sens, din această perspectivă, pentru cazul românesc, un efect advers al slabei performanțe a instituțiilor.

Totodată, deși există numeroși alți factori care influențează durabilitatea democrației, precum mediul politic și stabilitatea internațională, climatul economic sau instituțiile politice, alegerea instituțională este determinantă, ca și, așa cum remarcă Robert Dahl, – durabilitatea în timp a democrațiilor. Cu cât acestea sunt mai vechi și au o întindere mai mare temporală, cu atât cresc șansele ca democrația să nu eșueze. Totuși, cercetătorii au ajuns la concluzia că nu există o tendință mecanică, ci un cumul de factori, numeroase cazuri de state cu regimuri democratice eșuând, chiar dacă aveau o componentă temporală importantă: „Abili-

tatea democrației de a supraviețui este o problemă de politică”. Mai mult, nu doar parlamentarismul contează și sistemele electorale, ci și instituțiile sunt cele care contează, ceea ce face ca, pentru cazul românesc, instituționalizarea regalității să primească validarea acestor factori: cu cât democrația românească s-a consolidat, a existat o alternanță la putere, instituțiile și-au reglat oarecum mecanismele democratice și de distribuire a puterii și a bunurilor, cu atât mai mult au fost posibile condițiile pentru apariția unei instituții formale, iar apoi informale.

Alte cercetări actuale, care întăresc, indirect, teza noastră, potrivit căreia a existat un climat politic particular, după postcomunism, care a favorizat emanciparea regalității, vorbesc despre un scepticism¹⁵ cronic al cetățenilor est-europeni în privința democrației, scepticism care nu este doar rezultatul corupției sau performanțelor economice. În general, regimurile comuniste au încurajat cetățenii să nu fie critici la adresa acțiunilor guvernamentale ale puterii, atitudini care în multe cazuri au persistat de-a lungul vieții, ceea ce a favorizat, odată cu prăbușirea comunismului, nașterea unor speranțe în cascadă pentru categorii sensibile la ideea legitimității istorice și a continuității constituționale. Totodată, în democrațiile est-europene, primul deceniu al postcomunismului a fost sinonim cu o lipsă acută a consensului național, cu ridicarea unor lideri din nomenclatura comunismului târziu, cu deteriorarea situației

economice, cu inhibarea democrației și a vocilor care remarcau că schimbarea sistemică avea toate șansele să fie ratate. La scurt timp după ce instituțiile fundamentale au eșuat în a fi reformate, s-a ajuns la teoria schimbării sistemului pentru a înlocui actorii¹⁶, element esențial în parcursul instituționalizării regalității.

Etape premergătoare reînstituționalizării Casei Regale

Cazul românesc se individualizează între experiențele regalității din Europa de Sud-Est din câteva considerente istorico-empirice. În primul rând, regalitatea românească a fost baza politică și identitară pentru noua societate și statul român modern. Monarhia românească nu a fost doar un sens politic pentru cadrul constituțional care a garantat emanciparea României ca stat național și unitar, dar, așa cum au fost foarte puține cazuri în Europa de Est și chiar în lume, regalitatea românească a fost centrul lumii românești de la mijlocul secolului XIX și până la 1947, „ultimul an al României moderne”, care încheia practic „epoca modernă a istoriei României care începuse cu slăbirea legăturilor cu Estul și deschiderea față de Vest, luase sfârșit”¹⁷. Regalitatea românească nu fusese doar o soluție de moment, un compromis al elitelor politice față de situația internă și de agenda geopolitică europeană, ci a fost inspirația unei generații pentru a pregăti independența și modernizarea României.

În mod natural, regalitatea românească aduce, la acea vreme, o integrare în Europa caselor regale și o dimensiune suprastatală a diplomației pentru recunoașterea noului stat. Monarhismul românesc a adus, de asemenea, prima constituție care a așezat instituțiile și raporturile dintre ele, a fondat statul de drept și a încurajat elitele să fie implicate în viața socială și politică a țării. Dar poate mai mult decât toate acestea, regalitatea românească a fost centrul societății și a instituționalismului românesc, un simbol care a radiat vreme de opt decenii, astfel încât aceasta devine congruentă cu cele mai importante realizări ale României și principala variabilă politică statală în noul context după schimbarea raporturilor geopolitice după Congresul de la Berlin (1878), din preajma celor două conflagrații mondiale, a perioadei interbelice și inclusiv a confruntării finale cu comunistii. În aceste ipostaze, Coroana devine simbolul consolidării statului național, al garanției constituționalismului, al stabilității, iar implicarea instituției în multiple crize politice (prin soluționarea fericită sau nefericită a acestora) a fundamentat ideea unui eșafodaj asumat de către societate și de către clasa politică autohtonă. Tocmai de aceea cei mai dificil ani ai vieții politice interne ani ai perioadei 1866-1947 au fost cei în care atribuțiile tronului au fost uzurpate, perioada fiind concomitentă și cu restrângerea drepturilor civile și a inhibării democrației.

În al doilea rând, ruptura de la 30 decembrie 1947 nu a fost provocată nici de societate și nici de mediul politic intern în totalitate, astfel încât lipsa de legitimitate a schimbării formei de guvernământ și a regimului politic au decuplat doar parțial *regalitatea instituționalizată*. În timpul exilului familiei regale, părți din elita politică interbelică și postbelică – cei care luaseră drumul străinătății și care au încropit formule de asociere politică sub diverse denumiri – au activat ca grupuri politice de diferite orientări, recunoscând, într-o majoritate covârșitoare dimensiunea suverană a lui Mihai I, ca lider al exilului și al lumii libere. Această realitate a creat o *continuitate minimală* a regalității românești instituționalizate, iar refuzul lui Mihai I de a se implica într-o coordonare directă a Comitetului Național Român¹⁸, și de a rămâne într-o expectativă politică inclusiv în interiorul exilului – fără acțiuni subversive sau polemici zgomotoase legate de lupta pentru putere (așa cum s-a întâmplat în cazul altor monarhi din exil) – a creat premisele pentru o etapă premergătoare reinstituționalizării.

În același timp, pe perioada exilului familia privată a Regelui Mihai și viața sa personală au fost în plan secund, ceea ce a continuat să ofere cadrul unei regalități oficiale. Neutralitatea lui Mihai I în raport cu dimensiunea politică cotidiană, dar nu cu marile teme și abuzuri ale regimului totalitar comunist a oferit un teren favorabil unei reveniri legitime și instituționale. Totodată,

păstrarea legăturilor cu casele regale europene, oferirea titlurilor oficiale propriilor fiice, respectarea cutumelor și a statutului casei regale, dar și o comunicare permanentă într-un ritm de suveran în funcțiune, toate acestea au adăugat continuității noi argumente pentru ca filonul instituționalizat să fie păstrat.

După prăbușirea regimului totalitar procesul reinstituționalizării, în primul deceniu postcomunist, nu a fost o prioritate. Conflictele cu puterea politică de la București, care au îngrădit vreme de aproape opt ani accesul în țară al monarhului, obstrucționarea sa publică, trivializarea, în continuare, după patru decenii de regim totalitar a însemnelor regalității, contestarea oficială a legitimității istorice și a meritelor sale istorice au făcut ca tema instituționalizării să fie înlocuită cu cea a luptei pentru redobândirea locului istoric și politic în conștiința românească și în spațiul public autohton.

Cu toate acestea, Mihai I a continuat comportamentul public de fost monarh care nu renunțase la redobândirea atributelor regale și, în deosebi, a locului său în istoria și memoria publică. Sunt în acest sens de notorietate numeroasele sale turnee în Europa și America de Nord pentru a pleda cauza sa pentru consolidarea democrației, apărarea drepturilor omului, promovarea toleranței și a respectului pentru diversitate și alteritate. În același timp, regele sublinia derapajele puterii postdecembriste, mecanismele de eludare a mijloacelor democratice

pentru desfășurarea unei competiții echilibrate între actori, îndepărtarea instituțiilor de rolul lor în servirea interesului public, dar și nevoile țării sale.

Un exemplu¹⁹ în acest sens este, între altele, turneul desfășurat de Mihai I în Statele Unite ale Americii, în 1992, atunci când România mima experiența unui guvern tehnocrat, dar, ținându-și ultimul său rege în afara granițelor, puterea de la București nu făcea decât să se izoleze de mediul internațional și să se lipsească de un instrument de lobby eficient și credibil, așa cum ar fi putut reprezenta regele națiunea în exterior. Asumată unilateral totuși, în postura de ambasador extraordinar al țării – cel care alăturase la mijlocul anilor '40, printr-un act temerar, țara de Națiunile Unite –, ultimul monarh din Balcani participant efectiv la cel de-al doilea război mondial, chema elita occidentală și diaspora românească la solidaritate în vederea obținerii Clauzei Națiunii cele mai Favorizate, însoțită, în același timp, de o argumentație pro-domo în favoarea sistemului monarhic. Evenimentul ipostazia practic o dimensiune a instituționalizării rolului său într-un cadru nou: după prăbușirea comunismului, în zorii unei democrații firave, obstrucționat în continuare, regele pleda pentru societatea și națiunea românească, convins fiind că zorii revenirii sale în „haina” unui personaj deasupra politicii era aproape.

Cea mai vizibilă și mai vibrantă activitate publică în sensul redo-

bândirii instituționalizării regalității a fost congruentă cu prima colaborare oficială dintre autoritățile oficiale de la București și Mihai I. Aceasta s-a materializat prin turneul pentru susținerea candidaturii²⁰ României la statutul de membru cu drepturi depline în Alianța Tratatului Atlanticului de Nord. „Competiția” desfășurată inițial în 1997 în vederea dobândirii unui *Membership Act Plan* la summit-ul de la Madrid a fost mai mult una simbolică, România nu îndeplinea atunci numeroase criterii, iar aranjamentele geopolitice din acel moment nu favorizau țara noastră după ani de stagnare și izolare economică.

În cancelariile europene, cursa era deja asumată, astfel încât Ungaria, Polonia și Republică Cehă au fost invitate, în iulie 1997, să se alăture celei mai mari alianțe politico-militare din istorie. Cu toate acestea însă, misiunea regelui a fost asumată drept una „istorică”, așa cum consilierii săi aveau să dezvăluie ulterior: „Nu încapе îndoială că își vedea această misiune ca pe una istorică, care avea să-i încununeze munca de o viață. (...) Însă eforturile regelui nu au rămas nerăsplătite și, cu toate că e întotdeauna dificil să indici legătura cauzală între o inițiativă diplomatică și rezultatul acesteia, în mintea mea nu e nicio urmă de îndoială că demersurile diplomatice ale Regelui Mihai au avut un impact important. În primul rând, au pus presiune asupra reprezentanților NATO să declare explicit, la finele Summitului de la Madrid, că

extinderea rămâne un proces, mai degrabă decât un examen cu admiși și respinși. În al doilea rând, a elevat cu adevărat imaginea României și a atras atenția comunității internaționale asupra potențialelor contribuții în materie de securitate pe care le-ar fi putut aduce România. În sfârșit, a animat guvernele României pentru a lucra mai serios în vederea aderării țării atât la NATO, cât și la Uniunea Europeană”²¹.

Relevanța acestei descrieri este dublată de cele opt vizite oficiale realizate de Mihai I și alți membri ai familiei regale în cele mai importante monarhii constituționale de pe continent, beneficiind de întreaga recunoaștere formală a instituțiilor statului – Guvern, Președinție, Minister de Externe, Ministerul Apărării, ambasade etc. – , evenimente care au coincis cu o recunoaștere implicită a rolului jucat de Mihai I în istoria națională și de dimensiunea instituțională a potențialului său. Schimbarea de guvern din anul 2000 și revenirea celor care-i blocaseră accesul în țară lui Mihai I vreme de aproape un deceniu după prăbușirea comunismului, a demonstrat că procesul integrării euro-atlantice și a pre-instituționalizării regalității era aproape ireversibil, misiunea de ambasador extraordinar a Regelui nu doar că nu mai putea fi ignorată, dar în noul context internațional și politic intern, aceasta devenise o componentă aproape indispensabilă construirii credibilității României în plan extern. Cele două procese erau concomitente, revenirea în lumea demo-

crațiilor libere și accesarea în cele mai mari alianțe politico-militare din istorie puneau țara noastră în situația de a regândi instrumentele sale diplomatice, de reprezentare, atât la nivel intern cât și extern.

Dacă turneul regelui și al familiei regale pentru susținerea aderării României la Alianța Nord-Atlantică a continuat și în 2002 (în lunile martie-septembrie) în aceleași monarhii europene, contextul instituționalizării a beneficiat de noi argumente. Mihai I era singurul șef de stat participant efectiv la cel de-al doilea război mondial, regele era simbolul istoriei Europei de Est din spatele Cortinei de Fier care revenea în Europa și totodată purtătorul celei mai simbolice puteri – istorice și memoriale. Soveranul reprezenta ultimul monarh din Europa de Est, ocupată de sovietici după 1945. Mihai I era singurul lider istoric activ, recunoscut de Statele Unite, Marea Britanie, Franța și comunitatea internațională drept „erou”, o instituție în sine care lega vechiul continent de ceea ce Europa recompunea în termeni geopolitici după prăbușirea comunismului. Toate acestea se suprapuneau peste o activitate diplomatică intensă: așa cum remarca recent însăși casa regală, „de la vârsta de 75 de ani la cea de 93 de ani, Regele Mihai a cunoscut cei mai prolifici ani de activitate oficială externă din întreaga sa viață”²². Începând cu turneul din anul 1997 și până 2014, șeful casei regale a României întreprins zeci și sute de angajamente, iar membrii familiei nedomnitoare au susținut

peste 10.000 de angajamente publice în interiorul țării, care au cuprins nu mai puțin de 315 vizite oficiale în străinătate²³.

Aceste realități au făcut posibilă crearea unei noi instituții care să contribuie la susținerea dialogului dintre organismele statului republican și casa regală a României. Astfel, în perioada septembrie 2002 – octombrie 2008, a funcționat, la nivelul Executivului, o structură unică în între republicile candidate și membre ale Uniunii Europene și NATO, prin personificarea unei poziții a unui membru al unei case regale nedomnitoare în interiorul Guvernului – *Biroul Reprezentantului Special al Guvernului României pentru Integrare, Cooperare și Dezvoltare Durabilă*. Modelul în sine nu era nou pe scena instituțională, membri ai caselor regale europene deținând asemenea poziții în Marea Britanie, Danemarca, Spania, țările de Jos, dar pentru o republică era cu totul neobișnuit și unic în lume. Modelul bulgar, unde Simeon de Saxa Coburg-Gotha a deținut poziția de prim-ministru, în fruntea unei coaliții de partide și organizații civice, născuse acest unghi de interpretare și reconsiderare instituțională în regiune, a unei noi paradigme unde casele regale tradiționale, nedomnitoare, își aduceau aportul la revenirea propriilor țări în familia europeană și a democrațiilor libere. Serbia a adus, de asemenea, familia regală în primul planul politicii, printr-o colaborare activă cu mediul politic. Traversând guverne de orientări politice diferite

(social-democrată, liberal-populară, liberal-conservatoare), cicluri electorale din care au rezultat schimbări de guverne și prim-miniștri diferiți în funcție, modelul instituțional românesc a reprezentat un vehicul prin care s-a dat o formulă oficială regalității, pentru a pune în valoare mai adecvat instrumentele sale de complexe în a servi interesele majore, fundamentale, ale statului român. Organismul creat a beneficiat de neutralitate politică și prin situarea în structura tehnică guvernamentală, acesta a servit o componentă esențială în procesul de aderare a României la Uniunea Europeană, fiind un liant între factorul politic și mediul civic, asociațional, comunitar. Astfel, această paradigmă instituțională de reprezentare a consensualizat și a întărit perspectiva reconcilierii cu trecutul monarhic. Prin anvergura sa dată de componenta regalității, prin puterea sa dată de

forța unor pârghii guvernamentale de la nivelul Executivului, prin acțiunile și angajamentele sale – circa 700 pe an, ceea ce o apropia de o instituție fundamentală a statului, cum ar fi ministerele, agențiile, ambasadere – acest melanj instituțional de identitate, tradiție și simbol *Biroul Reprezentantului Special* – a fost o formulă inedită de instituționalizare a regalității într-o republică. Pentru prima dată după 1947, Executivul a sprijinit vreme de șapte ani, prin documente oficiale, o structură care recunoștea casa regală, titlurile oferite de regalitate, dar și, indirect, importanța acestei tradiționale instituții în istoria țării și în prezentul românesc. Utilitatea acestei structuri poate fi evaluată prin de rezultatele sale, de continuitatea sa și în general de modul în care a fost receptată de actorii politici, societate, mass-media sau partenerii internaționali²⁴.

Note

¹ Eleodor Focșeneanu, *Istoria Constituțională a României (1859 – 1991)*, Ediția a II-a revăzută, Editura Humanitas, București, p. 9.

² Ioan Stanomir, *Nașterea Constituției: limbaj și drept în Principate până la 1866*, Editura Nemira, București, 2004, p. 411.

³ Eleodor Focșeneanu, *op. cit.*, p. 182.

⁴ *Ibidem*, p. 183.

⁵ Constituția României din 1991 a fost adoptată printr-o ședință susținută în plenum Adunării Constituante din 21 noiembrie 1991, ulterior publicată în Monitorul Oficial înainte (sic!) de validarea prin plebiscit, și doar apoi

suspusă unui referendum național la 8 decembrie 1991. Legea fundamentală din 1991 a fost modificată și completată prin legea de revizuire a Constituției României nr. 429/2003, publicată în Monitorul Oficial al României, partea I, nr. 758 din 29 octombrie 2003. Revizuirea Constituției din 2003 a fost supusă unui referendum național, desfășurat pe parcursul a două zile (18-19 octombrie 2003) și a intrat în vigoare la data publicării în Monitorul oficial, adică la 23 octombrie 2003. *Constituția României*, Ed. a 3-a, București, Editura R.A. Monitorul Oficial, 2012, p. 2 și *passim*.

⁶ Eleodor Focșeneanu, *op. cit.*, p. 170.

- ⁷ Constituționalistul Eleodor Focșeneanu subliniază faptul că „limitarea posibilității de revizuire, prin eradicarea a numeroase excepții de la revizuire, indiferent de natura lor, este o gravă eroare constituțională, deoarece înseamnă a impiața asupra voinței generațiilor viitoare, impunându-le voința noastră de acum, fără să cunoaștem năzuințele lor și caracterele societății civile viitoare. Numai regimurile dictatoriale se vor și considera eterne, regimurile democratice progresaază o dată cu societatea civilă respectivă”. Juristul constituțional compară, totodată, cea mai gravă excepție a revizuirii, și anume forma de guvernământ, arătând că alte acte fundamentale (ex. Italia, Franța) au prevederi asemănătoare, doar că acestea aveau motivații politice și contextuale total diferite. În cazul constituției italiene, poporul se pronunțase printr-un referendum în 1946, ceea ce legitimase într-un fel limita revizuirii în privința republicii, iar în cazul Franței, explicația era de natură istorică. În actul fundamental din Hexagon, de la 1958, s-a introdus această limitare, vehement criticată de specialiști, tocmai pentru că alternanța frecventă între forma de guvernământ monarhică și cea republicană risca să producă bulversări și convulsii sângeroase, realitate fără aplicare pentru cazul românesc (*Ibidem*, pp. 170-171)
- ⁸ Cazul Republicii Muntenegru – pe care îl vom trata în cadrul părții a doua a acestui studiu – face oarecum notă discordantă de la acest tipar, dar dimensiunea fenomenului regalității, a impactului politic și social din micul stat balcanic, în raport cu istoria dinastiei, nu constituie un element care să creeze un precedent puternic.
- ⁹ Jonathan Eyal, ”The once and future kings?: As Eastern Europe emerges from decades of Communism, Jonathan Eyal argues for a return of its crowned heads”, in *Independent*, 30 Decembrie 1993, disponibil online la <http://www.independent.co.uk/voice/s/the-once-and-future-kings-as-eastern-europe-emerges-from-decades-of-communism-jonathan-eyal-argues-1469850.html> (12 iulie 2021).
- ¹⁰ *Ibidem*.
- ¹¹ Leslie Holmes, *Postcomunismul*, Trad. de Ramona Lupașcu, Postfață de Lucian-Dumitru Dârdală, Editura Institutul European, Iași, 2004, pp. 39-49.
- ¹² Jonathan Eyal, art. cit.
- ¹³ *Ibidem*.
- ¹⁴ Larry Diamond, Yun-han Chu, Marc F. Plattner, hung-mao Tien (Coord.), *Cum se consolidează democrația*, Cuv. înainte de Alina Mungiu-Pippidi, trad. de Magda Muntean și Aurelian Muntean, Editura Polirom, Iași, 2004, p. 311.
- ¹⁵ Jeffrey A. Karp, Caitlin Milazzo, „Democratic Scepticism and Political Participation in Europe”, in *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, Vol. 25, No. 1, 2015, Elections, Public Opinion & Parties (EPOP) and our publisher Taylor & Francis, pp. 97 –110.
- ¹⁶ Pavel Câmpeanu, „Între pălărie și coroană”, în *Revista 22*, nr. 6 (56), 15 februarie 1991, pp. 14-15.
- ¹⁷ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *Istoria României*, Editura Enciclopedică, București, 1999, p. 480.

- ¹⁸ Comitetul Național Român a fost un organism de coordonare și de înlesnire a dialogului emigrației politice românești sub forma unui „gubern în exil”, acesta a fost finanțat (în secret) de Departamentul de Stat al S.U.A., însă sumele alocate s-au dovedit a fi insuficiente. Mai mult, fondul depus de Mihai Antonescu în timpul războiului (aproximativ opt milioane de franci elvețieni) – destinat să „folosească pentru o rezistență organizată în exil, în caz că țara ar fi fost ocupată de sovietici” –, a fost blocat de Ana Pauker, în calitatea sa de ministru de externe. Cea mai intensă activitate a fost cea din timpul președinției fostului premier Nicolae Rădescu și a lui Constantin Vișoianu. În a doua parte anilor '60 C.N.R. își va înceta activitatea datorită, în primul rând, implicării Securității. (Liviu Vălenaș, *Regele Mihai printre noi*, Editura Ars Longa, Iași, 1999, pp. 118-119; pentru detalii legate de tentativa de reorganizare a CNR, vezi Armand Goșu, „Tentativa grupării Rațiu-Serdici de reorganizare a Comitetului Național Român”, în *Dosarele Istoriei*, An VII, nr. 3(79), 2003, pp. 49-55.).
- ¹⁹ „Cuvântare la Universitatea de Științe Politice din Nevada, Las Vegas”, în Liviu Vălenaș, *op. cit.*, pp. 410-412.
- ²⁰ Pentru o detaliere exhaustivă celor două turnee diplomatice desfășurate de către Regele Mihai și familia regală în anii 1997, respectiv 2002, vezi Alexandru Muraru, *Cum supraviețuiește monarhia într-o republică? Regele Mihai, românii și regalitatea după 1989*, prefață de Emil Hurezeanu, Editura Curte Veche, 2015; idem, *Republica monarhică. Aportul familiei regale la integrarea euro-atlantică a României*, Junimea, Iași, 2009., pp. 41-69, precum și Principele Radu de Hohenzollern-Verigen, *Persona*, Editura Nemira & Co., București, 2006, pp. 312-318.
- ²¹ Jonathan Eyal, „Campania pentru aderarea României la NATO. Diplomatie regală la sfârșitul secolului al XX-lea”, în Alexandru Muraru (Edit. Coord.), *Mihai I al României – regele nostru: martori, experiențe, amintiri regale*, Curtea Veche Publishing, București, 2018, pp. 67-76.
- ²² Familia Regală a României, „Douăzeci de ani de diplomatie regală, în zilele noastre”, disponibil online la <http://www.romaniaregala.ro/jurnal/douazeci-de-ani-de-diplomatie-regala-in-zilele-noastre/> (august 2021).
- ²³ *Ibidem*.
- ²⁴ Pentru o detaliere a resorturilor creării, a funcționării și a activității instituției *Biroului Reprezentantului Special pentru Integrare, Cooperare și dezvoltare durabilă*, vezi (selecție): Alexandru Muraru, *Republica monarhică. Aportul familiei regale la integrarea euro-atlantică a României*, Editura Junimea, Iași, 2009, pp. 70-94; Vladimir Crețulescu, Corina Murafa, *Principele Radu: un destin*, Editura Litera Internațional, București, 2009, pp. 108-112; Principele Radu de Hohenzollern-Verigen, *Europa din noi: regalitatea și democrația-spectacol*, Editura Polirom, Iași, 2005, pp. 166-170.

Bibliografie

Constituția României, Ed. a 3-a, București, Editura R.A. Monitorul Oficial, 2012.

Studii și articole

BĂRBULESCU, Mihai, DELETANT, Dennis, HITCHINS, Keith, PAPACOSTEA, POMPILIU TEODOR, Șerban, *Istoria României*, Editura Enciclopedică, București, 1999.

DIAMOND, Larry, Chu, YUN-Han, PLATTNER, Marc F., TIEN, Hung-Mao (Coord.), *Cum se consolidează democrația*, Cuv. înainte de Alina Mungiu-Pippidi, trad. de Magda Muntean și Aurelian Muntean, Polirom, Iași, 2004.

FOCȘENEANU, Eleodor, *Istoria Constituțională a României (1859 – 1991)*, Ediția a II-a revăzută, Humanitas, București.

GOȘU, Armand „Tentativa grupării Rațiu-Serdici de reorganizare a Comitetului Național Român”, în *Dosarele Istoriei*, An VII, nr. 3(79), 2003, pp. 49-55.

HOHENZOLLERN-VERIGEN, Principele Radu, *Persona*, Nemira & Co., București, 2006.

HOLMES, Leslie *Postcomunismul*, Trad. de Ramona Lupașcu, Postfață de Lucian-Dumitru Dârdală, Institutul European, Iași, 2004.

KARP, Jeffrey A., MILAZZO, Caitlin, „Democratic Scepticism and Political Participation in Europe”, in *Journal*

of Elections, Public Opinion and Parties, Vol. 25, No. 1, 2015, Elections, Public Opinion & Parties (EPOP) and our publisher Taylor & Francis, pp. 97 –110.

MURARU, Alexandru *Cum supraviețuiește monarhia într-o republică? Regele Mihai, românii și regalitatea după 1989*, prefață de Emil Hurezeanu, Editura Curte Veche, 2015.

MURARU, Alexandru, *Republica monarhică. Aportul familiei regale la integrarea euro-atlantică a României*, Junimea, Iași, 2009.

STANOMIR, Ioan, *Nașterea Constituției: limbaj și drept în Principate până la 1866*, Nemira, București, 2004.

VĂLENAȘ, Liviu, *Regele Mihai printre noi*, Ars Longa, Iași, 1999.

Presă

EYAL, Jonathan, „The once and future kings?: As Eastern Europe emerges from decades of Communism, Jonathan Eyal argues for a return of its crowned heads”, in *Independent*, 30 Decembrie 1993, disponibil online la <http://www.independent.co.uk/voices/the-once-and-future-kings-as-eastern-europe-emerges-from-decades-of-communism-jonathan-eyal-argues-1469850.html>.

CÂMPEANU, Pavel, „Între pălărie și coroană”, în *Revista 22*, nr. 6 (56), 15 februarie 1991, pp. 14-15.

Interese politice sau valori morale? Discursurile liderilor politici și religioși cu privire la terorismul islamist

[Political interests or moral values? The discourses of the political and religious leaders regarding the Islamist terrorism]

Paul ȚAP

Abstract: *The role of religion in influencing the evolution of both political and social dynamics at the local, regional and international level has been extensively analyzed in the last decades. Similarly, the growing popularity of the terrorism in the 21st century enhanced researchers' interest in studying its motivations and effects on the international level. While the values of both religion and terrorism are antagonistic and they cannot co-exist with each other, the contemporary evolutions tend to contradict this perception. There were and continue to be plenty of accounts in which religion was used as a justification for explaining the reasons for why terrorist organizations commit acts of violence. In this sense, much attention was paid to studying the particularities of Islamic terrorism and its driving forces. However, little attention has been paid to analyzing the discourses of political and religious leaders concerning this phenomenon. This study uses thematic analysis to analyze the discourses of three religious leaders (i.e. Pope John Paul II, Pope Benedict XVI and Pope Francis I) and three political ones (i.e. George W. Bush Jr., Barack Obama, Donald J. Trump) regarding the contemporary Islamic terrorism between 2001-2021. The findings show that while all of the six leaders refer to the terrorism and its linkage to Islamism in a similar way, there are differences between how religious and political leaders portray the solutions for combating this phenomenon, differences in which religion appears to play a role.*

Keywords: *religion, terrorism, political leaders, religious leaders, 9/11, discourse analysis, the U.S.*

Introducere

Importanța religiei în creionarea identității culturale, a sporirii coeziunii de grup sau a impactului internațional reprezintă un subiect de interes pentru mulți cercetători¹. Reli-

gia ar putea să fie explicată prin prisma a două abordări diferite, dar în același timp complementare. Pe de-o parte, aceasta joacă un rol primordial în crearea unei identități culturale împărtășite de membri unei comunități specifice. Pe de altă parte,

religia reprezintă un set de norme morale care contribuie la formarea comportamentelor și a mentalităților umane². Deși odată cu trecerea timpului înțelegerea generală a religie nu a fost alterată, globalizarea și procesele care caracterizează acest fenomen (ex. dezvoltarea economică, tehnologică, comunicațională) au generat noi dezbateri cu privire la importanța religiei (a se vedea secțiunea următoare)³.

Terorismul a fost analizat într-o manieră extinsă de diferiți cercetători, iar majoritatea încercărilor de definire ale acestui fenomen îl descriu drept o formă de violență premedită, motivată politic, instrumentată de anumiți actori individuali, non-statali sau statali, îndreptată împotriva unor ținte necombatante cu scopul de a influența un anumit public⁴. Deși originile acestui fenomen nu sunt plasate în perioada contemporană⁵, emergența terorismului motivat religios (ș.a. terorismul islamist) și atenția sporită acordată acestuia au transformat acest fenomen într-un subiect foarte dezbătut în societatea contemporană⁶.

Cu toate că, în esență, valorile religioase și cele ale terorismului sunt antitetice, cel puțin în aparență, cele două elemente par să se combine. Există studii care explică motivațiile terorismului religios realizând diferite conexiuni între acest fenomen și religia islamică⁷. În pofida acestui fapt, nu a fost acordată o atenție sporită analizării comparative a discursurilor liderilor religioși și politici cu privire la modul în care se raportează

aceștia la terorismul islamist contemporan. În această lucrare, urmăresc să aducă o contribuție la literatura existentă explicând diferențele sau similaritățile discursive dintre liderii religioși și cei politici atunci când vine vorba de terorismul islamist. Voi utiliza analiza tematică pentru a analiza principalele teme extrase din discursurile oficiale ale trei dintre cei mai emblematici lideri religioși ai secolului al XXI-lea (ș.a. Papa Ioan Paul al II-lea, Papa Benedict al XVI-lea și Papa Francis I) și ultimii trei lideri politici ai SUA (ș.a. George W. Bush Jr., Barack Obama și Donald J. Trump) care se concentrează pe terorismul islamist. Datele utilizate pentru analiză combină atât surse primare (ș.a. declarații oficiale), cât și secundare (ș.a. literatură și presă). Acestea au fost colectate din intervalul 2001-2021.

Relevanța studierii unui asemenea subiect este sporită de faptul că este important să înțelegem modul în care liderii religioși și politici se raportează în discursurile lor la terorismul islamist care este un fenomen extrem de mediatizat în momentul de față. În plus, este important să înțelegem modul în care religia poate influența poziționările față de acest fenomen, mai ales într-o eră în care unele voci afirmă că importanța religiei în relațiile internaționale nu mai este atât de mare. Prin această lucrare pot aduce două tipuri de contribuții: una teoretică și una empirică. Contribuția teoretică este reprezentată de analiza inductivă aplicată discursurilor oficiale prin intermediul analizei tema-

tice și creionarea anumitor teme care ar putea fi testate în studii similare; contribuția empirică vizează oferirea argumentelor cu privire la diferențele sau similaritățile discursive dintre cei șase lideri politici față de terorismul islamist, dar și cu privire la modul în care factorul religios influențează aceste dinamici.

Lucrarea este împărțită pe patru secțiuni. În prima secțiune realizez o revizuire a literaturii concentrată pe dinamicile religiei și ale terorismului islamist în contemporaneitate. A doua secțiune este destinată prezentării cazurilor, metodologiei și datelor utilizate. După aceea, urmează secțiunea de analiză a temelor identificate în discursurile celor șase lideri, iar în ultima secțiune prezint principalele rezultate ale studiului, limitările acestuia și direcțiile viitoare de cercetare.

Abordări contemporane ale religiei și ale terorismului islamist

Una dintre principalele teorii care contestă rolul religiei în relațiile internaționale este teoria modernității. Aceasta se bazează pe importanța pe care dezvoltarea economică, urbanizarea, creșterea gradului de educație la nivel de masă, dezvoltarea științei și progresele tehnologice îl joacă în ceea ce privește influențarea evoluțiilor politice și sociale contemporane⁸. Conform acestei abordări, raționalizarea și știința devin principalele forțe care explică dezvoltarea societăților și modul în care func-

ționează lumea, iar rolul pe care îl joacă religia în explicarea acestor evoluții este diminuat⁹. O altă caracteristică fundamentală a modernizării este reprezentată de accentul pe ideea de individualizare, în care indivizii nu mai sunt asociați automat cu un anumit grup religios sau de o altă natură, caracterizat de o serie de valori tradiționale, ci au posibilitatea de a alege ce anume să le definească identitatea¹⁰. Teoria modernizării se află în tandem cu cea a secularizării, prin care se susține că religia ar trebui să nu mai joace un rol atât de important în ceea ce privește organizarea socială deoarece raționalizarea conduce la erodarea influenței pe care o au valorile religioase și principiile promovate de liderii religioși¹¹.

În pofida acestui corp de literatură, realitățile contemporane tind să contrazică aceste argumente¹². Studii anterioare demonstrează faptul că religia continuă să fie o forță care ghidează evoluțiile politice și sociale și care are potențialul de a contracara acțiunile care ar putea fi îndreptate împotriva valorilor religioase. De exemplu, religia ortodoxă reprezintă un element important în ceea ce privește creionarea identității de grup în zona Balcanilor și a Europei de Est sau promovarea anumitor valori tradiționale¹³, iar Biserica Catolică reprezintă o forță care se opune cu vehemență anumitor practici liberaliste sau de toleranță promovate de anumiți actori politici din vestul Europei (ex. căsătoriile între persoane de același sex)¹⁴. În plus, reli-

gia continuă să joace un rol fundamental în modelarea evoluțiilor politice și sociale în acele societăți în care guvernele nu au reușit să implementeze eficient valorile lumii moderne (ex. dezvoltarea și stabilitatea economică, educațională, tehnologică). În acest caz, religia devine o alternativă atractivă pentru ideologia politică aflată la putere¹⁵. Din această categorie pot face parte societățile islamice, în cadrul cărora separația dintre religie și stat nu este clar delimitată. În interiorul acestor societăți, religia islamică reprezintă una dintre principalele forțe care asigură evoluțiile sociale sau în justificarea și legitimarea anumitor conflicte militare sau acțiuni violente (ex. terorismul islamist) îndreptate împotriva societăților care ar putea prejudicia valorile acestor societăți prin intermediul proceselor globalizatoare¹⁶.

Atunci când vorbim despre terorismul islamist nu putem nega importanța pe care o joacă factorul religios în justificarea acțiunilor organizațiilor asociate acestui tip de terorism. Încă din secolul al VII-lea, de când se originează nașterea Islamului, această religie a influențat într-un mod fundamental o serie de evoluții și restructurări organizaționale și sociale în care ideea de confraternitate și unitate a fost poziționată deasupra tuturor celorlalte principii care asigurau legăturile tradiționale dintre clanurile și triburile vremii¹⁷. Cu toate că au existat multiple tensiuni și fracturi în cadrul Islamului de-a lungul timpului, acesta și-a păstrat importanța și a continuat

să reprezintă o forță care să modeleze evoluțiile sociale și politice¹⁸.

Terorismul islamist se bazează pe ideea conform căreia fiecare musulman are datoria de a lupta împotriva amenințărilor interne sau externe care ar putea prejudicia valorile de bază ale Islamului¹⁹. Din perspectiva organizațiilor teroriste islamiste, procesele globalizatoare și influența americană și cea a aliaților occidentali amenință valorile Islamului și încearcă să impună un stil de viață păgân, contrar preceptelor Profetului. Idealul acestor organizații este acela de a elimina prin orice mijloace aceste amenințări cu scopul de se restabili trecutul glorios al Califatului în care fiecare musulman poate să-și trăiască viața urmând principiile *shariei*²⁰. Printre cele mai reprezentative astfel de organizații se numără Al-Qaida și ISIS care susțin faptul că luptă pentru crearea unui stat islamic care să funcționeze pe baza adevăratei doctrine musulmane fundamentale salafiste – adevărata cale²¹. Cu toate acestea, modul în care aceste organizații teroriste se folosesc de religie pentru a-și justifica acțiunile nu respectă adevăratele valori ale Islamului, deoarece aceasta nu este o religie a violenței și a urii îndreptate împotriva celorlalți. Organizațiile teroriste precum Al-Qaida și ISIS se folosesc într-o manieră abuzivă de interpretările manipulative ale Coranului pentru a-și atinge obiectivele politice²².

Elemente de metodologie

După cum spuneam voi analiza discursurile anumitor lideri religioși și politici față de terorismul islamist contemporan. Pornind de la raționamentul că religia continuă să reprezinte o forță care modelează evoluțiile sociale și politice de la nivel local și internațional, înțelegerea modului în care factorul religios poate influența percepțiile față de anumite fenomene poate spori gradul de înțelegere asupra impactului pe care religia îl joacă la nivel global²³.

Cele șase studii de caz nu sunt alese întâmplător, ci sunt relevante din mai multe motive. În primul rând, papalitatea reprezintă cea mai puternică instituție religioasă catolică de la nivel global. În momentul de față există peste 1,3 miliarde de creștini catolici la nivel internațional (aproximativ 18% din populația lumii), iar numărul acestora se află în creștere²⁴. Pornind de la raționamentul conform căruia religia catolică și instituția papalității joacă un rol important în influențarea relațiilor internaționale²⁵ (mai ales că Papa poate fi considerat mai mult sau mai puțin direct un lider al tuturor practicanților religiei catolice), modul în care această instituție portretizează problematica terorismului islamist ar putea influența și percepțiile individuale față de acest fenomen. În al doilea rând, SUA reprezintă una dintre cele mai mari puteri ale lumii, dar și statul care s-a implicat cel mai activ în combaterea terorismului internațional, mai ales după atentatele teroriste din 11

septembrie 2001 (9/11)²⁶. Aceste realități sporesc relevanța studierii percepțiilor președinților americani față de terorismul islamist. În al treilea rând, toți cei șase lideri analizați au avut de combătut, prin mijloace mai mult sau mai puțin directe, acțiuni teroriste în timpul mandatelor acestora. Ioan Paul al II-lea a fost în funcție pentru 26 de ani (1978-2005) și a fost martorul multiplelor evoluții politice și sociale care au dus la ascensiunea terorismului islamist, acesta fiind încă suveran pontif în timpul atentatelor teroriste din 9/11. Benedict al XVI-lea a fost în funcție pentru opt ani (2005-2013), în acest interval existând numeroase atacuri teroriste internaționale între 2005-2013²⁷. Francis I a fost înscăunat în 2013, iar la fel ca și în cazul papei Benedict al XVI-lea, în timpul mandatului său au existat multiple atacuri teroriste mai ales pe continentul european despre care a vorbit de multe ori în discursurile sale²⁸.

Bush Jr. (2001-2009) este președintele care a inițiat războiul global împotriva terorii din pricina atentatelor din 9/11²⁹, succesorii acestuia, Obama (2009-2016) și Trump (2016-2021) fiind nevoiți să continue această luptă. Deși nu a existat nicio acțiune teroristă de un asemenea impact precum 9/11 în timpul mandatelor acestora, cei doi președinți au fost implicați în acțiuni importante care au marcat diferite victorii împotriva terorismului islamist (ex. uciderea liderului Al-Qaida, Osama bin Laden, în timpul mandatului Obama sau a liderul ISIS, Abu Bakr

al-Baghdadi, care a fost ucis în timpul mandatului Trump).

Lucrarea utilizează analiza tematică pentru a analiza discursurile liderilor religioși și politici cu privire la terorismul islamist. Analiza tematică este o metodologie de analiză calitativă care este utilizată în momentul în care cercetătorul dorește să identifice anumite teme, idei sau înțelesuri comune în cadrul anumitor seturi de date. În momentul în care aceste similarități au fost identificate, autorul realizează un proces de codare a temelor pe care urmează să le analizeze³⁰. Datele utilizate pentru analiză au fost colectate din surse secundare (pagini web sau instituții oficiale). Acestea au fost colectate dintr-un interval de 20 de ani (2001-2021) care coincide cu mandatele celor șase lideri menționați. Procesul de identificare și codare a temelor a fost împărțit în trei etape: 1) colectarea datelor și organizarea acestora în funcție de lideri (discursurile liderilor religioși și discursurile liderilor politici), 2) analizarea seturilor de date și emiterea temelor inițiale și 3) revizuirea temelor inițiale și codarea finală a acestora după o parcurgere suplimentară a datelor acolo unde a fost necesar. Cele trei teme rezultate în urma analizei tematice sunt: 1) terorismul islamist este un fenomen brutal contrar cu principiile Islamului, 2) iertarea și fraternitatea sunt soluții pentru combaterea terorismului și 3) forța și influența globală sunt soluții pentru combaterea terorismului.

Abordări discursive ale terorismului

În această secțiune analizez temele identificate în discursurile celor șase lideri religioși și politici cu privire la terorismul islamist contemporan. Declarațiile acestora vizează atât abordări generale ale terorismului islamist contemporan, cât și diferite răspunsuri oferite de către aceștia după anumite acțiuni teroriste de impact (ex. 9/11). În analiza temelor nu mă concentrez doar pe diferențele de abordare dintre cei trei lideri religioși și politici, ci și pe punctele comune ale acestora și pe abordările similare pe care le au față de terorismului islamist.

Terorismul islamist este un fenomen brutal, contrar principiilor Islamului

Această primă temă evidențiază faptul că, indiferent de interesele și viziunile acestora, cei șase lideri s-au raportat sau se raportează într-o manieră similară la terorismul islamist. Ioan Paul al II-lea a evidențiat faptul că „terorismul izvorăște din ură și generează izolare, neîncredere și închidere (...) *Terorismul se bazează pe disprețul față de viața umană* (...) din cauză că recurge la teroare pentru a atinge obiective politice și militare, terorismul reprezintă o adevărată crimă împotriva umanității”³¹. Acesta a descris ziua atentatelor teroriste din 11/09 ca fiind „o zi neagră pentru umanitate, un afront teribil asupra demnității umane”³², reliefând tot-

odată faptul că „în fața unei asemenea orori de nedescris nu putem fi altfel decât profund tulburați. Mă alătur tuturor vocilor care s-au făcut auzite în aceste ore pentru a condamna ceea ce s-a întâmplat și a repeta că mijloacele violente nu vor conduce niciodată la identificarea soluțiilor pentru problemele omenirii”³³. Într-o manieră similară, Benedict al XVI-lea a afirmat în anul 2005 că „activitățile teroriste continuă să fie recurente în diferite părți ale lumii. Terorismul seamănă moarte și distrugere și îi afundă pe mulți dintre frații și surorile noastre în durere și disperare”³⁴, evidențiind totodată faptul că „terorismul este cu atât mai deplorabil cu cât se ascunde în spatele religiei și aduce adevărul lui Dumnezeu jos”³⁵ la nivelul teroriștilor. Francis I a urmat direcția predecesorilor săi și a condamnat actele de terorism susținând că „numele Domnului nu trebuie niciodată utilizat pentru a justifica crime, exil, terorism sau opresiune (...) Religia, prin însăși natura sa, trebuie să fie pusă în slujba păcii și a fraternității”³⁶. În același timp, suveranul pontif a declarat: „nu cred că este corect să asociem Islamul cu violența (...) așa ceva nu este nici corect, nici adevărat (...) nu îmi place să vorbesc despre violența islamică pentru că în fiecare zi când mă uit în ziare observ violență aici în Italia (...) comisă de creștini botezați catolic (...) nu toți musulmanii sunt violenți”³⁷. Francis I a mai subliniat: „deși am avut de înfruntat episoade de violență fundamentalistă, respectul pentru adevă-

rații adepți ai Islamului trebuie să ne motiveze să evităm generalizările pline de ură deoarece interpretarea propice a Coranului se opune oricărei formă de violență”³⁸.

O logică discursivă similară a fost adoptată de către cei trei președinți americani atunci când au făcut referire la terorism și la legăturile acestuia cu adevăratele precepte ale Islamului. Bush Jr. a susținut că „teroriștii comit asemenea atrocități deoarece doresc ca lumea civilizată să se clatine și să se retragă pentru ca aceștia să își poată impune viziunea totalitară”³⁹. În pofida faptului că președintele american condamnă acțiunile teroriste și le percepe drept barbarisme instrumentate împotriva umanității, acesta a evidențiat faptul că „terorismul nu reprezintă adevărata credință islamică. Islamul nu se referă la așa ceva. Islamul este pace. Acești teroriști nu reprezintă pacea, ci răul și războiul (...) Când ne gândim la Islam, avem în minte o credință care aduce confort unui miliard de oameni la nivel global (...) și asta ne face frați și surori indiferent de rasă”⁴⁰. În plus, acesta a declarat că „în SUA există cetățeni musulmani care își aduc contribuția în business, știință și legislație, medicină și educație și în alte domenii. Membri ai comunității musulmane care servesc Forțele Armate (...) susțin idealurile națiunii noastre întruchipate de libertate și justiție într-o lume a păcii”⁴¹, iar din acest motiv SUA nu ar dori să lupte împotriva Islamului, ci încearcă să elimine acei actori care se folosesc de religie pentru a

justifica acte de teroare. Obama a subliniat că „obiectivul principal al acestor teroriști este acela de a ne speria, în speranța că ne vom schimba identitatea și ceea ce reprezentăm ca democrație”⁴². Cu toate acestea, Obama a atras atenția asupra faptului că deși „luptăm împotriva teroriștilor care susțin că acționează în numele Islamului, ei nu vorbesc în numele a peste un miliard de musulmani de la nivel global (...) Dacă stigmatizăm musulmanii, nu facem altceva decât să hrănim narativele teroriste”⁴³. De asemenea, Obama a declarat că „nu există niciun dubiu (...) unde vedem organizații teroriste precum Al-Qaida sau ISIS – aceștia au pervertit, distorsionat și au încercat să revendice mantaua Islamului pentru a justifica barbarismul și moartea”⁴⁴ sau „aceștia [teroriștii]ucid copii, musulmani, iau sclavi sexuali, nu există nicio rațiune religioasă care să justifice aceste comportamente (...) Nu trebuie să-i asociem cu musulmanii pacifiști, responsabili, din lume sau din această țară, care lucrează ca (...) polițiști, pompieri, profesori (...)”⁴⁵, cu teroriștii. Președintele Trump, deși a abordat o direcție diferită față de cea a predecesorilor săi și a adoptat o logică discursivă mai violentă asupra musulmanilor⁴⁶, a evidențiat în anumite contexte că teroriștii nu reprezintă adevărata față a Islamului, definind lupta împotriva acestora drept nu „o bătălie împotriva diferitelor credințe, secte sau civilizații (...) ci una împotriva criminalilor barbari care urmăresc eradicarea

vieții umane și a tuturor oamenilor decenti, de toate religiile, care caută doar protejarea acestora. Aceasta este o bătălie între bine și rău”⁴⁷. Tot Trump a susținut faptul că „putem depăși acest rău doar dacă forțele binelui sunt unite și puternice (...) și fiecare își va îndeplini rolul în această povară (...) țările cu majoritate musulmană ar trebui să preia conducerea în eliminarea radicalizării”⁴⁸.

Iertarea și fraternitatea, soluții pentru combaterea terorismului

Dacă modul în care se raportează cei șase lideri la ceea ce reprezintă terorismul și legăturile acestuia cu Islamul nu diferă într-o manieră substanțială, diferențele dintre liderii religioși și cei politici încep să apară atunci când propun o serie de măsuri pentru combaterea acestuia. Cu toate că Ioan Paul al II-lea a recunoscut dreptul și nevoia de apărare împotriva terorismului susținând că „cooperarea internațională în lupta împotriva terorismului trebuie să se bazeze pe o politică hotărâtă și curajoasă, dar și un angajament diplomatic și economic prin care să se atenueze situațiile de opresiune și marginalizare ce facilitează emergența terorismului”⁴⁹, acesta a subliniat că acest răspuns „trebuie să fie exercitat în concordanță cu respectarea limitelor morale și legale în alegerea obiectivelor și finalităților”⁵⁰. Suveranul pontif era descris ca fiind o persoană care credea cu adevărat în ideea iertării și a compasiunii și care susținea că dacă ne

dorim cu adevărat pace trebuie să facem primul pas prin a uita ofensele pe care le-am înfruntat și a perpetua dragostea și caritatea⁵¹. Această mentalitate a fost întâlnită și în acele momente în care vorbea despre terorismul islamist, încercând să ofere diferite direcții prin care această atrocitate să poată fi oprită. Ioan Paul al II-lea a reliefat faptul că terorismul apare mai ales în acele contexte în care există un nivel ridicat de instabilitate socială și economică⁵², iar în momentul în care „drepturile fundamentale sunt încălcate, este mult mai ușor să cazi pradă tentațiilor conduse de ură și violență. Trebuie să construim împreună o cultură a solidarității care să ofere tinerelor generații speranța pentru viitor (...) Violența (...) nu poate genera soluții corecte pentru a soluționa inegalitățile și nedreptățile din lume”⁵³. Suveranul pontif a adus de multe ori în discuție ideea rugăciunii și a iertării agresorilor îndemându-i pe ceilalți oameni, indiferent de religie și naționalitate, „să-l însoțească în rugăciune (...) pentru a-L implora pe Dumnezeu să nu permit prevalența spiralei urii și a violenței (...) și să umple inimile tuturor cu înțelepciune și intenții pacificatoare”⁵⁴.

Papa Benedict al XVI-lea nu a fost martorul unor acțiuni teroriste care au avut un impact atât de mare precum atentatele din 11/09 în timpul pontificatului său, dar a continuat să condamne aceste acțiuni instrumentate în numele religiei și a adus de multe ori în discuție ideea fraternității și unității ca principale forțe în

eradicarea terorismului. Suveranul pontif a condamnat atentatele teroriste din Londra și i-a îndemnat pe cei responsabili să „se oprească în numele lui Dumnezeu [urmând a evidenția faptul că] Dumnezeu iubește viața pe care a creat-o și nu moarea”⁵⁵. Acesta a continuat să-i îndemne pe oameni „să se roage pentru atacatori, pentru ca Dumnezeu să le atingă inimile”⁵⁶. De asemenea, suveranul pontif a condamnat actele de terorism instrumentate împotriva bisericilor creștine din Nigeria din 2012 și a „apelat la cei responsabili de acea violență să înceteze imediat vărsarea de sânge a celor inocenți [îndemnând nigerienii] să coopereze pentru a construi o societate plină de pace și reconciliere în care dreptul de exprimare liberă a credinței să fie garantat”⁵⁷. Acesta a mai accentuat faptul că eliminarea rachiunii din inimile noastre și promovarea comuniunii ar elimina piedicile în ceea ce privește împiedicarea păcii mondiale și a subliniat că „cei care instigă și planifică aceste atacuri doresc să otrăvească relațiile noastre [referirea e făcută la relațiile dintre creștini și musulmani] (...) Voi, care ghidați adepții Islamului și îi pregătiți în această religie, (...) aveți o mare responsabilitate în formarea generațiilor tinere”⁵⁸ deoarece cuvintele și învățăturile acestora ar putea avea un impact major asupra tinerilor.

Francisc I a continuat logica discursivă a predecesorilor săi și a abordat aceleași explicații precum Ioan Paul al II-lea cu privire la emergența terorismului susținând că

acesta „prosperă acolo unde nu există altă opțiune și atât timp cât economia globală are în centrul său banul și nu persoana, cei lipsiți de drepturi vor recurge la violență (...) Acesta este adevăratul terorism, împotriva întregii umanități”⁵⁹. Papa Francisc a condamnat atentatele teroriste din Nisa și Viena din 2020 și a susținut că „aceste atacuri au generat consternare și indignare în rândul populației care îmbrățișează ideea păcii și dialogului (...) Zilele acestea vom ruga pentru cei decedați pentru a ne aminti de victimele neajutorate ale terorismului, care a condus la o escaladare a cruzimii în Europa”⁶⁰. În timpul unei vizite în Egipt în 2017, suveranul pontif a promovat ideea unității și fraternității drept soluții pentru combaterea terorismului, reliefând că „împreună (...) trebuie să ne reafirmăm respingerea categorică a tuturor formelor de violență, represalii și ură perpetuată în numele lui Dumnezeu”⁶¹, iar în timpul unei vizite în Irak din 2021 acesta a condamnat barbarismele instrumentate de ISIS, a îndemnat la rugăciune și a susținut că „drumul spre o recuperare totală este încă lung, dar vă implor să nu vă descurajați. Ceea ce este cu adevărat necesar este abilitatea de a ierta, dar și curajul de a nu renunța niciodată”⁶².

Forța și influența globală, soluții pentru combaterea terorismului

Imediat după atentatele teroriste din 9/11, Bush Jr. a declarat că „ata-

cul a avut loc pe pământ american, dar a fost un atac în inima și sufletul lumii civilizate. Lumea a ajuns să lupte un război nou și diferit, primul, și să sperăm că ultimul din secolul al XXI-lea. Un război împotriva tuturor celor care exportă teroare, un război împotriva guvernelor care susțin și adăpostesc teroriștii”⁶³. Mesajul pe care acesta l-a transmis tuturor statelor a fost că „va exista o campanie globală împotriva terorismului (...) Oamenii iubitori de pace înțeleg că terorismul nu are granițe, că teroriștii aduc frică și încearcă să schimbe comportamentul țărilor iubitoare de liberate. Nu îi vom lăsa să facă asta”⁶⁴. Președintele american a evidențiat capacitatea americană de a răspunde terorismului imediat după atentate și a subliniat că „forța noastră militară este puternică și pregătită (...) America alături de prietenii și aliații acesteia se unesc cu toți aceia care doresc pacea și securitatea în lume pentru a câștiga împreună acest război împotriva terorii”⁶⁵. Dincolo de forța militară, Bush Jr. a evidențiat influența diplomatică pe care SUA o are la nivel global și a atras atenția cu privire la faptul că „vom atenționa fiecare instituție financiară mondială: dacă faceți afaceri cu teroriștii, dacă îi susțineți sau îi sponsorizați, nu veți mai face afaceri cu SUA”⁶⁶ sau: „teroriștii operează în umbra. Încearcă să se ascundă. Dar noi vom arunca lumina justiției asupra lor. Vom face publice numele și pozele lor, îi vom desecretiza. Terorismul are o față și astăzi o vom expune

lumii”⁶⁷. Președintele american a evidențiat că războiul împotriva terorii poate să fie comparat cu „lumina care biruiește întunericul (...) Alternativa vizează o lume de coșmar în care fiecare oraș poate să fie un potențial teren de război (...) Costurile inacțiunii vor fi mai mari decât cele ale războiului”⁶⁸.

Obama a continuat să condamne acțiunile teroriste (ex. Paris, 2015, Nisa, 2016), să-și exprime solidaritatea față de statele care au avut de înfruntat asemenea atrocități și să promoveze ideea cooperării în ceea ce privește eliminarea amenințărilor teroriste globale⁶⁹. Obama a declarat că în acest moment terorismul „a evoluat într-o nouă fază, (...) destinată uciderii oamenilor nevinovați (...) Deși am devenit mai buni în a preveni atacurile complexe multifacetate precum 9/11, teroriștii își îndreaptă atenția spre acte violente mai puțin complicate precum deschiderea focurilor în locuri publice”⁷⁰. Acesta a subliniat că „în loc să oferim promisiuni false cum că putem elimina terorismul prin a arunca mai multe bombe, disloca mai multe trupe sau prin a ne îngădi de restul lumii, mai bine am urmări o strategie inteligentă care poate fi realizată”⁷¹. Obama considera că „trebuie să ne îmbunătățim strategia noastră împotriva terorismului – bazându-ne pe succesele și neajunsurile experiențelor noastre din Irak și Afganistan – pentru a deveni un partener mult mai eficient al statelor în cadrul cărora rețelele teroriste încearcă să găsească sprijin”⁷².

Președintele Trump a abordat o logică discursivă mai agresivă decât cea a predecesorilor săi atunci când a vorbit despre soluțiile de eradicare a terorismului islamist. În centrul debaterilor și viziunilor acestuia se afla conceptul de putere și influență comercială, politică sau militară pe care o au SUA la nivel global, dar și o serie de elemente naționaliste sau izolaționiste care au influențat poziționările acestuia față de terorism⁷³. Trump a afirmat că Islamul generează o ură imensă împotriva SUA⁷⁴ și de aceea „un viitor mai bun nu poate să fie posibil fără ca națiunile voastre [ale societăților islamice] să alunge teroriștii și extremismul (...) Nu trebuie să așteptați puterea americană să acționeze, fiecare trebuie să-și îndeplinească sarcina în această povară”⁷⁵. Acesta a promovat o serie de politici de forță prin care să se combată terorismul și a subliniat: „voi suspenda imigrația din zonele lumii unde există o istorie confirmată a actelor de terorism împotriva SUA, Europei sau aliaților noștri până când vom înțelege cum să punem capăt acestor amenințări”⁷⁶. De asemenea, Trump a promovat anumite discursuri contrare cu viziunile liberale ale SUA prin care promova supraviețuirea moscheilor deoarece „avem probleme cu musulmanii care vin în țară (...) Fie că ne place sau nu, aceste atacuri nu sunt realizate de suedezi”. El a pledat chiar și pentru alungarea refugiaților sirieni din SUA sub pretextul că „ar putea face parte din ISIS (...) Acesta ar putea fi unul dintre cele mai mari trucuri tactice

din toate timpurile. O armată de, probabil, 200.000 de oameni (...) ar putea face calul Troian să arate precum o arahidă (...) Nu-i putem identifica dacă continuăm să fim drăguți și blânzi”⁷⁷.

Concluzii

Rezultatele analizei tematice indică faptul că similaritățile dintre cei șase lideri politici apar în momentul în care aceștia definesc terorismul islamist și relația acestuia cu religia islamică, dar poziționările acestora diferă în momentul în care promovează o serie de măsuri prin care să se combată acest fenomen. Dacă toți cei șase lideri analizați se referă la terorismul islamist ca la un fenomen brutal contrar cu valorile Islamului, iar liderii religioși pun un accent sporit pe iertare și fraternitate ca principale forțe care să combată acest fenomen, liderii politici se concentrează mai mult pe forța militară și influența globală a SUA.

O posibilă explicație a faptului că toți cei șase lideri definesc terorismul și legăturile acestuia cu valorile Islamului într-o manieră similară ar putea să fie reprezentată de faptul că aceștia doresc să evidențieze ideea că nicio religie nu promovează ideea urii și a violenței împotriva celorlalți. Această poziționare nu este neapărat contra-intuitivă. Există cel puțin două explicații pentru aceasta. În primul rând, condamnarea Islamului (sau a oricărei alte religii) și asocierea acesteia cu orice formă de violență ar fi fost contrară cu valorile creștine

promovate de cei trei lideri religioși în particular și cu valorile creștinismului în general. De asemenea, cei trei lideri politici s-au declarat ca fiind creștini, iar acest fapt ar putea reprezenta direct sau indirect o confirmare a faptului că aceștia cred în principiile și valorile promovate de o anumită credință și se opun ideii de a asocia religia cu orice acțiune contrară cu drepturile omului. În al doilea rând, poziționările acestora ar fi putut fi influențate de motivații de ordin diplomatic. Raportat la importanța celor șase lideri analizați, promovarea unui mesaj direcționat împotriva Islamului ar fi putut stârni atât atitudini islamofobie la nivel de masă, cât și emergența anumitor atitudini dezaprobatore sau chiar violente din partea majorității musulmane care nu se identifică cu activitățile terorismului islamist.

Diferențele de abordare privind combaterea terorismului ar putea fi explicate tocmai de valorile care caracterizează statutul și viziunile celor două categorii de lideri. Pe de-o parte, promovarea iertării, fraternității și rugăciunii ca soluții pentru combaterea terorismului reprezintă valorile de bază pe care este fundamentat creștinismul⁷⁸. Vaticanul nu are acces la resursele militare sau economice ale SUA, iar în același timp instituția papalității nu este una care să promoveze ideea de forță în relațiile internaționale. Prin urmare, contribuția celor trei lideri la combaterea terorismului internațional este caracterizată mai degrabă de o abordare diplomatică construită în jurul valo-

rilor morale și ale comuniunii, care sunt contrare cu interesele utilitariste ale actorilor politici. Pe de altă parte, promovarea de către liderii politici a puterii militare și a influenței globale drept mecanisme de eradicare a terorismului ar putea să fie motivată de interesele interne și externe pe care le-ar avea președinții americani. SUA este unul dintre cei mai puternici actori statali de la nivel internațional, iar interesele primordiale ale administrației americane ar putea să fie cuantificate în funcție de asigurarea securității cetățenilor americani, crearea unei societăți prospere din punct de vedere economic și social, dar și concretizarea unor relații fluctuante cu aliații acesteia. Aceste interese au reprezentat puncte importante pe agendele politice ale fiecărui președinte american din secolul al XXI-lea, iar terorismul reprezintă un element care pune în primejdie aceste valori și prin urmare trebuie distrus⁷⁹. Astfel, cu toate că terorismul produce aceleași efecte dezastruoase indiferent de tipologia și orientările actorilor care se confruntă cu asemenea fenomene, factorul religios joacă un rol important în ceea ce privește potențialul de influențare a percepțiilor publice față de acest fenomen, mai ales atunci când vine vorba de compararea discursurilor liderilor politici cu cele ale liderilor religioși.

Una dintre principalele limite ale acestei lucrări vizează datele utilizate pentru analiză. În primul rând, neexistența unor baze de date internaționale care să stocheze toate

discursurilor oficiale cu privire la anumite realități reprezintă un impediment în ceea ce privește colectarea și analizarea datelor necesare unei anumite cercetări. Din pricina acestui neajuns, analiza ar putea omite informații importante din pricina lipsei de disponibilitate a acestora. În al doilea rând, datorită faptului că majoritatea discursurilor liderilor religioși și politici nu sunt disponibile în limba română, multe persoane interesate de asemenea subiecte nu pot avea acces la aceste informații. O altă limită a lucrării este reprezentată de faptul că nu prezintă decât o abordare descriptivă a discursurilor celor șase lideri politici și evidențiază într-o manieră comparativă diferențele și similaritățile dintre acestea, dar nu evaluează opiniile și poziționările publice față de perspectivele promovate de cei șase lideri.

Pornind tocmai de la această limită, studii viitoare ar putea analiza opiniile indivizilor față de abordările expuse de cei șase lideri analizați. S-ar putea realiza analize calitative bazate pe interviuri cu persoane de diferite religii sau care nu se identifică cu nicio credință pentru a se evidenția care dintre direcțiile propuse de cei șase lideri (ș.a. valorile morale sau cele de forță) ar trebui să primeze în ceea ce privește combaterea terorismului internațional. O altă direcție de cercetare ar putea analiza poziționările liderilor religioși față de discursurile liderilor politici cu privire la gestionarea amenințărilor teroriste sau vice-versa.

Note

- ¹ Jonathan Fox, Shmuel Sandler, *Bringing Religion into International Relations*, Palgrave MacMillan, New York, 2004; K. R. Dark (ed.), *Religion and International Relations*, Palgrave MacMillan, Basingstoke, 2000.
- ² Brian S. Turner, "Religion", *Theory, Culture and Society*, vol. 23, nr. 2-3, 2006, pp. 437-444.
- ³ Jonathan Fox, "World Separation of Religion into the 21st Century", *Comparative Political Studies*, vol. 39, nr. 5, 2006, pp. 537-569.
- ⁴ Gerard Chaliand, Arnaud Blin, *Istoria Terorismului - Din Antichitate până la Daesh*, Polirom, București, 2018.
- ⁵ Gérard Chaliand, Arnaud Blin (eds.), *The History of Terrorism from Antiquity to Al Qaeda*, University of California Press, Los Angeles, 2007.
- ⁶ Aureo de Toledo Gomes, Michelle Mitri Mikhael, "Terror or Terrorism? Al-Qaeda and the Islamic State in Comparative Perspective", *Brazilian Political Science Review*, vol. 12, nr. 1, 2018, pp. 1-27.
- ⁷ Randall D. Law, *Istoria terorismului-de la Asirieni la Jhadiști*, Editura Corint, București, 2017; Oliver Roy, *Jihad and Death. The Global Appeal of Islamic State*, Oxford University Press, Oxford, 2017.
- ⁸ Jonathan Fox, "World Separation of Religion into the 21st Century", *op. cit.*
- ⁹ Jonathan Fox, "Do Democracies Have Separation of Religion and State?", *Canadian Journal of Political Science*, vol. 40, nr. 1, 2007, pp. 1-25.
- ¹⁰ Peter L. Berger, "Religions and Globalization", *European Judaism*, vol. 36, nr. 1, 2003, pp. 4-10.
- ¹¹ Brian S. Turner, "Religion", *Theory, Culture and Society*, vol. 23, nr. 2-3, 2006, pp. 437-444.
- ¹² Aernout J. Nieuwenhuis, "State and religion, a multidimensional relationship: Some comparative law remarks", *International Journal of Constitutional Law*, vol. 10, nr. 1, 2012, pp. 153-174.
- ¹³ Vjekoslav Perica, *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford University Press, Oxford, 2002.
- ¹⁴ Alfred C. Stepan, "Religion, Democracy, and the 'Twin Tolerations'", *Journal of Democracy*, vol. 11, nr. 4, 2000, pp. 37-57.
- ¹⁵ Jonathan Fox, "World Separation of Religion into the 21st Century", *op. cit.*
- ¹⁶ Jonathan Fox, "Religion and State Failure: An Examination of the Extent and Magnitude of Religious Conflict from 1950 to 1996", *International Political Science Review*, vol. 25, nr. 1, 2004, pp. 55-76; Ira M. Lapidus, "The Separation of State and Religion in the Development of Early Islamic Society", *International Journal of Middle East Studies*, vol. 6, nr. 4, 1975, pp. 363-385.
- ¹⁷ Dilip Hiro, *War without End: The rise of Islamist terrorism and global response*, Routledge, London, 2002.
- ¹⁸ Randall D. Law, *op. cit.*
- ¹⁹ *Ibidem.*
- ²⁰ Gerard Chaliand, Arnaud Blin, *op. cit.*
- ²¹ Randall D. Law, *op. cit.*
- ²² Gerard Chaliand, Arnaud Blin, *op. cit.*

- ²³ Jay Johnson, Kokhu von Stuckrad (eds.), *Discourse Research and Religion*, De Gruyter, Berlin, 2021.
- ²⁴ Carol Glatz, “Worldwide Catholic population still growing”, *The Catholic Thing*, 2021, <https://www.thecatholicthing.org/2021/03/31/worldwide-catholic-population-still-growing/>, accesat în data de 14.05.2021.
- ²⁵ Frank J. Coppa, *Politics and the Papacy in the Modern World*, Praeger, Londra, 2008.
- ²⁶ Richard A. Clarke, *Against All Enemies: Inside America’s War on Terror*, Free Press, New York, 2004.
- ²⁷ Institute for Economics and Peace, *Global Terrorism Index*, 2016, <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2016/11/Global-Terrorism-Index-2016.2.pdf>, accesat în data de 14.05.2021.
- ²⁸ Florence Gaub, “Trends in Terrorism”, *European Institute for Security Studies*, 2017, pp. 1-2; Henry Ridgwell, “Europe Terror: EU Vows to Tackle Extremism as Attacks Continue in 2020”, VOA, <https://www.voanews.com/europe/europe-terror-eu-vows-tackle-extremism-attacks-continue-2020>, accesat în data de 14.05.2021.
- ²⁹ Alex J. Bellamy, “Is the War on Terror Just?”, *International Relations*, vol. 19, nr. 3, 2005, pp. 275-296.
- ³⁰ Virginia Braun, Victoria Clarke, “Using thematic analysis in psychology”, *Qualitative Research in Psychology*, vol. 3, nr. 2, 2006, pp. 77-101.
- ³¹ Message of his Holiness Pope John Paul II for the Celebration of the World Day of Peace, 1 ianuarie 2020, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/messages/peace/documents/hf_jp-ii_mes_20011211_xxxv-world-day-for-peace.html, accesat în data de 15.05.2021.
- ³² Diocese of Norwich, *Pope John Paul II Grieved with America and the World on 9/11*, 2019, <https://www.norwichdiocese.org/Stay-Informed/All-Diocesan-Articles/ID/2258/Pope-John-Paul-II-Grieved-with-America-and-the-World-on-911>, accesat în data de 15.05.2021.
- ³³ Brian Williams, “9/11 and Saint John Paul II”, *One Peter Five*, 2014, <https://onepeterfive.com/911-saint-john-paul-ii/>, accesat în data de 15.05.2021.
- ³⁴ ¹ DW, *Pope Calls on Muslims to Fight Terror*, 2005, <https://www.dw.com/en/pope-calls-on-muslims-to-fight-terror/a-1685990>, accesat în data de 15.05.2021.
- ³⁵ VOA News, *Pope Benedict Decries Terrorism in State of the World Address*, 2009, <https://www.voanews.com/archive/pope-benedict-decries-terrorism-state-world-address>, accesat în data de 15.05.2021.
- ³⁶ The Tablet, *In Iraq, Pope Francis Condemns ‘Murder, Exile, Terrorism, and Oppression’ in the Name of Religion*, 2021, <https://thetablet.org/in-iraq-2021-pope-francis-condemns-murder-exile-terrorism-and-oppression-in-the-name-of-religion/>, accesat în data de 15.05.2021.
- ³⁷ The Guardian, *Pope Francis says it is ‘not right’ to identify Islam with violence*, 2016, <https://www.theguardian.com/world/2016/aug/01/pope-francis-says-it->

- not-right-to-identify-islam-with-violence, accesat în data de 15.05.2021.
- ³⁸ The Cristian Science Monitor, *Why Pope Francis won't link Islam with terrorism*, 2016, <https://www.csmonitor.com/World/Europe/2016/0801/Why-Pope-Francis-won-t-link-Islam-with-terrorism>, accesat în data de 15.05.2021.
- ³⁹ The Irish Times, *Bush condemns terrorist 'atrocities'*, 2003, <https://www.irishtimes.com/news/bush-condemns-terrorist-atrocities-1.494894?mode=sample&auth-failed=1&pw-origin=https%3A%2F%2Fwww.irishtimes.com%2Fnews%2Fbush-condemns-terrorist-atrocities-1.494894>, accesat în data de 15.05.2021.
- ⁴⁰ Human Rights First, *Islam is Peace: Let's Remember George W. Bush's Words After 9/11*, 2017, <https://www.humanrightsfirst.org/blog/islam-peace-let-s-remember-george-w-bush-s-words-after-911>, accesat în data de 15.05.2021.
- ⁴¹ The White House, *The President's quotes on Islam*, 2001, <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/infocus/ramadan/islam.html>, accesat în data de 15.05.2021.
- ⁴² Ayesha Rascoe, "Obama defends record on terrorism in national security speech", *Reuters*, 2016, <https://www.reuters.com/article/us-usa-obama-security-idUSKBN13V166>, accesat în data de 15.05.2021.
- ⁴³ Maya Rhodan, "President Obama: Stigmatizing Muslims 'Feeds the Terrorist Narrative'", *Time*, 2016, [https://time.com/4592640/president-obama-national-security-speech-](https://time.com/4592640/president-obama-national-security-speech-muslims/)
- [muslims/](https://time.com/4592640/president-obama-national-security-speech-muslims/), accesat în data de 15.05.2021.
- ⁴⁴ Daniella Diaz, "Obama: Why I won't say 'Islamic terrorism'", *CNN Politics*, 2016, <https://edition.cnn.com/2016/09/28/politics/obama-radical-islamic-terrorism-cnn-town-hall/index.html>, accesat în data de 15.05.2021.
- ⁴⁵ *Ibidem*.
- ⁴⁶ Jeremy Diamond, "Donald Trump's shifting positions on Muslim ban", *CNN Politics*, 2016, <https://edition.cnn.com/2016/06/25/politics/donald-trump-muslim-ban-terrorism/index.html>, accesat în data de 15.05.2021; Theodore Schleifer, "Donald Trump: 'I think Islam hates us'", *CNN Politics*, 2016, <https://edition.cnn.com/2016/03/09/politics/donald-trump-islam-hates-us/>, accesat în data de 15.05.2021.
- ⁴⁷ Jeremy Diamond, "'Drive them out': Trump calls on Muslims to share burden in terror fight", *CNN Politics*, 2017, <https://edition.cnn.com/2017/05/21/politics/trump-muslim-speech-saudi-arabia/index.html>, accesat în data de 15.05.2021.
- ⁴⁸ *Ibidem*.
- ⁴⁹ Message of his Holiness Pope John Paul II for the Celebration of the World Day of Peace, *op. cit*.
- ⁵⁰ *Ibidem*.
- ⁵¹ Ernest Ogbozor, "Love and Forgiveness in Governance: Exemplars: Pope John Paul II", *Beyond Intractability*, <https://www.beyondintractability.org/lfg/exemplars/jpaul>, accesat în data de 15.05.2021.
- ⁵² Message of his Holiness Pope John Paul II for the Celebration of the World Day of Peace, *op. cit*.

- ⁵³ The Irish Times, *Pope prays for victims and forgiveness for perpetrators*, 2002, <https://www.irishtimes.com/news/pope-prays-for-victims-and-forgiveness-for-perpetrators-1.436535>, accesat în data de 15.05.2021.
- ⁵⁴ Mary Farrow, “9/11: When John Paul II grieved with America”, *Catholic News Agency*, 2019, <https://www.catholicnewsagency.com/news/32605/911-when-john-paul-ii-grieved-with-america>, accesat în data de 15.05.2021.
- ⁵⁵ VOA News, *Pope Urges Terrorists to Stop ‘In the Name of God’*, 2009, <https://www.voanews.com/archive/pope-urges-terrorists-stop-name-god>, accesat în data de 15.05.2021.
- ⁵⁶ *Ibidem*.
- ⁵⁷ BBC News, *Nigeria violence: Pope Benedict XVI calls for peace*, 2012, <https://www.bbc.com/news/world-africa-18517418>, accesat în data de 15.05.2021.
- ⁵⁸ DW, *Pope Calls on Muslims to Fight Terror*, 2005, <https://www.dw.com/en/pope-calls-on-muslims-to-fight-terror/a-1685990>, accesat în data de 15.05.2021.
- ⁵⁹ Francis X. Rocca, “Pope Francis Says Ills of Global Economy, Not Islam, Inspire Terrorism”, *The Wall Street Journal*, 2016, <https://www.wsj.com/articles/pope-francis-urges-people-to-embrace-migrants-on-final-day-of-visit-1469963264>, accesat în data de 15.05.2021.
- ⁶⁰ Ahmet Gürhan Kartal, “Pope: Terrorists aim to undermine interfaith dialogue”, *AA*, 2020, <https://www.aa.com.tr/en/europe/pope-terrorists-aim-to-undermine-interfaith-dialogue/2032177>, accesat în data de 15.05.2021.
- ⁶¹ Molly Hannessy-Fiske, “Pope Francis delivers anti-terrorism message to open two-day visit to Egypt”, *Los Angeles Times*, 2017, <https://www.latimes.com/world/middleeast/la-fg-egypt-pope-francis-20170428-story.html>, accesat în data de 15.05.2021.
- ⁶² Yuliya Talmazan, Khalid Razak, “Pope Francis calls for forgiveness in heart of former ISIS ‘caliphate’ in Iraq”, *NBC News*, 2021, <https://www.nbcnews.com/news/world/pope-francis-calls-forgiveness-heart-former-isis-caliphate-iraq-n1259898>, accesat în data de 15.05.2021.
- ⁶³ George W. Bush, *Global War on Terror*, <https://www.georgewbushlibrary.smu.edu/en/Topics/GWOT>, accesat în data de 15.05.2021.
- ⁶⁴ U.S. Department of State, *The Global War on Terrorism: The First 100 Days*, <https://2001-2009.state.gov/s/ct/rls/wh/6947.htm>, accesat în data de 15.05.2021.
- ⁶⁵ Learning English, *George W. Bush: 9/11 Address to the Nation (2001)*, <https://www.learning-english-online.net/listening-comprehension/speeches/george-w-bush-9-11-address-to-the-nation/>, accesat în data de 15.05.2021.
- ⁶⁶ U.S. Department of State, *op. cit.*
- ⁶⁷ *Ibidem*.
- ⁶⁸ History, *George W. Bush addresses the United Nations regarding terrorism*, 2001, <https://www.history.com/this-day-in-history/bush-addresses-the-united-nations-regarding-terrorism>, accesat în data de 15.05.2021.

- ⁶⁹ U.S. Department of Defense, *Obama Condemns Terrorist Attacks in Paris*, 2015, <https://www.defense.gov/Explore/News/Article/Article/628935/obama-condemns-terrorist-attacks-in-paris/>, accesat în data de 15.05.2021; Politico, *Obama condemns 'what appears to be a horrific terrorist attack' in France*, 2016, <https://www.politico.com/story/2016/07/obama-nice-attack-terror-225574>, accesat în data de 15.05.2021.
- ⁷⁰ Daniella Diaz, *op. cit.*
- ⁷¹ Ayesha Rascoe, "Obama defends record on terrorism in national security speech", *Politico*, 2016, <https://www.politico.com/story/2016/07/obama-nice-attack-terror-225574>, accesat în data de 15.05.2021.
- ⁷² BBC, *US President Obama: US must shift counter-terrorism strategy*, 2016, <https://www.politico.com/story/2016/07/obama-nice-attack-terror-225574>, accesat în data de 15.05.2021.
- ⁷³ Ville Sinkkonen, "Contextualizing The 'Trump Doctrine'. Realism, Transactionalism and Civilizational Agenda", *Finnish Institute of International Affairs (FIIA) Analysis*, 2018, pp. 1-25.
- ⁷⁴ Theodore Schleifer, *op. cit.*
- ⁷⁵ BBC News, *Trump urges Muslim leaders to lead fight against radicalization*, 2017, <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-39989548>, accesat în data de 15.05.2021.
- ⁷⁶ Jeremy Diamond, *op. cit.*
- ⁷⁷ Jenna Johnson, Abigail Hauslohner, "'I think Islam hates us': A timeline of Trump's comments about Islam and Muslims", *The Washington Post*, 2017, <https://www.washingtonpost.com/news/post-politics/wp/2017/05/20/i-think-islam-hates-us-a-timeline-of-trumps-comments-about-islam-and-muslims/>, accesat în data de 15.05.2021.
- ⁷⁸ Mindi Batson, Loren Marks, "Making the Connection between Prayer, Faith, and Forgiveness in Roman Catholic Families", *The Qualitative Report*, vol. 13, nr. 3, 2008, pp. 394-415.
- ⁷⁹ Aaron Ettinger, "U.S. national security strategies: Patterns of continuity and change, 1987–2015", *Comparative Strategy*, vol. 36, nr. 2, 2007, pp. 115-128; Aaron Ettinger, "Trump's National Security Strategy: 'America First' meets the establishment", *International Journal*, vol. 73, nr. 3, 2018, pp. 474-483.

Bibliografie

BATSON, Mindi; MARKS, Loren, "Making the Connection between Prayer, Faith, and Forgiveness in Roman Catholic Families", *The Qualitative Report*, vol. 13, nr. 3, 2008, pp. 394-415.

BELLAMY, Alex J., "Is the War on Terror Just?", *International Relations*, vol. 19, nr. 3, 2005, pp. 275-296.

BERGER, Peter L., "Religions and Globalization", *European Judaism*, vol. 36, nr. 1, 2003, pp. 4-10.

BRAUN, Virginia; CLARKE, Victoria, "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative Research in*

- Psychology*, vol. 3, nr. 2, 2006, pp. 77-101.
- CHALIAND, Gérard, BLIN, Arnaud (eds.), *The History of Terrorism from Antiquity to Al Qaeda*, University of California Press, Los Angeles, 2007.
- CHALIAND, Gerard; BLIN, Arnaud (eds.), *Istoria Terorismului - Din Antichitate până la Daesh*, Polirom, București, 2018.
- CLARKE, Richard A., *Against All Enemies: Inside America's War on Terror*, Free Press, New York, 2004.
- COPPA, Frank J., *Politics and the Papacy in the Modern World*, Praeger, Londra, 2008.
- DARK, K. R. (ed.), *Religion and International Relations*, Palgrave MacMillan, Basingstoke, 2000.
- ETTINGER, Aaron, "U.S. national security strategies: Patterns of continuity and change, 1987–2015", *Comparative Strategy*, vol. 36, nr. 2, 2007, pp. 115-128.
- IDEM, "Trump's National Security Strategy: 'America First' meets the establishment", *International Journal*, vol. 73, nr. 3, 2018, pp. 474–483.
- FOX, Jonathan, "Do Democracies Have Separation of Religion and State?", *Canadian Journal of Political Science*, vol. 40, nr. 1, 2007, pp. 1-25.
- IDEM, "Religion and State Failure: An Examination of the Extent and Magnitude of Religious Conflict from 1950 to 1996", *International Political Science Review*, vol. 25, nr. 1, 2004, pp. 55-76.
- IDEM, "World Separation of Religion into the 21st Century", *Comparative Political Studies*, vol. 39, nr. 5, 2006, pp. 537-569.
- IDEM, Jonathan; SANDLER, Shmuel, *Bringing Religion into International Relations*, Palgrave MacMillan, New York, 2004.
- GAUB, Florence, "Trends in Terrorism", *European Institute for Security Studies*, 2017, pp. 1-2
- GOMES, Aureo de Toledo; MIKHAEL, Michelle Mitri, "Terror or Terrorism? Al-Qaeda and the Islamic State in Comparative Perspective", *Brazilian Political Science Review*, vol. 12, nr. 1, 2018, pp. 1-27.
- HIRO, Dilip, *War without End: The rise of Islamist terrorism and global response*, Routledge, London, 2002.
- JOHNSON, Jay; STUCKRAD, Kokhu von (eds.), *Discourse Research and Religion*, De Gruyter, Berlin, 2021.
- LAPIDUS, Ira M., "The Separation of State and Religion in the Development of Early Islamic Society", *International Journal of Middle East Studies*, vol. 6, nr. 4, 1975, pp. 363-385.
- LAW, Randall D., *Istoria terorismului de la Asirieni la Jihadiști*, Editura Corint, București, 2017; Oliver Roy, *Jihad and Death. The Global Appeal of Islamic State*, Oxford University Press, Oxford, 2017.
- NIEUWENHUIS, Aernout J., "State and religion, a multidimensional relationship: Some comparative law remarks", *International Journal of Constitutional Law*, vol. 10, nr. 1, 2012, pp. 153-174.
- PERICA, Vjekoslav, *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford University Press, Oxford, 2002.
- SINKKONEN, Ville "Contextualizing The 'Trump Doctrine'. Realism, Transactionalism and Civilizational Agenda", *Finnish Institute of International Affairs (FIIA) Analysis*, 2018, pp. 1-25.

- STEPAN, Alfred C., "Religion, Democracy, and the 'Twin Tolerations'", *Journal of Democracy*, vol. 11, nr. 4, 2000, pp. 37-57.
- TURNER, Brian S., "Religion", *Theory, Culture and Society*, vol. 23, nr. 2-3, 2006, pp. 437-444.
- Surse online*
- BBC News, *Nigeria violence: Pope Benedict XVI calls for peace*, 2012, <https://www.bbc.com/news/world-africa-18517418>.
- BBC News, *Trump urges Muslim leaders to lead fight against radicalization*, 2017, <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-39989548>.
- BBC, *US President Obama: US must shift counter-terrorism strategy*, 2016, <https://www.politico.com/story/2016/07/obama-nice-attack-terror-225574>.
- Brian Williams, "9/11 and Saint John Paul II", *One Peter Five*, 2014, <https://onepeterfive.com/911-saint-john-paul-ii/>.
- Bush, George W., *Global War on Terror*, <https://www.georgewbushlibrary.smu.edu/en/Topics/GWOT>.
- Diamond, Jeremy, "'Drive them out': Trump calls on Muslims to share burden in terror fight", *CNN Politics*, 2017, <https://edition.cnn.com/2017/05/21/politics/trump-muslim-speech-saudi-arabia/index.html>.
- Diamond, Jeremy, "Donald Trump's shifting positions on Muslim ban", *CNN Politics*, 2016, <https://edition.cnn.com/2016/06/25/politics/donald-trump-muslim-ban-terrorism/index.html>.
- Diaz, Daniella, "Obama: Why I won't say 'Islamic terrorism'", *CNN Politics*, 2016, <https://edition.cnn.com/2016/09/28/politics/obama-radical-islamic-terrorism-cnn-town-hall/index.html>.
- Diocese of Norwich, *Pope John Paul II Grieved with America and the World on 9/11*, 2019, <https://www.norwichdiocese.org/Stay-Informed/All-Diocesan-Articles/ID/2258/Pope-John-Paul-II-Grieved-with-America-and-the-World-on-911>.
- DW, *Pope Calls on Muslims to Fight Terror*, 2005, <https://www.dw.com/en/pope-calls-on-muslims-to-fight-terror/a-1685990>.
- DW, *Pope Calls on Muslims to Fight Terror*, 2005, <https://www.dw.com/en/pope-calls-on-muslims-to-fight-terror/a-1685990>.
- Farrow, Mary, "9/11: When John Paul II grieved with America", *Catholic News Agency*, 2019, <https://www.catholicnewsagency.com/news/32605/911-when-john-paul-ii-grieved-with-america>.
- Glatz, Carol, "Worldwide Catholic population still growing", *The Catholic Thing*, 2021, <https://www.thecatholicthing.org/2021/03/31/worldwide-catholic-population-still-growing/>.
- History, *George W. Bush addresses the United Nations regarding terrorism*, 2001, <https://www.history.com/this-day-in-history/bush-addresses-the-united-nations-regarding-terrorism>.
- Human Rights First, *Islam is Peace: Let's Remember George W. Bush's Words After 9/11*, 2017, <https://www.humanrightsfirst.org/blog/islam-peace-let-s-remember-george-w-bush-s-words-after-91>.
- Institute for Economics and Peace, *Global Terrorism Index*, 2016, <http://economicsandpeace.org/wp->

- content/uploads/2016/11/Global-Terrorism-Index-2016.2.pdf.
- JOHNSON, Jenna; Hauslohner, Abigail, “‘I think Islam hates us’: A timeline of Trump’s comments about Islam and Muslims”, *The Washington Post*, 2017, <https://www.washingtonpost.com/news/post-politics/wp/2017/05/20/i-think-islam-hates-us-a-timeline-of-trumps-comments-about-islam-and-muslims/>.
- KARTAL, Ahmet Gürhan, “Pope: Terrorists aim to undermine interfaith dialogue”, *AA*, 2020, <https://www.aa.com.tr/en/europe/pop-e-terrorists-aim-to-undermine-interfaith-dialogue/2032177>.
- Learning English, *George W. Bush: 9/11 Address to the Nation (2001)*, <https://www.learning-english-online.net/listening-comprehension/speeches/george-w-bush-9-11-address-to-the-nation/>.
- Message of his Holiness Pope John Paul II for the Celebration of the World Day of Peace, 1 ianuarie 2020, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/messages/peace/documents/hf_jp-ii_mes_20011211_xxxv-world-day-for-peace.html.
- MOLLY, Hannes Fiske, “Pope Francis delivers anti-terrorism message to open two-day visit to Egypt”, *Los Angeles Times*, 2017, <https://www.latimes.com/world/middleeast/la-fg-egypt-pope-francis-20170428-story.html>.
- Ogbozor, Ernest, “Love and Forgiveness in Governance: Exemplars: Pope John Paul II”, *Beyond Intractability*, <https://www.beyondintractability.org/lfg/exemplars/jpaul>.
- Politico, *Obama condemns ‘what appears to be a horrific terrorist attack’ in France*, 2016, <https://www.politico.com/story/2016/07/obama-nice-attack-terror-225574>.
- RASCOE, Ayesha “Obama defends record on terrorism in national security speech”, *Reuters*, 2016, <https://www.reuters.com/article/us-usa-obama-security-idUSKBN13V166>.
- RASCOE, Ayesha, “Obama defends record on terrorism in national security speech”, *Politico*, 2016, <https://www.politico.com/story/2016/07/obama-nice-attack-terror-225574>.
- RHODAN, Maya, “President Obama: Stigmatizing Muslims ‘Feeds the Terrorist Narrative’”, *Time*, 2016, <https://time.com/4592640/president-obama-national-security-speech-muslims/>.
- RIDGWELL, Henry, “Europe Terror: EU Vows to Tackle Extremism as Attacks Continue in 2020”, *VOA*, <https://www.voanews.com/europe/europe-terror-eu-vows-tackle-extremism-attacks-continue-2020>.
- ROCCA, Francis X., “Pope Francis Says Ills of Global Economy, Not Islam, Inspire Terrorism”, *The Wall Street Journal*, 2016, <https://www.wsj.com/articles/pope-francis-urges-people-to-embrace-migrants-on-final-day-of-visit-1469963264>.
- SCHLEIFER, Theodore, “Donald Trump: ‘I think Islam hates us’”, *CNN Politics*, 2016, <https://edition.cnn.com/2016/03/09/politics/donald-trump-islam-hates-us/>.
- TALMAZAN, Yuliya; Razak, Khalid, “Pope Francis calls for forgiveness in heart of former ISIS ‘caliphate’ in Iraq”, *NBC News*, 2021, <https://www.nbcnews.com/news/world/pope-francis-calls-forgiveness->

- heart-former-isis-caliphate-iraq-n1259898.
- The Cristian Science Monitor, *Why Pope Francis won't link Islam with terrorism*, 2016, <https://www.csmonitor.com/World/Europe/2016/0801/Why-Pope-Francis-won-t-link-Islam-with-terrorism>.
- The Guardian, *Pope Francis says it is 'not right' to identify Islam with violence*, 2016, <https://www.theguardian.com/world/2016/aug/01/pope-francis-says-it-not-right-to-identify-islam-with-violence>.
- The Irish Times, *Bush condemns terrorist 'atrocities'*, 2003, <https://www.irishtimes.com/news/bush-condemns-terrorist-atrocities-1.494894?mode=sample&auth-failed=1&pw-origin=https%3A%2F%2Fwww.irishtimes.com%2Fnews%2Fbush-condemns-terrorist-atrocities-1.494894>.
- The Irish Times, *Pope prays for victims and forgiveness for perpetrators*, 2002, <https://www.irishtimes.com/news/pope-prays-for-victims-and-forgiveness-for-perpetrators-1.436535>.
- The Tablet, *In Iraq, Pope Francis Condemns 'Murder, Exile, Terrorism, and Oppression' in the Name of Religion*, 2021, <https://thetablet.org/in-iraq-2021-pope-francis-condemns-murder-exile-terrorism-and-oppression-in-the-name-of-religion/>.
- The White House, *The President's quotes on Islam*, 2001, <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/infocus/ramadan/islam.html>.
- U.S. Department of Defense, *Obama Condemns Terrorist Attacks in Paris*, 2015, <https://www.defense.gov/Explore/News/Article/Article/628935/obama-condemns-terrorist-attacks-in-paris/>.
- U.S. Department of State, *The Global War on Terrorism: The First 100 Days*, <https://2001-2009.state.gov/s/ct/rls/wh/6947.htm>.
- VOA News, *Pope Benedict Decries Terrorism in State of the World Address*, 2009, <https://www.voanews.com/archive/pope-benedict-decries-terrorism-state-world-address>.
- VOA News, *Pope Urges Terrorists to Stop 'In the Name of God'*, 2009, <https://www.voanews.com/archive/pope-urges-terrorists-stop-name-god>.

Aderarea României la Spațiul Schengen și la Zona Euro. O analiză a discursurilor politice (2014-2019)

[Romania's Accession to the Schengen Area and the Eurozone. An Analysis of Political Speeches (2014-2019)]

Andreea CIUBUCĂ

Abstract: *Romania's main foreign policy objectives since the EU's accession were to join Schengen Area and Eurozone. However, after more than ten years, Romania has not achieved any of these objectives. This article aims to investigate how discourses of politicians reflect the economic relations between EU and Romania and why Romania is not yet part of Schengen Area and Eurozone. In doing so, I collected 13 formal public discourses of Romanian and European leaders using as sources official sites and newspapers. This paper analyzes discourses of politicians between 2014 and 2019. The relevance of the period lies in representative political events for EU-Romania relations such as the election of a pro-European president Klaus Iohannis in 2014 and the fact Romania assumed the Presidency of the European Union Council in the first six months of 2019. The results show Romania faces difficulties in europeanisation of its policies and in the negotiation process, which is why it does not become a member of the Schengen Area and Eurozone. Other dimensions of relations such as security and human rights as well as Romania and the EU during the coronavirus pandemic can be subject to further research.*

Keywords: *economic relations, EU, political discourse, Romania, Schengen, Eurozone.*

Introducere

Extinderea UE spre Estul Europei a fost o provocare în termeni de adaptare a statelor postcomuniste. Pentru a le integra, UE le-a impus acestora europeanizarea ca și condiție a aderării, fapt ce a contribuit semnificativ

la reformarea în plan economic. Cu toate acestea, perioada post-aderare a fost caracterizată de probleme economice și proteste¹.

Statele care au aderat în 2007, Bulgaria și România, întâmpină cele mai mari dificultăți în procesul de europeanizare și de reformare a siste-

mului economic. Obiectivele principale ale României după aderare au fost accesarea la *Spațiul Schengen* și la *Zona Euro*. Cu toate că România respectă aproape în totalitate condițiile aderării la *Spațiul Schengen* și este parte a Sistemului de Informații Schengen, nu este încă membră cu drepturi depline. Dificultățile economice cu care se confruntă încă de la aderarea la UE o pune în imposibilitatea de a adopta moneda euro și astfel de a adera la *Zona Euro*.

România este un caz reprezentativ pentru noile state membre din zona postcomunistă, care s-au alăturat UE după anii 2000². Extinderea UE spre Estul Europei prezintă caracteristici specifice întrucât aderarea a fost condiționată de aplicarea principiilor *acquis-ului communautaire*, iar statele estice au întâmpinat dificultăți în plan economic³. În acest sens, România este unul dintre cazurile ilustrative, ce reflectă anumite specificități regionale⁴.

În studiul de față, îmi propun să completez literatura de specialitate cu relațiile din perioada 2014-2019, care nu este amplu cercetată, pentru a observa ce s-a schimbat față de evenimentele anterioare. Voi analiza cum sunt reflectate în discursurile oficialilor relațiile dintre România și UE în ceea ce privește aderarea României la *Spațiul Schengen* și la *Zona Euro*. UE condiționează aderarea la aceste construcții de progresele din domeniul combaterii corupției, de încheierea MCV și de reformarea sistemului economic. În perioada 2014-2019, România nu a reușit să nego-

cieze și să devină membră a *Spațiului Schengen* și a *Zonei Euro* cu toate că dinamica politică s-a schimbat.

Pentru a realiza analiza, am colectat 13 discursuri ale următorilor lideri politici români și europeni. Este vorba în primul rând de: Președintele României, Klaus Iohannis, miniștrii de externe Teodor Meleșcanu (10 noiembrie 2014 – 24 noiembrie 2014; 4 ianuarie 2017 – 24 iulie 2019) și Lazăr Comănescu (17 noiembrie 2015 – 4 ianuarie 2017)⁵, prim-miniștrii Dacian Cioloș (17 noiembrie 2015 – 4 ianuarie 2017) și Viorica Dăncilă (29 ianuarie 2018 – 4 noiembrie 2019)⁶. Sursele discursurilor sunt: site-ul oficial al Administrației Prezidențiale, www.presidency.ro, site-ul oficial al primului ministru, www.gov.ro, al Ministerului de Externe, www.mae.ro și site-ul oficial al Președinției României la Consiliul Uniunii Europene, www.romania2019.eu. Acestor surse li se adaugă și presa scrisă, Agenția Mediafax, www.mediafax.ro și Agenția Națională de Presă Agerpres, www.agerpres.ro.

Alegerea președintelui se datorează rolului și atribuțiilor acestuia în politica externă, de a reprezenta România în context internațional și defini poziția statului în anumite decizii la nivel internațional⁷. Alegerea miniștrilor de externe se datorează atribuțiilor acestora de negociere a tratatelor internaționale și de asigurarea a conectării României cu organizațiile internaționale din care face parte⁸. Între 2014 și 2019, România a avut cinci miniștri de

externe și opt prim-miniștri⁹. I-am selectat pe cei doi prim-miniștri, Dacian Cioloș și Viorica Dăncilă, și pe cei trei miniștri de externe cu cea mai îndelungată prezență în funcție.

Președintele Comisiei Jean-Claude Juncker, Președintele Consiliului European Donald Tusk și Președintele Parlamentului European Antonio Tajani. Decizia de a-i alege pe aceștia se datorează faptului că am dorit să includ în analiză toți actorii implicați pentru a putea observa cum se conturează relațiile din perspectiva discursivă. Ca surse pentru colectarea datelor am utilizat site-urile oficiale ale Administrației Prezidențiale, Guvernului României, Ministerului Afacerilor Externe, Președinției României la Consiliului Uniunii Europene Comisiei Europene, Consiliului European și agenții de presă, Mediafax și Agerpres. Am colectat datele în funcție de tematica economică a relațiilor dintre UE și România, sub-temele aderării la *Spațiul Schengen* și la *Zona Euro*, și le-am cercetate prin metoda analizei tematice deductive.

Studiul include și discursurile oficialilor europeni: Jean-Claude Juncker, Președintele Comisiei Europene, Donald Tusk, Președintele Consiliului European, și Antonio Tajani, Președintele Parlamentului European. Alegerea acestora se datorează rolului și atribuțiilor existente în funcția deținută, de a controla și verifica punerea în aplicare a dreptului Uniunii și respectarea tratatelor de către statele membre¹⁰. Sursele discursurilor oficialilor europeni sunt: site-ul oficial al

Comisiei Europene, www.ec.europa.eu, site-ul oficial al Consiliului European, www.consilium.europa.eu, site-ul oficial al Președinției României la Consiliul Uniunii Europene, www.romania2019.eu, și Agenția de Presă Mediafax www.mediafax.ro și Agerpres, www.agerpres.ro. Analiza discursurilor președintelui și vicepreședintelui sunt relevante întrucât exprimă poziția Comisiei Europene în chestiuni ce privesc România și surprind relațiile dintre cele două.

Metoda de analiză a datelor se bazează pe analiza tematică deductivă. Într-o abordare deductivă, punctul de plecare în analiză este tema, derivată din literatura de specialitate, întrucât cercetătorul se bazează pe anumite teorii și teme existente¹¹. Aceasta implică crearea de teme și codificarea datelor în raport cu aceste teme. Primul presupune construirea de teme folosind datele, plus înțelegerea cercetătorului, intuiția și teoria. Este un proces de înțelegere a datelor și de abstractizare a ideilor mai largi decât cuvintele explicite de pe hârtie¹². Într-o abordare deductivă, există o dependență de teoria existentă și chiar o codificare existentă. Teoria deja existentă poate fi dezvoltată cu referire la date sau poate fi testată în raport cu ele. Multe analize vor începe cu unele teorii și poate câteva idei de teme, dar apoi să fie conduse de date¹³.

Pentru început, voi realiza o succintă trecere în revistă a literaturii ce tratează europeanizarea politicilor naționale și relațiile dintre UE și statele membre. Apoi, mă voi axa pe

analiza relațiilor economice dintre România și UE în ceea ce privește aderarea la *Spațiul Schengen* și la *Zona Euro*. În concluzii voi rezuma rezultatele analizei și voi discuta implicațiile sale pentru domeniul de studiu.

Relevanța articolului constă în implicațiile pe care le aduce literaturii de specialitate prin faptul că analizează relațiile din perioada 2014-2019, care nu a fost suficient cercetată. Această perioadă este caracterizată de o dinamică politică specifică. În primul rând, în anul 2014 a fost ales un nou președinte cu viziuni pro-europene și este important de observat cum a gestionat acesta provocările politice. Protestele anticorupție au continuat în anul 2015 și s-au finalizat cu demisia Guvernului Ponta și cu înlocuirea cu un guvern tehnocrat ce a rămas până în 2017. În perioada 2017-2019 s-a investit un nou guvern PSD și s-au modificat legile justiției, situația fiind similară cu evenimentele din anul 2012, când România a primit criticile Comisiei Europene, însă nu s-a recurs la demiterea președintelui ca atunci¹⁴. De asemenea, în anul 2019 România a deținut pentru prima dată Președinția Consiliului Uniunii Europene și este relevant de analizat cum s-a schimbat dinamica politică după aceste evenimente politice și dacă statul român a reușit să realizeze pași importanți pentru îndeplinirea celor două obiective: aderarea la *Spațiul Schengen* și la *Zona Euro*.

Abordări ale relațiilor UE cu statele membre

În literatura de specialitate, am identificat mai multe abordări cu privire la relațiile externe ale statelor membre cu Uniunea Europeană și la felul în care acestea sunt reflectate în discursurile oficialilor. Prima secțiune include câteva considerente legate de europenizare ca efect al interacțiunii dintre state, cea de-a doua secțiune – relațiile statelor vestice cu UE și, în final, relațiile statelor din Estul și Centrul Europei și UE.

Europenizarea politicilor naționale ale statelor membre

Europenizarea, înțeleasă ca procesul prin care statele adoptă legile UE¹⁵, presupune „încărcarea” politicilor naționale la nivel european și „descărcarea” lor la nivel național¹⁶. Aceasta constă într-un proces de construcție și instituționalizare a regulilor formale și informale, a procedurilor, paradigmatelor politice, stilurilor și normelor comune care se transferă de la nivel european la nivel național. Ea este adesea asociată cu adaptarea internă la presiunile aderării la UE, o refractare a proceselor de integrare în cadrul comunității¹⁷. Europenizarea poate fi definită ca un proces strategic de conturare a politicilor naționale după legile comune ale UE, pe baza reprezentării comune și a alianțelor¹⁸.

Europenizarea se poate realiza prin adaptarea la comunitate și prin socializare. Adaptarea la comunitatea

europăeană presupune schimbarea politicii externe a statelor membre și reformularea obiectivelor în raport cu alte state membre ale Uniunii. Astfel, se încearcă modificarea obiectivelor din politica externă astfel încât să coincidă cu politicile UE, modificare ce poate fi în plan guvernamental, politic și strategic¹⁹. Socializarea elitelor se referă la efectul participării actorilor naționali asupra politicii statelor în cadrul sistemului european, caracterizat de norme de comunicare, consultare, decizii bazate pe consens²⁰. Rezolvarea problemelor depinde de felul în care factorii decidenți socializează în cadrul sistemului, întrucât procesul necesită un anumit nivel de încredere între actori și un anumit devotament față de o instituție comună²¹. Conexiunile instituționalizate și trecerea timpului încurajează această socializare între actori. Astfel, natura interguvernamentală a politicii externe a facilitat cooperarea și dezvoltarea relațiilor personale, a întâlnirilor informale și a continuității în ceea ce privește elitele. Interacțiunea directă a elitelor naționale a făcut posibilă apartenența la UE și, cu timpul, a creat viziuni comune. Acest proces este inevitabil în politica externă²².

Schimmelfennig și Sedelmeier susțin că europenizarea se realizează printr-un stimul extern, în special condiționalitatea înainte de aderare sau aplicarea sancțiunilor în perioada post-aderare. Aceste instrumente alterează calculul cost-beneficiu al guvernelor statelor concurente și menționează sub ce condiții aceste cal-

cule le vor face pe state să adopte regulile UE²³. Instrumentele folosite sunt recompensa pentru adoptarea legislației UE, în special asistență financiară, determinarea (feedback permanent cu privire la schimbările din cadrul politicii statelor), credibilitatea (atât în posibilitatea aderării, cât și în aplicarea sancțiunilor) și costurile suferite de statele membre pentru implementarea regulilor UE²⁴.

Prin urmare, europenizarea presupune adaptarea instituțională a statelor care sunt membre ale UE. În cazul statelor din Vestul Europei, acest proces presupune o ușoară modificare a politicilor naționale, pe când în cazul statelor din Europa Centrală și de Est se intenționează o reformare completă a sistemului politic.

Relațiile statelor membre din Europa de Vest cu UE

Prima formă de cooperare europeană a început în 1957, când s-a semnat acordul de înființare a Comunității Economice Europene între Belgia, Germania de Vest, Franța, Italia, Luxemburg și Olanda. Acestei comunități i s-au alăturat în 1973 Danemarca, Irlanda și Marea Britanie, apoi Grecia în 1981 și Spania și Portugalia în 1986²⁵. Relațiile statelor vestice se asemănau din punct de vedere economic, militar, legislativ, juridic și politic. Literatura de specialitate tratează relațiile între Vestul Europei și UE în termenii integrării europene care a decurs relativ ușor datorită faptului că și statele vestice aveau meca-

nismele generale să-și transfere suveranitatea într-o organizație internațională și să investească în politici comune²⁶.

Aplicarea și implementarea legilor a fost de succes întrucât legile au fost adaptate la circumstanțe specifice, dar și agențiile de implementare a legilor au fost echipate cu instrumentele necesare punerii în aplicare a noii legislații europene²⁷. Această performanță este specifică statelor nordice, în special Suedia, Danemarca și Finlanda²⁸. În țări precum Austria, Belgia, Germania, Olanda, Spania și Marea Britanie politica internă este similară cu cea a UE. În cazul unui conflict între directivele UE și politica națională, se realizează o analiză cost-beneficiu. Aceste state aparțin categoriei de observatori ai nerespectării legislației UE, iar o posibilă încălcare a regulilor ar fi neacceptată social și politic²⁹.

Relațiile statelor membre din Centrul și Estul Europei cu UE

Procesul de lărgire spre Centrul și Estul Europei a început cu aderarea în 1995 a Austriei, Finlandei și Suediei, în 2004, a continuat cu cel mai mare număr de state, Republica Cehă, Estonia, Cipru, Letonia, Lituania, Ungaria, Malta, Polonia, Slovenia și Slovacia, urmând ca în 2007 să adere România și Bulgaria, apoi Croația în 2013³⁰. Spre deosebire de relațiile Vestului Europei cu UE, care decurg relativ mulțumitor, nu același lucru se poate spune despre Centrul și Estul Europei. Statele de aici prezintă

cazuri speciale din cauza dificultăților de integrare și de trecere de la un regim comunist la unul democratic³¹.

Situația statelor din Europa Centrală și de Est este amplu cercetată în literatura de specialitate, începând cu perioada pre-aderare și continuând cu evoluția relațiilor după aderare. Perioada pre-aderare se bazează pe condiționalitatea admiterii în cadrul UE, ceea ce presupune schimbarea în plan economic, politic, administrativ și reformarea sistemului politic astfel încât acesta să promoveze democrația liberală, economia de piață și statul de drept³². În general, condiționalitatea UE a fost considerată ca fiind o pârghie importantă pentru promovarea democrației³³ în special în țările baltice, Bulgaria, România și Slovacia³⁴.

Cu toate că în perioada negocierilor pentru aderare statele au înregistrat un nivel ridicat de democratizare, unii autori susțin că instituțiile înființate nu erau suficient de democratice pentru a obține aderarea și că în perioada post-aderare unele dintre ele și-au înrăutățit politicile sau chiar au stagnat în procesul de democratizare³⁵. Reformele pre-aderare nu au fost cauzate de factori domestici, ci de condiționalitatea aderării. Astfel, după aderare, statele nu au mai avut același stimul pentru reformare și a apărut o reacție adversă³⁶ în procesul democratic.

După finalizarea procesului aderării, statele est-europene au fost caracterizate de instabilitate politică, populism, naționalism și derapaje ale

procesului democratic³⁷. Însă această reacție nu s-a manifestat doar la nivel politic, ci și în plan economic (probleme cu absorbția fondurilor europene), privitor la statul de drept, la eficacitatea în implementarea politicilor și în controlul corupției³⁸. Mecanismele UE de sancțiune a statelor postcomuniste sunt relativ ineficiente, acesta fiind motivul pentru care s-a înregistrat o schimbare post-aderare³⁹. Schimbarea poate fi determinată și de faptul că legislația UE nu a fost implementată în totalitate în statele est-europene și de altfel nici UE nu mai beneficiază de mijloacele de constrângere de dinaintea aderării. Fără un imbold exterior (cum era anterior condiționalitatea) este dificil pentru acestea să respecte cerințele UE⁴⁰. Cu toate acestea, nu există o deteriorare (backsliding) a democrației în statele membre din Estul și Centrul Europei după aderare, ci doar derapaje prin încălcarea regulilor democratice în țări precum Polonia, Ungaria și România⁴¹.

Dintre toate țările care au aderat la UE după anii 1990, cele mai de succes s-au dovedit a fi Slovenia, care a înregistrat o creștere a produsului intern brut și menținerea unui sistem de bunăstare socială și Țările Baltice care au trecut rapid de la un sistem comunist la unul democratic, cu o creștere anuală de peste 10% din PIB⁴². Polonia s-a confruntat cu integrarea marginală a economiei naționale în UE, cu polarizarea societății poloneze și cu creșterea dezinteresului general pentru politicile europene. În cazul Cehiei, aderarea la UE

a avut consecințe asupra identității naționale, entuziasmul inițial de „înțoarcere” spre Europa fiind înlocuit cu dezamăgirea față de politicile europene⁴³. Slovacia, în anii 2000, a fost văzută ca un posibil succes al aderării, însă schimbările în plan economic și politic au dus la apariția extremelor în pozițiile partidelor politice și la percepția negativă a populației cu privire la UE. Ungaria s-a confruntat cu polarizarea politicilor naționale și a celor europene și cu o reacție populară împotriva inițiativelor legate de UE⁴⁴.

Cele mai problematice state din Estul Europei au fost Bulgaria și România, unde aderarea a fost văzută cu suspiciune și calitatea guvernantei, a statului de drept, libertatea sistemului judiciar, eficiența administrației publice și politica de eliminare a corupției au fost puse la îndoială⁴⁵. Procesul de aderare în cazul celor două state a fost complex și prelungit din cauza imaginii negative și a problemelor economice cu care se confruntau. Cu toate acestea, au fost acceptate în UE pe considerentul că, după ianuarie 2007, reformele vor continua în același ritm ca în perioada post-aderare. Acest lucru nu s-a întâmplat, reformele au stagnat, iar lipsa sancțiunilor în primii patru ani de la aderare au dus la îndepărtarea României și Bulgariei de politicile europene⁴⁶. În cazul României, majoritatea proiectelor nu sunt puse în aplicare, nivelul corupției este ridicat și mecanismele legale nu sunt suficiente de dezvoltate pentru a putea produce schimbări în sistemul econo-

mic⁴⁷. Aderarea la UE a avut un impact redus asupra constituționalității, legislației, sistemului juridic și politicii externe a României și a dus la câștiguri minime în participarea țării la instituțiile UE⁴⁸. În cazul statelor „întârziate” („laggards”) din Europa de Est – România și Bulgaria –, UE a implementat un set de instrumente de verificare: Mecanismul de Cooperare și Verificare (MCV) bazat pe *non-acquis* și „mecanismul tradițional” bazat pe politica și sancționarea *acquis*-ului⁴⁹.

În România, în perioada post-aderare, 2007-2012, au apărut decalaje ale procesului democratic prin conflictul dintre legislativ și executiv, demiterea președintelui și schimbări ale guvernelor. Politizarea și ineficiența sistemului judiciar, corupția și politizarea instituțiilor au contribuit la declinul democrației după aderare⁵⁰. În anii de început al aderării, UE nu manifesta un interes asupra a ceea ce se întâmpla în România, până când a observat anumite derapaje ale democrației. După aderare, instrumentele de sancțiune s-au dovedit a fi ineficiente, astfel încât s-a recurs la presiune socială și critică publică, iar după 2012 s-a condiționat și intrarea în *Spațiul Schengen*⁵¹.

Discursurile elitelor

Relațiile pline de dificultăți dintre EU și statele din Centrul și Estul Europei s-au reflectat și în cadrul discursurilor elitelor naționale și europene. Discursurile liderilor statelor membre ale UE au fost conturate pe

parcursul participării în procesul decizional european și au depins de istoricul aderării, puterea economică, influența în scena europeană, dimensiunea statului și viziunile elitelor cu privire la impactul UE asupra identității naționale⁵². Schmidt susține că discursurile statelor membre din Centrul și Estul Europei se încadrează în categoria celor pragmatice în care UE este văzută ca o organizație menită să rezolve toate problemele statelor membre, să promoveze piața liberă și să mențină securitatea regională⁵³. Aceste discursuri caracterizează membri din Estul și Centrul Europei tocmai ca urmare a problemelor cu care aceste state se confruntă. Toate statele foste comuniste au fost supuse reformei neolibérale a pieței sub presiunile UE în perioada pre-aderare. Asigurarea securității era primordială pentru aceste state și pentru participarea activă în Proiectul European de Securitate și Apărare⁵⁴.

În discursurile elitelor din statele central-estice s-au invocat istoria recentă, cum ar fi căderea comunismului în Europa Centrală și de Est, și „întoarcerea la normalitate”. Normalitatea este văzută ca întoarcerea Estului spre „Occident”, care este asimilat cu idealuri precum „diversitate”, „libertate”, „democrație” și economie de piață⁵⁵. Această întoarcere spre normalizarea presupune europeanizare, occidentalizare radicală a politicilor și sfârșitul sau cel puțin evaporarea unei categorii distincte „estice” în Europa⁵⁶.

Cu toate că au devenit membre cu drepturi absolute, diferențele între statele vestice și cele central-estice sunt vizibile. Mai mult, nu doar că UE găsește problematice aceste state, dar și liderii politici est europeni și-au schimbat atitudinea față de Bruxelles⁵⁷. Aceste relații sunt surprinse prin intermediul discursurilor. În domeniul economic, România întâmpină dificultăți în menținerea unei economii de piață funcționale, în absorbția fondurilor europene, în implementarea monedei euro și în implementarea politicii fiscale, monetare și a schimbului valutar. Obiectivele primordiale ale României sunt accesarea la *Spațiul Schengen* și trecerea la *Zona Euro*. Voi analiza discursurile legate de aceste două teme.

Spațiul Schengen

Voi analiza discursurile liderilor politici români cu privire la obiectivul României de a adera la *Spațiul Schengen* încă din 2011, de când a îndeplinit criteriile aderării. În prezent, România este parte a Sistemului de Informații Schengen și aplică aproape în întregime *aquis*-ul Schengen, cu excepția anulării controalelor la frontieră.

Discursurile relevă dorința României de aderare la *Spațiul Schengen*, pe care o consideră un obiectiv: „Pentru România, aderarea la *Spațiul Schengen* reprezintă un obiectiv important”⁵⁸, afirma Președintele Iohannis. Liderii români își doresc ca România să fie un stat respectat și complet integrat în nucleul UE⁵⁹, iar aderarea la *Spațiul*

Schengen este prilejul cu care România poate să finalizeze acest proces: „...prin aderarea României la *Spațiul Schengen* se va consolida semnificativ acest spațiu și în felul acesta se va contribui, într-o manieră semnificativă, la întărirea securității interne a Uniunii Europene pentru că acum, când vorbim de securitate la nivel de Uniune Europeană, trebuie să avem în vedere și securitatea externă, evident, dar și securitatea internă”⁶⁰.

Cu toate că România îndeplinește toate condițiile aderării și a contribuit la consolidarea securității frontierelor UE⁶¹, liderii susțin că problemele la nivel structural ale *Spațiului Schengen* au pus în dificultate aderarea. Problemele cu care se confruntă România se sunt cauzate de problemele din cadrul Schengen și de faptul că există opoziție în rândul statelor membre. Astfel, dificultățile României nu sunt cauzate de incapacitatea de a îndeplini condițiile, ci de eșecul de a negocia cu celelalte state ale UE pentru a primi votul de încredere, în special cu Olanda, Germania și Austria. „Problema nu a fost nici a României, nici a Bulgariei, ci problema a fost statutul zonei Schengen, având în vedere că, datorită valului de refugiați în puncte relevante, spațiul Schengen nu a mai funcționat. Sunt politicieni relevanți din Europa care au pus sub semnul întrebării modul în funcționează spațiul Schengen, unii chiar existența spațiului Schengen și, în acest context, nu am considerat că este oportun să promovăm o includere pe agenda Consiliului Justiție și Afaceri Interne”⁶².

Aderarea la *Spațiul Schengen* presupune îndeplinirea condițiilor privind asigurarea securității la frontierele externe ale UE. Cu toate că România este membră UE, nu face parte din Spațiul Schengen, iar decizia de a fi integrată în acest spațiu este adoptată în urma votului din Consiliul European. Discursurile liderilor politici europeni analizate în această secțiune, Jean-Claude Juncker și Antonio Tajani, se axează pe susținerea României în procesul de aderare, pe considerentul că a înregistrat progrese⁶³ și că a îndeplinit toate criteriile⁶⁴. Comisia Europeană susține că va insista ca România să adere la *Spațiul Schengen* și că va negocia cu Olanda, Germania și Austria pentru a vota în favoarea aderării României. „Îmi doresc (...) în timpul mandatului acestei Comisii, România să intre în Spațiul Schengen. Nu văd niciun motiv pentru care anumite guverne refuză cu încăpățănare acest lucru. Ținem legătura cu cei mai recalcitranți și încercăm să-i convingem să spunem DA pentru aderarea României la Spațiul Schengen.” Am repetat ceea ce tot spun din 2014, că România trebuie să fie în Spațiul Schengen și voi face totul pentru ca, în timpul mandatului acestei Comisii, să se întâmple acest lucru. Și legat de Țările de Jos, da, în permanență port un dialog cu Olanda și cu celelalte țări, spunând că România a îndeplinit toate criteriile tehnice pentru aderarea

la spațiul Schengen⁶⁵, a spus Jean-Claude Juncker.

În discursurile sale, Președintele Parlamentului European, Antonio Tajani, susține că aderarea României și Bulgariei ar îmbunătăți securitatea frontierelor externe⁶⁶ și interne ale UE⁶⁷ prin faptul că ar înlătura controalele și vizele pentru circulația din statele membre *Schengen*. Parlamentul European recomandă statelor membre care se împotrivesc aderării României să ia în considerare integrarea tuturor statelor membre UE.

În concluzie, relațiile dintre România și UE se configurează pe dorința României de a fi parte a *Spațiului Schengen*, dar în același timp aceasta nu poate oferi credibilitate celorlalte state membre în gestionarea securității frontierelor. Românii consideră că au îndeplinit toate condițiile pentru a fi acceptați și au contribuit la asigurarea securității granițelor exterioare ale UE, dar cu toate acestea statul român eșuează în negocierile cu statele care se opun aderării. Pe de altă parte, liderii europeni susțin România în demersul aderării la *Spațiul Schengen* pe considerentul că a toate criteriile sunt îndeplinite, însă decizia finală este bazată pe votul statelor membre. Tabelul 1 include o perspectivă de ansamblu a elementelor acoperite de discursurile analizate aici și în subsecțiunea următoare.

Tabelul 1: Dimensiunea economică a relațiilor dintre România și UE

Dimensiunea economică		
Aderarea la Spațiul Schengen		Aderarea la Zona Euro
Liderii români	Liderii europeni	Liderii români
România îndeplinește toate criteriile aderării la <i>Spațiul Schengen</i>	România îndeplinește criteriile aderării la Spațiul Schengen	Aderarea la Zona Euro este un obiectiv pe termen lung al României pentru a finaliza procesul de integrare europeană
Aderarea este necesară pentru a asigura integrarea României	Decizia aderării aparține statelor membre <i>Spațiului Schengen</i> , prin vot unanim	România nu îndeplinește criteriile aderării la Zona Euro și economia nu este pregătită pentru adoptarea monedei euro
Aderarea României ar asigura securitatea frontierelor UE	Aderarea României ar asigura securitatea frontierelor UE	

Zona Euro

În această sub-sectiune voi analiza poziția liderilor români și europeni în ceea ce privește includerea României în *Zona Euro*. Adoptarea monedei euro presupune îndeplinirea criteriilor de la Maastricht precum stabilirea prețurilor, solidaritatea finanțelor publice, stabilirea cursului de schimb, convergența ratelor și dobânzilor pe termen lung. România nu îndeplinește aceste criterii, fapt pentru care nu este inclusă în Mecanismul European al Ratelor de Schimb II. Liderii români susțin că adoptarea monedei euro și aderarea la Zona Euro este un obiectiv strategic al României: „Pentru România,

aderarea la Zona Euro, cât mai curând posibil, când toate condițiile vor fi îndeplinite, este un obiectiv național fundamental”⁶⁸. Spunea Președintele Iohannis.

Politicienii români au redactat planuri de aderare la moneda euro și susțin că este necesară implicarea întregii societăți și stimularea economică⁶⁹. În perioada 2014-2019, problematica aderării la *Zona Euro* a fost amânată și nu a existat suficientă pregătire pentru aderare. Klaus Iohannis susține că România se află într-o perioadă de stagnare privind aderarea la Zona Euro, iar acest obiectiv pe termen lung se poate îndeplini doar când statul român va avea posibilitatea să își asume angajamente⁷⁰:

„Ne aflăm într-un non-stadiu. (...) La un moment dat, chiar la începutul lui 2015, mi-am dorit să fim acolo în 2019, dar nu a fost realist și realizabil. De atunci nu s-a reevaluat situația, la modul de a restabili când ne integrăm, ci la modul de a fi mai bine pregătiți pentru ca atunci când ajungem să nu avem noi probleme pentru că, aderând la Zona Euro, se renunță la multe pârghii de politică monetară pe care le folosim și care ne-au ajutat în această etapă. Faptul că avem creștere economică de 5%, când alții au creștere de unu sau două procente, are și o astfel de explicație că ne-am mișcat ușor folosind anumite instrumente de politică monetară”⁷¹.

Obiectivul României este de a finaliza procesul de integrare europeană prin adoptarea monedei euro. Cu toate acestea, economia din România nu este pregătită pentru acest demers. Liderii afirmă că România se află într-o perioadă de inactivitate și adoptarea zonei euro este un obiectiv pe termen lung ce presupune mai multe criterii pe care România nu le poate îndeplini. Acest document completează literatura de specialitate cu privire la dificultățile pe care România le întâmpină în adoptarea politicii economice la standarde europene.

Nu dețin date cu privire la discursurile liderilor europeni deoarece acestea nu au fost disponibile pentru perioada 2014-2019. Această lipsă e motivată de faptul că România nu a înregistrat progrese pe această dimensiune economică în ultimii 10 ani, iar liderii europeni nu au fost

preocupați de această problematică. Problema justiției, corupției și aderării la *Spațiul Schengen* sunt incluse în discursurile liderilor politici europeni tocmai pentru că aceste problematice vizează în special România, spre deosebire de *Zona Euro* care vizează mai multe state din UE ce întâmpină dificultăți în adoptarea monedei euro.

Concluzii

În studiul de față, am folosit ca date 13 discursuri și am analizat perioada 2014-2019 deoarece literatura de specialitate nu analizează felul în care relațiile sunt reflectate în discursurile politice și tratează superficial relațiile din această perioadă. Astfel, principalele rezultate ale analizei sunt că în perioada 2014-2019 discursurile reflectă faptul că România nu înregistrează progrese în ceea ce privește aderarea la *Spațiul Schengen* și la *Zona Euro*.

Discursurile sunt cele care conturează și explică aderarea la *Spațiul Schengen* și la *Zona Euro*. Astfel, dificultățile pe care România le întâmpină în europeanizarea politicilor sale, care îi poate oferi avantaje prin aderarea la *Spațiul Schengen* și la *Zona Euro*, dar și posibilitatea de a-și îndeplini obligațiile de stat membru în cadrul comunității europene, sunt reflectate în discursuri.

Limitele cercetării constau în faptul că unele problematice ale României nu sunt abordate în discursurile liderilor europeni, cum ar fi aderarea la *Zona Euro*. Cercetarea este redusă la

câțiva lideri politici, iar unele tematici precum aderarea la *Spațiul Schengen* nu include toți actorii politici. De asemenea, am utilizat doar discursuri publice formale care prezintă o singură perspectivă a relațiilor, fără a analiza și discuțiile private dintre lideri. Sursele discursurilor sunt limitate la site-urile oficiale care nu publică foarte des și în întregime activitatea liderilor politici.

Relațiile dintre România și UE au rămas constante, cu aceleași dificultăți de adaptare ale statului român, iar UE a continuat să trimită recomandări și critici României. Ca direcții viitoare de analiză pot fi motivele pentru care România nu progresează

și trece printr-un proces de de-democratizare. Se poate realiza o comparație cu alte state care au aderat mai târziu la UE și care se confruntă cu aceleași probleme. Analiza poate fi realizată din alte perspective decât cele discursive pentru a înțelege mai bine dinamica politică. De asemenea, se pot analiza relațiile dintre România și UE între 2019-2024, într-o perioadă de criză, cum este pandemia de Coronavirus, întrucât această analiză evidențiază relațiile în stare de normalitate. Se pot cerceta și alte dimensiuni ale relației România-UE, cum ar fi securitate, problemele de mediu, migrația, drepturile omului.

Note

¹ Ulrich Sedelmeier, „Anchoring Democracy from Above? The European Union and Democratic Backsliding in Hungary and Romania after Accession”, *JCMS: Journal of Common Market Studies*, vol. 52, nr. 1, 2014.

² Philip Levitz, Grigore Pop-Eleches, *op.cit.*, 2010, p. 458.

³ Frank Schimmelfennig, Thomas Winzen, „Eastern enlargement and differentiated integration: towards normalization”, *Journal of European Public Policy*, vol. 24, nr. 2, 4 februarie 2017, p. 1.

⁴ Tanja A. Börzel, Antoaneta Dimitrova, Frank Schimmelfennig, „European Union enlargement and integration capacity: concepts, findings, and policy implications”, *Journal of European Public Policy*, vol. 24, nr. 2, 4 februarie 2017, p. 2.

⁵ „Galeria miniștrilor de externe ai României (1862-2018), Ministry of Foreign Affairs”, <https://www.mae.ro/node/6299>, data accesării 1 ianuarie 2021.

⁶ „Prim-miniștri în istorie”, *Guvernul României*, <https://www.gov.ro/ro/fosti%20ministri>, data accesării 23 martie 2021.

⁷ Administrația prezidențială, „Departamentul Afaceri Europene”, *Președintele României*, <https://www.presidency.ro/departamentul-afaceri-europene>, data accesării 16 decembrie 2020.

⁸ „Mandat | Ministry of Foreign Affairs”, *Ministerul Afacerilor Externe*, <https://www.mae.ro/node/1603>, data accesării 16 decembrie 2020.

⁹ „Prim-miniștri în istorie”, <https://www.gov.ro/ro/fosti%20ministri>, data accesării 1 ianuarie 2021., *op.cit.*, data accesării 1 ianuarie 2021.

¹⁰ European Union, „Comisia Europeană-Fișe descriptive despre

- Uniunea Europeană”, *Parlamentul European*, <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/ro/sheet/25/comisia-europeana>, data accesării 16 decembrie 2020.
- ¹¹ *Ibidem*.
- ¹² Andrew J. B. Fugard, Henry W. W. Potts, „Thematic Analysis” in Paul Atkinson et al., *SAGE Research Methods Foundations*, vol. 1, 1st edition, SAGE Publications Ltd, London, 2019, p. 3.
- ¹³ *Ibidem*. p. 5
- ¹⁴ Sergiu Gherghina, Sergiu Miscoiu, „The Failure of Cohabitation: Explaining the 2007 and 2012 Institutional Crises in Romania”, *East European Politics and Societies*, vol. 27, nr. 4, 1 noiembrie 2013, *passim*.
- ¹⁵ Frank Schimmelfennig, Ulrich Sedelmeier, *The Europeanization of Central and Eastern Europe*, Cornell University Press, Ithaca, London, 2005, p. 7.
- ¹⁶ Michal Matlak, Frank Schimmelfennig, Tomasz P. Wozniakowski, *Europeanization revisited: central and eastern Europe in the European Union*, European University Institute, Bruxelles, 2018, p. 7.
- ¹⁷ Kevin Featherstone, „Introduction: In the Name of ‘Europe’” în Kevin Featherstone, Claudio M. Radaelli, *The Politics of Europeanization*, Oxford University Press, Oxford, 2003, p. 7.
- ¹⁸ François Bafail, *Central and Eastern Europe: Europeanization and Social Change*, 1, Springer, New York, 2009, p. 8.
- ¹⁹ Ian Manners, Richard Whitman, David Allen, *The Foreign Policies of European Union Member States*, Manchester University Press, New York, 2000, pp. 6-7.
- ²⁰ Michael E. Smith, „Conforming to Europe: the domestic impact of EU foreign policy co-operation”, *Journal of European Public Policy*, vol. 7, nr. 4, 1 ianuarie 2000, pp. 615–617. apud. Michael J. Baun, Dan Marek, *The New Member States and the European Union: Foreign Policy and Europeanization*, Routledge, London, New York, 2013, p. 7.
- ²¹ Michael E. Smith, *op.cit.*, 2000, p. 617.
- ²² Reuben Wong, Christopher Hill, *op.cit.*, 2011, p. 221.
- ²³ Frank Schimmelfennig, Ulrich Sedelmeier, „The Europeanization of Eastern Europe: the external incentives model revisited”, *Journal of European Public Policy*, vol. 27, 17 mai 2019, p. 3.
- ²⁴ *Ibidem*, pp. 4–7.
- ²⁵ Uniunea Europeană, „Țări”, *Uniunea Europeană*, https://europa.eu/european-union/about-eu/countries_ro, data accesării 2 decembrie 2020.
- ²⁶ Christopher Preston, David Clark, *Enlargement & Integration in the European Union*, vol. 1, 1, Routledge, London; New York, 1997, p. 6.
- ²⁷ Gerda Falkner, Oliver Treib, „Three Worlds of Compliance or Four? The EU-15 Compared to New Member States”, *JCMS: Journal of Common Market Studies*, vol. 46, nr. 2, 2008, p. 3.
- ²⁸ *Idem*.
- ²⁹ Gerda Falkner, Oliver Treib, *op.cit.*, 2008, p. 4.
- ³⁰ Desmond Dinan, *Europe recast: a history of European Union*, 2nd edition, Lynne Rienner Publishers, Inc, Boulder, Colorado, 2014, p. 8.
- ³¹ Georg Vobruba et al., „Debate on the enlargement of the European Union: The enlargement crisis of the European Union: limits of the dialectics of integration and

- expansion”, *Journal of European Social Policy*, vol. 13, nr. 1, 1 februarie 2003, p. 35.
- ³² Michal Matlak, Frank Schimmelfennig, Tomasz Wozniakowski, *op. cit.*, 2018, p. 6.
- ³³ James Hughes, Gwendolyn Sasse, Claire Gordon, *Europeanization and Regionalization in the EU's Enlargement to Central and Eastern Europe: The Myth of Conditionality, One Europe or Several?*, Palgrave Macmillan UK, 2005, p. 11.
- ³⁴ *Ibidem*, p. 86.
- ³⁵ Courtney Blackington, „Hooligans or Saboteurs? Democratic Backtracking in Eastern Europe”, *Undergraduate Honors Theses*, 1 aprilie 2017, p. 1.
- ³⁶ Philip Levitz, Grigore Pop-Eleches, „Why No Backsliding? The European Union's Impact on Democracy and Governance Before and After Accession”, *Comparative Political Studies*, vol. 43, 1 aprilie 2010, p. 458.
- ³⁷ Alina Mungiu-Pippidi, „Is East-Central Europe Backsliding? EU Accession Is No «End of History»“, *Journal of Democracy*, vol. 18, nr. 4, 1 noiembrie 2007, *passim*.
- ³⁸ Philip Levitz, Grigore Pop-Eleches, *op.cit.*, 2010, p. 459.
- ³⁹ *Ibidem*.
- ⁴⁰ Philip Levitz, Grigore Pop-Eleches, „Why No Backsliding?”, p. 461.
- ⁴¹ Frank Schimmelfennig, Ulrich Sedelmeier, „The Europeanization of Eastern Europe: the external incentives model revisited”, *Journal of European Public Policy*, vol. 27, nr. 6, 2 iunie 2020, p. 11.
- ⁴² Donnacha Beachain, Vera Sheridan, Sabina Stan, *Life in Post-Communist Eastern Europe after EU Membership*, Routledge, New York, 2012, pp. 6-7.
- ⁴³ *Ibidem*, p. 4.
- ⁴⁴ *Ibidem*, pp. 4-5.
- ⁴⁵ Gergana Noutcheva, Dimitar Bechev, „The Successful Laggards: Bulgaria and Romania's Accession to the EU”, *East European Politics and Societies*, vol. 22, nr. 1, 1 februarie 2008, p. 116.
- ⁴⁶ Donnacha Beachain, Vera Sheridan, Sabina Stan, *op. cit.*, 2012, pp. 188-189.
- ⁴⁷ *Ibidem*, pp. 7-8.
- ⁴⁸ *Ibidem*, pp. 188-189.
- ⁴⁹ Ulrich Sedelmeier, „Anchoring Democracy from Above?” *apud.* Antoaneta Dimitrova, Aron Buzogány, „Post-Accession Policy-Making in Bulgaria and Romania: Can Non-state Actors Use EU Rules to Promote Better Governance?”, *JCMS: Journal of Common Market Studies*, vol. 52, nr. 1, 2014, p. 142.
- ⁵⁰ Sergiu Gherghina, Sorina Soare, „A test of European Union post-accession influence: comparing reactions to political instability in Romania”, *Democratization*, vol. 23, nr. 5, 28 iulie 2016, p. 14.
- ⁵¹ *Ibidem*. p. 15
- ⁵² Vivien Ann Schmidt, *op.cit.*, 2012, p. 171.
- ⁵³ Idem, „European Elites on the European Union: What vision for the future?”, în *European Union and World Politics: Consensus and Division*, Cambridge, UK, 28-29 March, p. 5.
- ⁵⁴ *Ibidem*.
- ⁵⁵ Attila Melegh, *On the East/West Slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Eastern Europe*, Central European University Press, New York, 2006, p. 1.
- ⁵⁶ *Ibidem*.
- ⁵⁷ Lykke Friis, Anna Murphy, „The European Union and Central and Eastern Europe: Governance and Boundaries”, *JCMS: Journal of Common Market Studies*, vol. 37, nr. 2, 1999, p. 212.

- ⁵⁸ Klaus Iohannis, 23.10.2018.
- ⁵⁹ *Idem*, 15. 01. 2015, Anexa 4: „de a finaliza procesul de integrare totală în Uniunea Europeană, de a deveni membru, nu cu toate drepturile, fiindcă și acum avem toate drepturile, ci un membru acceptat și respectat ca și membru în nucleul Uniunii Europene.”
- ⁶⁰ Lazăr Comănescu, 29.08.2016, <http://www.mae.ro/node/38209>.
- ⁶¹ Klaus Iohannis, postat la 14. 10.2015, <https://www.presidency.ro/ro/media/politica-externa/declaratia-de-presa-a-presedintelui-romaniei-domnul-klaus-iohannis-sustinuta-cu-ocazia-participarii-la-consiliul-european-de-toamna>, accesat la 4.05.2021.
- ⁶² *Ibidem*.
- ⁶³ Jean-Claude Juncker, 11.05.2017: „România să ajungă să facă parte din Zona Schengen, pentru că îndeplinește deja toate criteriile și, trebuie să recunoaștem asta, nu ne mai rămâne decât să facem acest lucru și să îi acordăm titlul de țară membră a Spațiului Schengen.. „Opinia Comisiei este că România a îndeplinit toate condițiile necesare aderării la Schengen. România este pregătită să intre în spațiul Schengen. Comisia pe care o conduc, și eu personal vom insista în acest sens.”
- ⁶⁴ *Idem*, 11. 05. 2017, <https://www.presidency.ro/ro/media/discursuri/discursul-presedintelui-comisiei-europene-domnul-jean-claude-juncker-sustinut-cu-ocazia-receptiei-oferite-de-ziua-europei-de-la-palatul-cotroceni>; Antonio Tajani, 15.01. 2019, <https://gov.ro/ro/stiri/vizita-de-lucru-a-pre-edintiei-romaniei-la-consiliul-ue-in-parlamentul-european-strasbourg>.
- ⁶⁵ *Idem*, 11.01. 2019 <https://www.romania2019.eu/2019/01/11/conferinta-de-presa-comuna-a-premierului-viorica-dancila-si-presedintelui-comisiei-europene-jean-claude-juncker/>.
- ⁶⁶ *Ibidem*.
- ⁶⁷ Antonio Tajani, 10.01.2019, Anexa 13: „Parlamentul European a susținut întotdeauna această aderare. Fac apel la statele membre care o blochează să-și modifice poziția. Aderarea României și a Bulgariei la spațiul Schengen ar fi benefică pentru securitatea tuturor țărilor europene și sper că aceasta se va realiza în cursul Președinției române.”, <https://www.romania2019.eu/2019/01/10/speech-by-the-president-of-the-european-parliament-antonio-tajani-on-the-occasion-of-the-official-launch-of-the-romanian-presidency/>.
- ⁶⁸ Klaus Iohannis, 23.10. 2018, - <https://www.presidency.ro/ro/presedinte/agenda-presedintelui/discursul-presedintelui-romaniei-domnul-klaus-iohannis-sustinuta-in-cadrul-dezbaterei-din-plenul-parlamentului-european-privind-viitorul-europei>.
- ⁶⁹ Viorica Dăncilă, 15.01.2019, <https://gov.ro/ro/stiri/vizita-de-lucru-a-pre-edintiei-romaniei-la-consiliul-ue-in-parlamentul-european-strasbourg>.
- ⁷⁰ Teodor Meleșcanu, 28.08.2017, <https://www.agerpres.ro/politica/2017/08/28/teodor-melescanu-romania-ar-putea-adera-la-zona-euro-in-2022-15-32-38>.
- ⁷¹ Klaus Iohannis, 15.09.2016, <https://www.presidency.ro/ro/presedinte/agenda-presedintelui/declaratia-de-presa-a-presedintelui-romaniei-domnul-klaus-iohannis-sustinuta-la-finul-reuniunii-informale-a-consiliului-european-de-la-bratislava-republica-slovaca>

Bibliografie

- ATKINSON, Paul; DELAMONT, Sara; WILLIAMS, Richard A.; CERNAT, Alexandru; SAKSHAUG, Joseph W., Sage, *Research Methods Foundations*, vol. 1, 1st edition, London, 2019.
- BAUN, Michael J.; MAREK, Dan, *The New Member States and the European Union: Foreign Policy and Europeanization*, Routledge, 2013.
- BEACHAIN, Donnacha O.; SHERIDAN, Vera; STAN, Sabina, *Life in Post-Communist Eastern Europe after EU Membership*, Routledge, 2012.
- BLACKINGTON, Courtney, „Hooligans or Saboteurs? Democratic Backtracking in Eastern Europe”, *Undergraduate Honors Theses*, 1 aprilie 2017.
- BÖRZEL, Tanja A.; DIMITROVA, Antoaneta; SCHIMMELFENNIG, Frank, „European Union enlargement and integration capacity: concepts, findings, and policy implications”, *Journal of European Public Policy*, vol. 24, nr. 2, 4 februarie 2017, pp. 157–176.
- DIMITROVA, Antoaneta; BUZOGÁNY, Aron, „Post-Accession Policy-Making in Bulgaria and Romania: Can Non-state Actors Use EU Rules to Promote Better Governance?”, *JCMS: Journal of Common Market Studies*, vol. 52, nr. 1, 2014, pp. 139–156.
- DINAN, Desmond, *Europe recast: a history of European Union*, 2nd edition, Lynne Rienner Publishers, Inc, Boulder, Colorado, 2014.
- FALKNER, Gerda; TREIB, Oliver, „Three Worlds of Compliance or Four? The EU-15 Compared to New Member States*”, *JCMS: Journal of Common Market Studies*, vol. 46, nr. 2, 2008, pp. 293-313.
- FEATHERSTONE, Kevin; RADAELLI, Claudio M., *The Politics of Europeanization*, Oup Oxford, Oxford, 2003.
- FRANÇOIS Bafail, *Central and Eastern Europe: Europeanization and Social Change*, 1, Springer, New York, 2009.
- FRIIS, Lykke; MURPHY, Anna, „The European Union and Central and Eastern Europe: Governance and Boundaries”, *JCMS: Journal of Common Market Studies*, vol. 37, nr. 2, 1999, pp. 211-232.
- GHERGHINA, Sergiu; MISCOIU, Sergiu, „The Failure of Cohabitation: Explaining the 2007 and 2012 Institutional Crises in Romania”, *East European Politics and Societies*, vol. 27, nr. 4, 1 noiembrie 2013, pp. 668-684.
- GHERGHINA, Sergiu; SOARE, Sorina, „A test of European Union post-accession influence: comparing reactions to political instability in Romania”, *Democratization*, vol. 23, nr. 5, 28 iulie 2016, pp. 797–818.
- HUGHES, J.; Sasse, G.; GORDON, Claire, *Europeanization and Regionalization in the EU's Enlargement to Central and Eastern Europe: The Myth of Conditionality*, One Europe or Several?, Palgrave Macmillan UK, 2005.
- LEVITZ, Philip; POP-ELECHES, Grigore, „Why No Backsliding? The European Union's Impact on Democracy and Governance Before and After Accession”, *Comparative Political Studies - Comp Polit Stud*, vol. 43, 1 aprilie 2010, pp. 457-485.
- MANNERS, Ian; WHITMAN, Richard; ALLEN, David, *The Foreign Policies of European Union Member States*, Manchester University Press, 2000.
- MATLAK, Michal; SCHIMMELFENNIG, Frank; WOZNIAKOWSKI, Tomasz P., *Europeanization revisited: central and eastern Europe in the European Union*, European University Institute, 2018.

- MELEGH, Attila, *On the East/West Slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Eastern Europe*, Central European University Press, New York, 2006.
- MUNGIU-PIPPIDI, Alina, „Is East-Central Europe Backsliding? EU Accession Is No «End of History»“, *Journal of Democracy*, vol. 18, nr. 4, 1 noiembrie 2007, pp. 8-16.
- NOUTCHEVA, Gergana; BECHEV, Dimitar, „The Successful Laggards: Bulgaria and Romania’s Accession to the EU”, *East European Politics and Societies*, vol. 22, nr. 1, 1 februarie 2008, pp. 114-144.
- PRESTON, Christopher; CLARK, David, *Enlargement & Integration in the European Union*, vol. 1, 1, Routledge, London; New York, 1997.
- SCHIMMELFENNIG, Frank; SEDELMEIER, Ulrich, „The Europeanization of Eastern Europe: the external incentives model revisited”, *Journal of European Public Policy*, vol. 27, nr. 6, 2 iunie 2020, Routledge, pp. 814-833.
- SCHIMMELFENNIG, Frank; SEDELMEIER, Ulrich, *The Europeanization of Central and Eastern Europe*, Cornell University Press, 2005.
- IDEM, „The Europeanization of Eastern Europe: the external incentives model revisited”, *Journal of European Public Policy*, vol. 27, 17 mai 2019, pp. 1-20.
- SCHIMMELFENNIG, Frank; WINZEN, Thomas, „Eastern enlargement and differentiated integration: towards normalization”, *Journal of European Public Policy*, vol. 24, nr. 2, 4 februarie 2017, Routledge, pp. 239-258.
- SCHMIDT, Vivien A., „European Member State Elites’ Diverging Visions of the European Union: Diverging Differently since the Economic Crisis and the Libyan Intervention?”, *Journal of European Integration*, vol. 34, nr. 2, 1 februarie 2012, Routledge, pp. 169-190.
- IDEM, „European Elites on the European Union: What vision for the future?”, în *European Union and World Politics: Consensus and Division*, Cambridge, UK, 28-29 March, p. 15.
- SEDELMEIER, Ulrich, „Anchoring Democracy from Above? The European Union and Democratic Backsliding in Hungary and Romania after Accession”, *JCMS: Journal of Common Market Studies*, vol. 52, nr. 1, 2014, pp. 105-121.
- SMITH, Michael E., „Conforming to Europe: the domestic impact of EU foreign policy co-operation”, *Journal of European Public Policy*, vol. 7, nr. 4, 1 ianuarie 2000, Routledge, pp. 613-631.
- VOBRUBA, Georg; BACH, Maurizio; RHODES, Martin; SZALAI, Julia, „Debate on the enlargement of the European Union: The enlargement crisis of the European Union: limits of the dialectics of integration and expansion”, *Journal of European Social Policy*, vol. 13, nr. 1, 1 februarie 2003, SAGE Publications Ltd, pp. 35-62.
- WONG, Reuben; HILL, Christopher, *National and European Foreign Policies: Towards Europeanization*, 1st Edition, Routledge, Abingdon, Oxon; New York, 2011.

Resurse electronice

- ADMINISTRAȚIA PREZIDENTIALĂ,
„Departamentul Afaceri Europene”,
Președintele României,
<https://www.presidency.ro/departamentul-afaceri-europene>.
- EUROPEAN UNION, „Comisia Europeană-Fișe descriptive despre Uniunea Europeană”, *Parlamentul European*,

<https://www.europarl.europa.eu/factsheets/ro/sheet/25/comisia-europeana>.

MINISTERUL AFACERILOR EXTERNE,
„Mandat | Ministry of Foreign
Affairs”, *Ministerul Afacerilor
Externe*,

<https://www.mae.ro/node/1603>.

UNIUNEA EUROPEANĂ, „Țări”, *Uniunea
Europeană*, https://europa.eu/european-union/about-eu/countries_ro.

„Galeria miniștrilor de externe ai
României (1862-2018) | Ministry of

Foreign Affairs”, <https://www.mae.ro/node/6299>, data accesării 1 ianuarie 2021.

„Prim-miniștri în istorie”, *Guvernul
României*, <https://www.gov.ro/ro/fosti%20ministri>.

Partidele politice românești și euroscepticismul: explicarea variațiilor de discurs între 2016-2020

[Romanian Political Parties and Euroscepticism: An Explanation of Variations in Discourse Between 2016-2020]

Ancuța ȘCHEUL

Abstract: *Party-based Euroscepticism has been the subject of multiple studies over the last two decades. Both Western and Eastern European parties are among the parties that take a critical position on European integration itself. By using a qualitative approach, this paper aims to identify the factors that may explain Euroscepticism among the Romanian political parties in 2016-2020. In this article we focus on the following parties: PSD, ALDE, UDMR, Pro România, PMP, PNL and USR and uses as data the discourses of the party leaders regarding the integration in the EU. The main findings indicate that governing parties do not become more Eurosceptic based on their long interaction with the EU. The results contradict earlier findings according to which the party size and age can explain the degree of discourse Euroscepticism. The paper shows that electoral loss can be a potential explanation for the degree of Euroscepticism: political parties that have recently lost electoral support are Euro-optimistic, while those that are electorally stable tend to be more Eurosceptic.*

Keywords: *party-based Euroscepticism, political party, hard Euroscepticism, soft Euroscepticism, Romania.*

Introducere

Uniunea Europeană (UE) trece prin cea mai dificilă perioadă din ultimii 60 de ani de existență. Nu foarte des în istorie, acest bloc de state a părut atât de fragil economic, atât de nesigur în ce privește protejarea granițelor, atât de divizat în ceea ce privește abordarea crizelor de legitimitate cu care se confruntă instituțiile sale. Aceste ultime evoluții au lăsat urme atât la nivelul

opinie publice, cât și la nivelul partidelor politice. Sentimentele eurosceptice sunt în creștere. Referendumul pentru Brexit din Marea Britanie a oferit o perspectivă asupra efectelor pe care le poate avea o întărire a acestor sentimente¹. Cât privește euroscepticismul de la nivelul partidelor, acesta se manifestă și în Statele din Europa Centrală și de Est (ECE), cu toate că ele au manifestat un entuziasm puternic în perioada de pre-aderare. Aici, partide naționaliste

și populiste urmăresc să slăbească sau să distrugă parțial UE și susțin că multe probleme ale statelor lor ar putea fi rezolvate prin „preluarea puterii de la Bruxelles”. Din fericire, tacticile folosite de populiști nu au dat roade în alegerile europarlamentare din 2019. La fel este și în cazul României. Deși campania electorală a fost dominată de discursuri eurosceptice, majoritatea cetățenilor au constatat că o cădere în astfel de capcane discursive ar fi contrariul a ceea ce ei votau².

UE a văzut de-a lungul existenței sale și ascensiunea, dar și căderea partidelor eurosceptice. În unele state, acestea au preluat responsabilități executive de la nivel național, au influențat gândirea partidelor de masă, au atras opinia publică de partea lor prin retorici eurosceptice și naționaliste și și-au mărit numărul de parlamentari în alegeri naționale și europene³. Creșterea euroscepticismului a fost însoțită și de o preocupare științifică pentru acest fenomen⁴. Cu toate acestea, contribuțiile ce țin de euroscepticismul de la nivelul partidelor din România sunt limitate ca număr, fiind neglijată în special perioada de după 2013⁵.

Utilizând o abordare calitativă, voi urmări să identific factorii ce pot explica variațiile de discurs eurosceptic de la nivelul partidelor parlamentare românești din perioada 2016-2020. Relevanța acestui subiect constă în implicațiile pe care le are asupra literaturii de specialitate. Rezultatele obținute arată că la nivelul partidelor parlamentare din România,

euroscepticismul nu este cauzat de aceiași factori identificați în literatura de specialitate. Astfel, analiza indică faptul că doar experiența la guvernare poate fi un determinant al euroscepticismului și la nivelul celor șapte partide analizate. În schimb, vârsta și dimensiunea nu influențează în niciun fel adoptarea de retorici eurosceptice, infirmând astfel teoriile identificate în diverse studii. Principala descoperire este că pierderea susținerii electorale determină euroscepticism dar opus modului identificat de literatura de specialitate. Partidele care pierd susținerea devin euro-optimiste spre deosebire de cele care își păstrează susținerea sau care câștigă procente ce devin eurosceptice.

Voi structura articolul în patru secțiuni. În prima voi stabili reperetele teoretice și metodologia, în a doua voi aduce în discuție oscilațiile de discurs de la nivelul partidelor, în a treia voi realiza o analiză a principalelor teme prezente în discurs, iar în ultima voi prezenta factorii ce pot determina aceste variații. În concluzii voi arată principalele descoperiri și direcții ulterioare de cercetare.

Euroscepticismul la nivel de partid

Euroscepticismul a apărut inițial ca fenomen distinct în Marea Britanie⁶, în 1980, și viza strict pe cineva care se opunea puterii exercitate de către Uniunea Europeană⁷. După 1990, această opoziție a îmbrăcat mai multe forme: de la opoziția fundamentală față de integrarea

în UE până la o critică mai blândă a acesteia, variază atât la nivel de state, cât și la nivel de partide. Acest trend se află într-o continuă dezvoltare iar UE a devenit victima propriului succes. Însăși expansiunea UE a dus la o creștere a gradului de euroscepticism la nivelul statelor⁸.

Partidele eurosceptice sunt diverse⁹. Unele sunt puternic eurosceptice, *hard sceptics*, se opun cu totul UE, resping ideea de integrare europeană și duc campanii ce au în vedere scoaterea statelor lor din UE; alte partide sunt mai puțin eurosceptice, *soft eurosceptics*, acceptă ideea de integrare europeană, dar pretind reforme asupra multor politici sau a unor instituții¹⁰.

Kopecy și Mudde critică definițiile date de Taggart și Szczerbiak și găsesc în ele patru puncte slabe: euroscepticismul *soft* este atât de larg încât include orice formă de dezacord cu privire la politicile Uniunii. De asemenea, autorii nu realizează o distincție foarte clară între euroscepticismul *hard* și cel *soft*. Criteriile ce separă cele două forme rămân neclare, categoriile *hard* și *soft* nu au în vedere distincția subtilă, dar importantă dintre ideile de integrare europeană, pe de o parte, și Uniunea Europeană ca întrupare a acestor idei, pe de altă parte¹¹. În acest caz, cei doi autori propun o altă alternativă pentru a încadra într-o categorie opoziția față de UE și anume definirea termenului euroscepticism în relație cu altă poziție față de UE. În versiunea propusă de ei, euroscepticismul este definit mai puțin

incluziv, dar mai precis. Pentru aceasta, ei se raportează la distincția realizată de David Easton în ceea ce privește susținerea unui partid politic și anume distincția *difuză* sau *specifică* față de integrarea europeană. Suportul difuz se referă la susținerea ideilor generale de integrare europeană, iar cel specific se referă la susținerea practicilor generale de integrare europeană (UE așa cum este și așa cum se dezvoltă)¹².

Prima dimensiune, susținerea ideii de integrare europeană, separă *eurofilii* de *eurofobi*. Eurofilii cred în principalele idei ale integrării europene care stau la baza UE: cooperare instituționalizată în baza unei suveranități limitate (elementul economic) și o piață liberă integrată (elementul economic). Cu toate acestea, ei cred în aceste idei indiferent de cum este definită integrarea europeană și de cum se va realiza ea în detaliu. Prin urmare, eurofilii sunt acea categorie care vede integrarea europeană ca pe un proiect de creare a unui stat supranațional, dar o privește strict în termeni economici. De cealaltă parte, eurofobii nu susțin (ba chiar resping) ideile generale de integrare europeană care stau la baza UE. Ei iau această poziție pentru că sunt fie naționaliști, fie socialiști, fie izolaționiști sau pur și simplu deoarece cred că ideea de integrare europeană este o prostie în fața diversității (și implicit a incompatibilității) existente între statele europene¹³.

A doua dimensiune, „susținerea Uniunii Europene”, separă *euro-optimiștii* de *euro-pesimiștii*. Euro-opti-

miștii cred în UE așa cum este și așa cum se dezvoltă, fie pentru că sunt mulțumiți de modul în care este creată și de felul în care funcționează, sau pentru că sunt optimiști cu privire la direcția ei de dezvoltare. Euro-pesimiștii, în contrast, nu susțin UE așa cum este la acest moment și sunt pesimiști cu privire la direcția în care aceasta se îndreaptă. Acest lucru nu înseamnă că ei se opun calității de membru UE. Unii doar consideră că Uniunea Europeană de acum a deviat de la ideile fondatoare ale integrării europene. Cu toate acestea, pentru că susțin astfel de idei vor să transforme Uniunea Europeană în așa fel încât să fie o reflexie a lor¹⁴. Formulând aceste patru categorii, Kopecky și Mudde consideră că euroscepticismul ia diferite forme, în funcție de diferite viziuni asupra integrării și a interpretării UE¹⁵.

Literatura de specialitate identifică diferiți factori ce ar putea sta la baza euroscepticismului de la nivelul partidelor. În primul rând, poziția la guvernare poate fi un factor generator de euroscepticism¹⁶. Autorii susțin că fie opoziția este mai eurosceptică decât partidele aflate la guvernare, fie cele aflate la guvernare se coalizează mai ușor în jurul unui discurs eurosceptic¹⁷. Sitter afirmă că euroscepticismul este atât la origine, cât și în dezvoltarea sa „politică opoziției”. Acesta argumentează că cele mai eurosceptice partide sunt într-adevăr cele care sunt excluse din arena guvernamentală¹⁸. Acesta identifică patru tipare sau tipuri de euroscepticism ce sunt influențate de evoluțiile

din strategiile de partid și politica coaliției, atât la nivelul lor, cât și la nivelurile rămase¹⁹.

În același sens, și competiția electorală pentru ocuparea unei poziții la guvernare poate fi considerată ca fiind un factor ce determină euroscepticism. Discursurile eurosceptice sunt folosite pentru atragerea electoratului și pentru obținerea voturilor²⁰ sau pentru includerea sau excluderea partidelor din competiția electorală²¹. De asemenea, sistemele de partide pot genera prin ele însele euroscepticism de partid. Sistemele de reprezentare proporțională pot favoriza apariția multor partide de nișă eurosceptice²². Alți cercetători menționează factorii socio-economici și socio-culturali drept determinanți al euroscepticismului. Partidele devin eurosceptice pe măsură ce se opun integrării economice depline, pe de o parte, și critică impactul pe care UE îl are asupra valorilor tradiționale sau patriarhale din unele culturi, pe de altă parte²³. La fel și dimensiunea poate fi corelată cu amploarea discursurilor eurosceptice: partidele mari, de masă, sunt mai euro-optimiste în timp ce partidele mai mici sunt înclinate spre a fi partide radicale și adoptă și de cele mai multe ori un discurs eurosceptic²⁴. Alți factori aduși în discuție sunt crizele de la nivelul UE ca generatoare de euroscepticism²⁵ sau euroscepticismul opiniei publice care poate determina partidele să adopte o poziție asemănătoare²⁶. Dintre factorii aduși în discuție de literatura de specialitate, acest articol va lua în calcul experiența la

guvernare, dimensiunea, vârsta și susținerea electorală.

Experiența la guvernare poate determina euroscepticism la nivelul partidelor. UE este o problemă de politică din ce în ce mai relevantă pentru partidele aflate la guvernare din statele din Europa Centrală și de Est. Astfel, partidele, având mai multe cunoștințe despre UE și forțate de realitatea integrării ajung să se opună direcției spre care merge UE sau chiar însuși ideii de integrare²⁷. Acestea devin vulnerabile la euroscepticism prin prisma faptului că iau contact mai des cu politicile UE. Ele declară că se simt constrânse de politicile UE să acționeze împotriva voinței lor. Analiza acestei teme se va axa pe acest argument: partidele aflate la guvernare sunt mai eurosceptice față de cele aflate în opoziție.

Dimensiunea partidului este un alt factor relevant pentru determinarea euroscepticismului. Partidele mari, prezente pe scena politică națională și europeană (ca parte din familiile politice europene) vor avea un discurs euro optimist sau cel puțin neutru cu privire la integrarea în UE. În schimb, partidele mici, de nișă, care nu urmăresc extinderea se pot mobiliza mai ușor în jurul unei opoziții eurosceptice. Dacă partidele mari au un discurs optimist, partidele de mici dimensiuni vor încerca să se distingă de acestea prin prezentarea unei noi poziții față de UE²⁸.

Un alt determinat ce va fi analizat în cadrul tezei este vârsta partidului. Partidele cu istorie sunt cele care au început în statele membre negocierile

de aderare și au luat parte la procesul de integrare. Cu toate acestea ele au fost și martore la anumite derapaje ale UE ceea ce le-au determinat să încline către anumite poziții eurosceptice. Pe de altă parte, partidele nou înființate vor fi mai optimiste în ceea ce privește dimensiunea de integrare și se axează în discursul lor în special pe beneficiile pe care le aduce UE. Acest optimism al partidelor noi poate fi privit și ca o strategie de a atrage electoratul.

O altă variabilă este reprezentată de pierderea susținerii electorale. Partidele care încep să piardă voturi vor fi determinate să adopte un discurs prin care să recâștige atenția electoratului. Pierderea de voturi poate însemna pierderea locului la guvernare. Partidele încearcă printr-o poziție ostilă față de UE să împiedice marginalizarea lor²⁹.

Metodologie

În prezentul articol, voi utiliza discursurile elitelor politice ale partidelor (președinții de partid, secretarii, parlamentarii) datorită faptului că aceste persoane sunt imaginea publică a partidelor. Pentru realizarea analizei am selectat 67 de discursuri care fac referire la integrarea europeană. Discursurile au fost selectate din surse credibile, fiind eliminate sursele de tip tabloid, și au fost alese site-uri de presă naționale precum *Adevărul*, *Agerpress*, *B1.ro*, *caleaeuropeană.ro*, *Digi24*, *Euractiv*, *evz.ro*, *G4Media*, *Mediafax* și *Newseweek*. Aceștia li s-au adăugat

site-urile oficiale ale partidelor sau paginile oficiale de Facebook ale președinților de partid sau ale partidului. Partidele selectate pentru analiză sunt partidele parlamentare din perioada 2016-2020: Partidul Social Democrat (PSD), Alianța Liberalilor și Democraților (ALDE), Uniunea Democrată a Maghiarilor din România (UDMR), Partidul Național Liberal (PNL), Uniunea Salvați România (USR), Partidul Mișcarea Populară (PMP) și PRO România. Prezența în parlament a fost un criteriu de selecție deoarece reflectă un anumit nivel de popularitate și de susținere în rândul populației.

Voi realiza analiza în două etape. Prima include analiza variațiilor de la nivelul partidelor și analiza tematică inductivă a discursurilor, iar a doua se va referi la factorii ce pot explica variațiile de discurs de la nivelul partidelor parlamentare.

Variațiile de discurs de la nivelul partidelor politice

În perioada 2016-2020, partidele politice din România, prin intermediul liderilor, au susținut o serie de discursuri prin care și-au expus viziunea cu privire la integrarea europeană. O serie de evenimente au declanșat exprimarea unor opinii critice și chiar eurosceptice la adresa UE. Dintre acestea se evidențiază Raportul Mecanismului de Cooperare și Verificare³⁰ și protestul din 10 august 2018. Aceste evenimente au adus cu sine critici din partea UE, iar în fața acestora partidele s-au plasat fie de partea UE, fie împotriva.

Analiza discursurilor de la nivelul PSD arată diferite oscilații de discurs în ceea ce privește dimensiunea de integrare. Partidul a pornit ca fiind unul optimist, susținând că el este cel care au dus România în UE, iar mai apoi, gradual, discursurile devin critice și chiar eurosceptice. Principalii actori în promovarea acestor discursuri eurosceptice au fost președintele de partid Liviu Dragnea, Primul Ministru Viorica Dăncilă și parlamentari precum Florin Iordache, Nicolae Bacalbașa și Cătălin Rădulescu. Cele mai multe discursuri eurosceptice au fost prezentate în campania electorală pentru alegerile europarlamentare din 2019, când UE a fost portretizată de către liderii de partid ca o organizație imperialistă³¹ ce nu urmărește dezvoltarea României, ci doar exploatarea ei³².

ALDE a avut drept slogan politic „Europa ta, a mea, a noastră”³³. Cu toate acestea, la nivelul partidului s-au remarcat pentru perioada 2016-2020 o serie de discursuri eurosceptice, contrare acestei viziuni proeuropene. Călin Popescu Tăriceanu (liderul de partid) sau europarlamentarii Norica Nicolai și Renate Weber, pe parcursul celor patru ani, au oscilat între euro-optimism și euroscepticism *soft*. În calitatea lui de partid aflat la guvernare, la fel ca PSD, ALDE a susținut că UE își depășește atribuțiile și urmează o altă traiectorie decât cea stabilită inițial.

UDMR a promovat la nivel național și european un discurs despre dezvoltarea regională și protejarea minorității maghiare. Față de UE,

conform viziunii statutului, aceștia au o atitudine neutră. Singura mențiune cu privire la UE este cea conform căreia „Încă de la Revoluția din decembrie 1989, UDMR a contribuit în mod decisiv la aderarea țării în structurile UE și NATO”³⁴. Acest partid nu este constant în discursurile sale. Există atât discursuri euro optimiste, cât și discursuri eurosceptice. Fiind un partid care se adresează unei minorități, UDMR își modifică discursul în funcție de nemulțumirile și de nevoile acesteia. Partidul Pro România are o istorie scurtă în comparație cu celelalte partide parlamentare. Înființat în 2018, acesta declară că „pleacă de la constatarea că proiectul Uniunii Europene este unica soluție politică și geopolitică prin care se poate prezerva pacea și dezvoltarea pe continentul nostru”³⁵. Cu toate că în trecut Victor Ponta a avut o serie de comentarii eurosceptice, precum cele în care susținea în repetate rânduri că „ce, suntem colonie?”³⁶, liderul partidului își schimbă discursul. El declară într-un mesaj pe Twitter în 2018 că „Pro România = Pro Uniunea Europeană / să îți dorești ieșirea din UE doar pentru interese și frustrări personale este foarte grav / românii și-au dorit și au muncit enorm să fie parte a familiei europene. În 2020 însă, PRO România a venit în campania electorală cu un mesaj din nou eurosceptic”³⁷.

PNL a avut ca deviză „prin noi înșine în Europa”³⁸. PNL se declară astfel a fi un partid pro european. În general, acesta nu aduce remarci critice la adresa UE, așa că la nivel

de discurs nu se identifică euroscepticism. Perioada 2016-2020 a fost constantă din acest punct de vedere. Principala preocupare a partidului PNL a fost criticarea PSD-ului, liberalii asumându-și „depedezizarea” României după preluarea puterii în noiembrie 2019. În acest context, declarațiile PNL vor fi puse în contrast cu guvernarea pesedistă. PNL prezintă pentru perioada 2016-2020 un discurs pro european. Cu toate acestea, partidul nu a avut dintotdeauna un astfel de discurs. În 2013, ca parte a USL, s-a remarcat prin discursuri eurosceptice alături de PSD. Această modificare de discurs din ultima perioadă se datorează însă și trecerii multor membri din fostul Partid Democrat Liberal la PNL. Acești membri aduc cu ei euro optimismul Partidului Democrat Liberal.

Viziunea PMP transmite un euro optimism asumat, fiind clar prezentat și pe site-ul oficial al partidului: „Mișcarea Populară își reafirmă angajamentul față de proiectul european, fiind ferm convinsă de superioritatea modelului politic, economic și de securitate al UE.”³⁹ Majoritatea discursurilor sunt construite în jurul Republicii Moldova și susținerea unirii acesteia cu România în UE. În acest sens, sloganul pe care PMP îl alege este „Uniți în Europa”⁴⁰. Astfel, cât privește dimensiunea de integrare în UE, PMP are discursuri constante. De altfel, PMP s-a format dintr-o parte a membrilor PDL. În acest sens, partidul păstrează dimensiunea euro optimistă, așa cum reflectă și discursurile acestora.

USR este unul dintre cele mai eurooptimiste partide parlamentare în perioada 2016-2020. Acesta vede în UE un partener⁴¹ și din acest motiv nu prezintă discursuri eurosceptice. La nivelul partidelor parlamentare se remarcă o serie de oscilații în ceea ce privește poziția acestora față de UE.

Din cele șapte partide analizate, trei s-au remarcat printr-o poziție optimistă față de UE, unul a avut o poziție incertă, iar alte trei partide au fost eurosceptice. USR, PMP și PNL au fost partide optimiste, Pro România a pornit cu un discurs pro-european dar spre sfârșit a avut nuanțe eurosceptice în discursurile sale. UDMR, ALDE și PSD au fost partide cu un discurs eurosceptic. Temele abordate de acestea vor fi analizate în capitolul următor.

Analiza tematică

În această secțiune, voi prezenta principalele rezultate ale analizei tematice realizată pe discursurile eurosceptice ale partidelor. Din analiza tematică a discursurilor susținute de liderii de partid au fost identificate trei teme principale: UE este imperialistă, UE este părtinitoare și UE urmărește ca România să nu se dezvolte. Fiecare temă, la rândul ei, reunește alte subteme pe care le voi menționa mai jos.

UE este imperialistă

Acest tip de discurs este identificat în special la PSD. Tema Europei imperialiste se compune din subteme

ce apar frecvent în discursuri: UE tratează România ca pe o colonie, România este folosită ca piață de desfacere, UE este stăpân colonial, UE exploatează resursele României.

Colonie/coloniști este o subtemă ce apare în multe discursuri. De exemplu, întrebat de ce a ales sloganul campaniei alegerilor europarlamentare „România merită mai mult”, Dragnea a răspuns: „Păi, nu noi suntem în opoziție, să vorbim cinstit? Chiar m-am enervat. Ieri am fost foarte nervos când am auzit cum își bat joc de fermierii noștri toate lanțurile astea de magazine. Nu suntem în opoziție cu ei? Merită mai mult România. Noi suntem harnici, noi nu avem nevoie de la nimeni să luăm ceva. Noi nu am fost coloniști. Nu. Coloniștii ce făceau: mergeau să ia din țările unde ajungeau, să le ia de acolo resursele, ca să discutăm cinstit. «Domnule, stați că venim să vă civilizăm, să vă aducem democrație». Nu. Noi de ce nu am plecat nicăieri? Că ne-a dat Dumnezeu tot, problema este că vin peste noi. Ne batem sau stăm cu mâinile pe piept?»⁴².

Un alt exemplu este cel în care același lider promite să protejeze România de coloniști. „Nu vreau să permitem unora din România să angajeze România pe traiectoria unei colonii care s-a predat cu toate bogățiile”⁴³. Și alți lideri din cadrul aceluiași partid au făcut referire la UE în același mod. În discursul lui Laufer, se găsește aceeași subtemă: „Tratați România ca pe o colonie, cu presiuni și amenințări, iar apoi ne dați lecții cu privire la statul de drept”⁴⁴.

O altă subtemă care intră în componența temei principale este folosirea României de către UE ca piață de desfacere, la fel cum făceau odată marile state coloniale. „Asta înseamnă producție mai mare și le pare rău, le pare rău pentru că ei hotărâseră să îi facă acestei țări să nu mai producem, ci doar să consumăm. Să ne angajăm la ei, să ne vindem și sufletul și să nu mai avem nicio voce.”⁴⁵ În această subtemă intră și acuzațiile cum că UE permite vânzarea de alimente „otrăvite” în România. „Sunt deja doi ani de zile de când am vorbit despre asta și în continuare România este inundată de produse contrafăcute, de alimente care sunt pline de otrăvă, de alimente și nu numai de alimente, de produse care au calitate inferioară, pentru că este România și putem face ce vrem acolo.”⁴⁶

UE este părtinitoare

Partidele care au un discurs eurosceptic susțin în repetate rânduri că UE aplică un tratament diferențiat și favorizează statele din Europa de Est în detrimentul celor din Vest. Aceste acuzații vin în special pe fondul raportului MCV. Liderii acestor partide consideră că UE este părtinitoare în această privință, întrucât în state din Vestul Europei se întâlnesc aceleași abuzuri, fără însă a fi sancționate. Această temă se compune din subteme precum sancționarea abaterilor doar în România, existența unui dublu standard, existența unei Europe cu două viteze.

Sancționarea abaterilor doar la nivelul României este una dintre cele mai întâlnite subteme de la nivelul discursurilor, aceasta poate fi identificată mai ales pentru existența refrenului: „ceea ce nu ne este permis nouă, este perfect acceptabil la Bruxelles”⁴⁷. Aplicarea unui tratament nedrept este principalul motiv al criticilor. Dragnea considera că la noi nu este cazul de copurtie ce necesită atenția UE: „Vorbim de cazuri de corupție mare la noi? Nu prea am văzut. Adică, de exemplu eu am văzut în alte țări din Europa fraude bancare de miliarde, prejudicii în cazuri de dosare de corupție grele de miliarde de euro. Și n-am văzut oameni condamnați, n-am văzut ca acele țări să fie puse la colț”⁴⁸. Același discurs este folosit și în cazul criticilor aduse în urma reprimării protestelor din 10 august 2019. Deci, în alte țări forțele de ordine pot interveni împotriva unor protestatari violenți, dar în România nu. Deci același metode folosite în toată Europa, în România nu sunt permise și sigur că începi să pui întrebări: De ce suntem noi judecați așa? De ce anumite prevederi din legile justiției care sunt valabile în alte țări la noi nu sunt valabile și creează atâta atâta discuții

Un tratament inegal a fost adus în discuție și de Viorica Dăncilă, care susținea că românii „resimt un tratament inegal față de România, în special atunci când țara noastră este criticată pentru aspecte care sunt firești în alte state membre sau când României i se impun anumite condi-

ționalități care nu există în alte state ale Uniunii”⁴⁹.

Și la nivelul discursului liderului ALDE se identifică subtema tratamentului diferențiat: „vi se pare normal să existe un tratament dublu, diferențiat? În loc să curme aceste practici, vor să le mențină. Mie mi se pare incorect. Nu este Uniunea Europeană pe care o credeam în momentul aderării, în 2007. Aceste lucruri nu le-am bănuțit că pot să se întâmple”⁵⁰. De asemenea liderul mai subliniază că „ce nu ne este permis nouă este perfect acceptabil la Bruxelles”⁵¹.

UE nu dorește dezvoltarea României

Asemănătoare temei Europei imperialiste, aceasta prezintă UE ca fiind o organizație ce își dorește ca România să nu se dezvolte, pentru a nu ajunge la nivelul statelor din Vest. De aceea, în discursurile eurosceptice se discută despre nemulțumirea UE pentru producțiile record ale României, pentru creșterea economică, pentru dezvoltarea infrastructurii, acestea fiind în general și principalele subteme din care se alcătuiește tema principală.

„UE este deranjată de dezvoltarea zonelor rurale din România” este prima subtemă identificată la nivelul discursurilor. Dragnea susținea în acest sens că cei de la conducerea UE „Sunt supărați pentru că comunele noastre în câțiva ani de zile vor fi mai frumoase decât sunt comunele din vestul Europei”⁵².

O altă subtemă este creșterea producției agricole care, conform discursului liderului PSD, provoacă la rândul său nemulțumirea statelor UE: „În doi ani de zile am obținut producții record în Europa, asta înseamnă mult mai multă marfă decât produc ei, asta nu le convine”⁵³.

Dezvoltarea economică duce implicit la salarii mai mari, un alt fapt pe care UE nu îl dorește pentru România: „nemulțumirile liderilor europeni față de România vin din faptul că avem producții record în agricultură devenind astfel competitori, că salariile medicilor au crescut, iar aceștia revin în țară, și că școlile sunt modernizate, iar copiii români vor fi mai educați și mai competitivi. „De ce credeți că sunt supărați? Pentru că în doi ani de zile am avut producții-record și asta înseamnă mai multă marfă în Europa. Am mărit salariile medicilor. Medicii nu mai pleacă și mulți dintre cei plecați se gândesc să vină acasă.”⁵⁴

Așadar, principalele teme identificate în urma analizei tematice arată că la nivelul partidelor parlamentare în perioada 2016-2020 este promovat un discurs eurosceptic *soft*. Euroscepticismul *soft* apare acolo unde nu există o obiecție majoră la adresa UE dar există totuși îngrijorări cu privire la una sau mai multe politici care duc la exprimarea unei opoziții calificate față de UE, sau unde există un sentiment că „interesul național” este în contradicție cu traiectoria europeană. Euroscepticismul *soft* există doar acolo unde un partid utilizează o retorică de contestare a problemei UE

ca parte a repertoriului lor politic⁵⁵. Partidele nu critică însăși ideea de integrare, de proiect european, ci critică anumite comportamente pe care ei le găsesc ca fiind neobișnuite sau direcționate doar înspre România. UE este privită în repetate rânduri ca o putere colonială, o organizație ce își depășește atribuțiile și intervine fără drept în politica internă, ca o organizație părtinitoare ce favorizează doar statele din Vest, o organizație ce urmărește ținerea României la un nivel cât mai scăzut de dezvoltare, își urmărește interesele și corupe anumite instituții precum cea prezidențială să-și trădeze țara etc. Factorii ce ar putea explica de ce anumite partide adoptă un astfel de discurs vor fi analizați în secțiunea următoare.

Ce determină variațiile de discurs?

Partidele care au fost parte a guvernelor în repetate rânduri tind să fie mai eurosceptice spre deosebire de cele din opoziție deoarece intră mult mai des în contact cu politicile UE. În acest sens, acestea consideră că UE încearcă să intervină în problemele de politică internă, interferând cu deciziile guvernele naționale. Pentru partidele parlamentare din perioada 2016-2020, experiența la guvernare va fi stabilită privind spre două aspecte. Primul are în vedere perioadele în care un partid a

intrat în componența unui guvern înainte de anul 2016; al doilea aspect stabilește dacă un partid se afla la guvernare în perioada analizată, perioadă în care sunt exprimate și cele mai multe discursuri eurosceptice.

Datele analizate arată că, până în 2016, PSD avea cea mai lungă experiență la guvernare, guvernând direct sau indirect. El a intrat în componența guvernelor pentru 18 ani și s-a aflat în opoziție timp de 11 ani. UDMR avea o experiență asemănătoare, având 16 ani petrecuți în componența unui guvern și a petrecut cu un an mai puțin decât PSD în opoziție. Spre deosebire de PSD, UDMR nu a guvernat direct, din acest partid nefiind numit niciodată un prim-ministru. PNL era următorul ca experiență, având 11 ani la guvernare și 15 ani în opoziție. Dintre partidele înființate mai recent, ALDE era singurul care intra la guvernare, restul partidelor – PMP, USR, PRO România – aflându-se în opoziție.

În ceea ce privește perioada analizată (2016-2020), PSD a câștigat alegerile legislative din 2016 și a format o majoritate parlamentară și a guvernat alături de ALDE și de UDMR. Aceste trei partide sau remarcat pe parcursul acestor patru ani prin euroscepticismul lor. În contrast cu acestea, partidele aflate în opoziție, PNL, USR, PMP și PRO România, au avut un discurs pro-european.

Tabelul 1: *Experiența la guvernare*⁵⁶

Partid	Guvernare	Opoziție
PSD	1990-1992; 1992-1996; 2000-2004; 2008-2009; 2012-2015; 2016-2020	1996-2000; 2004-2008; 2009-2012
ALDE	2016-2020	
UDMR	1996-2000; 2004-2008; 2009-2012; 2014; 2016-2020	1990-1992; 1992-1996; 2008-2009; 2012-2015
PRO România	-	2016-2020
PMP	-	2016-2020
PNL	1996-2000; 2004-2008; 2012-2014	1990-1992; 2000-2004; 2008-2012; 2014-2015; 2016-2020
USR	-	2016-2020

Acest factor explică într-o mare măsură promovarea unui discurs eurosceptic. PSD a fost la guvernare o perioadă îndelungată anterior anului 2016. Același partid a guvernat direct și în perioada analizată, timp în care a susținut un număr de 15 discursuri eurosceptice. UDMR a fost, de asemenea, o perioadă mai mare în guvern decât în opoziție, iar în perioada de analiză se afla la guvernare alături de PSD și ALDE, având un număr de 3 discursuri eurosceptice. ALDE, deși era un partid nou, s-a aflat la guvernare timp de 4 ani și niciodată în opoziție. Acesta a avut un număr de 11 discursuri eurosceptice. În contrast, PNL, partid ce s-a aflat mai mult timp în opoziție decât la guvernare, a adus un discurs pro-european și a condamnat poziția adoptată de partidele aflate la guvernare. Același tipar se poate vedea și la partidele care au fost doar în opoziție: PMP, USR și PRO România. Ele au evidențiat în discursurile lor importanța integrării

și cooperării cu UE și au dezaprobat discursurile eurosceptice.

Atât experiența ulterioară dar mai ales experiența din momentul ales arată că partidele ce s-au aflat în guvern s-au coalizat mai ușor în jurul unui discurs eurosceptic spre deosebire de partidele de opoziție, cu experiență mai redusă, care au fost pro-europene.

Dimensiunea partidului

Dimensiunea partidului poate influența poziția pe care acesta o are față de UE. Revizuirea literaturii arată că partidele de dimensiuni mici urmăresc să se distingă de partidele de masă prin promovarea unei opinii distincte față de UE. Partidele de masă sunt în general optimiste în ceea ce privește integrarea europeană, iar cele mici înclină către euroscepticism. Dimensiunea partidelor parlamentare este stabilită în funcție de numărul de voturi obținut în alegerile din 2016. Astfel, conform

Tabelul 4.2⁵⁷, partidul cu cea mai mare dimensiune este PSD, obținând peste 45% atât la Senat cât și la Camera Deputaților. Al doilea ca dimensiune este PNL, obținând un procent de peste 20% la ambele camere, iar al treilea este USR, cu peste 8%. Partidele mici sunt UDMR, ALDE și PMP, acestea

obținând în jur de 6%. PRO România s-a înființat în 2018, partidul având dimensiuni foarte reduse.

Dimensiunea partidelor nu pare să explice discursul eurosceptic din două motive. Primul este acela că partidul cel mai mare (PSD) și unul dintre partidele mici (ALDE) au discurs eurosceptic.

Tabelul 2: *Dimensiunea partidelor în funcție de procentul mandatelor parlamentare (2016)*

Partid	Procent Senat	Procent Camera Deputaților
PSD	45,67%	45,47%
ALDE	6%	5,62%
UDMR	6,24%	6,18%
PRO Romania	-	-
PNL	20,41%	20,04%
PMP	5,65%	5,34%
USR	8,29%	8,87%

PSD și ALDE sunt asemănătoare atât prin temele abordate în discursuri, cât și ca număr. La PSD au fost identificate 15 discursuri eurosceptice, ALDE având doar cu 4 mai puține. În al doilea rând, PNL (care este un partid mediu), USR sau PMP, ambele de dimensiuni similare cu ALDE – au discurs euro-optimist. Deși USR, PMP sau PRO România sunt partide mai mici, acestea nu respectă tiparul stabilit, urmărind să se distingă de principalul partid de de masă (PSD) printr-un discurs pro-european.

În ceea ce privește lipsa de uniformitate în discurs a partidelor de dimensiuni mici, aceasta poate fi explicată de un motiv: supraviețuirea. Topaloff susține că partidele politice

mici se bazează pe impuls ca tactică de supraviețuire. Ele sunt mereu în căutare de fisuri, de nișe în peisajul politic. Pentru a rămâne în sistem, acestea fac apel la una sau la două probleme unice prin care fac apel la un grup de alegători⁵⁸. Cu alte cuvinte, atât ALDE ca partid eurosceptic, cât și PMP, USR, Pro România fac apel la alegători în legătură cu o anumită problemă identificată de ei în sistem. ALDE contestă politicile UE, măsurile luate pe care el le consideră contrare intereselor statului, iar celelalte contestă atitudinile pe care guvernul le are față de UE. Poziționarea anti-sistem, și pro-europeană este retorica prin care încearcă să-și asigure susținerea și supraviețuirea.

Vârsta partidului

Acest aspect poate influența și explica atitudinea unui partid față de UE. De cele mai multe ori, partidele cu istorie sunt tentate să adopte o retorică eurosceptică. Fiind alături de UE încă din momentul aderării, ele au fost cele care au sesizat derapaje ale UE și au devenit din ce în ce mai critice la adresa acesteia.

Pentru a stabili vârsta unui partid va fi realizată diferența dintre anul 2020 (ultimul an din intervalul de timp analizat) și anul înființării

partidului. Conform datelor obținute, partidul cel mai longeviv este PNL, având 145 de ani de existență. PSD are 99 de ani de la înființare, vârsta acestuia fiind calculată din momentul înființării Partidului Comunist, fiind un succesor al acestuia. UDMR este înființat în 1989 și are o vârstă de 31 de ani. Celelalte partide parlamentare analizate sunt partide mai noi, vârsta acestora fiind sub 10 ani. Dintre partidele noi, PMP are 7 ani, ALDE – 5 ani, USR – 4 iar cel mai nou este Pro România.

Tabelul 3: *Vârsta partidelor*

Partid	Anul înființării	Vârsta
PSD	1921	99
ALDE	2015	5
UDMR	1989	31
PRO România	2018	2
PNL	1875	145
PMP	2013	7
USR	2016	4

Astfel, putem constata că vârsta partidelor nu poate explica adoptarea de discursuri eurosceptice, deoarece pentru partidele analizate nu poate fi identificat niciun tipar comun. Pe de o parte, analizând partidele vechi, stabilim că toate trei au asistat sau au fost parte a procesului de negociere și de aderare la UE. De asemenea, cele trei partide au putut sesiza de-a lungul timpului derapaje ale UE. Cu toate acestea, PNL își păstrează un discurs euro-optimist, iar în rândul PSD și UDMR se înregistrează o serie de discursuri eurosceptice. Pe de altă parte, cu excepția ALDE,

partidele mai tinere sunt în majoritate pro-europene. Acestea din urmă, având sub 10 ani de la momentul înființării, păstrează un discurs euro-optimist în majoritate. Partidul ALDE însă, deși are doar 5 ani de existență, are un număr aproape egal de discursuri eurosceptice cu PSD, partid aproape 100 de ani de existență.

Susținerea electorală

Acest factor aduce în discuție faptul că un partid politic ce a pierdut susținerea electorală în alegerile

anterioare va fi mult mai vulnerabil la euroscepticism. Partidul va urmări ca prin prezentarea unei noi poziții față de UE, o poziție eurosceptică, să-și câștige din nou susținerea din partea alegătorilor. La alegerile parlamentare din 2012, au participat doar trei dintre cele șapte partide analizate. PSD și PNL au candidat împreună la alegeri, formând alianța USL, alături de alte două partide: PC și UNPR. Alianța a obținut în alegeri un procent de 58,63% și un total de 273 de mandate. Dintre acestea, PSD a

obținut 150 de mandate (54,95%), iar PNL – 100 de mandate (36,63%). Din procentul total de voturi (58,63%), PSD a obținut un procent de 32,22%, iar PNL – 21,48%. Celălalt partid care a participat la alegeri în 2012, UDMR, a obținut un procent de 5.23%. Alegerile europarlamentare din 2016 au adus cu sine o modificare în ceea ce privește numărul de procente obținute. PSD a câștigat alegerile cu 45% din voturi, PNL a obținut un procent de 20%, iar UDMR – 6%.

Tabelul 4: *Susținerea electorală*⁵⁹

Partid	2012	2016	Susținere electorală
PSD	32,22%	45%	39%
ALDE	-	6%	
UDMR	5,13%	6%	16,96%
PRO România	-	-	
PNL	21,48	20%	-6,89%
PMP	-	5%	
USR	-	8%	

Pentru a stabili dacă un partid pierde din susținerea electoratului vom folosi valori procentuale și vom determina o abatere relativă. În acest sens, ne vom lua ca bază de calcul

2012 (moment de referință) iar 2016 va fi momentul prezent. Din valoarea din prezent vom scădea valoarea trecută iar rezultatul va fi raportat la momentul de bază

$$\frac{(\% \text{ obținut în 2016} - \% \text{ obținut în 2012})}{\% \text{ momentul de referință}} \times 100$$

$$\text{Susținere PSD} = (45 - 32,22) / 32,22 = 0,39 \times 100 = 39\%$$

Rezultatele obținute arată că pierderea susținerii electorale nu are efectul asupra adoptării de discursuri eurosceptice așa cum arată literatura.

PNL este singurul partid care pierde procente din voturi în 2016, comparat cu anul 2012 dar, cu toate acestea, la nivelul partidului s-a înregistrat o

retorică euro-optimistă pentru perioada analizată. În contrast, PSD a câștigat un procent semnificativ de voturi comparat cu anul 2012. La fel este și în cazul UDMR, acesta câștigând un procent de aproximativ 17%. Ambele partide vor avea însă discursuri eurosceptice în perioada 2016-2020. Privind la aceste aspecte, conchidem că nu pierderea susținerii, ci păstrarea electoratului determină partidele să adopte un discurs eurosceptic. Prin urmare, pierderea susținerii are efect asupra poziționării partidelor față de UE dar opus față de argumentul adus de literatură. Partidele care pierd susținerea electoratului în alegerile anterioare vor adopta sau își vor păstra discursul pro-european din același motiv identificat de literatura de specialitate: recâștigarea încrederii alegătorilor.

Pentru a testa acest factor, vom analiza PNL. Așa cum am arătat în capitolul III, PNL a avut în perioada în care a fost parte a USL o serie de discursuri eurosceptice și euro-critice. În alegerile din 2016, PNL a pierdut procente din susținerea electorală și, drept urmare, a adoptat o poziție pro-europeană, un discurs ce susține integrarea și care evidențiază beneficiile aderării la UE. Prin prezentarea unei poziții clare față de UE, PNL a urmărit să-și mențină electoratul și chiar să recâștige procente pierdute anterior. Adoptarea acestui discurs va avea rezultat în cele din urmă. PNL va reuși să își păstreze electoratul și chiar să câștige procente la alegerile din 2020.

Astfel, în urma analizei factorilor stabilim că doar o parte din aceștia

pot explica discursurile eurosceptice adoptate de partidele parlamentare în 2016-2020. Ceilalți factori fie nu pot explica aceste atitudini, fie arată contrariul celor aflate în literatură.

Concluzii

Am urmărit să explic ceea ce a determinat variațiile de discurs eurosceptic de la nivelul partidelor parlamentare din România între 2016 și 2020. Pentru a răspunde acestei întrebări, am delimitat patru factori principali: experiența la guvernare, dimensiunea, vârsta și susținerea electorală. Rezultatele obținute în urma analizei arată că experiența la guvernare și susținerea electorală explică variațiile de discurs. Partidele care petrec mai mult timp la guvernare decât în opoziție sunt mai eurosceptice decât cele care sunt în majoritatea timpului partide de opoziție. De asemenea, susținerea electorală arată că partidele care pierd procente în alegeri se orientează spre un discurs euro-optimist, în contrast cu partidele care câștigă procente în alegeri și devin eurosceptice.

În prima secțiune am identificat variațiile de discurs, în a doua am stabilit principalele teme abordate iar în ultima secțiune am identificat factorii care determină variațiile detectate în prima secțiune. Am pornit de la explicația oscilațiilor de la nivelul partidelor parlamentare în ceea ce privește dimensiunea integrării în UE. Pentru perioada 2016-2020, am identificate atât discursuri eurosceptice, cât și euro-optimiste. Partidele

puternic eurosceptice au fost PSD, ALDE și UDMR. PSD a avut cele mai multe discursuri eurosceptice, exprimate de mai mulți lideri de partid. Acesta a fost urmat de ALDE, cu un număr asemănător de discursuri. UDMR a avut un număr mai mic de astfel de discursuri însă a abordat aceleași teme ca partidele anterioare.

La nivelul Pro România am identificat în 2020 o schimbare de discurs. În 2019, a pornit ca partid pro-european, urmând ca în 2020 să emită declarații eurosceptice. Dintre partidele euro-optimiste, USR a fost partidul cu mesajul cel mai optimist, acesta fiind urmat de PMP, partid pro-european. De asemenea, pentru perioada analizată, PNL s-a prezentat ca un partid pro-european. Analiza tematică a discursurilor eurosceptice a arătat că principalele teme abordate se leagă de modul în care partidele parlamentare percep atitudinea pe care o are UE față de România. Temele abordate sunt: UE ca imperialistă și părtinitoare; UE nu dorește dezvoltarea României, încalcă suveranitatea statelor, vede în România un stat nesemnificativ, se folosește de președinte și de instituții pentru a subordona România și deviază de la calea sa inițială.

În ultima secțiune am oferit o serie de factori care să explice oscilațiile de discurs eurosceptic. Implicațiile principale ale analizei sunt la nivel teoretic. Factorii analizați confirmă anumite teorii precum cea legată de faptul că partidele aflate la guvernare pot deveni mai euro-

sceptice în baza experienței îndelungate pe care acestea o au în interacțiunile cu UE. Acest factor este valabil și la nivelul partidelor parlamentare analizate. Partidele aflate la guvernare (PSD, ALDE și UDMR) au fost mai eurosceptice față de partidele din opoziție (Pro România, USR, PNL și PMP). Pe de altă parte, literatura mai identifică o serie de factori precum dimensiunea, vârsta și susținerea electorală care să explice oscilațiile de discurs.

Analiza acestei teze infirmă aceste teorii după cum urmează: dimensiunea partidului nu poate explica euroscepticismul partidelor, întrucât partidele analizate arată că atât cele de dimensiuni mari cât și partide cu dimensiuni reduse au discursuri eurosceptice. De asemenea, vârsta partidului nu poate fi un factor determinant. Atât partide cu istorie, cât și partide cu mai puțin de zece ani de existență au discurs eurosceptic. Nu în ultimul rând, teoria conform căreia pierderea susținerii electorale duce la euroscepticism este infirmată de rezultatele analizei. Acestea au arătat că, dimpotrivă, partidele care pierd din electorat sunt euro-optimiste iar cele care își păstrează electoratul aleg să se coalizeze în jurul unor discursuri eurosceptice.

Această teză a întâmpinat o serie de limite în ceea ce privește bibliografia. Selecția discursurilor pentru realizarea analizei a fost limitată de posibilitatea accesării acestora doar pe site-urile presei naționale, a website-urilor și a conturilor oficiale de Facebook ale liderilor de partide.

În acest sens, numărul discursurilor a fost unul mai generos pentru perioada 2018-2020 iar perioada 2016 și 2017 am fost mai dezavantajată din acest punct de vedere.

Cercetări ulterioare pe acest subiect pot avea în vedere relația acestor partidele eurosceptice cu familiile europene de partide din care acestea fac parte. Studierea aceleiași perioade ne poate arăta dacă aceste atitudini manifestate de partidele din

România au stat la baza excluderii unora din familiile europene sau dacă aceiași factori au dus la criticarea lor în repetate rânduri. Un alt element ce poate fi obiect al unei cercetări viitoare este realizarea unei comparații cu partide eurosceptice dintr-un alt stat din Europa de Est pentru a stabili dacă pentru aceeași perioadă teme de discurs asemănătoare pot fi explicate de aceiași factori ca și în România.

Note

¹ Catherine E. de Vries, *Euroscepticism and the future of European integration*, Oxford University Press, Oxford, United Kingdom and New York, 2018, p. 3.

² Michael Kaeding, Johannes Pollak, Paul Schmidt, *Euroscepticism and the future of Europe views from the capitals: views from the capitals*, Palgrave, Cham, 2021, p. 6.

³ *Ibidem*, p. 9.

⁴ Sergiu Gherghina, *Contemporary Populism: A Controversial Concept and Its Diverse Forms*, ediție de Sergiu Mișcoiu, Sorina Soare, Unabridged edition, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2013, *passim*.

⁵ Sergiu Gherghina, *Party Organization and Electoral Volatility in Central and Eastern Europe: Enhancing voter loyalty*, Routledge, 2014, *passim*.

⁶ Robert Harmsen, Menno Spiering, *Euroscepticism*, *op. cit.*, p. 13.

⁷ Nathalie Brack, Nicholas Startin, „Introduction: Euroscepticism, from the margins to the mainstream”, *International Political Science Review*, vol. 36, nr. 3, 2015, p. 239.

⁸ Robert Harmsen, Menno Spiering, *Euroscepticism...* p. 13.

⁹ Catherine E. de Vries, *Euroscepticism and the future of European integration*, *op. cit.*, pp. 129-130.

¹⁰ Paul Taggart, Aleks Szczerbiak, „Europeanisation, euroscepticism and party systems: Party-based euroscepticism in the candidate states of Central and Eastern Europe”, *Perspectives on European Politics and Society*, vol. 3, nr. 1, 2002, pp. 23-41.

¹¹ Petr Kopecký, Cas Mudde, „The two sides of Euroscepticism: party positions on European integration in East Central Europe”, în: *European Union Politics*, vol. 3, nr. 3, 2002, p. 300.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*, p. 301.

¹⁴ *Ibidem*, p. 302.

¹⁵ *Ibidem*, p. 304.

¹⁶ Nick Sitter, „The politics of opposition and European integration in Scandinavia: Is Euro-scepticism a government-opposition dynamic?”, *West European Politics*, vol. 24, nr. 4, 2001, pp. 22-39.

¹⁷ Simon Usherwood, Nick Startin, „Euroscepticism as a Persistent Phenomenon*”, *JCMS: Journal of*

- Common Market Studies*, vol. 51, nr. 1, 2013, pp. 1-16.
- ¹⁸ Nick Sitter, „The politics of opposition and European integration in Scandinavia: Is Euro‘scepticism a government‘opposition dynamic?“, în: *West European Politics*, vol. 24, nr. 4, 1 octombrie 2001, p. 22.
- ¹⁹ *Ibidem*, p. 32.
- ²⁰ Simon Usherwood, Nick Startin, „Euro-scepticism as a Persistent Phenomenon*“, pp. 11-16.
- ²¹ Laure Neumayer, „Euro-scepticism as a political label: The use of European Union issues in political competition in the new Member States“, *European Journal of Political Research*, vol. 47, nr. 2, 2008, pp. 135-160.
- ²² Charles Lees „*The Political Opportunity Structure of Euroscepticism: Institutional Setting and Political Agency in European Polities*“, în: Aleks Szczerbiak, Paul Taggart, (Ed.) *Opposing Europe?: The Comparative Party Politics of Euroscepticism: Volume 2: Comparative and Theoretical Perspectives*, Oxford University Press, Oxford, 2008, pp. 31-34.
- ²³ Dragomir Stoyanov, Petia Kostadinova, „Bulgarian political parties and European integration: from anticommunism to Euroscepticism“, *European Politics and Society*, vol. 0, nr. 0, 2020, pp. 1-15.
- ²⁴ Nicolò Conti, Vincenzo Memoli, „The multi-faceted nature of party-based Euroscepticism“, *Acta Politica*, vol. 47, nr. 2, 2012, pp. 91-112.
- ²⁵ Daniela Braun, Sebastian Adrian Popa, Hermann Schmitt, „Responding to the crisis: Eurosceptic parties of the left and right and their changing position towards the European Union“, *European Journal of Political Research*, vol. 58, nr. 3, 2019, pp. 797-819.
- ²⁶ Jae-Jae Spoon, Christopher Williams, „It takes two: how Eurosceptic public opinion and party divisions influence party positions“, *West European Politics*, vol. 40, nr. 4, 2017, pp. 741-792.
- ²⁷ Petr Kopecký, Cas Mudde, „The two sides of Euroscepticism: party positions on European integration in East Central Europe“, în: *European Union Politics*, vol. 3, nr. 3, 2002, Sage Publications London, p. 319.
- ²⁸ Charles Lees, „*The political Opportunity Structure of Euroscepticism: Institutional Setting and Political Agency in European Polities*“, în: Aleks Szczerbiak, Paul Taggart, *Opposing Europe?: The Comparative Party Politics of Euroscepticism: Volume 2: Comparative and Theoretical Perspectives*, Oxford, OUP, 2008, p. 38.
- ²⁹ Laure Neumayer, *op. cit.*, p. 154.
- ³⁰ MCV-ul reprezintă o măsură de salvagardare invocată de Comisia Europeană atunci când ea consideră că un nou stat membru nu și-a îndeplinit angajamentele asumate în contextul negocierilor de aderare în domeniile ariei de libertate, securitate și justiție sau de politică a pieței interne. Pentru detalii, vezi „Cooperation and Verification Mechanism for Bulgaria and Romania“, *European Commission - European Commission*, https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/upholding-rule-law/rule-law/assistance-bulgaria-and-romania-under-cvm/cooperation-and-verification-mechanism-bulgaria-and-romania_en, (data accesării 25 februarie 2021).
- ³¹ ***, „Liviu Dragnea, atac la Rareș Bogdan: Stătea cu capul plecat. Asta

- pregătesc pentru noi”, Antena3, 11.05.2019, <https://www.antena3.ro/actualitate/media/liviu-dragnea-atac-la-rare-bogdan-statea-cu-capul-plecat-asta-pregatesc-pentru-noi-520461.html>, (data accesării 1 octombrie 2020).
- 32 *** „Liviu Dragnea, atac hilar la UE: “Sunt supărați pentru că comunele noastre vor fi mai frumoase decât ale lor”, Digi 24, 11.05.2019, <https://www.digi24.ro/stiri/actualitate/politica/liviu-dragnea-atac-hilar-la-ue-sunt-suparati-pentru-ca-comunele-noastre-vor-fi-mai-frumoase-decat-ale-lor-1128872>, (data accesării 1 octombrie 2020).
- 33 *** *Partidul Alianța Liberalilor și Democraților*, ALDE, <https://2019.alde.ro/>, (data accesării 30 octombrie 2020).
- 34 *** „Despre noi”, <http://udmr.ro/>, UDMR (data accesării 20 octombrie 2020).
- 35 *** „Relația cu instituțiile europene”, *Pro Romania*, <https://www.proromania.ro/viziune/relatia-cu-institutiile-europene/>, (data accesării 30 octombrie 2020).
- 36 „Ponta: Pe 30 iulie niciun creștin-democrat german nu îi va mai jigni pe români. Ce, suntem colonie?”, <https://www.mediafax.ro/politic/ponta-pe-30-iulie-niciun-crestin-democrat-german-nu-ii-va-mai-jigni-pe-romani-ce-suntem-colonie-9836605>, (data accesării 18 octombrie 2020).
- 37 Luana Pavaluca, „Victor Ponta: «Eu cred că undeva în afara României s-a decis ca România europeană să se termine la Carpați»”, Digi24, 3.12.2020, <https://www.digi24.ro/alegeri-parlamentare-2020/victor-ponta-eu-cred-ca-undeva-in-afara-romaniei-s-a-decis-ca-romania-europeana-sa-se-termine-la-carpati-1411-209>, (data accesării 25 martie 2021).
- 38 „STATUT – Partidul Național Liberal”, <https://pnl.ro/documente-fundamentale/statut/>, (data accesării 30 octombrie 2020).
- 39 „Europa, atlantism, românii din străinătate”, *Partidul Mișcarea Populară*, <https://pmponline.ro/program/europa-atlantism-romanii-din-strainatate>, (data accesării 20 octombrie 2020).
- 40 Alexandru Costea, „#euromania. Mesajele partidelor pentru europarlamentare. Ce transmit formațiunile care vor să candideze”, *Mediafax.ro*, 24.03.2019, <https://www.mediafax.ro/politic/euromania-mesajele-partidelor-pentru-europarlamentare-ce-transmit-formatiunile-care-vor-sa-candideze-17970663>, (data accesării 18 octombrie 2020).
- 41 „Ideologia USR”, *Uniunea Salvați România*, <https://www.usr.ro/ideologia-usr/>, (data accesării 24 februarie 2021).
- 42 *** „Dragnea: Țara asta este bogată, românii sunt harnici. Noi nu am fost coloniști. Problema este că vin peste noi. Ne batem sau stăm cu mâinile pe piept?”, *adevarul.ro*, 11.04.2019, https://adevarul.ro/news/politica/dragnea-tara-bogata-romanii-harnici-nu-fost-colonisti-problema-vin-noi-batem-stam-mainile-piepte-1_5-cafa5e6445219c57e6656ce/index.html, (data accesării 18 februarie 2021).
- 43 *** „Mitingul PSD din Iași, acoperit sonor de huiduielile și vuvuzelele protestatarilor / Dragnea, mesaje suveraniste: Nu vreau să permitem unora din România să angajeze țara pe traiectoria unei colonii care s-a predat cu toate bogățiile”, G4Media.ro, 9.05.2019,

- <https://www.g4media.ro/live-miting-gul-psd-din-iasi-acoperit-sonor-de-huiduielile-si-vuvuzelele-protestatarilor-dragnea-mesaje-suveraniste-nu-vreau-sa-permitem-unoradin-romania-sa-angajeze-tara-pe-traectoria-unei-colon.html>, (data accesării 26 martie 2021).
- 44 Mircea Marian, „PSD face campanie pentru a ajunge în inima UE înjurând UE” |Newsweek Romania, 24.05.2019, <https://newsweek.ro/alegeri-europarlamentare/psd-face-campanie-pentru-strasbourg-injurand-ue>, (data accesării 1 octombrie 2020).
- 45 ***„Miting PSD la Galați. Dragnea: Iohannis vrea să conducă țara cu bâta. Atacuri în cascadă la adresa Europei și liderilor UE: Iohannis e sluga lor, jandarmii lui Macron bat zilnic mii de francezi pe străzi/ Proteste anti-PSD și la Galați”, *G4Media.ro*, 11.05.2019, <https://www.g4media.ro/miting-psd-la-galati-pentru-lansarea-candidatilor-evenimentul-are-loc-la-douazile-dupa-cel-de-la-iasi-unde-psd-a-intampinat-probleme.html>, (data accesării 24 februarie 2021).
- 46 Florentina Peia, Irinela Vișan, Daniel Florea, „LIVE UPDATE / Reuniunea Consiliului Național al PSD, la Palatul Parlamentului; validarea președintelui CN și alegerea șefilor departamentelor de specialitate - pe ordinea de zi, Agerpress, 16.12.2018, <https://www.agerpres.ro/politica/2018/12/16/live-update-reuniunea-consiliului-national-al-psd-la-palatul-parlamentului-validarea-presedintelui-cn-si-alegerea-sefilor-departamentelor-de-specialitate-pe-ordinea-de-zi--228763>, (data accesării 25 martie 2021).
- 47 „Tăriceanu, despre LCK: «Liderii europeni sunt surzi la gemetele celor din închisori»”, *DigiFM*, 19.09.2019, <https://www.digifm.ro/stiri/tariceanu-despre-lck-liderii-europeeni-sunt-surzi-la-gemetele-ceilor-din-inchisori-50034>, (data accesării 12 octombrie 2020).
- 48 Florentina Peia, Irinela Vișan, Daniel Florea „LIVE UPDATE / Reuniunea Consiliului Național al PSD, la Palatul Parlamentului; validarea președintelui CN și alegerea șefilor departamentelor de specialitate - pe ordinea de zi”, *op. cit.*
- 49 Raluca Ionescu-Heroiu, „Viorica Dăncilă tună și fulgeră. Atac către toate statele UE! Cum explică premierul corupția din România”, *Capital*, 4.02.2019, <https://www.capital.ro/viorica-dancila-tuna-si-fulgera-atac-catre-toate-statele-ue-cum.html>, (data accesării 1 octombrie 2020).
- 50 ***„Tăriceanu, la Digi24: «Nu este Uniunea Europeană pe care o credeam în momentul aderării»”, *Digi24*, 11.04.2019, <https://www.digi24.ro/stiri/actualitate/politica/tariceanu-la-digi24-nu-este-uniunea-europeana-pe-care-o-credeam-in-momentul-aderarii-111-2096>, (data accesării 9 octombrie 2020).
- 51 Elena Crangasu, „Tăriceanu, despre Brexit: Înteleg furia britanicilor pe birocrația de la Bruxelles. O avem și noi”, *Mediafax.ro*, 31.01.2020, <https://www.mediafax.ro/politic/tariceanu-despre-brexit-inteleg-furia-britanicilor-pe-birocratia-de-la-bruxelles-o-avem-si-noi-18772094>, (data accesării 12 octombrie 2020).
- 52 „Liviu Dragnea, atac hilar la UE...”.
- 53 „Miting PSD la Galați. Dragnea...”

- ⁵⁴ *Ibidem*.
- ⁵⁵ Aleks Szczerbiak, Paul A. Taggart, *Opposing Europe? The comparative party politics of Euroscepticism*, Oxford University Press, Oxford, 2008, p. 7
- ⁵⁶ Alexandru Radu, Alegerile RP și multipartidismul din România. O confirmare a teoriei duvergeriene, Sfera Politicii, <http://revistasferapoliticii.ro/sfera/173/art12-Radu.php>, (data accesării 23 februarie 2021).
- ⁵⁷ Radu Eremia, Sebastian Zachmann, Ionut Preda, „Rezultate alegeri parlamentare 2016. Datele oficiale, furnizate de BEC: PSD conduce detașat”, *adevarul.ro*, 11.12.2016, https://adevarul.ro/news/politica/rezultate-alegeri-generale-2016-1_58-4bfb5ab6550cb84badea/index.htm, data accesării 7 martie 2021.
- ⁵⁸ Liubomir K. Topaloff, *Political Parties and Euroscepticism*, Palgrave Macmillan, London and New York, 2012, p. 31.
- ⁵⁹ „Autoritatea Electorală Permanentă”, <http://alegeri.roaep.ro/?alegeri=alegeri-locale-2012>, (data accesării 20 aprilie 2021).

Bibliografie

- BRACK, Natalie; STARTIN, Nicholas, „Introduction: Euroscepticism, from the margins to the mainstream”, *International Political Science Review*, vol. 36, nr.3, 2015.
- BRAUN, Daniela; POPA, Sebastian Adrian; SCHMITT, Herman, „Responding to the crisis: Eurosceptic parties of the left and right and their changing position towards the European Union”, *European Journal of Political Research*, vol. 58, nr. 3, 2019.
- CONTI, Nicolo; MEMOLI, Vincenzo, „The multi-faceted nature of party-based Euroscepticism”, *Acta Politica*, vol. 47, nr. 2, 2012.
- GHERGHINA, Sergiu; MISCOIU, Sergiu, SOARE, Sorina, *Contemporary Populism: A Controversial Concept and Its Diverse Forms*, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge, 2013.
- GHERGHINA, Sergiu, *Party Organization and Electoral Volatility in Central and Eastern Europe: Enhancing voter loyalty*, Routledge, London, 2014.
- HARMSSEN, Robert; SPIERING, Menno, *Euroscepticism: party politics, national identity and European integration*, European studies, Amsterdam, 2004.
- KAEDING, Michael; POLLAK, Johannes; SCHMIDT, Paul, *Euroscepticism and the future of Europe views from the capitals: views from the capitals*, Palgrave Macmillan, Cham, 2021.
- KOPECKY, Petr; MUDDE, Cas, „The two sides of Euroscepticism: party positions on European integration in East Central Europe”, *European Union Politics*, vol. 3, nr. 3, 2002.
- NEUMAYER, Laure, „Euroscepticism as a political label: The use of European Union issues in political competition in the new Member States”, *European Journal of Political Research*, vol. 47, nr. 2, 2008.
- SITTER, Nick, The politics of opposition and European integration in Scandinavia: Is Euro‘scepticism a government‘opposition dynamic?”, *West European Politics*, vol. 24, nr. 4, 1 octombrie 2001.
- SPOON, Jae-Jae; WILLIAMS, Christopher, „It takes two: how Eurosceptic public opinion and party divisions influence party positions”,

- West European Politics*, vol. 40, nr. 4, 2017.
- STOYANOV, Dragomir; KOSTADINOVA, Petia, „Bulgarian political parties and European integration: from anticommunism to Euroscepticism”, *European Politics and Society*, vol. 0, nr. 0, 2020.
- SZCZERBIAK, Aleks; TAGGART, Paul, *Opposing Europe?: The Comparative Party Politics of Euroscepticism: Volume 2: Comparative and Theoretical Perspectives*, OUP, Oxford, 2008.
- TAGGART, Paul; SZCZERBIAK, Aleks, „Europeanisation, euroscepticism and party systems: Party-based euroscepticism in the candidate states of Central and Eastern Europe”, *Perspectives on European Politics and Society*, vol. 3, nr. 1, 2002.
- TOPALOFF, Liubomir, *Political Parties and Euroscepticism*, Palgrave Macmillan, London, 2012.
- USHERWOOD, Simon; STARTIN, Nick, „Euroscepticism as a Persistent Phenomenon*”, *JCMS: Journal of Common Market Studies*, vol. 51, nr. 1, 2013.
- VRIES, Catherine; *Euroscepticism and the future of European integration*, First Edition, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Resurse electronice*
- „Cooperation and Verification Mechanism for Bulgaria and Romania”, *European Commission - European Commission*.
- ***, „Liviu Dragnea, atac la Rareș Bogdan: Stătea cu capul plecat. Asta pregătesc pentru noi”, *Antena3*, 11.05.2019.
- ***, „Liviu Dragnea, atac hilar la UE: „Sunt supărați pentru că comunele noastre vor fi mai frumoase decât ale lor””, *Digi24*, 11.05.2019.
- „ALDE”, *Partidul Alianța Liberalilor și Democraților*.
- „Relația cu instituțiile europene”, *Pro Romania*.
- DASACUS, Liviu, „Ponta: Pe 30 iulie niciun creștin-democrat german nu îi va mai jigni pe români. Ce, suntem colonie?”, *mediafax*, 9.07.2012.
- PAVALUCA, Luana, „Victor Ponta: «Eu cred că undeva în afara României s-a decis ca România europeană să se termine la Carpați»”, *Digi24*, 3.12.2020.
- STATUT – Partidul Național Liberal”
- „Europa, atlantism, românii din străinătate”, *Partidul Mișcarea Populară*.
- COSTEA Alexandru, „#euromania. Mesajele partidelor pentru europarlamentare. Ce transmit formațiunile care vor să candideze”, *Mediafax.ro*, 24.03.2019..
- „Ideologia USR”, *Uniunea Salvați România*.
- ***, „Dragnea: Țara asta este bogată, românii sunt harnici. Noi nu am fost coloniști. Problema este că vin peste noi. Ne batem sau stăm cu mâinile pe piept?”, *adevarul.ro*, 11.04.2019.
- ***, „Mitingul PSD din Iași, acoperit sonor de huiduielile și vuvuzelele protestatarilor / Dragnea, mesaje suveraniste: Nu vreau să permitem unora din România să angajeze țara pe traiectoria unei colonii care s-a predat cu toate bogățiile”, *G4Media*, 9.05.2019.
- MARIAN, Mircea, „PSD face campanie pentru a ajunge în inima UE înjurând UE”, *Newsweek Romania*, 24.05.2019.
- ***, „Miting PSD la Galați. Dragnea: Iohannis vrea să conducă țara cu bâta. Atacuri în cascadă la adresa Europei și liderilor UE: Iohannis e sluga lor,

- jandarmii lui Macron bat zilnic mii de francezi pe străzi/ Proteste anti-PSD și la Galați”, *G4Media.ro*, 11.05.2019.
- PREIA, Florentina; VIȘAN, Irinela; FLOREA; Daniel, „LIVE UPDATE / Reuniunea Consiliului Național al PSD, la Palatul Parlamentului; validarea președintelui CN și alegerea șefilor departamentelor de specialitate - pe ordinea de zi”, *Agerpress*, 16.12.2018.
- ***, „Tăriceanu, despre LCK: «Liderii europeni sunt surzi la gemetele celor din închisori»“, *DigiFM*, 19.09.2019.
- IONESCU-HEROIU, Raluca, „Viorica Dăncilă tună și fulgeră. Atac către toate statele UE! Cum explică premierul corupția din România”, *Capital*, 4.02.2019.
- ***, „Tăriceanu, la Digi24: «Nu este Uniunea Europeană pe care o credeam în momentul aderării»”, *Digi24*, 11.04.2019.
- CRANGASU, Elena, „Tăriceanu, despre Brexit: Înțeleg furia britanicilor pe birocrația de la Bruxelles. O avem și noi”, *Mediafax.ro*, 31.01.2020.
- RADU, Alexandru, „Alegerile RP și multipartidismul din România. O confirmare a teoriei duvergeriene” *Sfera Politicii*.
- EREMIA, Radu; ZAVHMANN, Sebastian; PREDA, Ionuț, „Rezultate alegeri parlamentare 2016. Datele oficiale, furnizate de BEC: PSD conduce detașat”, *adevarul.ro*, 11.12.2016.

Reflecții privind definirea momentului revoluționar de la 1848 și a raportului Cetățean-Revoluție-Națiune

[Reflections on the Definition of the Revolutionary Moment of 1848 and the Citizen-Revolution-Nation Relationship]

Petre-Florian DRĂGHICI

Abstract: *In this article, we analyze the impact of the revolutionary moment, with a special emphasis on the meanings attributed to the Citizen-Revolution-Nation report. Two important episodes should be remembered for defining this concept in the Romanian space: The Revolution of 1848 is closely linked to the problem oriented towards the notion of a captive citizen; respectively removing characteristic symbols. Our research highlights the existence of a strong articulation between the favorable external environment and education of the Romanian political elite in France.*

Keywords: *The Revolution of 1848, citizen, nation, sovereignty, symbols.*

„Țara a fost gata pentru revoluție, însă din nenorocire nu sunt oameni, nu sunt oameni mai virtos cu capacitate. Oamenii ce alcătuiau guvernul aveau capacitate de dăruire, mais non pas celle de construire”¹.

„Resbelul caracterizează organizarea veche a societății; popoarele atunci se luptau între sine pentru a se stârpi, sau a se subjuga. Pacea caracterizează organizarea modernă a societății; astăzi popoarele se luptă între sine pentru a se înmulți și a se înstări, pentru a se lega între sine cu interese reciproce. Astăzi scânteia naționalismului este aprinsă în toate neamurile și le arde de dorul de a sta nesubjugate”².

„Omul trebuie scos din întuneric la lumină, din robie la libertate. Omul trebuie format întru a vieții în lumină și libertate, întru a agonisi

prin muncă nu numai pentru sine, dar și pentru societate. Eată scopul societăților moderne, eată scopul la care așintă constituția română”³.

Revoluția de la 1848 se află în strânsă legătură cu problematica orientată asupra noțiunii de cetățean capabil, capabil să utilizeze demersul de reflecție privind reconfigurarea regimului politic, prin intermediul mitizării istoriei, pentru a reprezenta începutul modernității românești drept o depărtare de experiența anterioară, pentru a face loc, în acest mod, unui nou proiect de reformă, oferind un înțeles specific raportului Cetățean-Revoluție-Națiune. În acest sens, interogația privind (re)conceptualizarea moder-

nizării, revoluției, respectiv a democrației, dobândesc o miză politică. Istoria devine un mijloc de propagandă prin intermediul căreia gândirea politică românească, într-o anumită perioadă, (de)legitimează momentul revoluționar.

„Lanțurile robiei, clăci, s'au rupt; Românu' până erî orb, în starea vitelor, astădî este om, vorbesce, se gândesce, intră într'ale sale, și îngerii păciî staî împrejurul lui ca să încredințeze lumea de viitorul ce așteaptă pe sēmînța lui. Trăească Constituția, frați mei, sănătate, bunii mei săteni!”⁴

Un prim moment de tensiune este reprezentat de eliberarea (ne)omului din starea de minorat, din lanțurile robiei identificate încă din Antichitate de către Platon. Ieșit din starea de minorat, aflându-se din starea de luminare, în afara peșterii, cetățeanul capacitar, până mai ieri orb, având privirea îndreptată asupra umbrelor de pe perete care corespund formelor autoritare de organizare a puterii, dobândește drepturi și responsabilități, învață să gândească, să se servească de propria sa rațiune, motiv pentru care reflecția privind definirea cetățeanului capacitar urmează modelul propus de Platon, Descartes și Immanuel Kant, articulat în funcție de specificul sistemului politic românesc.

Aufklärung subliniază faptul că valoarea-ghid a mișcării politice și culturale iluministe a fost aceea a libertății, a ieșirii omului de sub orice tutelă menită să-i dicteze din

afară destinul. În starea de minorat, omul acceptă sau chiar tânjește după a fi condus de alții, asistat de un stat atotputernic, protejat de un „tătuț” binevoitor și înțelept, manipulat de diverși formatori de opinie cu chipuri angelice, îndrumat de o elită intelectuală și religioasă care deține monopolul moral, devenind astfel starea în care omul se complăce în non-libertate.

Dacă pentru Platon sursa de adevăr este reprezentată de lumina soarelui, în timp ce pentru Descartes și Kant rațiunea este izvorul adevărului, în limbajul revoluționar, Constituția îl protejează pe cetățean⁵. În urma acestui proces, cea mai importantă consecință este reprezentată de faptul că „neomul” devine „om”, devine „român”, dobândind astfel o identitate proprie prin intermediul căreia se poate diferenția de Ceilalți⁶.

„Cine a făcut revoluția noastră? un om sau dece – sau nația Românească? Negreșit că nația, căci 10 și 20 și 100 măcar rebeliști, cu toată activitatea lor, nu ar fi isbutit să răstoarne atâția spioni, atâția cârmuitori și subt-cârmuitori, atâția miniștri și un Prinț stăpânitor: nu ar fi putut să astupe 6 tunuri și 4.000 de puscă obicinuite a se aprinde la comanda căpeteniilor – nu ar fi putut să rupă 669 de pagine ale Regulamentului Organic, măi virtos acum rețipărit a doua oară cu slobodenia înaltei Stăpâniri și cu miile de greșeli și escamatorii ce se introduseseră într'insul”⁷.

Observația de mai sus evidențiază dimensiunea revoluției, atât din punct de vedere al actorilor implicați – întreaga nație română, precum și activitățile care au dus la înfăptuirea revoluției prin subminarea legitimității Vechiului Regim. Pe de o parte, revoluția a însemnat înlocuirea spionilor, cărmuitorilor, subcărmuitorilor, miniștrilor, culminând cu răsturnarea prințului stăpânitor. Pe de altă parte, simbolurile Vechiului Regim au fost și ele, la rândul lor, răsturnate. Un exemplu elocvent în acest sens este reprezentat de ruperea Regulamentului Organic.

„Popolul, aflând că vrăjmașii României ar voi să ne impue iarăși Regulamentul, acea legiuire, care în timp de 17 ani făcuse nenorocirea țării, se adună de dimineață, la 11 ore, la Ministerul din Afară, și ceru arderea și anatemisirea Regulamentului. O deputație fu trimisă la Locotenența Domnească, arătând dorința popoului și cerând Regulamentul, atât manuscrisul original, cât și toate exemplarele tipărite, de la toate Ministeriile. Cu dinsele (puse în pat de mort și învălitate cu postav negru), cu stindardele tricolore, și în cap cu musica militară, care cântă un marș de înmormântare, popoul se duse în curtea Prea Sfinției Sale Mitropolitului”⁸.

„Pe urmă Prea Sfinția Sa Mitropolitul eși în balcon și, dând popoului binecuvântarea, întrebă ce este cererea lui. Toți într’o glăsuire îi răspunseră: <<Să se ardă Regulamentul și Arhondologia!>> Prea Sfinția Sa atunci dete voie să se

facă acest auo-da-fe. Un om din popol, un țeran, fu ales să săvârșească acest act solemnel. Țeranul a fost acela care a pătimit mai mult de Regulament, el, mai mult decât oricare altul, a fost apăsător de legiurile cuprinse într’însul, el dar avea drept mai mult decât oricare alt cetățean să puie întâi mîna la destrucția acestui cod al sclaviei. Țeranul ardică în sus Regulamentul și-l aruncă în foc, unde flacăra – ca animată de spiritul popoului – îl mistuie cu ardoare, iar cenușa se ardică neagră în aer și se risipi în vînt”⁹.

Simbolistica alegerii dealului Mitropoliei este legată de existența monumentului ridicat în memoria introducerii Regulamentului în Țara Românească, ca simbol al despotismului reprezentat de concentrarea puterii în mâinile domnului. Prin dărâmarea monumentului, precum și prin sfărâmarea în bucăți a celor patru table ale acestuia, românii „arătară Europei că merită libertatea”, întrucât „sunt oameni rezoluți”, capabili de a-și exercita propria suveranitate¹⁰. Arderea Arhondologiei este importantă, întrucât erau trecute rangurile boierești și privilegiile ce venea de pe urma acestora. Acest gest reprezintă ruperea de Vechiul Regim.

Într-un context mai larg, Generalul Gheorghe Magheru plasează momentul revoluționar de la 1848 în raport cu deșteptarea naționalităților și al regenerării popoarelor¹¹. Menționăm faptul că mișcări revoluționare identificăm în Germania, Ungaria, Viena, însă, cea

mai mare influență pentru tinerețea romană este reprezentată de „isbucnirea revoluțiunii de la 1848 în Franța”¹²:

„Trăind într'un mediū în care omul nu era nici oropsit, nici nedreptățit, nici apăsător – atât cât era birnicul român – și vedând cum și ce fel lucrau acolo omenii de inimă și doritori de binele nămului lor, pentru a pune capăt unei stări de lucruri care nici măcar se apropia de ticăloșia de la noi, tinerii români, oțărâți a câștiga în Franța nu numai lumina culturii și a unei educațiuni moderne, ci și aceea înălțare de simțiminte care face pe om să vadă în alt om de nămul lui un egal și să lupte, chiar cu jerte de tot felul, pentru a ajunge la marele scop al egalității și dreptății pentru toți, tinerii români se asociază în Franța la munca, lupta și chiar la primejdiile legate de acele lupte”¹³.

Prin urmare, un prim pas a fost reprezentat de concentrarea tinerimii române într-o singură adunare în Franța, care să comunice cu cei aflați în țară, atât cultura și educația modernă, cât și avântul revoluționar care înflăcăra, în acele momente, Franța¹⁴. Corespondența particulară a reprezentat instrumentul principal pentru transmiterea ideilor în țară. În plus, tinerii români aflați la Paris au înființat cabinete și biblioteci de lectură. Cel mai elocvent exemplu în acest sens este reprezentat de *Societatea studenților români*, înființată la 1845, dispunând de două cabinete de lectură: Salon Montpensier, Palais Royal, 230 și în la Cour du

Commerce¹⁵. La 1848, biblioteka română se afla instalată în *Place Sorbbibe 3*, sub patronajul poetului Lamartine¹⁶.

Un alt moment care evidențiază preluarea modelului revoluționar francez este reprezentat de gestul tinerilor aflați la Paris cu ocazia anului nou, la 1847. Aceștia decid să trimită liderilor politici aflați în țară un album și o pancartă acoperită cu semnăturile lor. Pentru a înțelege importanța acestui gest, redăm cuvintele de mulțumire adresate de Quinet, în scrisoarea sa din 3 ianuarie 1847:

„Nesciind cum am putut merita acest prețios suvenir, trebuie să văd în el un apel serios ce-mi este adresat în numele naționalității moldo-române. Mă-aduceți aminte prin această, d-lor, că e de datoria mea d'a mă ocupa de această naționalitate amenințată astăzi și de-a apăra drepturile, după ale mele slabe puteri”¹⁷.

Într-o altă scrisoare, Quinet sublinia faptul că Revoluția Franceză ilustrează, în primul rând datoria oricărui om politic care merge înaintea popoarelor, prevestind renașterea acestora. În plus, Revoluția Franceză evidențiază suveranitatea statelor naționale, punând capăt înstrăinării acestora¹⁸.

Pentru a înțelege mai bine importanța efectuării studiilor în Franța, ne atrage atenția criticile aduse Prințului Bibescu ca urmare „a intrării fiului cel mare al lui Vodă în Școala specială militară”, în con-

textul „aplecării tineretului român de a merge să se formeze, în Franța”¹⁹. Răspunzând criticilor aduse, Bibescu considera că „nu atât educațiunea franceză ne strică tineretul, ci mai mult starea de absolută părăsire în care se găsește în mijlocul stâncilor ce ’nfățișează viața din Paris unor spirite necoapte încă”²⁰.

Totodată, remarcăm faptul că izbucnirea Revoluției a reprezentat pentru românii aflați în Franța, „un bine venit prilej de a atrage, și în cercuri mai mari, bine-voitoarea și frățeasca atențiune a Francesilor asupra României”²¹:

„Mulți din Români luară parte la mișcarea Francesilor, luptară, munciră, se expuseră, împreună cu ei, și prin aceste jertfe din parte-le stabiliră relațiuni pe cari pericolul comun le nasce, pe cari numai mórtea le întrerupe și cari mult folosiră României mai apoi. După izbucnirea revoluțiunii și formarea guvernului provisoriu, tinerimea școlară română se înfățișă guvernului în grupă, cu stégul său, și-î arătă a ei căldurosă simpatie pentru Francia și pentru guvern. Fură primiți de d-nii Buchez, Barthelemi Saint-Hilaire și Adam”²².

În discursul rostit de d-l Buchez (ajutorul la primăria Parisului) în fața românilor, identificăm două caracteristici principale ale Revoluției Franceze: universalismul și afirmarea fraternității. Revoluția Franceză produce consecințe la nivelul continentului european²³. De asemenea, Revoluția Franceză pune capăt domniei îndelungate a guver-

nărilor monarhice: Un moment de referință în cronologia Revoluției române de la 1848 este reprezentat de abdicarea lui Bibescu. După numirea noului guvern, în noaptea de 14 iunie, prin intermediul adresării unui mesaj noului guvern, Bibescu își anunța abdicarea, precum și încredințarea puterii acestuia²⁴.

Textul abdicării:

Către sfatul ministrilor²⁵

„Fiind-că simt că puterile-mi nu sunt potrivite cu cererile celor de astă-dî împrejurări și spre a nu mă bate vre o dată cugetul că am primejduit sórta țerii, fiind cărma oblăduirei măi mult de cât puțința mă iartă, o încredințez în mânele d-vóstră și intru iarăși în viața privată cu acea mulțumire ce aduce o consciință curată,”/

București, 13 iunie 1848

Ca urmare a încetării Guvernului provizoriu, puterea a fost dobândită de Locotenența Domnească, menită să guverneze până la alaierea noului Domn, fiind formată din N. Golescu, Ministru din Năuntru; I. Eliade, Ministru Instrucției publice și Chr. Tell, Ministru de Răsboi²⁶.

Proclamația de la Islaz

„La această mare faptă a mîntuirii, tot românul are dreptul de a fi chemat, nimeni nu este scos afară; tot românul este un atom al întregii suveranități a popoului: sătean, meserian, neguțator, preot, soldat, student, boier, domn, e fiu al patriei și,

după sfînta noastră credință, e și mai mult, e fiu al lui Dumnezeu. Toți avem același nume de român. Acesta ne înfrățeste și face să înceteze toate interesele, să se stingă toate urile. Pace dar vouă! Libertate vouă!”²⁷

Alături de arderea Regulamentului, Proclamația de la Islaz reprezintă apogeul momentului revoluționar, moment care a marcat încununarea eforturilor revoluționarilor români. Prin intermediul Proclamației de la Islaz, suveranitatea – definită drept „dreptul său suveran în cele din năuntru” – și identitatea românilor reprezintă nucleul central al revendicărilor revoluționarilor, devenind, totodată, bazele noului regim politic. În același timp, prin intermediul Proclamației, poporul român se leapădă de Regulament, întrucât acesta „este în protiva drepturilor sale legislative și în protiva tractatelor ce-i recunosc autonomia”²⁸.

În plus, începând cu intrarea în vigoare a Proclamației, miniștrii și funcționarii publici devin responsabili pentru faptele lor, activitatea acestora avînd ca scop formarea unei patrii, „unită în dragoste, compusă de frați”. În legătură cu acest aspect, ne atrage atenția faptul că acela care nu urmărește acest scop este considerat „vrăjmaș al fericirii publice”, „un alt Cain ucigaș de frate”²⁹.

Chiar dacă contribuția generală se realizează „după venitul fiecăruia”, toți românii sunt egali în drepturi civile și politice:

„Popolul român dă înapoi la toate stările dreptul cel vechi de a avea reprezentanți în Generala Adunare, decretă de azi înainte alegerea largă, liberă, dreaptă, unde tot românul are dreptul de a fi chemat și unde numai capacitatea, purtarea, virtuțile și încrederea publică să-i dea dreptul de a fi ales”³⁰.

De asemenea, sunt consacrate libertatea tiparului și libera exprimare, pentru a oferi dezvoltarea ideilor, care sunt considerate făcînd parte din adevăr, definit drept „proprietate universală”³¹.

Nu în ultimul rînd, pentru a garanta libertățile publice, romașul se naște soldat, fiind considerat „un gvardian al fericirii publice”³².

Revoluția creionată din perspectiva Iluminării

„adjectival revoluționar a devenit o caracteristică a modernității sau a violenței cu care se petrec unele transformări, un epitet lesne ajustabil la numeroase situații concrete. Revoluția a devenit astfel un slogan lesne exportabil, un concept social-politic, dar și un termen științific. El – și, odată cu el, toate realitățile denumite – este preluat automat de vocabularul lingvistic, de cel al științelor sociale, istorice, precum și de cel al științelor culturii”³³.

În alcătuirea oricărei experiențe, în toate domeniile vieții omenești, așa cum subliniază Koselleck, există, din punct de vedere conceptual, polaritatea dintre un „aici” și un „acolo”, un „dincoace” și un

„dincolo”, familiarul și nefamiliarul, identitatea și alteritatea³⁴. Cu alte cuvinte, definirea oricărui concept care aparține dimensiunii interioare trebuie conturat în raport cu conceptul antinomic, care se află în opoziție semantică cu acesta³⁵. În plus, urmând observația lui Michel Foucault, spațiul/domeniul de analiză devine multi-conceptual/inter-conceptual, rolul oricărui demers constând în: a) identificarea conceptelor interdependente care formează „rețeaua” conceptuală; b) identificarea dinamicii realizate de interacțiunea conceptelor, precum și limitele în cadrul cărora acestea se „exercită”, a zonelor de „vid” conceptual³⁶.

Noutatea demersului constă în utilizarea rețelelor conceptuale pentru a construi propria reprezentare a realității exterioare, demers ce se poate transforma într-o trecere pe sub Arcul de Triumf, dar poate deveni și o trecere prin „furcile caudine”, întrucât reușita/ traiectoria/ „rețeaua conceptuală” a demersului depinde de poziția cercetătorului, a cărei sarcină inițială este una hermeneutică, de traduce-re/asimilare/decodificare/codificare a conceptului³⁷. Prin urmare, decodificarea mișcărilor sociale se realizează „între două repere sau între două limite”: pe de o parte, prin intermediul identificării precursorilor acestora, care au generat „Revoluția” și pe de altă parte, „la cealaltă extremitate, la cealaltă limită”, emanciparea, toleranța socială, care

completează semantica conceptului³⁸.

Totodată, întrucât *punctualizarea* conceptelor produce inoperabilitate, fiind imperativ necesar identificarea „rețelei conceptuale” din care face parte conceptul respectiv, *traiectoria* conceptelor mai sus enunțate se construiește/decodifică în raport cu *traiectoria* definirii conceptului de Imagine a spațiului în care acesta *se manifestă*.

Eșecul Revoluției de la 1848 poate fi explicat în raport cu „utopia luxuriantă a începuturilor și sfâșietoarea resemnare a sfârșitului”³⁹. Chiar dacă pe termen lung putem identifica transformări de structură socială (eliminarea „numeroaselor privilegii și elemente vetuste corporative”⁴⁰), pe termen scurt, reacțiunea a obținut victoria, ca urmare a „experienței nemijlocite a perdanților și a persecuțiilor”⁴¹

*„Rostul, pe care l-au îndeplinit emigrații români, dupe înăbușirea revoluției din ‘48, are o importanță mai mare decât se crede în genere. Prin memoriile înaintate guvernelor streine ori prin articole de gazetă, ei au atras atenția cabinetelor apusene asupra dramei, care se desfășură la Dunărea de jos; au pregătit astfel acțiunea diplomatică, care a provocat războiul Crimeei și au înlesnit unirea Principatelor. Din acest punct de vedere, scrisorile emigraților dela ‘48 înfățișează o importanță deosebită”*⁴².

Un aspect important al Revoluției este reprezentat de recunoașterea acesteia de către puteri. Din punct de

vedere simbolic, notăm faptul că prima recunoaștere adusă locote-nenței românești a venit din partea consulului M. S. Britanice, D. Colhum la 4 august 1848, „escortat de o jumătate escadron de cavalerie română”, în drumul spre Palat, unde a prezentat felicitări poporului român⁴³. Menționăm cuvântarea lui Suleiman Pașa cu ocazia adunării de la Palat, referitoare la evenimentele de la 11 iunie. Potrivit acestuia, Majestatea Sa Sultanul s-a supărat foarte mult în momentul în care a aflat de „evenimentul neplăcut”, însărcinându-l în mod special pe Suleiman Pașa să restabilească ordinea legală în țară⁴⁴.

Într-o scrisoare adresată lui Ion Ghica la 17 decembrie 1848, A. G. Golescu și Ștefan Golescu îl avertizează pe acesta că tirania păstrează „Românismul «Dreptatea și Frăția» tot în doliu”⁴⁵, semnalând, în același timp, netiparirea în franțuzește de către Brătianu a protestului poporului român⁴⁶.

Pentru a putea înțelege modul în care liderii politici s-au raportat la dimensiunea Revoluției de la 1848 în spațiul românesc, este important să menționăm poziția acestora față de frământările apărute în spațiul european în acel moment. Astfel, contextul extern a reprezentat o sursă de inspirație. Un exemplu elocvent în acest sens îl identificăm în cadrul scrisorii adresate de C.A. Rosetii lui Ion Ghica la Constantinopol în data de 20 aprilie 1849. Pentru acesta, „sfânta explozie” devenea din ce în ce mai pro-

tabilă în Franța, motiv pentru care îi solicită lui Ion Ghica să se întoarcă în țară, întrucât este „foarte trebuincios”⁴⁷. În acest context, soluția identificată de C. A. Rosetii pentru înlăturarea rușilor din țară, după adoptarea Constituția de la 11/23 iunie 1848, nu era reprezentată de către diplomație, ci de triumful democrației prin instaurarea *une République démocratique et sociale*⁴⁸.

În schimb, I. C. Brătianu sublinia rolul poliției drept garant pentru menținerea ordinii pe străzile din București. Potrivit acestuia, bucu-reștenii nu trebuie să creadă în zvonurile mincinoase, pentru a nu tulbura liniștea obștească. În caz contrar, Brătianu menționa faptul că „poliția va lua măsurile cele mai strașnice în protiva unor fii rătăciți ca voi, ca să poată ast-fel a asigura pacea în inimile bunilor cetățeni și bună orîndueală în cetate”⁴⁹.

Cu toate acestea, Vechiul Regim nu este în mod unanim criticat, existând, în continuare, susținători ai „infamului Regulament”. Un exemplu elocvent în acest sens este reprezentat de articolul „Emancipăția clăcașilor” publicat la 9 septembrie 1848 în „Pruncul Român”, fiind semnat de I. Ionescu. Potrivit acestuia, „în infernala lui chibzuire”, „infamul Regulament”, „împliniă o datorie a Guvernului”, și anume, aceea de „a se îngriji de prosperitatea publică”⁵⁰:

„Regulamentul da instrument de producere clăcașului, îndatoră pe proprietar a da câtimea de pămînt trebuitoare pentru hrana familiei și

a vitelor săteanului, iar pe sătean de a plăți chiria. Emancipează pe sătean, dacă voesci să-î iea instrumentul de producere; săteanul cu claca pică în robie și își aveă asigurată câtimea de pământ din care își scotea pânea cea de toate dilele; săteanul fără clacă capătă libertatea, însă se lipsesce de pământ și prin urmare nu are unde semăna ca să nu pieară; de aceea emancipația clăcașului fără de împroprietărire este în paguba clăcașului”⁵¹.

O sursă importantă în vederea descrierii Revoluției Române de la 1848, precum și a momentelor premergătoare acesteia, este reprezentată de modul în care evenimentele sunt descrise de către diplomații străini, întrucât perspectiva oferită de aceștia oferă o imagine de ansamblu, menită să evidențieze atât cauzele care au declanșat Revoluția, cât și starea de spirit a elitei politice românești în acea perioadă. Un exemplu elocvent în acest sens este reprezentată de scrisoarea confidențială trimisă la 6 aprilie 1848 de către R. G. Colquhoun, Consul General Britanic la București, către Stratford Canning, Ambasadorul Angliei la Constantinopol, prin intermediul căreia îl înștiințează pe acesta despre Partida Liberală din Țara Românească⁵².

„În Paris, aceleași simțiri revoluționare și aceeași acțiune între rumânii călători și studenți, fără însă vreo înțelegere prealabilă cu revoluționarii [din] București. În Paris, îndată după revoluția Viennei, Bălcescu convocă la dînsul o

adunare în Paris, rue de l'Université 94. Toți moldo-românii, afară de frații Brătieni, se adunară la 20 martie seara. Acolo s-a hotărît în cea dintîi adunare a se face o mișcare; s-a făcut un program potrivit proclamației ce s-a făcut pe urmă în iunie; acest program, afară de chestiunea proprietății, era același de la 1840”⁵³.

Potrivit Consulului Britanic, Partida Liberală s-a format în Țara Românească ca urmare a mișcării inițiate de tinerii români care au studiat în Franța, beneficiind de divizarea partidelor pe plan intern⁵⁴. În continuare, Consulul își focalizează atenția asupra poziției tânărului Ghica, membru al Partidei liberale, aflat în relații bune cu consulul rus de Mavros. Consulul britanic apreciază faptul că tânărul Ghica dorește eliberarea țării, dar fără a reduce avantajele pecuniare ale Porții, motiv pentru care acesta consideră că inițiativa pentru libertate și independență trebuie să vină de la Poartă, pentru că „un asemenea curs al împrejurărilor ar fi acela care ar lipsi direct Curtea protectoare de dreptul de a interveni în administrația internă a țării”⁵⁵.

Potrivit lui Ghica, „Poarta nu are în realitate nici o influență în Principate decît atît cît îi permite Rusia. Ea primește în fiecare an un neînsemnat tribut, care nu reprezintă decît o picătură în trezoreria sa. Țara Românească este gata să-și cumpere independența ei reală față de Poartă contra unei sume reprezentînd de 10, 12 sau 15 ori

*tributul anual, Europa urmînd să hotărască forma de guvernămînt și să-i garanteze independența. Poziția geografică a țării este de așa natură încît ea ar fi de mare folos Europei în general; pentru Turcia mai ales, ea ar constitui o frontieră de protecție*⁵⁶.

În plus, constatăm faptul că Partida liberală a reprezentat, potrivit Consului britanic, factorul declanșator al Revoluției, Principele păstrându-și puterea pînă în momentul în care membrii Partidei liberale au ajuns la un punct de vedere unitar, fără a se mai lăsa atrași de promisiunile privind dobîndirea unor posturi sau de amenințările venite din partea Consului rus pe de o parte, și ale Principelui, pe de altă parte⁵⁷. Acest aspect este subliniat și de către presa străină, care plasează Revoluția Română în cadrul revoluțiilor de la 1848 din Europa:

„Revoluția franceză dă, pe zi ce trece, noi roade în Europa. Principiul libertății pășește înainte și nimic nu-l va mai putea opri. România (Moldova) s-a situat și ea, printr-o energică și unanimă demonstrație, în rîndul popoarelor care au înțeles acele noi destine ale lumii. Tineretul crescut în Franța, ca și cel care n-a părăsit țara, boierii și poporul s-au unit într-un același simțămînt. Dragostea de libertate, dușmănia față de elemental despotism reprezentat prin influența Rusiei, o simpatie inteligentă pentru integritatea și independența Imperiului Otoman au stîrnit o frumoasă mișcare pe care o relatăm mai

*departe, la rubrica Revoluția europeană. Este încă o lecție dată domnitorilor care abuzează de autoritatea lor. Speranță și curaj! toți membrii marii familii își fac datoria; vremea dezrobirii tuturor popoarelor a sosit*⁵⁸.

Totodată, presa face referire la cele mai importante solicitări ale revoluționarilor, care „pot să dea o idee despre tot ceea ce este de făcut în această țară, pentru libertate și dreptate”:

- „1. Egalitatea cetățenilor în fața legii; să nu mai existe condamnări arbitrare și numai tribunalele să fie îndreptățite a da sentințe;
2. Desființarea tuturor pedepselor corporale care umilesc pe soldat;
3. Reforma și o răspîndire liberală [în tot poporul] a instrucțiunii publice;
4. Desființarea tuturor corvezilor impuse de cîrmuire;
5. Ședințele tribunalelor și ale Obșteștii Adunări să fie publice;
6. Responsabilitatea miniștrilor și a tuturor funcționarilor publici;
7. Incompatibilitatea funcțiilor de deputat cu orice altă funcție publică salarizată;
8. Anularea tuturor alegerilor în care guvernul va fi exercitat o influență corupătoare și, în consecință, dizolvarea imediată a prezentei Adunări Obștești;
9. Desființarea cenzurii în toate chestiunile care privesc treburile interne ale țării;
10. Dizolvarea imediată a gărzii străine a domnitorului și formarea grabnică a unei gărzii naționale,

alcătuită atît din indigeni [români], cît și din străini proprietari în țară”⁵⁹.

(Re)conceptualizarea raportului Suveranitate-Drepturi-Proprietate

Într-o cuvântare improvizată rostită în fața studenților români aflați la Paris, Dimitrie Brătianu⁶⁰ sublinia în noiembrie 1848 faptul că românii nu dispun de o patrie proprie, întrucât aceștia au făcut pact cu diavolul, acceptând robia fraților săi, motiv pentru care România le este străină românilor, România nu există pentru români. În plus, românii nu își iubesc patria, deoarece însăși ideea de patrie le este necunoscută⁶¹.

Remarcăm faptul că ideea de patrie se află în strânsă legătură cu ideea de suveranitate. Absența suveranității generează, în mod automat, absența propriei patrii, absența propriei identități. Ne atrage atenția faptul că Dimitrie Brătianu identifica revoluția drept singurul mijloc prin intermediul căreia românii își pot dobândi suveranitatea:

„A! dragii mei! ca să dobîndim și noi o patrie, trebuie să purtăm multă vreme în spinările noastre crucea ce am călcat-o în picioare; trebuie să cădem la pămînt, să ne pocăim, să ne rugăm, să plîngem, să luptăm, să sîngerăm. Să ne grăbim, să ne grăbim, frații mei de nenorocire, păcatul nu mai așteaptă, mînia cerului atinge capetele noastre; să ne grăbim, să ne grăbim, frații mei, căci ceasul României a sunat, ziua

încoronării a sosit! diadema României este isprăvită, și diadema României este diadema cea mai frumoasă ce a ieșit din mîinile Dumnezeirii. Sînt optsprezece veacuri de cînd Dumnezeu el însuși lucrează la podoaabele ei. Noi nu o putem vedea; de am zări-o numai, fețele noastre ar arde. Briliantele ei lucesc, ard ca ochii lui Dumnezeu; razele soarelui nu sînt decît refletul razelor lor. Briliantele ei! Briliantele ei sînt sfînte ca sîngele ce a curs pe crucea lui Isus, briliantele ei sînt lacrimile martirilor români. Să ne grăbim, să ne găbim, frații mei, să iubim, să frățim, să ne romănim, ca patria martirului, patria gloriei să fie și patria noastră!”⁶²

Problematika drepturilor „tuturilor fiilor acestei țeri” nu este nici ea neglijată în cadrul dezbaterilor referitoare la dimensiunea și consecințele revoluției. În acest sens, prin intermediul unei cuvântări, Comisarul C. Brezoianu le explica sătenilor faptul că un prim scop al Revoluției constă în garantarea drepturilor, în timp ce neorânduiala va primejdi aceste drepturi. În legătură cu acest aspect, este important să menționăm sensul pe care C. Brezoianu îl atribuie atunci când face referire la drepturile sătenilor. Potrivit acestuia, sătenii dispun de dreptul de a prăși porumbul, cosirea fânului, secerarea graului, pentru a nu lăsa “bucatele să putrezească pe câmp”. În schimbul acestor drepturi, C. Brezoianu le propune sătenilor să asculte de stăpânire, „care nu este alt ce-vă decît o streajă sigură, spre a se

păzi bună orîndueală și pacea în satul d-voastră”⁶³.

În continuare, C. Brezoianu le povestește sătenilor modul în care „părintele Mitropolitul, înconjurat mai de toți locuitorii din București, dinaintea sfînteî cruci, cu mâna pe Evanghelie, în sunetul musicii și al tunurilor, a pecetluit drepturile noastre, jurând fie-care a păzi cu primejdia vieții sale aceste 21 de articole”⁶⁴. Prezența religiei o identificăm drept element central pentru justificarea legitimității Noului Regim. Pe de o parte, Mitropolitul proclamă cele 21 de articole ale noii Constituții, reprezentând figura centrală de pe Câmpul Libertății. Pe de altă parte, religia este utilizată pentru a justifica noua poziție a sătenilor („toți suntem frați, pentru că suntem Români”):

„Sfînta aiasmă, bunî sătenî și d-le arendaș, este o apă sfințită, care gonesce dintre noi duhul cel rău, duhul interesului și nesațiului omenesc; ea va goni acel duh de împerecheri și ură care ne desghină, care ne înstrăină pe unii de alții, amăgindu-ne cu nisce titluri mincinoase”⁶⁵.

O altă temă de dezbatere a fost reprezentată de problematica proprietății. În cea de-a III-a ședință a Comisiunii proprietății din 12 august 1848 cu privire la caracterul sfânt al proprietății și al muncii țaranului⁶⁶, vice-președintele Comisiei, D. Lahovari, a pledat în favoarea caracterului sfânt al proprietății, propunând o definiție extinsă a acesteia, care nu se restrânge doar la „stăpâ-

nirea unei părți de pământ”, cuprinzând „orî-ce fel de avere, cu care este cine-vă împărțășit de soarte” (pământ, vie, casa, vite, bucate, bani, haine, muncă, capacitate, etc)⁶⁷.

Anexa 1

Ce glas măreț răsună?
Ved, populus s’adună.
Prin sfînta libertate
Se simte fericit
Și toți se strîng în brațe
Căci toți s’au înfrățit.

Cu limba-î de aramă
Frați, clopotul ne chiamă.
Stindardul libertății
Adî, se va consacra.
Unire și frăția
Cu toți vom proclama.

Censura sê gonesce
Tiparul dobîndesce
Dorita-î libertate,
Ce e viața sa;
Cu ea numai trăiesce
Cu ea va prospera.

D’acuma libertatea,
D’acum fraternitatea
Prin tótă România
Eterne vor domni.
Tiparul este liber
El le va sprijini.

Poezie de la 15 iunie 1848, Câmpia Libertății apud. *1848 în România*, Institutul de Arte Grafice “Carol Goble” S-sor Ion St. Rasidescu, 1898, București, pp. 93-94.

Anexa 2

„Revoluția română
de la 1848
n-a fost un fenomen
neregulat, efemer,
fără trecut și viitor,
fără altă cauză
decît voința întîmplătoare
a unei minorități
sau mișcarea generală
europeană.

Revoluția generală fu ocazia,
iar nu cauza
revoluției române.

Cauza ei se pierde în zilele
veacurilor.
Uneltitorii ei
sînt optsprezece veacuri
de trude, suferințe
și lucrare
a poporului român asupra lui
însuși!”

N. BĂLCESCU, “Mersul revoluției în
istoria românilor”, 1850, apud. *1848 la
români*, o istorie în date și mărturii de
Cornelia Bodea, Editura Științifică și
Enciclopedică, București, 1982.

Anexa 3

Deșteptarea României
V. Alecsandri
Cătră Români

Voi ce stați în adormire, voi ce stați
în nemișcare,
N-auziți prin somnul vostru acel glas
triumfător

Ce se-nalță pîn’la ceruri din a lumii
deșteptare,
Ca o lungă salutare
Către-un falnic viitor?

Nu simțiți inima voastră că tresare și
se bate?
Nu simțiți în peptul vostru un dor
sfînt și românesc
La cel glas de înviere, la cel glas de
libertate
Ce pătrunde și răzbate
Orice suflet omesc?

Iată! lumea se deșteaptă din adîncă-i
letargie!
Ea pășește cu pas mare cătr-un țel de
mult dorit,
Ah! treziți-vă ca dînsa, frații mei de
Românie!
Sculați toți cu bărbăție,
Ziua vieței a sosit!

Libertatea-n fața lumii a aprins un
mîndru soare,
Și-acum neamurile toate cătră dînsul
ațintesc
Ca un cîrd de vulturi ageri ce cu-
aripi mîntuitoare
Se cerc vesel ca să zboare
Cătră soarele ceresc!

Numai tu, popor române, să zaci
vecinic în orbire?
Numai tu să fii nevrednic de-acest
timp reformativ?
Numai tu să nu iei parte la obșteasca
înfrățire,
La obșteasca fericire,
La obștescul viitor?

Pînă cînd să creadă lumea, o! copii
de Românie!

C-orice dor de libertate a pierit, s-a
stins din voi?

Pînă cînd să ne tot plece cruda,
oarba tiranie

Și la caru-i de trufie
Să ne-njuge ea pe noi!

Pînă cînd în țara noastră tot străinul
să domnească?

Nu sînteți sături de rele, n-ați avut
destui stăpîni?

La arme, viteji, la arme! faceți
lumea să privească

Pe cîmpia românească
Cete mîndre de români!

Sculați, frați de-același nume, iată
timpul de frăție!

Peste Molna, peste Milcov, peste
Prut, peste Carpați

Aruncați brațele voastre cu-o
puternică mîndrie

Și de-acum pe vecinicie!
Cu toți mîinile vă dați!

Hai copii de-același sînge! hai cu
toți într-o unire

Libertate-acum sau moarte să cătăm,
să dobîndim.

Pas, români! lumea ne vede ...
pentru-a patriei iubire,

Pentru-a mamei desrobire
Viața noastră să jertfim!

Fericit acel ce calcă tirania sub
picioare!

Care vede-n a lui țară libertatea re-
nviind,

Fericit, măreț acela care sub un
falnic soare

Pentru Patria sa moare,
Nemurire dobîndind.

B.A.R., Foi volante nr. 413, A – 413/
D1. Cf. Alecsandri, *Opere I, Poezii*, ed.
critică, îngrijită de G. C. Nicolescu,
Editura Academiei, 1865, p. 402, 403,
405-408. “Poezia-manifest” compusă în
pre-zilele revoluționare din martie 1848,
la Iași, cu titlul *Cătră români* – a fost
tipărită în “Foaie pentru mine” (Brașov)
nr. 21 din 24 mai (st. v.) 1848, p. 161,
sub titlul *Deșteptare României*; ea a
circulat și ca *foaie volantă* sub
amîndouă titlurile (*Cătră români* și
Deșteptare României), apud. *1848 la*
români, o istorie în date și mărturii de
Cornelia Bodea, Editura Științifică și
Enciclopedică, București, 1982, pp.
357-358.

Anexa 4

Deșteaptă-te române ...

Andrei Mureșanu, Un răsunset

Deșteaptă-te române, din somnul cel
de moarte

În care te-adînciră barbarii de tirani!

Acum ori niciodată croiește-ți altă
soarte,

La care să se-nchine și cruzii tăi
dușmani!

Acum ori niciodată să dăm dovezi la
lume

Că-n aste mîni mai curge un sînge
de roman

Și că-n a noastre piepturi păstrăm cu
fală-un nume

Triumfător în lupte, un nume de
Traian!

Înalță-ți lata frunte și caută-n giur de tine

Cum stau ca brazi în munte voinci sute de mii!

Un glas ei mai așteaptă și sar ca lupi în stîne,

Bătrîni, bărbați, juni, tineri, din munți și din cîmpii!

N-ajunse despotismul cu-ntreaga lui orbie,

Al cărui jug din veacuri ca vite-l purtăm;

Acum se-ncearcă cruzii, în oarba lor trufie,

Să ne răpească limba, dar morți numai o dăm!

Români din patru unghiuri, acum ori niciodată

Uniți-vă în cuget, uniți-vă-n simțiri!

Strigați în lumea largă că Dunărea-i furată

Prin intrigă și silă, viclene uneltiri!

Preoți, cu crucea-n frunte! căci oastea e creștină,

Deviza-i libertate și scopul ei prea sfînt.

Murim mai bine-n luptă, cu glorie deplină,

Decît să fim sclavi iarăși în vechiul nost pămînt!

Compus „după ce trecuserăm preste adunările naționale și românii se văzură înșelați de către Dieta” din 17/29 mai (G. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, II, Sibiu, p. 800 și III, 1891, p. 245). Publicată în „Foaie pentru mine”, XI, 1848, 21 iunie, nr. 25, Semnat: a. m. . . u, apud. *1848 la români*, o istorie în date și mărturii de Cornelia Bodea, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982, pp. 506-507.

Note

¹ C. A. Rosetti lui Ion Ghica, *Agentul României la Constantinopol*, 30 iulie (12 august) 1848, apud. Ion Ghica, *Amintiri din pribegia după 1848, Noue scrisori către V. Alecsandri*, Ed. Librăriei SOCEC & Comp., București, 1889, p. 47.

² „Societatea de astăzi în comparație cu cea veche, sau Resbelul și Pacea”, articol de I. Ionescu din „Pruncul Român”. No. 35, 2 septembrie 1848, apud. *Anul 1848 în Principatele Române, Acte și documente publicate cu ajurotul Comitetului pentru rădicarea monumentului lui Ion C. Brătianu*, Tomul IV, 31 august – 3 octombrie 1848, Institutul de Arte Grafice

„Carol Goble” S-sor Ion St. Rasidescu, București, 1903, p. 179.

³ *Ibidem*, p. 181.

⁴ *Cuvîntarea Comisarului plaiului Nușoareî din Muscel*, C. Brezoianu, explicând sătenilor Constituția și scopurile revoluției, Monitorul Român, No. 16, 31 august 1848, apud. *Anul 1848 în Principatele Române, Acte și documente publicate cu ajurotul Comitetului pentru rădicarea monumentului lui Ion C. Brătianu*, Tomul IV, 31 august – 3 octombrie 1848, Institutul de Arte Grafice „Carol Goble” S-sor Ion St. Rasidescu, București, 1903, p. 25.

⁵ A se vedea Immanuel Kant, *Ideea critică și perspectivele filosofiei moderne*, Traducere de Alexandru Boboc și Liviu Stroia, Ed. Paideia,

- București, 2000, pp. 29-30; David Hume, *Cercetare asupra intelectului omenesc*, trad. Mircea Flonta, Adrian Paul-Iliescu, Constantin Niță, Științifică și Enciclopedică, București, 1987, pp. 100-101; René Descartes, *Discurs despre metoda de a ne conduce bine rațiunea și a căuta adevărul în științe*, trad. Daniela Roventă-Frumușani și Al. Boboc, Note, comentarii și bibliografie de Al. Boboc, Academiei, București, 1990, p. 82.
- ⁶ A se vedea Reinhart Koselleck, *Conceptele și istoriile lor*, trad. Gabriel H. Decuble, Mariana Oruz, Art, București, 2009 [2006], p. 237.
- ⁷ Articol din „Pruncul Român”, No. 20, 29 iulie 1848, apud. *Anul 1848 în Principatele Române, Acte și documente publicate cu ajutoțul Comitetului pentru rădicarea monumentului lui Ion C. Brătianu*, p. 39.
- ⁸ Articol din „Pruncul Român”, No. 37, 7 septembrie 1848, apud. *Anul 1848 în Principatele Române, Acte și documente publicate cu ajutoțul Comitetului pentru rădicarea monumentului lui Ion C. Brătianu*, Tomul IV, 31 august – 3 octombrie 1848, Institutul de Arte Grafice „Carol Goble” S-sor Ion St. Rasidescu, București, 1903, p. 245.
- ⁹ *Ibidem*, p. 246.
- ¹⁰ Corespondență din Bucuresci către „Gazeta de Transilvania”, No. 75, 13 septembrie 1848, apud. *Anul 1848 în Principatele Române, Acte și documente publicate cu ajutoțul Comitetului pentru rădicarea monumentului lui Ion C. Brătianu*, Tomul IV, 31 august – 3 octombrie 1848, Institutul de Arte Grafice „Carol Goble” S-sor Ion St. Rasidescu, București, 1903, pp. 247-248.
- ¹¹ Adresa Generalului Gheorge Magheru către Administratorii de Muscel și Argeș, din Câmpul lui Traian, No. 1.928, 15 septembrie 1848, apud. *Anul 1848 în Principatele Române, Acte și documente publicate cu ajutoțul Comitetului pentru rădicarea monumentului lui Ion C. Brătianu*, Tomul IV, 31 august – 3 octombrie 1848, Institutul de Arte Grafice „Carol Goble” S-sor Ion St. Rasidescu, București, 1903, p. 371.
- ¹² *1848 în România*, Institutul de Arte Grafice „Carol Goble” S-sor Ion St. Rasidescu, București, 1898, p. 41.
- ¹³ *Ibidem*.
- ¹⁴ *Ibidem*.
- ¹⁵ *Ibidem*, p. 42.
- ¹⁶ *Ibidem*.
- ¹⁷ *Ibidem*, p. 44.
- ¹⁸ *Ibidem*, p. 48.
- ¹⁹ A.S.S. Prințul Bibescu, către E.S. generalul conte Kisseleff, 16 august 1847, apud. *Domnia lui Bibescu, Corespondință și documente, 1843-1856*, de Prințul Gheorghe Bibescu, Corespondințe ale Institutului Franței, tradus de B. Florescu, Tomul Întîiu, Typ. Curții Regale F. Göbl fii, Passagiul Român, 12, Bucuresci, 1893, p. 310.
- ²⁰ *Ibidem*, pp. 310-311.
- ²¹ *1848 în România*, Institutul de Arte Grafice „Carol Goble” S-sor Ion St. Rasidescu, București, 1898, p. 49.
- ²² *Ibidem*, pp. 49-50.
- ²³ *Ibidem*, p. 50.
- ²⁴ *Ibidem*, p. 86.
- ²⁵ „Buletinul Oficial”, No. 31 din 15 iunie 1848, apud. *1848 în România*, 1898, p. 86.
- ²⁶ „Publicațiunea nouă Locotențe Domnescă a Țării-Românesce”,

- București, No. 1.123 din 28 iulie 1848, apud. *Anul 1848 în Principatele Române, Acte și documente publicate cu ajutorul Comitetului pentru rădicarea monumentului lui Ion C. Brătianu*, Tomul III, 28 iulie – 30 august 1848, Institutul de Arte Grafice „Carol Goble” S-sor Ion St. Rasidescu, București, 1902, p. 1.
- ²⁷ *Proclamația și programul revoluționar*, 9/ 21 iunie la Islaz, apud. *1848 la români*, o istorie în date și mărturii de Cornelia Bodea, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982, p. 533.
- ²⁸ *Ibidem*, p. 534.
- ²⁹ *Ibidem*.
- ³⁰ *Ibidem*.
- ³¹ *Ibidem*.
- ³² *Ibidem*.
- ³³ Reinhart Koselleck, *Conceptele și istoriile lor*, trad. Gabriel H. Decuble, Mariana Oruz, Art, București, 2009 [2006], p. 208.
- ³⁴ *Ibidem*, p. 232.
- ³⁵ *Ibidem*, pp. 234-235.
- ³⁶ Michel Foucault, *op. cit.*, pp. 32-37.
- ³⁷ În analiza demersului am urmat viziunea deconstructivă, tipic post-modernă, elaborată de Gilles Deleuze și Félix Guattari cu privire la construcția și utilizarea conceptelor, deoarece cei doi autori reinterpretează decodificarea rețelei conceptuale a lui Michel Foucault. Identificarea componentelor fiecărui concept ne este utilă pentru înțelegerea raporturilor pe care le generează conceptele în interiorul rețelei conceptuale: “Conceptele nu ne așteaptă gata făcute, precum corpurile cerești. Nu există un cer al conceptelor. Ele trebuie inventate, fabricate sau mai degrabă create și nu ar fi nimic fără semnătura celui

care le creează. Nietzsche a determinat sarcina filosofiei atunci când scria: << Filosofii nu mai trebuie să se mulțumească doar să accepte conceptele care li se oferă, să le curețe și să le redea strălucirea, ci trebuie să înceapă prin a le fabrica ei înșiși, a le crea, a le formula și a convinge oamenii să le folosească. Până acum, fiecare avea în definitiv încredere în propriile sale concepte, ca într-o zester miraculoasă venită dintr-o lume la fel de miraculoasă >>. (...) Nu există concepte simple. Orice concept are componente și se definește prin ele. El este deci încifrat. Este o multiplicitate, chiar dacă nu orice multiplicitate este conceptuală. Orice concept are un contur neregulat, definit prin numărul componentelor sale. (...) Pe scurt, spunem despre orice concept că el are întotdeauna o *istorie*, chiar dacă această istorie ar fi un zigzag, chiar dacă ea traversează în caz de nevoie alte probleme sau diferite planuri. Într-un concept există cel mai adesea bucăți sau componente provenite din alte concepte, care răspundeau altor probleme și presupuneau alte planuri.” în Gilles Deleuze, Félix Guattari, *Op. cit.*, p. 9, pp. 17-19.

³⁸ Michel Foucault, *op. cit.*, pp. 33-34.

³⁹ *Ibidem*, p. 456.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² A se vedea „Prefața” la *Scrisori inedite de la N. Bălcescu și I. Ghica*, publicate și adnotate de N. Cartoian, Tipografia “Cooperativa”, București, 1913.

⁴³ *1848 în România*, 1898, p. 115.

⁴⁴ *Cuvîntarea lui Suleiman Pașa la adunarea de la Palat*, Monitorul Român, No. 10, 14 august 1848,

- apud. *Anul 1848 în Principatele Române, Acte și documente publicate cu ajutoțul Comitetului pentru rădicarea monumentului lui Ion C. Brătianu*, p. 318.
- ⁴⁵ A. G. Goleșcu și Ștefan Goleșcu lui Ion Ghica la Constantinopol, Paris, 17 Decembre 1848, apud. Ion GHICA, *op. cit.*, pp. 82-90.
- ⁴⁶ *Ibidem*.
- ⁴⁷ C. A. Rosetti lui Ion Ghica la Constantinopol, 20 aprilie 1849, apud. Ion Ghica, *op. cit.*, pp. 63-66.
- ⁴⁸ C. A. Rosetti lui Ion Ghica la Constantinopol, 11 mai 1849, apud. Ion Ghica, *op. cit.*, pp. 71-74.
- ⁴⁹ *Proclamațiunea Șefului Poliției Capitalei, I. C. Brătianu, către cetățeni*, No. 1.591, august 1848, apud. *Anul 1848 în Principatele Române, Acte și documente publicate cu ajutoțul Comitetului pentru rădicarea monumentului lui Ion C. Brătianu*, p. 604.
- ⁵⁰ „Emancipația clăcașilor”, articol de I. Ionescu din “Pruncul Român”, No. 38, 9 septembrie 1848, apud. *Anul 1848 în Principatele Române, Acte și documente publicate cu ajutoțul Comitetului pentru rădicarea monumentului lui Ion C. Brătianu*, Tomul IV, 31 august – 3 octombrie 1848, Institutul de Arte Grafice „Carol Goble” S-sor Ion St. Rasidescu, București, 1903, p. 281.
- ⁵¹ *Ibidem*, p. 242.
- ⁵² R. G. Colquhoun, Consul general britanic la București către Starford CANNING, Ambasadorul Angliei la Constaninopol, „Partida Liberală din Țara Românească”, apud. *1848 la români*, o istorie în date și mărturii de Cornelia Bodea, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982, pp. 341-344.
- ⁵³ Ion Ghica, „Note scrise sub dictarea lui N. Bălcescu asupra evenimentelor care au precedat Revoluția de la 1848”, apud. *1848 la români*, o istorie în date și mărturii de Cornelia Bodea, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982, p. 348.
- ⁵⁴ *1848 la români*, p. 341.
- ⁵⁵ *Ibidem*, p. 343.
- ⁵⁶ *Ibidem*.
- ⁵⁷ *Ibidem*, p. 344.
- ⁵⁸ *1848 la români*, o istorie în date și mărturii de Cornelia Bodea, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982, pp. 382-383.
- ⁵⁹ *Ibidem*.
- ⁶⁰ Dimitrie Brătianu, „Cînd omenirea întregă intră în frămîntare”, cuvînt improvizat la Societatea Studenților Români din Paris, noiembrie 1848, apud. *1848 la români*, o istorie în date și mărturii de Cornelia Bodea, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982, pp. 326-335.
- ⁶¹ *Ibidem*, p. 334.
- ⁶² *Ibidem*, p. 335.
- ⁶³ *Cuvîntarea Comisarului plaiului Nucșoarei din Muscel, C. Brezoianu, explicînd sătenilor Constituția și scopurile revoluției*, Monitorul Român, No. 16, 31 august 1848, apud. *Anul 1848 în Principatele Române, Acte și documente publicate cu ajutoțul Comitetului pentru rădicarea monumentului lui Ion C. Brătianu*, Tomul IV, 31 august – 3 octombrie 1848, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Goble” S-sor Ion St. Rasidescu, 1903, pp. 21-22.
- ⁶⁴ *Ibidem*.
- ⁶⁵ *Ibidem*.
- ⁶⁶ Procesul-verbal al ședinței a III-a a Camisunii proprietatii, Monitorul Roman, No. 12, 20 august 1848,

apud. *Anul 1848 în Principatele Române, Acte și documente publicate cu ajurotul Comitetului pentru*

rădicarea monumentului lui Ion C. Brătianu, p. 361.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 362.

Bibliografie

„1848 în România, Institutul de Arte Grafice „Carol Goble” S-sor Ion St. Rasidescu, București, 1898.

IDEM, „Acte și documente publicate cu ajurotul Comitetului pentru rădicarea monumentului lui Ion C. Brătianu”, Tomul III, 28 iulie – 30 august 1848, Institutul de Arte Grafice „Carol Goble” S-sor Ion St. Rasidescu, București, 1902.

Anul 1848 în Principatele Române, „Acte și documente publicate cu ajutorul Comitetului pentru rădicarea monumentului lui Ion C. Brătianu”, Tomul IV, 31 august – 3 octombrie 1848, Institutul de Arte Grafice „Carol Goble” S-sor Ion St. Rasidescu, București, 1903.

DELEUZE, Gilles și, Félix GUATTARI, *Ce este filosofia?*, traducere din limba franceză Magdalena Mărculescu-Cojocea, Editura Pandora, Târgoviște, 1998.

DESCARTES, René, *Discurs despre metoda de a ne conduce bine rațiunea și a căuta adevărul în științe*, trad. Daniela Roventța-Frumușani și Al. Boboc, Note, comentarii și bibliografie de Al. Boboc, Academiei, București, 1990.

Domnia lui Bibescu, Corespondință și documente, 1843-1856, de Prințul Gheorghe Bibescu, Corespondințe ale Institutului Franții, tradus de B. Florescu, Tomul Întîiu, Typ. Curții Regale F. GÖBL FII, Passagiul Român, 12, Bucuresci, 1893.

FOUCAULT, Michel Trebuie să apărăm societatea, Ediția a doua, traducere de Bogdan Ghiu, Idea Design & Print, Cluj, 2009 [1997].

GHICA, Ion, *Amintiri din pribegia după 1848*, Noue scrisori către V. Alecsandri, Ed. Librăriei SOCEC & Comp., București, 1889.

HUME, David, *Cercetare asupra intelectului omenesc*, trad. Mircea Flonta, Adrian Paul-Iliescu, Constantin Niță, Științifică și Enciclopedică, București, 1987.

KANT, Immanuel, *Ideea critică și perspectivele filosofiei moderne*, Traducere de Alexandru BOBOC și Liviu STROIA, Ed. Paideia, București, 2000.

KOSELLECK, Reinhart, *Conceptele și istoriile lor*, trad. Gabriel H. Decuble, Mariana Oruz, Art, București, 2009 [2006].

Scrisori inedite de la N. Bălcescu și I. Ghica, publicate și adnotate de N. Cartoian, Tipografia „Cooperativa”, București, 1913.

Noi perspective europene - Brexit: sfârșitul unui nou început¹

[New European perspectives-Brexit: the end of a new beginning]

Maria Diana PETCU

Abstract: *In this short contribution I propose, using the comparative method, to analyze the case of Brexit, seen as a new phenomenon within the European Union. The decision to leave the EU, taken by British citizens, has generated an impact on bilateral relations, which has not yet fully produced its effect. The official position of the European authorities, in relation to Brexit, has been that of orderly withdrawal through the adoption of various separation provisions, with the aim of preventing disruption between citizens and providing legal certainty to citizens, as well as to the judicial and administrative authorities of the Union and the United Kingdom, regarding future relations between European and British citizens with the aim of preventing disruption and providing legal certainty to citizens*

Keywords: *European Union, Brexit, comparative analysis, citizens, vote.*

Introducere

Doresc să fac o analiză comparativă: cum era Europa înainte cu 28 state membre, și cum este acum, dar mai ales să aflu care este viitorul UE și care sunt noile perspective. Pot spune că este un fenomen nou, în care un stat nu își mai dorește să facă parte din UE, dimpotrivă, își dorește părăsirea cercului european.

Am decis să aleg această temă datorită interesului crescut de a cerceta efectul Brexit-ului, fiind un fenomen nou cu care Uniunea Europeană nu s-a mai confruntat până acum.

În plus, doresc să aflu cum se vor modifica relațiile dintre cetățeni, care vor fi legăturile dintre ei, care sunt noile percepții și direcții europene.

Este relevant să înțelegem și să descoperim motivul pentru care la începutul anului 2016 britanicii au dorit părăsirea sferei europene, deși tinerii nu au fost la vot, această categorie de vârstă prezentându-se în număr redus. S-a dorit o retragere ordonată prin diverse dispoziții de separare, cu scopul de a preveni perturbările inter-umane și de a oferi securitate juridică cetățenilor, precum și autorităților judiciare și administrative din Uniune și din Regatul Unit, privind relațiile viitoare dintre cetățenii europeni și cei britanici.

Se vrea o retragere ordonată prin diverse dispoziții de separare, cu scopul de a preveni perturbările și de a oferi securitate juridică cetățenilor din Uniunea Europeană și Regatul Unit.

Dar oare v-ați întrebat cum o să arate viitorul Uniunii Europene? Care vor fi sancțiunile impuse de Uniunea Europeană asupra Regatului Unit privind Brexit? Cum sunt afectate politicile Uniunii Europene după ieșirea Regatului Unit din UE și care sunt negocierile cu privire la sfera teritorială și viitoarele acorduri? Ce parteneriate vor exista între cele două sfere? Este vorba de un fenomen nou, cel al dez-europenizării? Cum v-a arăta UE cu 27 state membre și cum vor face față noilor provocări? Care sunt etapele de părăsire a UE și care vor fi noile parteneriate? Dacă UE a rămas cu 27 state membre, atunci viitorul Europei o să fie diferit?

Negocierile privind relațiile viitoare dintre UE și Regatul Unit

După aproape patru ani de la referendum și de negocieri, începând cu data de 1 februarie 2020 Regatul Unit a părăsit UE, iar perioada de tranziție este până la finalul anului 2020, mai exact până pe 31 decembrie 2020, timp în care se vor aplica și respecta drepturile UE pe teritoriul Marii Britanii. Astfel, de la 1 ianuarie 2021 Regatul Unit va fi tratat ca un stat terț. Pe parcursul perioadei de tranziție, Marea Britanie le dă dreptul la libera muncă, circulație și ședere a cetățenilor europeni, sunt recunoscute diplomele și calificările profesionale, sunt reglementate principiile de coordonare a sistemului de securitate socială și nu vor fi percepute taxe vamale pentru schimburile comerciale².

Schimbările după Brexit – dezvoltarea unui nou parteneriat

O primă schimbare este aceea că au rămas doar 27 state membre ale UE, iar automat, numărul europarlamentarilor s-a redus de la 751 la 705, fiind eliminați britanicii din procesul legislativ European. De asemenea, au rămas 27 de comisari europeni.

Oare cetățenii europeni mai pot călători gratis, studia, lucra sau munci în Regatul Unit? Cum vor fi aceștia afectați de noile schimbări europene? Ce consecințe vor exista la nivel european? Cum vor evolua relații dintre UE și Regatul Unit?

Așadar, o noutate a cercetării este aceea că pe data de 31 ianuarie 2020 Regatul Unit al Marii Britanii a părăsit UE, Irlanda de Nord rămâne în UE, toate acestea fiind cele mai recente noutăți ale cercetării, dar și stabilirea unor noi parteneriate dintre cei doi actori pe perioada de tranziție și cele cinci runde de negocieri.

Relațiile sociale și interumane după Brexit. Noile reglementari pentru cetățeni începând cu 1 ianuarie 2021

Începând cu data de 1 ianuarie 2021 Regatul Unit devine stat terț în relația cu statele membre ale Uniunii Europene și s-a semnat Acordul de liber schimb, ce permite Regatului Unit să contribuie la numeroase programe emblematiche ale UE: Orizont Europa, în 2021-2027. Acordul cuprinde domenii precum: concurență,

ajutor de stat, energie, sustenabilitate, transparență, transport aerian și rutier, securitatea socială³. Astfel, se poate observa că nu se dorește o dezbinare a relațiilor umane, ci o continuitate.

Acordul de liber schimb permite posibilitatea Regatului Unit să contribuie în perioada 2021-2027 la numeroase programe emblematică ale UE, precum Orizont Europa. Acest acord acoperă o gamă largă de domenii în interesul UE: investiția, concurența, ajutorul de stat, energia și sustenabilitatea, transparența fiscală, transportul aerian și rutier, protecția datelor, coordonarea securității sociale⁴.

O altă reglementare este aceea că, începând cu data de 1 ianuarie 2021, Regatul Unit își asumă statutul de stat terț în relația cu statele membre ale Uniunii Europene, însemnând că regimul de vize pentru cetățenii europeni se vor schimba. Cetățenii care doresc să muncească mai puțin de 6 luni trebuie să obțină o viză de intrare. De reținut este că până la data de 30 septembrie 2021 intrarea pe teritoriul Regatului Unit o să fie permisă în baza pașaportului sau a cărții de identitate. Cei care intră în Programul *EU Settlement Scheme* vor avea posibilitatea să călătorească în Regatul Unit folosind acest document de identitate, valabil până la 31 decembrie 2025. Cu aceste noi condiții se va implementa un nou sistem de imigranți⁵.

Altfel că, cetățenii europeni care doresc să locuiască în Marea Britanie trebuie să aplice pentru *EU Settlement Scheme*, iar cei care au

avut o reședință mai mare de 5 ani de zile consecutiv, aceștia pot avea dreptul de a lucra, de a studia, să acceseze sistemul medical britanic, pe o perioadă nelimitată. Pentru cei care au dorit să aplice, au avut o perioadă de implementare, și anume până pe 31 decembrie 2020⁶. Relațiile dintre oameni nu vor fi afectate.

Cetățenii europeni care doresc să muncească mai puțin de șase luni au nevoie de o viză de intrare, iar până la data de 30.09.2021 intrarea pe teritoriul Regatului Unit o să fie permisă pe baza pașaportului sau a cărții de identitate. Astfel, cu noile restricții și condiții se va implementa un nou sistem de imigranți. Astfel, Ministerul Afacerilor Externe precizează că regimul de vize și condițiile de călătorie pentru cetățenii români în Regatul Unit al Marii Britanii și Irlandei de Nord sunt: *„Cetățenii români care intră sub incidența Programului EU Settlement Scheme vor putea să călătorească în Regatul Unit folosind documentele naționale de identitate până la data de 31 decembrie 2025. Cetățenii români care doresc să se deplaseze pe teritoriul Regatului Unit pentru o durată mai mare de șase luni (pentru activități de muncă, pentru studii etc.) au nevoie, începând cu data de 1 ianuarie 2021, de viză din partea autorităților britanice. Autoritățile britanice au prevăzut două modalități pentru obținerea vizei, astfel: Cetățenii români posesori ai unui pașaport simplu electronic pot obține viza online, prin accesarea paginii de internet (<https://www.gov.uk/browse/>*

visas-immigration). În cadrul acestui portal, solicitanții au la dispoziție un ghid conținând procedura detaliată de obținere a vizei. Persoanele care posedă un pașaport biometric vor putea completa cererea, inclusiv confirmarea identității, utilizând o aplicație pentru telefoane inteligente (tip smartphone).⁷” Cu alte cuvinte, MAE subliniază că solicitările pentru obținerea vizei nu se pot depune în baza cărții de identitate, iar cetățenii români care nu dețin pașaport simplu electronic și aplică în baza unui pașaport simplu temporar trebuie să depună documentația personal la centrul regional pentru vize din România. Se face tot posibilul ca oamenii stabiliți acolo, care muncesc, studiază, sau vor să lucreze, vor putea face acest lucru, cu respectarea unor norme.

Concluzii

Chiar dacă s-a ajuns la un acord între cele două puteri, se remarcă

Note

- ¹ Această lucrare a fost realizată în cadrul Programului Operațional Capital Uman 2014-2020, co-finanțat prin Fondul Social European, proiect POCU/380/6/13/124708 nr. 37141/23.05.2019, cu titlul „Cercetător-antreprenor pe piața muncii în domeniile de specializare inteligentă (CERT-ANTREP)”, coordonat de către Școala Națională de Studii Politice și Administrative.
- ² Organizația KPMG, „Implicațiile Brexit-ului începând cu 1 februarie 2020” <https://home.kpmg/ro/ro/home/>

câteva aspecte nesoluționate, urmând să fie finalizate. Britanicii vor realiza că economia lor o să se diminueze. Chiar dacă Marea Britanie aspiră să devină o mare putere în secolul al XXI-lea, Uniunea Europeană a demonstrat de-a lungul celor patru ani de negocieri că celelalte 27 state membre nu au fost dezbinat, separate de obiectivul comun european, rămânând o singură voce. Una din caracteristicile UE este aceea că se bazează pe negocierea europeană internă, având principiile comune. Acest fenomen Brexit va avea consecințe resimțite de ambele părți mult timp de acum încolo. Poate că în viitorul, UE și Anglia vor reuși să coopereze eficient și să facă față provocărilor globale care vor urma, să nu își privească doar interesele politice, să țină cont și de mediu, cetățenii și binele comun, pentru a se menține pacea în lume, fără războaie sau conflicte

- publicatii/2020/02/brexit-implicatii-februarie-2020.html, articol publicat la 3.02.2020, accesat pe 5.01.2021
- ³ Pagina Oficiala a Comisiei Europene, secțiunea *Acordul comercial și de cooperare UE-Regatul Unit*, https://ec.europa.eu/info/relations-united-kingdom/eu-uk-trade-and-cooperation-agreement_ro, site accesat pe 24.11.2020
- ⁴ Pagina Oficială a Comisiei Europene, secțiunea *Acordul comercial și de cooperare UE-Regatul Unit*, https://ec.europa.eu/info/relations-united-kingdom/eu-uk-trade-and-cooperation-agreement_ro

- cooperation-agreement_ro, site accesat pe 24.11.2020.
- ⁵ Siteul Oficial al MAE, <https://www.mae.ro/node/54629>, articol publicat pe 23.12.2020, site accesat pe 7.01.2021.
- ⁶ Ambasada României în Regatul Unit al Marii Britanii și Irlandei de Nord, secțiunea Brexit, <https://londra.mae.ro/node/2171>, site accesat pe 15.06.2020
- ⁷ Pagina oficială a MAE, Brexit <https://londra.mae.ro/node/2171>, accesat pe 2.03.2021

Bibliografie

Resurse online

- Ambasada României în Regatul Unit al Marii Britanii și Irlandei de Nord, secțiunea Brexit, <https://londra.mae.ro/node/2171>.
- MAE, Brexit <https://londra.mae.ro/node/2171>.
- Organizația KPMG, „Implicațiile Brexit-ului începând cu 1 februarie 2020” <https://home.kpmg/ro/ro/home/publicatii/2020/02/brexit-implicatii-februarie-2020.html>, articol publicat la 3.02.2020.
- Pagina Oficială a Comisiei Europene, secțiunea *Acordul comercial și de cooperare UE-Regatul Unit*, https://ec.europa.eu/info/relations-united-kingdom/eu-uk-trade-and-cooperation-agreement_ro, site accesat pe 24.11.2020.
- Siteul Oficial al MAE, <https://www.mae.ro/node/54629>, articol publicat pe 23.12.2020.

Spokesperson - the institution of transparency in situations of politico-military crisis

Sarmiza (Bozga) ANDRONIC

Abstract: *The present study aims to investigate the profile of the Spokesperson institution in situations of politico-military crisis. The first part of the analysis highlights both the low frequency with which the subject "Spokesperson", as an institution, appears in the literature, and the very small space given to this topic in academic courses, communication and PR academic books, communication studies. The second part of the analysis tries to verify the working hypothesis, according to which, within politico-military crisis situations we deal, in fact, with a derivative of the spokesperson's institution when compared to the fundamental attributes of it during peacetime (transparency, fact-based information, honesty). Case analyses of the behaviour of this institution in the Cuban missiles crisis (1962) and the Security Council of the UN (2003), along with specific information offered by the military personnel who activated in the fields of operation during the first military intervention in Iraq (1991) offer consistent support for the fact that the politico-military crises cannot have a spokesman institution that respects the basic characteristics that define it during the peacetime. In the conclusions we consider that we have to do with a validation of the research hypothesis concerning the falsification of the spokesperson institution during the politico-military crises, at least for the cases in which the transparency, the honesty, the information based on facts, endanger the life of soldiers in the war field or the state interest.*

Keywords: *Spokesperson, Politico-military crisis, Cuban crisis, Security Council, Communication.*

Introduction – the aim of the study, hypothesis, methodology

The objective of the present analysis is to sketch the unique profile of the spokesperson's institution in situations of politico-military crisis by referring to its hypostasis in situations of peace. The two radically different relational and communi-

cation contexts seem to require equally different profiles, if we refer to some of the key attributes of this institution, such as transparency, correct and fact-based information, the honesty of the communicator in relation with the public or the press. This presupposition is, in fact, the basis of our working hypothesis, *according to which the spokesperson's*

Institution in situations of politico-military crisis is an institutional derivative that falsifies the original profile of the spokesperson's Institution in peacetime.

The working methodology we will use has three components.

The first component refers to a review of the presence of the spokesperson institution in the Romanian and English specialized literature. The monitoring we propose does not have the merit of exhaustiveness in either of the two mentioned literatures. Our intention at this level is to highlight the extent to which the spokesperson's institution enjoys the interest of communication and PR works, using specialized works and legal literature for the Romanian language, along with the database of two online libraries for literature. English – JSTOR and Francis and Taylor. At this level we will follow not only the profile of this institution, but also the frequency with which it appears, along with the space given for each individual case of the books, courses, articles, methodological guides that contain references to the spokesperson.

The second component of the working methodology is related to the necessary comparative analysis. Thus, the profile of the institution of the spokesperson in politico-military crisis situations will be analyzed by comparison with the profile of the institution in peacetime, working with two hypostases that seem to have the most consistent resemblance to the profile of the military spo-

kesperson: spokesperson in crisis situations and spokesperson in emergency situations. At first glance, it would seem that dealing with a crisis situation in all cases, the institution of the spokesperson can be transferred and can operate under the same regime in all three crisis situations.

The third methodological component refers to the case study. In this regard, we will present how the institution of the spokesperson works in situations of politico-military crisis using two radically different cases of spokespersons in terms of organizing the state on whose behalf it communicates – a democratic state (USA, former General Colin Powell before the UN Security Council, February 5, 2003) and a totalitarian state (Ambassador Valerian Zorin, representative of the USSR in the UN Security Council, October 25, 1962).

In this methodological context we will try to verify the extent to which our hypothesis is validated, in the sense of the degree to which situations of politico-military crisis can change the profile of the Spokesperson's Institution, its definition and the functional regime in which it operates in peacetime.

The Institution of the Spokesman in Contemporary Literature

I. The literature from the field of Public Relations often assimilates the spokesperson with the specialist in Public Relations, the institution as such not being present under exactly this title every time in the analyses of

the field. Since 1952, on the line of one of the most influential works in the field of Public Relations – PR practitioners as Scott M. Cutlip, Allen H. Center, *Effective Public Relations (1952)*¹, have been presented from the perspective of their roles in the overall communication process of an institution or organization. The approach has been preserved for more than half a century, being put into circulation for the Romanian academic and research market by translating from Comunicare.ro Publishing House: Scott M. Cutlip, Allen H. Center, Glen M. Broom, *Efficient public relations (2010)*.

Given the extent of the research, the objectives of theoretical and practical training assumed, we would expect that in such a work, considered by many as a “Bible of Public Relations” is able to clarify the profession and skills of the spokesperson more than any other courses and books of the field². The taxonomy of the public relations practitioners proposed in Chapter 3 by the authors of the paper has a structure that does not satisfy any expectations regarding a “niche” profession, the spokesperson being systematically a profession derived or subsumed to one of the professional categories “Communication/Public Relations Technician”, “Expert Advisor”, “Communication Facilitator”, “Problem Solver Facilitator”. The predominant roles in practice are those of *Public Relations Technician and Public Relations Manager*.³ In the classification of the roles of practitioners in Public Relations, the

Spokesperson as a niche profession in public relations would mostly belong to the professional category of Communication Facilitator, given the role of this type of facilitator in the economics of communication and the logic of organizational interaction, on one hand and the logic of communication with different target audiences, on the other hand:

“Practitioners who play the role of communication facilitator are in a position to serve as sources of information and official links between organizations and their audiences. (...) Facilitators of communication act as a bridge and serve as an element of relationship between the organization and the public. (tr.a.)”⁴

The specialized literature does not have large amounts of space granted to the spokesperson, which, moreover, is a “niche” specialization, in terms of importance, this expertise being equivalent to the specializations of the team that ensures the communication of an institution with the media and the general public – The Relationalist, The Communication Professional, The Communication Director.

The institution of the Spokesperson is not a mandatory presence in books, treaties and courses in the area of Public Relations, which are often presented as excellent approaches and definitions-configurations of the field, some with emphasis on its dynamics and evolutionary perspectives, along with analysis comparisons or proximity of PR with other fields – marketing, journalism, adver-

tising⁵. Dumitru Iacob et al., *Public relations. Cohesion and efficiency through communication* (2011)⁶, resume in the Romanian literature of the field the already traditional-classical idea of “roles of the public relations expert”, offering an approach to the competencies and qualifications of the Public Relations specialist, together with the attributions and content of the profession as such. Following the line of the field classics, the analysis of Romanian authors organizes the taxonomy of qualifications and occupations of practitioners in Public Relations from the perspective of the roles they play in organizations: Technician, Expert, Communication Promoter, Problem Solver Facilitator, treating the institution of the spokesperson as a whole of application-derived competencies from these institutional roles of media relationship management and the general public.

The spokesperson as an expert in Public Relations appears, rather, in books, research, courses, training guides with an applied-practical dimension, having a different purpose and objectives from those of literature and academic research and training in the field of public relations, which also assumes a necessary theoretical dimension in the construction of the message about the field, as a whole.

The institution of Spokesperson becomes the subject of analysis and theorizing in the academic literature of the various sub-domains of communication science, such as, for

example, the sub-domain of crisis communication. The Communicator, Facilitator or Promoter of Communication in the Public Relations approach, for example, becomes the “spokesperson” in the practical approach in the course *Communication in Crisis Management* (2011) signed by Ion Chiciudean and George David. The authors offer a series of theoretical and practical landmarks regarding the Spokesman as an institution, the theme having distributed only a section of 1442 words – a section equivalent to a physical space of 3 pages, in the economy of the 208 pages of the paper. In this space there is no place for a historical dynamic of the institution of the Spokesperson we were looking for, the authors focusing on profile elements of the expert, imperatives of communication with different audiences in crisis, recommendations on attitudes towards audiences and the need for expertise for this position in the communication team, etc. The analysis perspective does not therefore require, through the purpose and objectives assumed, the appeal to the history and dynamics of the Spokesperson’s institution⁷.

An even more applied approach (in the sense of “sub-domain of the sub-domain”) regarding the institution of the Spokesperson is that of the special course dedicated to the profession by Andrei I. Vocilă: *Crisis Management and Communication for Spokespersons* (2010)⁸, the part on the Spokesperson having a share of about 1/10 of the total training offer,

which includes components of crisis management and communication – concepts, types of approaches, techniques, strategies and ways of managing media crises. In other Public Relations courses, the “Institutional Communicator” is in a genus-species relationship with the Spokesperson, Antonio Sandu, *Public Relations – Course Support* (2014), allocating to both institutions a space of 1085 words (approximately 3 physical pages in the overall economics of writing the paper). The institutional communicator is, in this case, the Public Relations institution, and the Spokesperson is one of the forms that this institution acquires in the communication of the organization with the outside:

“(…) That person designated by the organization to represent it in front of the public and the Media, properly transmitting the messages of the organization. The institutional communicator is usually the spokesperson, who is, or should be, the only person empowered to express an official view of the organization⁹.

The remaining 3 pages of the course refer to the skills and responsibilities of the spokesperson, personality characteristics, attitudes towards different categories of target audiences, ways of communicating with the media in typical situations and in those of crisis communication.

As a profession, we find that the spokesperson can also be trained on the private training market, in a modular multidisciplinary course organized with “training experts” in fields

complementary to such expertise, which the bidding institution defines the intersection of (1) public relations and their specific techniques, (2) communication management, (3) protocol English and (4) media relations, (5) online communication courses to optimize the institution’s image, to name just a few of the courses offered by the Higher School of Communication and Television¹⁰. The courses for the training of the spokesperson do not seem to have a tangent with the dynamics of the institution, given that, in fact, from the mission and the objectives assumed, the training of expertise during 6 months, with two courses per week, is focused on practical situations and concrete-empirical dimensions of expertise. We do not have specific information on the content and effectiveness of this intensive multidisciplinary Spokesperson training program (we could not expect such a detailed information from a private training offered in conditions of market competition, actually), but that is not the purpose of the present analysis. However, the offer of an intensive and applied training program in this niche specialization seems to have maximum chances of success for students who already have the theoretical bases of an academic training program in communication, the offer suggesting to be an excellent practical-application context of a niche specialization in the extension of an integrative academic experience, for students who already have an academic

qualification in the field of communication.

There is another scientific sub-field of public relations in which we identify references to the spokesperson's institution. We refer here to the Romanian legal field of organizing communication in emergency situations, which is presented as another sub-field of communication science. For example, the *Department for Emergency Situations* subordinated to the Romanian Ministry of Internal Affairs uses in its activity several normative acts (we introduce here as an *autonomous legal act* the ones that were modified, republished and amended) that establish the areas and procedures, methodologies and attributions that define the activity of the spokesperson. *Emergency situations* (e.g., natural or social disasters, the result of a human error or natural incident – earthquake, flood, explosions at an electrical or chemical plant, atomic plant, etc.) are a separate area of the spokesperson's institution perhaps the closest to the field of the politico-military crisis in terms of the type of information or the seriousness of the situation in which communication with journalists and the general public must be managed by a spokesperson, etc.¹¹

The National Strategy for Communication and Public Information for Emergency Situations of 2008¹², for example, establishes a specific communication *Guide* for such situations, which dedicates a special section to the institution of the spokesperson. According to the Strategy,

the Guide becomes operational when the situation calls for the convening of the Committee for Emergency Situations at different levels of state organization – central, county, local – under which operates a Communication and Public Information Center, whose coordination is held by the *Public Information Officer* and which is dubbed as the direct leadership of the Chair of the Emergency Situations Committee (Articles 4.3., 4.3.1). *The spokesperson* is subordinated to the Chairman of the Emergency Situations Committee, collaborates with the Public Information Officer and is responsible for the content and quality of the information that is made public (art. 4.3.4). The Communication Guide of the *National Strategy for Communication and Public Information for Emergency Situations* of 2008 gives the spokesperson a number of 532 words, which establish the attributions, responsibilities, affiliations and the chain of command of which the spokesperson institution is part of, the institution that activates it and under which it operates in case of legal triggering of the emergency situations (art. 4.3.3-4.3.4). The Institution of the “message bearer/communicator” (persons under the leadership of the National Emergency Management System) is defined by a number of 54 words, and the institution of the Public Information Officer (support team coordinator, art. 4.3.1) has allocated a space of 48 words. According to the legal act, the

function of the spokesperson is very important in the communication team:

“(...) All members of the Emergency Committee and of the institutions involved, shall comply with the spokesperson’s recommendations regarding emergency public communication. It will not be contradicted in front of the press. The spokesperson shall attend the meetings of the Emergency Committee, monitor the decision-making process and benefit from the support of its members in the performance of their duties.”¹³

The Regulation on the organization and functioning of the Information and Public Relations Directorate of 2011 abolishes the institution of the Spokesperson, who becomes an employee of the Directorate, the adopted Regulation allocating to the Spokesperson (part of the staff of the Directorate) a space of 183 words (attributions, responsibilities), subsequent amendments to the regulation assimilating the institution within the Directorate of Information and Public Relations¹⁴.

The conclusion that is required for this sequence of monitoring the literature dedicated to the PR area in Romania, is that the institution of the Spokesperson has a marginal space in the field of training, if we judge the importance of the institution by reference to the criterion of presence in the literature on one hand and the criterion of space allocated to the institution in training courses in the field of PR and communication, on the other hand. The most consistent training course dedicated to the

spokesperson on the Romanian academic market seems to be the one offered by Cosmin Irimieș, *Spokesperson Institution* (2017), built in a training paradigm structured on theoretical knowledge and application activities dedicated to the formation of specific skills in this niche segment of Public Relations. The course aims to:

“(...) Establishing the relationship with the media, communication in crisis situations, drafting press releases, organizing press events (conferences, briefings, press statements, etc.), organizing and operating a communication / PR department / office, respectively relations with the press.”¹⁵

A different approach regarding the institution of the spokesperson in the Romanian literature of the public relations field is offered by the paper published by Adriana Săftoiu, *Voices of Power. Speaking with spokespersons* (2007)¹⁶ which, unlike the theoretical and applied approaches mentioned, provides information on the *perception* of this function by people who have worked as spokespersons for various institutions of the Romanian state since the early 1990s, when academic programs in the science of communication were non-existent. Most of the spokespersons of this period had to adapt to an atypical context of public communication, of a specialization of communicators and relationalists for political leaders who were themselves in the same process of specialization as public figures in political communication. Perhaps the author’s most

surprising conclusion after analyzing the interviews of these spokesmen is the difficulties of this profession, which came primarily from the press or the general public, but from the political leaders on whose behalf they communicated.

II. The research of specialized online libraries also shows the very small number of studies dedicated to the institution of the spokesperson, in general, to the institution in its historical dynamics, in particular. For example, the *Taylor & Francis Online* Platform for Studies and Research Articles included in December 2020 a number of 911 articles containing the word “spokesperson”¹⁷. The hypostases in which this central term of our analysis is found are among the most diverse and that of a central subject or a particular research topic of a study or specialized article being the least represented. One of the rare analysis articles of the Spokesperson’s institution is that of Olga Krasnyak, “Foreign ministry’s spokesperson in public diplomacy: a case of Russia” (2020)¹⁸. The author provides an analysis of the profile of the Foreign Ministry spokesperson, with emphasis on the profile of the institution in the history of Russia, where the function of the spokesperson was permanently linked to the promotion of the image and interests of the Russian/Soviet state. The spokesman of the Soviet state had a precise function, from a political and ideological point of view this being

related to the specific strategy of confrontation during the Cold War. In the post-Cold War period, the position of spokesman referred to by O. Krasnyak retained its “state” profile¹⁹, the people communicating within the institution being assimilated to civil servants, unlike in the United States, for example, where the institution has as spokespersons not only politicians or statesmen, but also journalists, experts in the field of political marketing, in general, people who do not belong by career to state structures. Global technological changes and the diversification of the means of communication assimilated in public communication at the level of the Russian state spokesperson institution in the post-Cold War period, represented the main specific difference in relation to the Soviet era of the spokesperson. In both historical epochs, however, the author points out, this institution of communication is different from its counterpart in democratic countries. The Ministry of Foreign Affairs and the institution of the spokesman assimilated to it continued the already “traditional” policy of setting up and communicating messages in the international media, whose favorite target was the United States and Western countries, as had happened during the Cold War²⁰.

The article “Beijing’s Political Crisis Communication: an analysis of Chinese government communication in the 2009 Xinjiang riot” (2012), listed in search of the term “spokesperson” on the same research

platform *Francis & Taylor*, no longer proposes an institutional analysis like the previous one, the institution of the Spokesperson being analyzed contextually, in terms of its usefulness and efficiency in the conditions of overlapping its profile with that of some party and state institutions. “Spokesperson” is therefore present this time referring to Chinese state officials who participate in press conferences and who have the function of providing information to journalists. The analysis emphasizes that the institution performing this function – “Office of News and Public Information” – is strongly ideologized, as a result of its operation under the Department of Party Propaganda. The effectiveness of the institution of the Spokesperson of which the study speaks is also affected by the lack of a thorough expertise of communicators in the field of this “art of communication with journalists”, because state communicators have only a superficial expertise, acquired through short training and communication workshops. The study indicates that the spokespersons – those who speak on behalf of the state – perform both ideological and political functions, along with administrative functions of heads of communication and internal and external propaganda departments²¹. The study refers to the institution of the Spokesperson as having an “contaminated” ideological and politico-administrative profile. However, the institutional analysis on the topic “Spokesperson” stops here,

the institution as such not benefiting from a dedicated research approach.

The first of the 26,127 articles listed by the search engine of the JSTOR²² library database in which the word “Spokesperson” is present, treats the spokesperson as a referent: a person who performs the function of “spokesperson” of the Maoist Party Communist of India, speaks on behalf of the party in the article “On the election boycott tactics of the Maoists” (2009) and responds to accusations of an electoral boycott generated by a political competitor in a previous article: “The Maoists, Elections, Boycotts, and Violence” from 2009. The reference to the spokesperson is therefore a simple denomination²³.

The second article in the category listed by JSTOR – “Using Response Latency to Assess Spokesperson Effectiveness” (1987)²⁴ on empirical research that assesses the effects of celebrity recommendations – “product spokespersons” – for the level of perception of consumers, the study having as research theme the nature and the force of impact of the association “celebrity – product” in the public perception.

The third entry on the JSTOR list is a one-page statement from a person who claims to be happy and honored to have been named a spokesman for the U.S. Army National Museum – no connection to profile, nature, duties – analysis of the Spokesperson’s institution²⁵. The articles continue for a few more entries listed by the search engine, in which

the term “Spokesperson” is used as a reference²⁶ or as an attribution within the institution²⁷.

Lee Mordecai’s article, “The Spokesperson Agency: Connecting Public Administration and the Media” (2001)²⁸ is part of the scientific studies on the Spokesperson institution, focusing on the category of spokespersons at the level of local state agencies or institutions. The questionnaire addressed to these spokespersons has the role of identifying the self-perception of the function by the communicators at the level of the local public institutions and the way in which they position themselves in the relation of the institution with the mass media. The study identified the growing role of spokespersons in local public institutions and non-elected politicians, the growing importance of the role being generated, according to the study’s author, by the growing importance of the media in recent decades.

The study “Spokesperson Fame and Vividness Effects in the Context of Issue-Relevant Thinking: The Moderating Role of Competitive Setting” in *the Journal of Consumer Research* (1994)²⁹ is an experimental study of the impact of “product spokespersons” on certain categories of public in conditions of competitiveness and non-competitiveness at the level of experimental groups, it has nothing to do with the institution of the Spokesman himself.

Other entries listed by the JSTOR search engine on the item “Spokesperson” are either bibliographic notes

from various research reports, or references to statements and articles, official statements of various international institutions and organizations³⁰.

Another study listed by JSTOR - “The Social Anchoring of Representation: Becoming a Spokesperson at the Municipal Women’s Conference in Recife, Brazil”³¹, focuses on mechanisms, procedures, and techniques for using participatory democracy to generate local representation through the use of social networks and non-electoral social circles, within the electoral process.

Regardless of the area of monitoring, the result of the review of the studies on the spokesperson in the journals in the JSTOR database is the same: studies dedicated to the spokesperson as an institution in its historical dynamics are almost nonexistent.

As we have noticed, books dedicated to the Spokesperson are rare, and this position of the institutional Communicator does not have large, dedicated spaces, as we might have expected in fact, in the courses and books of crisis communication or public relations, to which the institution of the Spokesperson belongs.

The difficulty in finding books about the spokespersons in politico-military crises in Romanian literature is even greater. The institution has an ethics and structure of compatible specializations and clearly formulated necessary skills, even legally regulated in Romania today. The Nomenclature for the Classification of Occupations in Romania (COR)

takes over and defines the profession of spokesperson in exactly the genus-species terms with which it appears in the specialized literature:

The spokesperson is an occupation (code 2432), which belongs to the Basic Group “PR Specialist”, coded with the code 243201³².

More than any of this expertise, the one of the spokesperson is often presented as related to communication with journalists, which often leads political leaders and institutions to opt for a journalist to speak on their behalf as a spokesperson.

The institution of the Spokesperson - a different profile in situations of politico-military crisis

The term “crisis”, as well as “emergency situation” seem to suggest the idea that we could transfer this information and recommendations regarding the profile of the spokesperson institution in situations of politico-military crisis – attributions, characteristics, responsibilities, etc.³³ Such a hypothesis of the transfer and functioning of the institution of the spokesperson specific to the situations generically called “crisis” in the particular case of a politico-military crisis is almost impossible.

A. The argument of ‘lack of transparency’. These three communication and relational contexts (emergency situation – politico military crisis – crisis during peacetime) cannot be managed by a spokesperson

institution operating under the same profile. The fundamental argument of the impossibility of institutional transfer to which we refer, as will be seen in the case studies we propose, is related to the general context of public communication for the cases mentioned. In reality, the institution of the spokesperson has in the situations of politico-military crisis a radically different regime of functioning, the attribute of the transparency of the communication being, perhaps, the fundamental factor that prevents such an institutional transfer. If, for example, in the event of a natural disaster or earthquake, a pandemic (elements of the emergency) an effective public relations system recommends transparency to journalists so as not to create unnecessary concerns and questions that may have incomplete and inadequate answers from journalists without official information, in the case of the politico-military crisis those who communicate on behalf of the state (one of the actors of the crisis) will accuse the media’s desire to know more than they are able to communicate. The specific argument invoked by politico-military leaders for the lack of transparency in situations of politico-military crisis is that a transparent communication would jeopardize the operations, tactics, strategy and life of the soldiers in the theater of operations. We refer here to the memoirs of two generals who participated in the politico-military crisis in the Gulf (1991) – General Schwartzkopf, com-

mander of the theater of operations and General Colin Powell, coordinator of the political strategy of military intervention of the same international crisis. This argument of the lack of transparency cannot be invoked in any of the crisis or emergency situations in which the spokesperson's institution operates. The general argument of the "need for lack of transparency" is accompanied by two other situations specific to situations of politico-military crisis³⁴.

B. The argument of the institution of the spokesperson as part of the information war. The institution of the Spokesperson operates in a totally different regime within a politico-military crisis. It sometimes becomes a component of information warfare, participating, whether the spokesperson is aware of its role when communicating a message, in actions of misinformation, manipulation, intoxication, diversion, which have a plausible justification for violating the ethics of communication and public relations: *protection of military life in the theater of war or operational secrecy*. The spokesperson is sometimes himself intentionally misinformed by the politico-military crisis management structures, precisely in order to present "with conviction" the false data that would justify a strategic decision of political or military type. Exemplary for this situation of the spokesperson dependent on *intelligence* structures and interests or

strategic goals of which he is not announced (he is not aware of) we consider that this is the case of one of the best known American military spokespersons, General Colin Powell, who later became a spokesperson as a diplomat for American foreign policy. The former Chief of the Inter-Arms Staff (1989-1993) and the former US Secretary of State (2001-2005) speaks to us in memoirs and interviews about the regret of not having verified the information provided by the intelligence services before being communicated on behalf of the United States to the UN Security Council on the need for intervention in Iraq. In February 2003, according to the information provided to him by the American state, Colin Powell presented with the utmost conviction, evidence that he considered real and concrete, claiming that they were the result of fieldwork combined with information received from other specialized services, according to whom Saddam Hussein produces biological weapons of mass murder:

"What you will see is an accumulation of disturbing facts and patterns of behavior. (...) Saddam Hussein and his regime have made no effort to disarm, as demanded by the international community. Indeed, the facts and behavior of Iraq show that Saddam Hussein and his regime are hiding their facts to produce more weapons of mass destruction³⁵."

Just over a decade after this speech, the American diplomat will call the incident "one of the greatest

strategic disasters in the United States” and one of the greatest regrets of his career, which he assumes:

“We were part of probably the biggest strategic disaster the United States has caused during this generation. (...) It is also one of the greatest regrets³⁶.”

On the basis of the information considered by the United States spokesperson to be true, he strongly supported before the United Nations Security Council on 5 February 2003 the evidence of the existence of biological weapons on the territory of the Iraqi state, the Spokesperson assuming without knowing the ridiculousness (later appearing explicitly after the UN inspection in Iraq) of showing members of the Council a bottle of liquid as clear evidence of the existence of biological weapons in Iraq. However, based on this speech of proven misinformation, the second US intervention in the Gulf was triggered, which allowed the UN inspection, which concluded that Iraq does not have biological weapons.

It is clear from diplomat Colin Powell’s speech to the UN Security Council³⁷ that he feels comfortable as a diplomat confident of the truth of his words – based on an ethic of truth, sincerity, transparency and honesty unquestionably assumed in front of the Security Council. In his speech, he repeatedly wanted to justify and argue about the real sources of evidence which he presented to the members of the UN Security Council. The character who presents evidence of Saddam

Hussein’s biological weapons is so convinced of the truth that he precisely communicates, because he probably does not know that he is transmitting a lie provided by the secret services as verified evidence in the field. The attitude and procedure of presenting the repeated invocation of the veracity of its sources shows that the US Spokesman does not take into account for a moment the fact that he is a possible victim of a strategically planned information war, or of an intelligence error, which is to be the effective cause of military intervention in Iraq. Regardless of the real situation of February 2003 (which we will never know), which is presented to the US Congress in September 2004 by diplomat Colin Powell as “misinformation” from the secret services, such a situation in which the spokesman whether it is planned to be misinformed, to participate in a disinformation plan or to report misinformation that would lead to decisions with consequences as serious as military intervention is unimaginable in the case of today’s Civil Spokesman institution – regardless of the public or private regime in which it operates.

Another illustrative case for the status of political spokesperson – diplomat of the USSR representative on the United Nations Security Council during the 1962 missile crisis is that the US Ambassador to the UN Adlai Stevenson was scheduled to present on October 25, 1962, ten days after the outbreak of the missile crisis, the position of the United States force and dismantle the view

of the Soviet Union, which was represented at the meeting of the UN Security Council by Ambassador Valerian Zorin. The two ambassadors of the states about to go to war, assured each other of the lack of credibility of the evidence on whose behalf it supported the state's position, according to the type of language, public attitude and message content we're dealing with two political figures who were in a position to communicate certainties. In the afternoon of October 25, the Soviet ambassador presented the message of the Soviet state, in full session, informing the ambassadors of the Security Council:

"The evidence that the United States claims to have (in terms of Soviet missiles placed in Cuba) is false," by which the United States will generate "catastrophic consequences for the whole world"³⁸.

The American ambassador's reply was direct, harsh, without respecting the usual protocols of diplomatic speech:

"Do you, Ambassador Zorin, deny that the USSR has placed and is placing medium and intermediate range missiles in Cuba? Yes or no – don't wait for the translation – yes or no?"

Ambassador Zorin's refusal to respond directly, having the attitude of a person in obvious discomfort, along with his gestural behavior generated a general state of hilarity among the members of the Security Council, being obvious that the direct

approach from the American ambassador just brought out highlights of the lack of credibility of the Soviet message. After another short episode of general hilarity, Adlai Stevenson presents to all participants in the meeting room a series of 3 photos – images taken from the plane around the San Cristobal area, showing the Soviet bases in Cuba where medium and intermediate range missiles had been placed. The CIA Director, John McCone, will inform the President of the United States on the evening of October 25, 1962, that some of them were ready for launch.

The previous episode illustrates another hypostasis of the messenger - diplomat, a communication authority delegated by the political leader of the USSR to communicate a lie to the UN Security Council. We do not know whether the obvious embarrassment of the Soviet ambassador at the Security Council meeting was the result of intentional misinformation, as is the case with diplomat Colin Powell in 2003, or whether the Soviet ambassador knew in October 1962 the location of the missiles in Cuba. What the incident invoked by us illustrates, is the fact that the spokesman, a diplomat of politico-military crisis situations, may be in special communication situations that radically differ from any communication situation specific to the institution of the Spokesperson outside a politico-military crisis. As in the case of diplomat Colin Powell, a spokesman for the American state, Soviet diplomat Valerian Zorin is

either not informed that he is telling a lie or is informed and assumes the transmission of false information in the name of the “state interest”. In both cases we are dealing with a misinformation assumed by neither of the two states, but which served their interests in both cases.

Conclusions

We bring back into discussion the idea of the lack of transparency of communication in situations of politico-military crisis, characteristic of public communication that any minimal ethic of communication and public relations associated with the institution of the Spokesperson cannot admit. On the contrary, transparency is a fundamental rule of public communication and public relations.

Along with the issue of transparency and the status of a state institution that is engaged in disinformation in wartime, with or without the knowledge of the communicator, the consequences and magnitude of events that can generate a message launched by the institution of the Spokesman in situations of political crisis -military is another aspect of the difference between this and the institution of the Spokesperson in peacetime, regardless of the crisis or peacetime emergency situation in which communication with journalists and the general public occurs. As the case studies have shown, in situations of politico-military crisis the institution of the spokesperson often suspends three of the funda-

mental attributes of its peacetime functioning in both democratic and totalitarian political regimes: transparency of communication, honesty and fact-based information. Any of these three attributes of the spokesperson’s institution would be missing in a non-military crisis situation or a natural or man-made disaster (with or without intent) would cause serious harm to the institution or organization that violates these ethical rules and fundamental aspects of communication and public relations management. The fact that in situations of politico-military crisis states can misinform, communicate untruths, or refuse to communicate with the press or the general public through the institution of the spokesperson, seems to suspend the very purpose of this institution in peacetime. The fact that politico-military leaders have a “supreme” argument to justify this violation of the ethics of communication and public relations can be, with some limitations, accepted, this does not prevent us, however, from wondering whether we can use the same name for the institution of the spokesperson in both cases.

Returning to our hypothesis, according to which politico-military crisis situations operate with a derivative of the spokesperson’s institution – as defined by its fundamental attributes in peacetime (transparency, fact-based information, honesty) – we consider that we have – to do with a validation of the hypothesis at least for the cases in which the transparency, the honesty, the infor-

mation based on facts, endanger the life of soldiers in the war theater or the state interest. This is the argument of political and military leaders.

An argument which, of course, is itself unfalsifiable for the large public: who can know if and when the argument itself is not an act of misinformation?

Notes

1. The first work published in 1952 was authored only by Scott M. Cutlip, Allen H. Center, *Effective Public Relations*, Prentice Hall, NJ, 1952.
2. Here we refer to the 1994 edition, Chapter 2, whose topic is that of Public Relations Practitioners: Scott M. Cutlip, Allen H. Center, Glen M. Broom, *Effective Public Relations*, Simon & Schuster, Singapore, 1994. The paper is translated and published by Editura Comunicare.ro in 2010, of which we quote: Scott M. Cutlip, Allen H. Center, Glen M. Broom, *Relații publice eficiente*, Editura Comunicare.ro, București, 2010, pp. 33-59.
3. M. Scott et al., *Relații publice eficiente..*, *op. cit.*, pp. 45-47.
4. *Idem*, p. 46.
5. See the analysis of the dynamics of the Public Relations field and the configuration of the integrated model of public relations in Remus Pricopie, *Relații Publice. Evoluție și perspective*, Editura Tritonic, București, 2011.
6. Dumitru Iacob, Diana-Maria Cismaru, Remus Pricopie, *Relații Publice. Coeziune și eficiență prin comunicare*, Ediția a 3-a, Editura Comunicare.ro, București, 2011, pp. 150-151.
7. Ion Chiciudean, George David, *Managementul comunicării în situații de criză*, Editura Comunicare.ro, 2011, București, pp. 132-136. Details on responsibilities, responsibilities, but especially profile elements of the expert can be found in: George David, *Tehnici de relații publice. Comunicarea cu media*, Editura Polirom, București, 2008, pp. 201-208.
8. Andrei Ion Vocilă, *Curs: Managementul și comunicarea de criză pentru purtătorii de cuvânt*, Ministerul Administrației și Internelor, București, 2010.
9. Antonio Sandu, *Relații Publice – Suport de curs*, Facultatea de Drept și Administrație Publică, Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava, 2014, pp. 56-58: The institution of the spokesperson has a share of less than 3% of the volume of the public relations course.
10. The institution that offers qualification in the profession “Spokesperson” under the heading of the Ministry of Labor and the Ministry of Education is „Școala Superioară de Comunicare și Televiziune/Higher School of Communication and Television” (SSCTv) - a private project, whose courses are formally accredited on the market of professions and occupations. SSCTv offers specialized training certified by CNFPA accredited diplomas; see Description. ANC specializations (CNFPA): <https://www.ssctv.ro/descriere/>
11. See Ministerul Afacerilor Interne, Departamentul pentru Situații de

12. Urgență, Legislația ROF; <http://www.dsu.mai.gov.ro/legislatie/>
13. Adopted by Government Decision 548/2008, Annex.
14. The National Strategy for Communication and Public Information for Emergency Situations from 2008, H.G. 548/2008, Annex, art. 4.3.2; The communication guide established by the Strategy is activated not only at national level, but also at county level, when the County Committee for Emergency Situations meets; see for example the definition at county level of the Guide in: The Inspectorate for Emergency Situations “Matei Basarab” of Olt County, the Guide for communication and public information in emergency situations for Olt County.
15. The order of the Deputy Prime Minister, Minister of Internal Affairs, for the approval of the Regulation on the organization and functioning of the Information and Public Relations Directorate operates changes regarding the description of the Spokesperson’s position and the conditions, qualifications of candidates for this position - Job description within the Directorate; http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.lista_mof?idp=24465
16. Cosmin Vasile Irimieș, Instituția purtătorului de cuvânt – Curs, Facultatea de Științe Politice și Administrative, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, 2017; see also Cosmin Vasile Irimieș, *Principiile comunicării și managementul relațiilor publice*, Editura Accent, Cluj-Napoca, 2012.
17. Adriana Săftoiu, *Vocile puterii. De vorbă cu purtătorii de cuvânt*, Editura TREI, București, 2007.
18. The search was performed on the item “spokesperson” on December 16, 2020, category “Only show content I have full access to”.
19. Olga Krasnyak, Foreign ministry’s spokesperson in public diplomacy: a case of Russia”, *Russian Journal of Communication*, 2020, doi: 10.1080/19409419.2020.1780630
20. Jamie Shea, former NATO spokesman in the 1999 military intervention in Kosovo, makes a fundamental observation in the interview he gave me in September 2020 on the profile of the institution of the Spokesperson in authoritarian/totalitarian regimes, offering a complementary perspective on the one used by our analysis, by emphasizing a new context of analysis – that of the perception and behavior of the public represented by journalists from the entire international press towards the message of the Spokesperson’s institution. According to him, an authoritarian “state” spokesman is not credible in the context of an international press conference, the journalists being constantly under the specter of a suspicion of truncation of the truth by the Spokesperson or launching a message of “directing” and, finally, manipulating the attention of journalists. For this reason, Jamie Shea believes, journalists are always obliged to look for sources to confirm or refute the message, the institution of the spokesperson of the authoritarian /totalitarian state thus having serious problems of credibility at the level of the public. The interview in English given by Dr. Jamie Shea on September 20, 2020 is entitled “Spokespersons during a politico-military crisis,

- Written interview with Dr. Jamie Shea, NATO Deputy Assistant Secretary General for Emerging Security Challenges, ex-Spokesperson of NATO during Kosovo politico-military crises 1999. The interview is currently used and will be published in a larger analysis as an empirical and practical experience perspective related to the theory of the domain in a historical approach of the Spokesperson institution during politico-military crises after the Cold War.
20. Olga Krasnyak, "Foreign ministry's spokesperson in public diplomacy: a case of Russia", *Russian Journal of Communication*, 2020, DOI: 10.1080/19409419.2020.1780630
 21. Ni Chen, "Beijing's Political Crisis Communication: an analysis of Chinese government communication in the 2009 Xinjiang riot", *Journal of Contemporary China*, 21:75, 461-479, DOI: 10.1080/106-70564.2011.647434
 22. The search was performed on the item "spokesperson" on December 19, 2020, category "Journals" of the JSTOR database.
 23. See "On the election boycott tactics of the Maoists," *Economic and Political Weekly*, Vol. 44, No. 38 (SEPTEMBER 19-25, 2009), pp. 73-77.
 24. W. Jeffrey Burroughs, Richard A. Feinberg, "Using Response Latency to Assess Spokesperson Effectiveness", *Journal of Consumer Research*, Vol. 14, No. 2 (Sep., 1987), pp. 295-299.
 25. Joe Mantegna, "National Spokesperson for Museum", *On Point*, Vol. 18, No. 1 (Summer 2012), p. 30.
 26. Michelle M. Stein, McAuliffe Spokesperson: Reforms Likely Before VA Medicaid Expansion, *Inside CMS*, Vol. 16, No. 46 (November 14, 2013), pp. 1, 14-1
 27. Peter J. Schertz, "The Curator as Scholar and Public Spokesperson", *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology & Heritage Studies*, Vol. 3, No. 3 (2015), pp. 277-282; Joseph H. Lackner, Bishop Ignatius F. Horstmann, Spokesperson for German-American Catholics?, *U.S. Catholic Historian*, Vol. 12, No. 3, *German-Catholic Identities in American Culture* (Summer, 1994), pp. 17-40.
 28. Lee, Mordecai, "The Agency Spokesperson: Connecting Public Administration and the Media", *Public Administration Quarterly*, vol. 25, no. 1, 2001, pp. 101-130. JSTOR, www.jstor.org/stable/408-61830. Accessed 22 July 2020.
 29. Timothy B. Heath, Michael S. McCarthy and David L. Mothersbaugh, "Spokesperson Fame and Vividness Effects in the Context of Issue-Relevant Thinking: The Moderating Role of Competitive Setting", *Journal of Consumer Research*, Vol. 20, No. 4 (Mar., 1994), pp. 520-534.
 30. See "Statement by the Spokesperson concerning human rights defenders and lawyers in China" in Fergus Ryan, *Weibo diplomacy and censorship in China*, Australian Strategic Policy Institute, 2018; the content of this study refers to a number of 9 articles and press statements of the communication departments of the various institutions of the European Union in the field of human rights; <http://www.jstor.com/stable/resrep2308>
 31. Marie-Helene Sa Vilas Boas, "The Social Anchoring of Representation: Becoming a Spokesperson in

- Municipal Women S Conference in Recife, Brazil”, *Revue française de science politique* (English Edition), Vol. 66, No. 1, Making Representative Claims (2016), pp. 63-80.
32. COR 2019 – Classification of occupations in Romania – establishes the following inclusion relationship: “Spokesperson Profession, no. catalog 243206 - Basic group 2432 - Public relations specialists; https://www.rubinian.com/cor_6_ocupatia_detalii.php?id=243206; Retrieved August 06, 2020.
33. See Ministry of Internal Affairs, Department for Emergency Situations, ROF Legislation; Communication Guide of the National Strategy for Communication and Public Information for Emergency Situations from 2008; National Strategy for Communication and Public Information for Emergency Situations from 2008, adopted by Government Decision 548/2008, Annex. <http://www.dsu.mai.gov.ro/legislatie/>; Retrieved June 18, 2020. See also the Order of the Deputy Prime Minister, Minister of Internal Affairs, for the approval of the Regulation on the organization and functioning of the Directorate of Information and Public Relations operates changes regarding the description of the position of Spokesperson and conditions, qualifications of candidates Directorate (O. no. 15/18-02-2015, M.Af.I.); http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.lista_mof?idp=24465; Retrieved June 18, 2020.
34. Norman H.Schwarzkopf, *The Autobiography - It Doesn't Take a Hero*, Bantam Books, 1992, p. 101. Colin Powell, *It Worked for Me: In Life and Leadership*, Harper, New York, 2012. See also, the reluctance and arguments used by the military commander, General Colin Powell, regarding the transparency of communication with journalists in war situations in: “Colin Powell Remembers Desert Storm 25 years later”, December 2016, Military Officers Association of America, <https://www.moaa.org/Content/Publications-and-Media/Features-and-Columns/MOAA-Features/Colin-Powell-Remembers-Desert-Storm-25-years-later>; Accessed 21.05. 2020.
35. We quote from the transcript of the statement made by Colin Powell in the plenary session of the UN Security Council on February 5, 2003, as she was prepared for media launch at the White House: “U.S. Secretary of State Colin Powell Addresses the U.N. Security Council”, Transcript, For Immediate Release, February 5, 2003; see the database at: <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2003/02/20030205-1.html>; Accessed on 21.04.2020. See the speech on Iraqi factories that produce biological weapons of mass destruction, with arguments they consider far from any doubt. in Colin Powell at the United Nations (February 5, 2003): https://www.youtube.com/watch?v=19JM_uSG5Aw; Accessed on 21.04.2020.
36. See Collin Powell’s speech to students at Penn State School of International Affairs, Former Secretary of State Colin Powell’s chief of staff talks candidly about strategic intelligence, March 26, 2015; <https://sia.psu.edu/news/former-secretary-state-colin-powell%E2%80%99s-chief-staff-talks-can->

didly-about-strategic-intelligence; Accessed on 21.04.2020. See also Steven R. Weisman, "Powell Calls His U.N. Speech a Lasting Blot on His Record", *New-York Times*, Sept. 9, 2005.

37. See Powell's *Memoirs*: (1) Colin Powell, *It Worked for Me: In Life and Leadership*, Harper, New York, 2012; (2) Christopher D. O'Sullivan, *Colin Powell: American Power and Intervention from Vietnam to Iraq*, Rowman and Littlefield, New York, 2009; (3) Colin Powell, Joseph E. Persico, *My American Journey: An Autobiography*, Penguin Random House, New York, 2009 that are converging with those of Ari Fleischer, George Bush's press secretary in 2003, who watched together with the American president the February 5, 2003 speech of the American diplomat, of which the president was very proud, as Fleischer remembers: see Ari Fleischer, *Taking Heat: The President, the Press, and My Years in the White House*, HarperCollins, New -York, 2005, p. 309. He notes that for more than an hour Powell captivated the audience, explaining and illustrating with empirical facts and evidence his claims about Iraq's possession of biological weapons. Significant to our analysis is that Fleischer's biography shows that George Bush also seemed convinced of the truth of what Powell transmitted. Which also requires the conclusion that the message bearer was the victim of a strategic error, and not of a strategic plan. The fact that this was not an intentional misinformation of the message bearer – Colin Powell – does not invalidate the case in

question of the institution of the Spokesman in politico-military crisis situations we are talking about here, according to which, in such moments, the institution no longer respects the ethics of the communicator profession, which presupposes honesty, transparency, correctness in the message towards the public.

38. We quote from the following sources: a) *Critical Past* – archive of unedited historical images, video presenting the United States Resolution requesting UN assistance regarding the location of Soviet missiles in Cuba: "Adlai Stevenson appeals to the UN during the Cuban Missile Crisis, 1962", see, especially min. 1: 17: 57; <https://www.youtube.com/watch?v=dpPwDq5wDqE>; Accessed on 21.10.2020. b) unedited video, "Cuba - Rocket Photo's Shown to United Nations": the video cuts from the meeting exactly the section in which the US ambassador addresses the question of the Soviet ambassador, the general hilarity and the moment when the 3 photos from the San Cristobal area are presented, proving the presence of Soviet missiles in Cuba – min. 1: 03-3: 04. c) See also the unprocessed images, with the text written at the meeting, with comments to: b) Adlai Stevenson, UN Security Council Address on Soviet Missiles in Cuba delivered 25 October 1962; <https://www.americanrhetoric.com/speeches/adlaistevensonunitednationscuba.html>; Accessed on 21.10.2020. d) See also James M. Lindsay, "TWE Remembers: Adlai Stevenson Dresses Down the Soviet Ambassador to the UN (Cuban Missile Crisis, Day Ten)", *Post: October 25, 2012*;

<https://www.cfr.org/blog/twe-remembers-adlai-stevenson-dresses-down-soviet-ambassador->

[un-cuban-missile-crisis-day-ten;](#)
Accessed on 21.10.2020.

Bibliography

- BURROUGHS, W. Jeffrey, FEINBERG, Richard A., "Using Response Latency to Assess Spokesperson Effectiveness," *Journal of Consumer Research*, Vol. 14, No. 2 (Sep., 1987)
- CHEN, Ni, "Beijing's Political Crisis Communication: an analysis of Chinese government communication in the 2009 Xinjiang riot", *Journal of Contemporary China*, 21:75, 461-479, DOI: 10.1080/10670564.2011. 647434
- CHICIUDEAN, Ion, DAVID, George, *Communication management in crisis situations*, Comunicare.ro, Bucharest, 2011
- CUTLIP, Scott M., Center, ALLEN H., Broom, Glen M., *Effective Public Relations*, Simon & Schuster, Singapore, 1994.
- CUTLIP, Scott M., CENTER, Allen H., BROOM, Glen M., *Public Relations efficient*, Comunicare.ro, Bucharest, 2010, pp. 33-59.
- IDEM, *Effective Public Relations*, Prentice Hall, NJ, 1952.
- DAVID, George, *Public Relations Techniques. Communication with the media*, Iași, Polirom Publishing House, 2008.
- FLEISCHER, Ari, *Taking Heat: The President, the Press, and My Years in the White House*, HarperCollins, New York, 2005.
- HEATH, Timothy B., MCCARTHY, Michael S., MOTHERSBAUGH, David L., "Spokesperson Fame and Vividness Effects in the Context of Issue-Relevant Thinking: The Moderating Role of Competitive Setting," *Journal of Consumer Research*, Vol. 20, No. 4 (Mar., 1994).
- IACOB, Dumitru, CISMARU, Diana-Maria, PRICOPIE, Remus, *Public Relations. Cohesion and efficiency through communication*, 3rd Edition, Comunicare.ro, Bucharest, 2011.
- IRIMIEȘ, C., *The institution of the spokesperson*. Course at the Faculty of Political and Administrative Sciences, Babeș-Bolyai University, 2017.
- IDEM, *Principles of communication and public relations management*, Accent, Cluj-Napoca, 2012.
- KRASNYAK, Olga, "Foreign ministry's spokesperson in public diplomacy: a case of Russia", *Russian Journal of Communication*, 2020, DOI: 10.1080 / 19409419.2020.1780630
- LACKNER, Joseph H., HORSTMANN, Bishop Ignatius F., "Spokesperson for German-American Catholics?", *U.S. Catholic Historian*, Vol. 12, No. 3, German-Catholic Identities in American Culture (Summer, 1994).
- MANTEGNA, Joe, "National Spokesperson For Museum," *On Point*, Vol. 18, No. 1 (Summer 2012).
- MORDECAI, Lee., "The Spokesperson Agency: Connecting Public Administration and the Media," *Public Administration Quarterly*, vol. 1, 2001.
- O'SULLIVAN, CHRISTOPHER D., COLIN POWELL, *American Power and Intervention from Vietnam to Iraq*, Rowman and Littlefield, New York, 2009.
- POWELL, Colin, Interview: "Colin Powell Remembers Desert Storm 25 years later", December 2016, Military Officers Association of America.

- IDEM, *It Worked for Me: In Life and Leadership*, Harper, New York, 2012.
- POWELL, Colin, Joseph E. Persico, *My American Journey: An Autobiography*, Penguin Random House, New York, 2009.
- PRICOPIE, Remus, *Public Relations. Evolution and perspectives*, Tritonic, Bucharest, 2011.
- RYAN, Fergus, "Statement by the Spokesperson concerning human rights defenders and lawyers in China" in *Weibo diplomacy and censorship in China*, Australian Strategic Policy Institute, 2018.
- Sa VILAS BOAS, Marie-Helene, "The Social Anchoring of Representation: Becoming a Spokesperson in Municipal Women S Conference in Recife, Brazil", *Revue française de science politique* (English Edition), Vol. 66, No. 1, Making Representative Claims (2016).
- SĂFTOIU, Adriana, *The Voices of Power. Talking to the spokespersons*, TREI Publishing House, Bucharest, 2007.
- SANDU, Antonio, *Public Relations - Course Support, Faculty of Law and Administrative Sciences*, Ștefan cel Mare University of Suceava, 2014.
- SCHERTZ, Peter J., "The Curator as Scholar and Public Spokesperson", *Journal of Eastern Mediterranean Archeology & Heritage Studies*, Vol. 3, No. 3 (2015).
- SCHWARZKOPF, Norman H., *The Autobiography - It Doesn't Take a Hero*, Bantam Books, 1992, pp. 101.
- Spokesperson of the Communist Party of India (Maoist), "On the election boycott tactics of the Maoists", *ECONOMIC AND POLITICAL WEEKLY*, Vol. 44, No. 38 (SEPTEMBER 19-25, 2009).
- STEIN, Michelle M., McAuliffe Spokesperson, „Reforms Likely Before VA Medicaid Expansion”, *INSIDE CMS*, Vol. 16, No. 46 (November 14, 2013).
- VOCILĂ, Andrei Ion, *Course: Crisis Management and Communication for Spokespersons, Ministry of Administration and Interior*, Bucharest, 2010.
- WEISMAN, Steven R., "Powell Calls His U.N. Speech a Lasting Blot on His Record", *New-York Times*, Sept. 9, 2005.
- Interviews and primary sources*
- "Adlai Stevenson appeals to the UN during the Cuban Missile Crisis, 1962", *Critical Past* - archive of unedited historical images, video - United States Resolution
- James M. Lindsay, "TWE Remembers: Adlai Stevenson Dresses Down the Soviet Ambassador to the UN (Cuban Missile Crisis, Day Ten)", Post: October 25, 2012
- Andronic, Sarmiza, "Spokespersons during a politico-military crisis, Interview with Dr. Jamie Shea, NATO Deputy Assistant Secretary General for Emerging Security Challenges, ex-Spokesperson of NATO during Kosovo politico-military crises 1999", September 2020.
- "Adlai Stevenson appeals to the UN during the Cuban Missile Crisis, 1962", min. 1: 17-2: 57 *Critical Past* - archive of unedited historical images, video.
- "Adlai Stevenson, UN Security Council Address on Soviet Missiles in Cuba delivered 25 October 1962". Cuba - Rocket Photo's Shown to United Nations ", Videoclip needitat min. 1: 03-3: 04

Legislative sources

The National Strategy for Communication and Public Information for Emergency Situations from 2008, H.G. 548/2008, Annex Guide for communication and public information in emergency situations for Olt county

Ministry of Internal Affairs, Department for Emergency Situations, ROF Legislation

Communication Guide of the National Strategy for Communication and Public Information for Emergency Situations from 2008

The order of the Deputy Prime Minister, Minister of Internal Affairs, for the approval of the Regulation on the organization and functioning of the Information and Public Relations Directorate makes changes regarding the description of the Spokesperson's position and the conditions, qualifications of persons who can apply for this position. O. No. 15/18-02-2015, M.Af.I.)

Online sources

http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.lista_mof?idp=24465

<http://www.dsu.mai.gov.ro/legislatie/>

<https://www.ssctv.ro/descriere/>

<http://www.jstor.com/stable/resrep2308>

<http://www.dsu.mai.gov.ro/legislatie/>

<https://www.ssctv.ro/descriere/>

http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.lista_mof?idp=24465

<http://www.dsu.mai.gov.ro/legislatie/>

<https://www.ssctv.ro/descriere/>

COR 2019 - Clasificarea ocupatiilor din Romania, nr. de catalog 243206 - Grupa de baza 2432 - Specialisti in relatii publice;

https://www.rubinian.com/cor_6_ocupatia_detalii.php?id=243206

<http://www.dsu.mai.gov.ro/legislatie/>

<https://www.moaa.org/Content/Publications-and-Media/Features-and-Columns/MOAA-Features/Colin-Powell-Remembers-Desert-Storm-25-years-later>

<https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2003/02/20030205-1.html>

<https://www.youtube.com/watch?v=dpPwDq5wDqE>

<https://www.americanrhetoric.com/speeches/adlaistevensonunitednationscuba.html>

<https://www.cfr.org/blog/twe-remembers-adlai-stevenson-dresses-down-soviet-ambassador-un-cuban-missile-crisis-day-ten>

https://www.youtube.com/watch?v=19JM_uSG5Aw

<https://sia.psu.edu/news/former-secretary-state-colin-powell%E2%80%99s-chief-staff-talks-candidly-about-strategic-intelligence>

Cybersecurity Considerations in the Elections

Adrian-Viorel DRAGOMIR,
Anca MITU

Abstract: *Digital technology is changing people's lives, and the digitization strategy that is desired at the governmental level in the European Union aims to make this transformation work for people, public institutions, and companies. Information protection has become a significant challenge for many institutions. They want to make sure that no one can steal or compromise what data and information they have. One of the new pressing problems that must be solved when implementing modern technologies is the protection of information that is not intended for the general public. The complexity of this issue is increasing in the context of the application of personal data protection legislation. In order to respond effectively to the desire to constantly improve the electoral process, Electoral Management Bodies must take measures to improve administrative processes in the sense of simplifying, digitizing and professionalizing staff, which are the new trends in public administration management. The paper examines the most important reforms that electoral management bodies have to make, in line with the new models of the public sector and proposes a new vision on cyber security, to be adopted within them.*

Keywords: *Innovation; Digitalization; Security measures; ICT; Strategy; Information technology.*

Introduction

Since 2018, a number of initiatives have been launched at the level of electoral management institutions in the European Union to secure elections of the European Parliament at national level, following the recommendations of the European Commission for Democracy by Law of the Council of Europe ("the Venice Commission"). Working closely with the Electoral Management Bodies in its 61 Member States and dedicated its

annual conference in 2018¹ to cyber security of the information systems that are used in the elections. The recommendations addressed a unified approach to the security of the elections, in particular by focusing attention on remote voting with a view to strengthening citizens' participation in voting, especially in the context of the coronavirus pandemic.

Bearing in mind that electoral processes throughout the country involve the use of IT tools at all stages dedicated to preparing, recording, counting and/or centralizing

results, it is necessary to raise the level of preparedness and security of these events so as not to jeopardize the integrity of the electoral processes as a whole.

The right of voters to participate in elections in a direct, free and secret universal suffrage means that they are not prevented from voting, that their votes are not falsified, the options are not disclosed prematurely, and the electoral process is not cheated by cyber-attacks or other information technology.

Cyber threats, sometimes combined with disinformation as well as other hybrid threats, can become a reality in electoral processes and thus need to be aware of and reflected in planning assumptions and risk management when designing and implementing IT systems that will provide operational support in elections.

As with any new solution, IT&C technology used in the electoral process must be introduced with caution, while ensuring that the digital solutions to be used meet the same legal requirements for elections as the other traditional non-digitized solutions, respectively, free, open elections, correct and based on secret ballot. While respecting these fundamental principles, technology can make a beneficial contribution to elections by complying with the general democratic rules set out in constitutional or electoral law.

CONTENT

Trust in the electoral process is fundamental to ensuring the legitimacy of the results and to ensure compliance with this principle, the electoral management authority must take the following measures² [2]:

- public oversight, together with entities responsible for ensuring and maintaining cyber security;
- observation of elections, including training of observers in electoral technology;
- publishing full documentation and allowing controlled access to the technology used in the elections, to demonstrate the truthfulness of results and increase the trust in the process;
- viewing and publishing the voter turnout and the results of the elections in a way that is accessible and understandable to the public;
- open communication of cyber security risks before and during elections;
- educating voters and building public trust in election technologies;
- involvement of key opinion leaders to present the benefits of technology in elections;
- improving relations with media representatives and educating journalists in the field election technologies;
- building trust among cyber security experts, raising awareness and involvement of experts in testing systems that are used in elections.

The occurrence of cyber-security incidents during the elections could

significantly disrupt the democratic process in general and lead to a loss of credibility of the democratic electoral system, of the electoral management bodies and of the parties participating in electoral campaigns. Major incidents or incidents that are most likely to happen may pose the following threats³:

- unauthorized access to the IT infrastructure or loss of legitimate access to it;
- manipulation or falsification of the registration process of voters or the members of election commissions for counting votes;
- modification or theft of data, including sensitive data that may change the results of the electoral process. In order to ensure the implementation of the principles set out above, detailed cyber security checks are needed to ensure the integrity of all the software components or devices used in the elections, including:
 - check the firmware to be updated;
 - management and traceability of changes in technical configuration;
 - continuous and adequate monitoring of network traffic to provide a real-time analysis of security alerts generated by network applications and hardware;
 - implement a comprehensive security information and event management (SIEM) solution to look for malicious activities using the logs provided by the hardware and software systems and send alarms to their administrators;
- ensuring strong protection against DDoS – denial of service attacks are an important part of all attacks against electoral technology, in terms of protection of platforms used to collect electoral information or publish results. Denial of service is usually achieved by loading the target machine or resource with unnecessary requests in an attempt to prevent certain legitimate demands from being met;
- access control – identification and control of users who have access to data or system and application privileges;
- strong authentication based on the following principles: something that the user knows (passwords), what the user owns (token, mobile applications, smart-cards) or something that the user is (biometrics);
- checking data integrity and securing data transfer – data transfers are potential trade-offs, control amounts and digital signatures being useful tools to ensure data integrity;
- ensuring the segmentation of the network used for computer systems supporting electoral processes, by logical separation (VLAN) or by physical separation, which will ensure that processes that do not have to be accessible to the public, in particular centralization and counting of votes, can take place in an environment physically isolated from other public trials;
- ensuring back-up and recovery tools and procedures of the data from central systems that must be

installed in secure locations where physical access will be verified and restricted;

- ensuring an alternative location that allows data recovery and business continuity in the event of disruptions of any kind, with equipment suitable for this activity pre-preserved and ready for use at any time and complying with the same standards and requirements as the initial system;
- duplication of secured communication channels.

In order to be prepared to prevent cyber security crises, the EMBs should call for the creation, at governmental level, of working groups with expertise in cybersecurity, on the one hand, and in electoral technologies, on the other hand, with the purpose to draw up instructions and methods for preparing and protecting the computer systems to be used in elections and to ensuring interinstitutional cooperation in this field throughout the election period.

This working groups should have a 24/7 format support program during election periods, and the main tasks include coordinating cyber defense and managing crisis events. The working groups should be composed of technical staff with knowledge, certification and duties in technologies and equipment's cybersecurity protection at the level of electoral management bodies, institutions involved in protecting cybersecurity, and the national governmental teams acting as computer security incident

response team (CSIRT), at state level⁴.

The main roles to be given to the working groups are the testing and auditing of information systems and communication networks supporting electoral processes, which are considered as the cornerstones of cyber security and the only means of ensuring functionality and security. Therefore, testing and auditing should be adopted as comprehensive multi-faceted approaches, with critical systems to be tested for penetration by at least two independent teams and the connections between applications to be deep analyzed.

During election periods, working groups will have to carry out functional tests and loading IT systems tests, which should focus on the system's responses, in the sense of giving the expected and correct response to the data processing.

System security tests must be carried out, which will focus on ensuring that information systems cannot be compromised by changing their parameters that will make them act in undesirable or altered ways. The problem with these functional tests is that there is often an endless list of scenarios and circumstances to test to see if the system is performing in a faulty way, limiting their effectiveness.

Another set of tests that workgroups need to perform are vulnerability scans, which are specific and simplified forms of security testing for known cyber vulnerabilities, which are globally documented by all

companies and entities working in the field of cyber security.

Vulnerability scans are made with software developed specifically for such activities that have in place universally recognized vulnerability libraries that all these companies keep up-to-date. These tests are generally useful for testing the security of communication, processing and data storage infrastructures.

It is impetuous to do penetration tests combined with other types of security tests and audits at the level of the organization. This is one of the final security tests, which are done with experienced testers, allowed to try to attack the information and network systems used in electoral processes, by any means necessary, to demonstrate how safe they are.

In these extensive and creative tests, testers are trying to imitate real attackers using multiple combinations and attack methods. These tests can be very useful to reveal the weaknesses of the system in its entirety, in terms of system organization, system configuration, network connections and ancillary systems, on the one hand, and training of the institution's officials in the field of social engineering and false news, on the other. The tests results depend on the creativity and abilities of the testers, and their final reports can propose solutions to improve the cybersecurity system by reducing the number of vulnerabilities, especially those known.

In setting up the working groups, the following principles shall be

taken into account, documented and disseminated to all actors involved in the conduct of the activities, through documents and procedures⁵ [5]:

- provide a single point of contact at national level where it is possible to report cyber security incidents and which be able to mitigate, respond and deal with an attack quickly;
- create of a scale of crisis escalation that can detail the type and critic level of an attack;
- creating a clear division of roles and responsibilities;
- creating secure means of communication;
- ensuring full documentation of the systems that are used as support for electoral processes;
- ensuring the flexible allocation of resources, both financial and human;
- an adequate training plan for all members of the groups.

Conclusions

In this complicated geo-political context, security challenges have changed in all direction, now presenting quite different aspects compared to a few years ago. So, cyber security in elections must be addressed with responsibility and caution, and a lot of work needs to be done to keep this area up-to-date and to improve it on a continuous basis.

Thus, in order to better understand and implement this concept and effectively defend against this scourge, long-standing partnerships must be signed with all the states institutions

and private that act as operational centers to respond to cyber security incidents in order to monitor in real time, analyze the impact, respond promptly to cyber security incidents and verify the security level of the products or information systems to be used in elections.

A very important aspect to consider is the training of the staff that is responsible for cybersecurity. Information is necessary to ensure

the security of information systems and to be know the last methods of attack, officials should regularly participate in cyber security technology training, product or service presentations, colloquia and cyber-attack and defense simulations. Only in this way the employees that are responsible with security will be informed in this highly dynamic area and will be aware of the real threats posed by cyber terrorism to the electoral field.

Notes

¹ Regulation (EU) 2019/881 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on ENISA (the European Union Agency for Cybersecurity) and on information and communications technology cybersecurity certification and repealing Regulation (EU) No 526/2013 (Cybersecurity Act), https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2019.151.01.0015.01.ENG&toc=OJ%3AL%3A2019%3A151%3ATO.C, website consulted on 11.03.2021.

² Whitman, M. E., & Mattord, H. J. (2019), *Management of Information Security* (6 ed.). Boston, Maryland, United States of America: Cengage Learning, pp. 4-8.

³ Briony, J.O. (2003), *The potential contribution of ICT's to political process*. *Electronic Journal of e-Government*, vol. 1, no. 1, pp. 33-42.

⁴ Directive (EU) 2016/1148 of the European Parliament and of the Council of 6 July 2016 concerning measures for a high common level of security of network and information systems across the Union, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016L1148&from=RO>, website consulted on 02.03.2021.

⁵ European Council conclusions on cyber activities in 2018, <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7925-2018-INIT/ro/pdf>, website consulted on 20.02.2021.

Bibliography

WHITMAN, M. E., & MATTORD, H. J. (2019), *Management of Information Security* (6 ed.). Boston, Maryland, United States of America: Cengage Learning, 2019, pp. 4-8.

BRIONY, J.O. (2003), „The potential contribution of ICT's to political

process”, *Electronic Journal of e-Government*, vol. 1, no. 1, 2003, pp. 33-42.

Electronic Resources

Regulation (EU) 2019/881 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on ENISA

(the European Union Agency for Cybersecurity) and on information and communications technology cybersecurity certification and repealing Regulation (EU) No 526/2013 (Cybersecurity Act), https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_2019.151.01.0015.01.ENG&toc=OJ%3AL%3A2019%3A151%3AATOC, website consulted on 11.03.2021.

Directive (EU) 2016/1148 of the European Parliament and of the

Council of 6 July 2016 concerning measures for a high common level of security of network and information systems across the Union, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016L1148&from=RO>, website consulted on 02.03.2021;

European Council conclusions on cyber activities in 2018, <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7925-2018-INIT/ro/pdf>, website consulted on 20.02.2021;

RECENZIE

Biografia Elenei Ceaușescu. Dincolo de mitologii și prejudecăți

Lavinia Betea, *TOVARĂȘA. Biografia Elenei Ceaușescu*, Editura Corint, București, 2021, 395 p., ISBN 978-606-793-972-9

Despre Elena Ceaușescu s-a vorbit și s-a scris mult, însă fragmentar, în cadrul unor studii ce au vizat analiza regimului comunist și nu viața ei. După trei decenii de la căderea regimului comunist, a sosit vremea pentru apariție biografiei acestui personaj politic. Cred că Lavinia Betea a fost cea mai potrivită persoană pentru acest demers, pentru că până la realizarea lui a avut proiecte editoriale care parcă au pregătit cele două lucrări de anvergură pe care le-a lansat în anul 2021: biogra-

fiile soților Ceaușescu. Cei interesați de înțelegerea regimului comunist din România știu că Lavinia Betea a realizat o serie de interviuri cu personaje foarte importante ale vechiului regim: Ioan Gheorghe Maurer, Alexandru Bârlădeanu, Corneliu Mănescu, Ștefan Andrei și alte personaje celebre din Cartierul Primăverii. Cu toate că volumele ce conțin convorbirile cu liderii comuniști au avut propriile obiective, pe care le-au realizat cu prisosință, constatăm acum că ele au avut și menirea de a pregăti realizarea monografiilor cuplului Ceaușescu, iar lecturarea celor două volume ne dovedește faptul că informațiile obținute în cadrul acelor interviuri dețin o pondere însemnată în cadrul acestor biografii. Realizarea lor pare că a luat cuplul Ceaușescu prin învăluire, apropiindu-se de el treptat, cu conștiința că el e miza cea mare de care trebuie să te apropii cu mare atenție și înarmat cu informații de primă mână.

După cum este cunoscut, Lavinia Betea a coordonat o echipă de tineri istorici cu care a realizat biografia lui Nicolae Ceaușescu, apărută în trei volume, în perioada 2012-2015, la

Editura Adevărul Publishing. În acest an, 2021, autoarea ne propune o nouă biografie a lui Nicolae Ceaușescu, realizată exclusiv de domnia sa. De fapt, pornind de la părțile care i-au aparținut în cele trei volume, autoarea a venit cu completări ce au dus la volumul de 828 de pagini apărut la Editura Corint. Cunoscând conținutul vechii biografii, am fost curios să parcurg mai întâi biografia Elenei Ceaușescu. Și aceasta a fost precedată de lucrarea *Ultimul an din viața Elenei Ceaușescu*, apărut în anul 2018, în care este recuperată activitatea „Tovarășei” din agenda pe anul 1989 a șefului ei de cabinet.

Dacă în reconstituirea ultimului an de activitate al Elenei Ceaușescu s-a putut exploata acribia șefului de cabinet, care a notat toate întâlnirile „Tovarășei”, în cazul întregii biografii efortul de realizare s-a lovit de absența unui jurnal sau a unor scrieri ale personajului. După cum ne avertizează Lavinia Betea în primele rânduri ale monografiei, „Elena Ceaușescu n-a ținut jurnale, n-a scris bilețele și nici scrisori... N-a lăsat în urmă reflecții despre viața ei. Hazardul, voluntarismul ori întâmplarea să fi prevalat în acest destin? În pofida avalanșei de informații politice, rețelele câștigului și pierderii puterii nu ne sunt mai limpezi decât strămoșilor din vechime” (p. 7). Cum să realizezi o biografie a unui asemenea personaj, când este vorba de cineva care, în public, citea discursuri scrise de alții? Se poate recompuce agenda publică a Elenei Ceaușescu din presa vremii, care îi dedica spații largi, dar cum să intri în biroul și în viața

privată a unei asemenea persoane? Lavinia Betea ne arată că se poate, antrenând o gamă largă de surse, de la documente din arhive la interviuri și mărturii ale unor persoane care au avut tangență cu Elena Ceaușescu.

De remarcat în elaborarea acestei biografii este grija autoarei pentru contextualizare. Elena Ceaușescu nu este extrasă din generația ei, nu i se caută elemente care să prevestească o mare carieră și nici care să o anuleze doar pentru că a devenit o persoană detestabilă. Agramatismele din documentele scrise de ea nu sunt excepții, ci sunt greșeli specifice unei generații de la începutul alfabetizării în masă din România și care a învățat să scrie pe plăcile de ardezie. De aici, mergem spre al doilea mare câștig al acestei biografii: demitizarea. Viața Elenei Ceaușescu a fost mitizată și înainte (cu aportul ei și al PCR) și după căderea comunismului (de către cei care au urmărit prezentarea ei într-o lumină negativă). Dacă în perioada comunistă întregul aparat propagandistic a lucrat pentru a-i compune Elenei Ceaușescu o istorie de eroină în cheie comunistă (născută într-o familie de țărani cinstiți, asupriți de moșieri, care a luptat pentru emanciparea ei și a întregului popor), după căderea comunismului s-a recurs la demitizarea personajului dar printr-o remitzare în cheie anticomunistă (o semianalfabetă arivistă, fiica lui „Briceag”, un cârciumar bețiv ș.a.m.d.).

Lavinia Betea nu pică în capcana mitizării. Prin compararea surselor, reușește să demitizeze viața perso-

najului reținând doar ceea ce este verificabil sau ceea ce este certificat de mărturiile mai multor persoane. Aflăm, de exemplu, că Elena Ceaușescu nu era nici geniu, dar nici proasta satului, ci o elevă cu rezultate destul de bune la învățătură, că tatăl ei era cârciumar și membru al PNL, că mama ei fusese slujnică la un boier, având elemente de educație și obiceiuri deprinse la conac. Nu insist cu amănunte pentru a nu răpi plăcerea cititorului de a descoperi elemente ce fac posibilă conturarea unei imagini cât mai apropiată de realitate a celei de care puțini se puteau apropia.

Lucrarea debutează cu ultimul episod al vieții Elenei Ceaușescu: procesul de la Târgoviște. O reușită tehnică de *captatio* la care recurge autoarea, textul lucrării curgând apoi precum cel al unui roman istoric. Fiind foarte atentă la corectitudinea datelor, Lavinia Betea reușește să evite riscul compunerii unui text tehnic și plictisitor, plasând toate informațiile în narațiuni captivante spre care cititorul este atras de titlurile incitante ale capitolelor, precum: „Lenuța lui Briceag”, „Regina muncii”, „Logodnica «tovului» Ceaușescu”, „Un doctorat prin decret de stat”, „Savantă de renume mondial”, „Alchimista”, „Zodia șarpelui de pământ” ș. a.

Cele 19 capitole ale lucrării expun cele mai importante dimensiuni ale existenței Elenei Ceaușescu, de la statutul de fată de la țară la cele de om politic, „savantă de renume mondial”, șefă a cadrelor ș.a.m.d. Autoarea reușește să prezinte cu ironia necesară căile prin care Elena Ceaușescu a dobândit diversele calități, trecând dincolo de ceea ce se prezenta în epocă și de legendele urbane apărute în jurul personajului. Iar toate narațiunile ținesc spre conturarea profilului psihologic al personajului, temeinica pregătire în psihologie permițându-i autoarei acest lucru.

Putea să apară mai devreme această biografie? Firește că da, dar ar fi fost mai săracă decât cea despre care vorbesc. Așa cum se poate constata, în afară de interviurile pe care le-a realizat cu personaje importante ale vieții politice din vechiul regim, Lavinia Betea a beneficiat de apariția recentă a memoriilor unor foști demnitari comuniști, care i-au pus la dispoziție dialoguri și întâmplări pe care doar ei le știau, care nu apar în nicio arhivă. În această direcție de cercetare, al memorialisticii, și în cel al istoriei orale autoarea are o vastă experiență, lucrările sale fiind dovezi elocvente în acest sens. Iar biografia Elenei Ceaușescu este cea mai recentă dintre ele.

Sorin BOCANCEA

Note despre autori

Alessio ASSONITIS received his PhD in Art History from Columbia University in 2003. The following year, after a curatorial fellowship at the Indianapolis Museum of Art, he arrived at the Medici Archive Project with a National Endowment of the Humanities Fellowship. He became director in 2009 and served as Principal Investigator for digital projects supported by the Andrew W. Mellon foundation, including BIA (2010-2012; 2013-2014), MIA (2015-2017; 2017-2019), and AVVISO (2021-23). He has published extensively on topics related to Italian Renaissance art, book history, Medici history, archival studies and digital humanities. He is editor-in-chief of the scholarly journal *Memorie Domenicane* and founder and editor-in-chief of the MEDICI ARCHIVE PROJECT academic book series (Harvey Miller/Brepols), established in 2016.

Sarmiza (Bozga) ANDRONIC, PhD Student, Faculty of Political Sciences, University of Bucharest.

Sorin BOCANCEA este profesor și Rector al Universității „Petre Andrei” din Iași. Este Directorul revistei *Polis* și Președinte al Institutului de Studiere a Ideologiilor (ISI). Printre lucrările publicate se numără: *Cetatea lui Platon* (2010), *Noi și postcomunismul* (2012) și *Trei decenii de învățământ superior privat în România. Universitatea „Petre Andrei” din Iași* (2021). A coordonat: *Constituția României. Opinii esențiale pentru legea fundamentală* (2013); *De la presa studențească în comunism la presa postcomunistă* (2014), *Je suis Charlie? Regândirea libertății în Europa multiculturală* (2015), *Revoluția română. Militari, misiuni și diversiuni* (2015), *Marșul asupra Europei. Noile dimensiuni ale migrației* (2016) și *COVID-19. Dimensiuni ale gestionării pandemiei* (2020). A coordonat împreună cu Daniel Șandru volumele *Mass-media și democrația în România postcomunistă* (ediția I în 2011 și ediția a II-a revăzută și adăugită, în 2013), *Totalitarismul. De la origini la consecințe* (2011) și *Zece exerciții de inginerie constituțională* (2013), iar împreună cu Radu Carp volumul *Calea europeană a Republicii Moldova* (2016). A realizat împreună cu Mircea Mureșan lucrarea *Așa ne-am petrecut Revoluția* (2014), împreună cu Doru Tompea lucrările *Două decenii de comunism în Iașul universitar* (2015) și *Două decenii de comunism în Iașul universitar. Presa studențească* (2019) și cu Ing. Marin Gh. Nicolae lucrarea *Așa s-a construit în comunism* (2021).

Andreea CIUBUCĂ este studentă în cadrul Departamentului de Studii Internaționale și Istorie Contemporană al Facultății de Istorie și Filosofie din cadrul Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca. Domenii de interes: relații internaționale, științe politice, geopolitică și studii de securitate.

Adrian-Viorel DRAGOMIR, PhD Student, Doctoral School Industrial Engineering and Robotics, “Politehnica” University of Bucharest.

Cătălin DRĂCȘINEANU este conferențiar doctor la universitatea „Petre Andrei” din Iași. Are o experiență de peste 20 ani în predarea limbii engleze pentru scopuri specifice, nu doar în mediul academic ci și în cel corporatist. Traducător autorizat de Ministerul Justiției pentru limbile engleză și franceză, are o experiență îndelungată în domeniul traducerilor din diverse domenii (tehnic, medical, juridic etc.), cu peste 20 cărți influente traduse și publicate de edituri de prestigiu (printre care, de exemplu, „Istoria lumii” de la Penguin sau „Biografia lui Stalin”). Este, de asemenea, autorul unui „Manual de limba engleză pentru profesioniști” (publicat la Polirom, 2012), al unui „Dicționar tehnic englez – român/român englez” (publicat la Vasiliana, 2020) și al cărții “Formarea intelectualului modern în operele lui Saul Bellow și James Baldwin” (republicată în 2020 de Lumen Publishing House).

Sabin DRĂGULIN este profesor universitar doctor și Decan la Facultatea de Științe Politice și Administrative din cadrul Universității „Petre Andrei” din Iași. A absolvit Facultatea de Științe Politice din cadrul Universității di București (2002) și Facultatea de Istorie din cadrul Universității di București (1997). A efectuat stagii de cercetare și documentare în domeniul fenomenului migrațiilor în Italia (2012) în cadrul „La Sapienza” Universita di Roma și Universita degli Studi „Aldo Moro” di Bari. În anul universitar 2001-2002, a fost student Erasmus la Facultatea de Științe Politice, din cadrul Università degli Studi di Perugia. A îngrijit împreună cu Florin Mitrea volumele: *THE EXERCISE OF POWER 500 YEARS AFTER THE PRINCE WAS WRITTEN* (2016) și *Modelul mediteranean și regiunea extinsă a Mării Negre. Confluente politice, economice și culturale* (2013). A îngrijit împreună cu Guido Liguori, *Antonio Gramsci. Scrieri* (2015), a coordonat cu Gheorghe Lencan Stoica, *New studies on Machiavelli an machiavellism* (2014), a publicat în calitate de unic autor cartea *Istoria gândirii politice românești 1848-1948* (2010) și în calitate de prim autor, alături de Dan Carbarău, *Istorie politică modernă universală* (2010). Între anii 2009-2013 a îndeplinit funcția de secretar general de redacție al revistei Sfera Politicii, între 2012-2013, a fost Executiv Editor al revistei South-East European Journal of Political Science și redactor în cadrul reviste Cogito. Din 2013, este director executiv al revistei Polis, iar din 2017 este redactor șef al revistei de cultură și politică Timpul.

Petre Florian DRĂGHICI este doctorand la Școala Doctorală din cadrul Facultății de Științe Politice a Universității din București (FSPUB).

VIORELLA MANOLACHE, scientific researcher III, Ph.D., “Ion I.C. Brătianu” Institute of Political Sciences and International Relations, Romanian Academy, Bucharest, Romania. Author of numerous articles, studies, coordinator of international collective volumes – the most recent being: *Philosophical-Political Hecate-isms. The Rule of Three*, Cambridge Scholars Publishing, 2016; *Ecce Philosophia Politica. “Diferența” lui Roberto Esposito – Ecce Philosophia Politica. Roberto Esposito’s “Difference”*, ISPRI Publishing House, Bucharest, 2016; with Ian Browne, *Orwell – Intelectualul anti-intelectual – Orwell, the anti-intellectual intellectual*, ISPRI

Publishing House, Bucharest, 2017 and *Political Philosophy in Motion*. *mkv, Cambridge Scholars Publishing, 2017; (eds.) *100 Years since the Great Union of Romania*, Cambridge Scholars Publishing, 2019; with Ian Browne, *Orwell – un bestiar socialist al capitalismului – Orwell – a Socialist bestiary of Capitalism*, ISPRI Publishing House, Bucharest, 2020.

Jozef MATULA worked as an Assistant Professor at the Department of Philosophy at the Palacky University in the Czech Republic (1997-2021). Since January 2021 he has been working for the Gallery of Icons in Žilina (Slovakia). He specializes in Medieval and Renaissance philosophy, history of tolerance and Byzantine art. He is a member of various international societies (Renaissance Society of America, Société Internationale pour l'Etude de la Philosophie Médiévale, American Cusanus Society). He has done research at The Warburg Institute (University of London) in London, Villa I Tatti (Harvard University) in Florence (both research stays being supported by the Andrew W. Mellon Foundation) or Athens (the Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation). He was teaching as a full professor at the Hankuk University of Foreign Studies in South Korea (2013-2015). Among his most recent publications is *Leone Ebreo: Renaissance Dialogue between Love and Wisdom* (2020) published in Slovak language.

Laura MITAROTONDO is an Assistant professor of History of Political Thought at University of Bari Aldo Moro, Political Science Department. She is appointed professor for the courses of History of Political Thought and Political Gender Studies. She was approved as a candidate for Full professor role by means of the National scientific habilitation in History of Political Thought. She is a member of the professors' board for Scienze delle Relazioni Umane PhD at University of Bari Aldo Moro. She took part, as a speaker, to a lot of National and International scientific congresses. Her studies focus on political literature between 15th and 17th century, with an emphasis on political historiography, the development of political thought between Humanism and Renaissance and the themes of *Institutio principis*, Reason of State and the historical tradition of Italian Machiavellism during the 20th century. She is a member of the editing committee of «*Historia magistra*» review and «*Polis. Revistă de Științe Politice*». Among her most recent works: *Decadenza dell'età moderna e critica dell'Illuminismo nella Prefazione al Narciso di J.-J. Rousseau*, in *Stato e cittadinanza: nascita e crisi della modernità*, Milella, Lecce 2020, pp. 81-108; *Carlo Curcio e l'Umanesimo. Un'inedita interpretazione della modernità nella storia del pensiero politico*, in «*Rivista di politica*», luglio-settembre 2020, pp. 109-21; *Rodolfo De Mattei e il "dogma" della democrazia. Un itinerario critico nella politica postunitaria a partire da Gaetano Mosca*, in «*Storia e politica*», Vol. XII, No. 2, 2020, pp. 224-65.

Anca MITU, PhD, "Costin C. Kirițescu" National Institute for Economic Research (INCE), Romanian Academy, Bucharest.

Alexandru MURARU is a political scientist and historian, specialized in the topics of memory, the history of the Holocaust and communism, the history of Romanian ideas, mentalities and intellectual history from the XX-XXI centuries. He is elected

member of the Romanian Parliament (Chamber of Deputies) and, starting with January 2021, he was appointed, by the Romanian Prime Minister, *Special Representative of the Romanian Government, for Promoting Policies of Memory, for Fighting against Antisemitism and Xenophobia*. He is an associate professor in Political Science and scientific researcher in the Department of Political Science of the Faculty of Philosophy and Social Political Sciences of the “Alexandru Ioan Cuza” University of Iasi. He teaches university courses on European institutions and policies, the Holocaust, genocide, transitional justice, international relations, etc.. PhD in Political Science (2011). During his career, he received numerous scholarships and research fellowships in Europe and North America in the fields of political science, history, nationalism, Holocaust studies, and Jewish history (University of London – Royal Holloway, University of Utrecht (Netherlands), Northwestern University (Chicago, Illinois, USA), Center for Advanced Holocaust Studies (Washington DC, S.U.A))etc. In 2019-2020 academic year, he was Senior Fulbright Visiting Professor at New York University, coordinating a scientific project on the fate of Holocaust survivors in Romania, who emigrated to the United States after 1945. He held lectures and conferences on recent history topic or the history of mentalities in many academic centers or prestigious universities: Columbia University (New York, USA), Richmond University (Virginia, USA), Diplomatic Academy (Vienna, Austria), University of Central Florida (Orlando, USA), École Normale Supérieure (Paris, France) etc. He participated in numerous academic programs, workshops, seminars, summer universities in Europe and North America, organized by prestigious academic institutions. He published as author or co-editor ten academic books. *How the Monarchy into a Republic Survives? King Michael, the Romanians and the Royalty since 1989*, Curtea Veche Publishing, Preface by Emil Hurezeanu, 2015; *The Monarchical Republic: Royal Family Contribution to the Euro-Atlantic Integration of Romania*, Junimea Publishing House, 2009. Edited volumes: *Michael I of Romania - Our King: Witnesses, Experiences, Royal Memories*, Curtea Veche Publishing, 2018; *The King, the Communists and the Crown: The True History of Michael I's Abdication* (together with Andrei Muraru), Polirom Publishing House, 2017; *The Royal Year. The Journal Jubilee of 150 years since the founding of the Royal House of Romania* (together with Daniel Șandru), Adenium Publishing House, 2016; *Anne, the Queen. Forever Home*, Curtea Veche Publishing, 2016; *Romania - from the Great Union to European integration*, “Alexandru Ioan Cuza” University of Iași Publishing House, 2020 (together with Bogdan Ștefanachi). Also, Polirom publishing house will publish the coordinated volume *The Return of the King: August 23, 1944, the controversial history of a day that changed the fate of Romania. Michael I and Marshal Antonescu between Hitler's Germany and Stalin's Russia* (co-ed. Andrei Muraru, 2021). He has published dozens of studies and articles on the monarchical problem in post-communist Romania, the history of the Holocaust, the history of mentalities and the evolutions generated by these topics. For his public positions and works on memory and recent history, he was twice decorated by His Majesty King Mihai I of Romania with the King Mihai I Medal for Loyalty (2008) and the Order "Crown of Romania" in the rank of Officer (2015).

Maria Diana PETCU este doctorand la Școala Națională de Științe Politice și Administrative (SNSPA). Cercetător-antreprenor pe piața muncii în domeniile de specializare inteligentă (CERT-ANTREP).

Georgios STEIRIS is currently Associate Professor of Medieval and Renaissance Philosophy at the National and Kapodistrian University of Athens. He holds a doctorate in Philosophy from the National and Kapodistrian University of Athens' Philosophy Department. He has also taught at the University of Peloponnese, the UConn (Paideia Programme) and the Hellenic Open University. He has been a Visiting Professor at Jyväskylä University (Finland) and a Visiting Fellow at Boğaziçi University Istanbul. He has served as Secretary General of the Greek Philosophical Society (2015-2016). In 2015 he was awarded the Jubilee Medal «80 years of Al-Farabi Kazakh National University». He has published 5 books, he co-edited 6 volumes, and he has published over 50 journal articles and chapters in five languages. Recent publications: *Maximus the Confessor as a European Philosopher*, S. Mitraxelis, G. Steiris, M. Podbielski, S. Lalla (eds). Cascade Books / Wipf and Stock: Eugene OR 2017, p. 342; *The Oxford Handbook of Dionysius the Areopagite*, M. Edwards, D. Pallis, G. Steiris (eds). Oxford University Press, Oxford 2022, σ. 728 (forthcoming): “Searching for the Routes of Philosophy: Marsilio Ficino on Heraclitus”, *Mediterranea. International Journal on the Transfer of Knowledge* 4 (2019). pp. 57-74: “Humanity, Nature, Science and Politics in Renaissance Utopias”, in *The Edinburgh Critical History of Middle Ages and Renaissance Philosophy*. Edited by A. LaZella and R. A. Lee Jr. (Edinburgh University Press: Edinburgh 2020), pp. 272-282: “Michael Apostolis on Substance”, in *Bessarion's Treasure: Editing, Translating and Interpreting Bessarion's Literary Heritage*, *Byzantinisches Archiv Series Philosophica Band 3*, edited by Sergei Mariev. De Gruyter: Berlin–Boston 2021, 211-236.

Silvio SUPPA was a Professor of History of Political Thought at the Department of Political Science, University of Bari “Aldo Moro”. His studies mainly concern the political thought of modern and contemporary age, from Machiavelli and the European experience of Reason of State, through the Neapolitan culture of the 1600s and 1700s, to the authors of the French modernity and the theory of Antonio Gramsci. He gave lectures and seminars at the University of Paris Sorbonne and CNRS, and other European universities, including Barcelona and St. Petersburg. For years, he has collaborated with the CNR. His most recent works: *Ordine e conflitto. Una Politics between Ideas and Forms. Evolution of Utopian Paradigms trama per rileggere Gramsci*, Giappichelli, Torino, 2016; *La “Bibliographia politica” di Gabriel Naudé: dai classici a Machiavelli*, in S. Dragulin, F. Mitrea (eds.), *The Exercise of Power, 500 Year after The Prince Was Written*, Editura Universității din București, București, 2016, pp. 49-69.

Ancuța ȘCHEUL, Departamentul de Studii Internaționale și Istorie Contemporană, Universitatea Babeș-Bolyai

Dr Michail THEODOSIADIS holds a PhD in Politics, in political theory (Goldsmiths, University of London) and a MSc in Social and Political Theory (Birkbeck, University of London). He has worked as an academic mentor and lecturer in Goldsmiths and other universities.

Paul ȚAP este masterand în cadrul programelor *Leadership și comunicare în organizații internaționale* și *Managementul securității în societatea contemporană*, Departamentul de Studii Internaționale și Istorie Contemporană, Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca. Deține o diplomă de licență în *Științe politice*, fiind absolvent al Facultății de Istorie și Filosofie, specializarea *Studii de securitate*, Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca. Domeniile sale de interes sunt relațiile internaționale, științele politice și studiile de securitate, accentul fiind pus pe relațiile diplomatice SUA-UE, politica externă americană, leadership politic, terorism internațional. Publicațiile autorului: „Al-Qaeda vs. ISIS: Originile, motivațiile și fracturile din cadrul jihadismului global”, în *Revista Română de Studii de Intelligence*, nr. 24, 2020; „Terorismul-Fenomen Antic proiectat în Contemporaneitate”, în *Hello World. Provocări Regionale și Globale Contemporane*, Cluj-Napoca, CA Publishing, 2019.

Nikolaos TAGKOULIS, currently a PhD candidate in the Department of Social Sciences and Philosophy at the University of Jyväskylä. My doctoral thesis attempts a comparative study of political advice literature in Byzantium. It discusses the major political ideas of George Gemistos-Plethon (c. 1355/1360 – 1452/1454) in contrast to the ideas and works of Italian thinkers, such as Marsilius of Padua and Niccolò Machiavelli. One of the key aspects of my research effort concerns the relation between ethics and politics, a question that received increasing importance from the ancient times to the Renaissance and modern period and provoked intense debates and controversial ideas. Similar developments characterized the evolution of political thinking in the Byzantine context, particularly in “advice literature” and “mirrors for princes”. Although the Western and Islamic traditions of “mirrors” have been subjects of thoroughly inquiry, little attention has been paid to the Byzantine tradition and its resonance in pre-modern and modern political discourse.

Elias VAVOURAS (<http://vavouras-iliias.blogspot.com/>) is a Doctor of Philosophy of the Department of Philosophy of the Aristotle University of Thessaloniki and Postdoctoral Researcher at the University Western Macedonia. He has taught philosophy at the Department of Philosophy Aristotle University of Thessaloniki, at the Open University of Cyprus, at the University Ecclesiastical Academy of Thessaloniki and elsewhere. His research interests focus on the disciplines of Ancient Greek Philosophy, Political Philosophy, Ethics, Modern and Contemporary Ethics and Political Philosophy. Since 2010 he is the Editor of the scientific journal of philosophy *Philosophein*: <http://philosophein-periodiko.blogspot.gr/>. He has published numerous articles in Greek and international scientific journals.

Instrucțiuni pentru autori

Revista *Polis* acceptă **manuscrite originale, nepublicate anterior și neafiate în faza de evaluare preliminară a altor publicații științifice**. Manuscrisele primite vor fi **anonimizate** și supuse evaluării critice a recenzorilor de specialitate ai revistei. **Fișa de evaluare**, cu mențiunea de acceptare / modificare / respingere a articolului propus, vă va fi remisă într-un interval de **2–5 săptămâni** de la confirmarea primirii manuscrisului. **Adresa** la care ne puteți trimite manuscrisele dumneavoastră în format electronic (.doc sau .docx) este: polis@upa.ro

La redactarea articolelor, vă rugăm să țineți cont de instrucțiunile de mai jos. Revista *Polis* își rezervă dreptul de a refuza publicarea articolelor care nu respectă aceste instrucțiuni.

STRUCTURA GENERALĂ A TEXTULUI

Revista *Polis* publică studii redactate în limbile **română și engleză**. **Toate articolele în limba română trebuie însoțite, obligatoriu, și de traducerea integrală în limba engleză**. Articolele trebuie să respecte normele general valabile pentru redactarea lucrărilor științifice, conținând în mod obligatoriu o parte introductivă, capitole / secțiuni distincte și concluzii, având dimensiuni cuprinse între **20.000 – 40.000 de caractere cu spații** (10-20 de pagini standard). Articolele vor fi redactate utilizând paginarea standard a programului Microsoft Word, folosind fontul **Times New Roman, 12 pct**, cu **spații de 1,5**, fără a lăsa spații libere între paragrafe. Prima pagină a lucrării va conține, obligatoriu, următoarele informații: titlu, autor (afiliere instituțională și adresă de corespondență), rezumat de 200-350 de cuvinte și 4-6 cuvinte cheie.

Pentru redactarea lucrării, vă rugăm să folosiți modelul de mai jos.

TITLUL ARTICOLULUI

Prenume NUME

Afiliere instituțională

Adresa de mail

Rezumat

Rezumat în limba engleză, 200-350 de cuvinte. Rezumatul va prezenta, pe scurt, conținutul lucrării, menționând metologia utilizată în cercetare, principalele premise, argumentele folosite și concluziile articolului. Vă rugăm să verificați corectitudinea gramaticală și lexicală a rezumatelor în limbi străine și să evitați folosirea programelor de traduceri automate. Ne rezervăm dreptul de a refuza rezumatele cu greșeli flagrante de traducere.

Cuvinte-cheie: 4-6 cuvinte în limba engleză

Fiecare articol trebuie să includă, în mod obligatoriu, **o parte introductivă**, o secțiune de **cuprins** împărțită în capitole și subcapitole, în care ideile, ipotezele de

cercetare menționată în partea introductivă să fie demonstrate sau infirmate, și o secțiune de **concluzii**.

Bibliografie

CARPINSCHI, Anton, BOCANCEA, Cristian, *Știința politicului. Tratat*, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 1998.

PETREU, Marta, *De la Junimea la Noica. Studii de cultură românească*, Editura Polirom, Iași, 2011.

ȘANDRU, Daniel, „Ideological aspects in Petre Andrei’s political sociology”, *Transilvania*, Nr. 11, 2011.

Resurse electronice

STAN, Liliana, „Elemente ale metafizicii idealului la Petre Andrei”, *Transilvania*, Nr. 11, 2011, http://www.revistatransilvania.ro/nou/ro/anul-editorial-2012/cat_view/45-anul-editorial-2011.html, p. 60 (accesat pe 23 februarie 2013)

NOTĂ: Tabelele și figurile vor fi incluse în textul articolului și numerotate în ordinea apariției, după modelul de mai jos. Vă rugăm să nu folosiți tabelele și figurile în mod excesiv.

--	--	--	--

Tabelul 1: *Model de tabel*

SISTEMUL DE REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

Revista *Polis* folosește sistemul de referințe bibliografice recomandat de Academia Română.

În acest sistem, **sursele bibliografice la care se face referire în text sunt citate cu ajutorul notelor de subsol.**

Exemplu:

[...] Este o chestiune pe care politologul român Mattei Dogan o prezintă atât în studiile sale interbelice, cât și în lucrările recente¹. [...]

¹Mattei Dogan, *Comparații și explicații în știința politică și în sociologie*, Editura Institutul European, Iași, 2010, pp. 241-261.

Bibliografia finală a lucrării reunește toate sursele citate în notele de subsol, listate în ordine alfabetică. **Resursele bibliografice consultate de pe Internet vor fi menționate într-o secțiune separată.** Citarea acestor resurse va respecta regulile generale privind citarea surselor electronice, precizând data la care documentul electronic a fost accesat de către autorul articolului.

Redactarea notelor de subsol

Pentru redactarea notelor de subsol, vă rugăm să folosiți opțiunea „Footnote” din programul Word, fontul **Times New Roman, 10 pct, spațiere la 1 rând.**

La prima mențiune a autorului / lucrării, nota de subsol va menționa toate detaliile sursei bibliografice, inclusiv pagina-paginile, dacă este cazul (utilizați prescurtarea „p.” pentru o singură pagină și „pp.” pentru pagini multiple). Mențiunile ulterioare ale aceleiași surse bibliografice vor utiliza prescurtările latine (*ibid.*, *op. cit.* etc.).

Instructions to Authors

The *Polis* Journal of Political Science welcomes **original manuscripts which have not been published elsewhere and are not under review by other scientific journals**.

Once submitted, **the manuscripts are made anonymous** and sent to our reviewers for evaluation. You should receive the reviewing form, with the decision to accept / change / reject your article, within 2 – 5 weeks from our initial confirmation of receipt.

Please use the following **address** to send us your manuscripts in electronic form (.doc or .docx): polis@upa.ro

Before sending us your work, please use the following guidelines to write your paper. Polis reserves the right to reject the articles which do not comply with these instructions.

GENERAL STRUCTURE

The *Polis* Journal of Political Science publishes articles and studies written in **Romanian and English**.

All articles should comply with the general standards of academic and scientific writing, and they must comprise an introductory part, distinct chapters / sections, and conclusions. The texts should have **20.000 to 40.000 characters with spaces** (10 to 20 standard pages).

Articles should be written using the default page layout in Microsoft Word, with **Times New Roman, 12 pt, 1.5 line spacing**, and no additional spaces before and after paragraphs.

The first page of your article should include the following information: article title, author(s) name(s) (institutional affiliation and e-mail), an abstract of 200-350 words, and 4-6 keywords.

Please use the following template to format your paper.

ARTICLE TITLE
First name(s) SURNAME
Institutional affiliation
E-mail address

Abstract

Abstract in English, 200-350 words. The abstract should summarize the paper's content, mentioning: the research methodology used, the main hypotheses, the main arguments developed and the paper's conclusions. Please check the grammar and lexis of articles written in English if you are not a native speaker of this language and avoid using programs for automatic translation. We reserve the right to reject articles with flagrant translation mistakes.

Keywords: 4-6 keywords in English

All articles must comprise **an introductory part**, a section devoted to **the paper's content**, divided into chapters and subchapters – in which the research hypotheses mentioned in the introduction should be argued for or against -, and a section of **conclusions**.

Bibliography

- BELL, Daniel, *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, Harvard University Press, Cambridge Mass., 2001
- FREEDEN, Michael, *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*, Claredon Press, Oxford, 1996
- ȘANDRU, Daniel, „Ideological aspects in Petre Andrei's political sociology”, *Transilvania*, No. 11, 2011

Electronic resources

- STAN, Liliana, „Elemente ale metafizicii idealului la Petre Andrei”, *Transilvania*, No. 11, 2011, http://www.revistatransilvania.ro/nou/ro/anul-editorial-2012/cat_view/45-anul-editorial-2011.html, (accessed on 23 February 2013)

NOTE: Tables and figures should be inserted in the text and numbered in order of appearance, according to the model below. Please do not use tables and figures in excess.

--	--	--	--

Table 1: *Table model*

CITATION STYLE

The *Polis* Journal uses the reference style recommended by the Romanian Academy. In this system, the bibliographical resources quoted in the text are cited in footnotes.

Example:

[...] In is a matter that the Romanian political science scholar Mattei Dogan describes both in his interwar studies and in his recent works¹. [...]

¹Mattei Dogan, *Comparații și explicații în știința politică și în sociologie*, Editura Institutul European, Iași, 2010, pp. 241-261.

The paper's final **bibliography** assembles all the sources cited in footnotes, listed in alphabetical order. **The bibliographical resources consulted on the Internet are to be listed in a separate section.** These resources should be cited in agreement with the general rules relative to the citation of electronic bibliography by mentioning the day on which the electronic document was accessed by the author.

Footnote format

In order to insert footnotes into your article, please use the „Footnote” option available in Word, using **Times New Roman, 10 pt, 1 line spacing**. The first time an author / a work is cited, the footnote must provide full bibliographical details, including the page-pages (use the abbreviation „p.” for one page and „pp.” for multiple pages). The footnotes for subsequent references to the same author / work should use Latin shortened forms (*ibid.*, *op. cit.*, etc.)

Bun de tipar: 2021 • Apărut: 2021 • Format 16 x 24 cm

**INSTITUTUL
EUROPEAN**

Iași, str. Grigore Ghica Vodă nr. 13 • cod 700469
Tel. Difuzare: 0788.319462; Fax: 0232/230197
euroedit@hotmail.com; www.euroinst.ro